

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**DEMİR ÇAĞI'NIN SONLARINDAN 6. YÜZYILIN
SONLARINA KADAR ERZİNCAN**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Hanife KÜÇÜKOSMAN**

**Danışman
Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR**

HAZİRAN 2026, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Demir Çağı’nın Sonlarından 6. Yüzyılın Sonlarına Kadar Erzincan” başlıklı **“Doktora”** tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Hanife KÜÇÜKOSMAN

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Tarih
Program Adı : Doktora
Tez Başlığı : Demir Çağı'nın Sonlarından 6. Yüzyılın Sonlarına Kadar
Erzincan

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplamsayfalık kısmına ilişkin 24/06/2026 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı %. 2'dir.

Filtrelemeye tırnak içerisindeki alıntılar dahil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 24/06/2026

Danışman: Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Öğrenci: Hanife KÜÇÜKOSMAN

KILAVUZA UYGUNLUK

“Demir Çağı’nın Sonlarından 6. Yüzyılın Sonlarına Kadar Erzincan”
başlıklı Doktora Tezi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım
Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Hanife KÜÇÜKOSMAN

Danışman

Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR danışmanlığında **Hanife KÜÇÜKOSMAN** tarafından hazırlanan “**Demir Çağı’nın Sonlarından 6. Yüzyılın Sonlarına Kadar Erzincan**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’da **Doktora Tezi** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

24/06/2026

JÜRİ:

Danışman	:	Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR	(İmza)
Üye	:	Prof. Dr. ÖZKAN DAŞDEMİR	(İmza)
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK	(İmza)
Üye	:	Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ	(İmza)
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt SÖYLEMEZ	(İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun /....../2026 tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /...../2026

Prof. Dr. Müge MANGA

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Anadolu, tarih boyunca Asya, Avrupa ve Yakın Doğu arasında doğal bir köprü işlevi görmüş; bu konumu sayesinde farklı kültürlerin, siyasî oluşumların ve ekonomik ağların kesiştiği dinamik bir coğrafya olmuştur. Bu bütüncül yapı içerisinde Erzincan, Yukarı Fırat Havzası'ndaki stratejik konumu, doğal geçitleri ve yerleşim sürekliliği ile Antik Çağ boyunca bölgesel ve imparatorluk ölçekli süreçlerin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Tezin yazımındaki temel amaç, Doğu Anadolu'nun tarihsel coğrafyası içerisinde önemli bir konuma sahip olan Erzincan ve çevresini, Demir Çağı'nın son evrelerinden başlayarak MÖ 6. yüzyıla kadar uzanan zaman dilimi içerisinde incelemektir. Söz konusu dönem, bölgenin siyasal, kültürel ve ekonomik yapısında belirgin dönüşümlerin yaşandığı; yerel dinamiklerin, daha geniş coğrafi ve politik ağlarla etkileşime girdiği bir süreci ifade etmektedir. Bu bağlamda Erzincan, yalnızca yerel tarih açısından değil, Yukarı Fırat Havzası'nın bütüncül tarihsel gelişimi açısından da dikkate değer bir örnek alan sunmaktadır.

Tez kapsamında kullanılan yöntem, tarihsel coğrafya ve arkeoloji verilerini merkezine alan disiplinlerarası bir perspektife dayanmaktadır. Antik kaynakların sunduğu bilgilerin, modern coğrafi ve arkeolojik verilerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, bölgenin tarihsel rolünü daha sağlıklı biçimde anlamayı mümkün kılmaktadır. Bu yaklaşım sayesinde Erzincan ve çevresinin, yalnızca belirli bir devlet veya kültürün pasif bir parçası değil; farklı dönemlerde değişen aktörlerle etkileşim hâlinde olan dinamik bir tarihsel mekân olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hanife KÜÇÜKOSMAN, Erzincan 2026

TEŞEKKÜR

Tezin konusunun belirlenmesi ve hazırlanması sürecinde her aşamada bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren, değerli katkılarını ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez çalışması süresince kıymetli görüş ve önerileriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Özkan DAŞDEMİR, Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ, Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt SÖYLEMEZ ile Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK hocalarıma teşekkür ederim.

Ayrıca, doktora süreci boyunca sabırları, anlayışları ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hanife KÜÇÜKOSMAN, Erzincan 2026

DEMİR ÇAĞI'NIN SONLARINDAN 6. YÜZYILIN SONLARINA KADAR ERZİNCAN

Hanife KÜÇÜKOSMAN
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi, Haziran 2026
Tez Danışmanı: Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÖZET

Bu çalışma, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan ve çevresinin, Demir Çağı'nın son evrelerinden 6. yüzyılın sonlarına kadar uzanan tarihsel gelişimini incelemektedir. İncelenen dönem, bölgede siyasal egemenliklerin sıkça değiştiği, farklı kültürel unsurların bir arada varlık gösterdiği ve coğrafi koşulların tarihsel süreç üzerinde belirleyici olduğu bir süreci kapsamaktadır. Erzincan, doğal geçitleri, verimli ovaları ve önemli ulaşım güzergâhları sayesinde Antik Çağ boyunca askerî ve ekonomik açıdan stratejik bir konumda yer almıştır.

Çalışmada Doğu Anadolu coğrafyası, antik ve modern kaynaklar ışığında değerlendirilmiş; Fırat Nehri başta olmak üzere bölgedeki akarsuların yerleşim düzeni ve tarihsel sınırların oluşumundaki rolü vurgulanmıştır. Erzincan'ın prehistorik dönemlerden Demir Çağı'nın sonuna kadar uzanan tarihsel süreci ele alınmış; Urartu, Kimmer, İskit, Med ve Pers hâkimiyetleri bağlamında bölgenin siyasal yapısı değerlendirilmiştir. Urartu Devleti'nin bölgedeki idarî ve mimari varlığı, özellikle Altıntepe Kalesi kazılarında elde edilen arkeolojik veriler üzerinden incelenmiştir. Urartu sonrası süreçte Kimmer ve İskit hareketleri, Med ve Pers egemenliği ile Helenistik Dönem'de Seleukoslar, ardından Parth ve Roma hâkimiyeti çerçevesinde Erzincan'ın bölgesel ve imparatorluklar arası ilişkilerdeki yeri ele alınmıştır. Özellikle Roma-Parth mücadeleleri bağlamında Satala Karargâhı'nın stratejik önemi vurgulanmıştır.

Çalışma, Erzincan il sınırları içerisinde tespit edilen höyükler, yerleşimler ve kalelerden elde edilen arkeolojik veriler doğrultusunda bölgedeki yerleşim sürekliliğini ortaya koyarak, Erzincan'ın Antik Çağ'da yalnızca bir geçiş alanı değil, aktif ve dinamik bir tarihsel mekân olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demir Çağ, Doğu Anadolu, Erzincan, Parth, Roma

ERZİNCAN FROM THE LATE IRON AGE TO THE END OF THE 6TH CENTURY

Hanife KÜÇÜKOSMAN

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences

PhD Dissertation, June 2026

Supervisor: Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ABSTRACT

This study examines the historical development of Erzincan and its surroundings, located in the Upper Euphrates Basin of Eastern Anatolia, from the final phases of the Iron Age to the end of the 6th century. The period under investigation represents a dynamic process characterized by frequent changes in political domination, the coexistence of diverse cultural elements, and the decisive role of geography in shaping historical developments. Owing to its natural passes, fertile plains, and major transportation routes, Erzincan held a strategically significant military and economic position throughout Antiquity.

Within this framework, the geography of Eastern Anatolia is evaluated based on ancient and modern sources, emphasizing the role of rivers—Particularly the Euphrates—in the formation of historical boundaries and settlement patterns. The historical development of Erzincan from prehistoric periods to the end of the Iron Age is addressed, with a focus on the political structures established under Urartian, Cimmerian, Scythian, Median, and Persian rule. The administrative and architectural presence of the Urartian Kingdom in the region is examined primarily through archaeological evidence from the excavations at Altintepe Fortress. In the post-Urartian period, the movements of the Cimmerians and Scythians, followed by Median and Persian dominance, and later the rule of the Seleucids during the Hellenistic period, as well as Parthian and Roman control, are analyzed to assess Erzincan's role in regional and inter-imperial relations. Particular emphasis is placed on the strategic importance of the Satala military base within the context of Roman-Parthian conflicts.

By evaluating archaeological data obtained from mounds, settlements, and fortresses identified within the borders of Erzincan province, this study aims to demonstrate the continuity of settlement in the region and to reveal that Erzincan functioned not merely as a transitional zone, but as an active and dynamic historical landscape in Antiquity.

Keywords: Eastern Anatolia, Erzincan, Iron Age, Parthian, Roman

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
TEŞEKKÜR.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xviii
TABLolar LİSTESİ	xix
ŞEKİLLER LİSTESİ	xx
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA

1.1. Doğu Anadolu Coğrafi Özellikleri.....	3
1.2. Erzincan İli Coğrafi Özellikleri	16
1.2.1. Coğrafi Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri.....	16
1.2.2. İklim ve Bitki Örtüsü	17
1.2.3. Hidrografya	18
1.2.4. Yollar.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ ÇERÇEVE

2.1. Tarih Öncesi Dönemler.....	36
---------------------------------	----

2.1.1. Paleolitik Çağ	36
2.1.2. Neolitik Çağ	39
2.1.3. Kalkolitik Çağ	40
2.1.4. Tunç Çağı	43
2.1.5. Demir Çağı	51
2.2. Tarihî Dönemler	53
2.2.1. Erzincan Tarihi	53
2.2.2. Altıntepe	63
2.2.3. Erzincan ve Çevresinin Siyasî Tarihi	70
2.2.3.1. Urartu Devleti	70
2.2.3.2. Kimmerler ve İskitler	85
2.2.3.3. Medler	91
2.2.3.4. Persler	97
2.2.4.1. Kızılırmak (Halys) Savaşı	99
2.2.4.2. Bölgede Uygulanan Yönetim Organizasyonu	104
2.2.4.3. Doğu Anadolu Bölgesindeki Satraplık Yönetimi	107
2.2.3.5. Seleukos	117
2.2.3.6. Parthlar	121
2.2.3.7. Roma İmparatorluğu	126
2.2.3.7.1. Satala Karargâhı	131
2.2.3.7.2. Roma-Parth İlişkilerinde Doğu Anadolu Bölgesi	136
2.2.3.7.3. Augustus Dönemi (MÖ 27-MS 14) Roma-Parth İlişkileri	142
2.2.3.7.4. Tiberius Dönemi (MS 14-37) İlişkileri	144
2.2.3.7.5. Gaius/Caligula (MS 37-41) ve Claudius (MS 41-54) Dönemi İlişkileri	146

2.2.3.7.6. Nero Dönemi (MS 54-68) İlişkileri	146
2.2.3.7.7. Vespasianus Dönemi (MS 69-79) İlişkileri	148
2.2.3.7.8. Traianus Dönemi (MS 98-117) İlişkileri	149
2.2.3.7.9. Hadrianus Dönemi (MS 117-138) İlişkileri.....	150
2.2.3.7.10. Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) İlişkileri.....	150
2.2.3.7.11. Septimius Severus Dönemi (MS 193-211) İlişkileri.....	152
2.2.3.7.12. Marcus Aurelius Antonius “Caracalla” Dönemi (MS 211-217) İlişkileri.....	154
2.2.3.7.13. Macrinus Dönemi (MS 217-218) İlişkileri	155
2.2.3.8. Sasaniler	156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞ’ININ SONLARINDAN 6. YÜZYILIN SONUNA KADAR ERZİNCAN ARKEOLOJİK MERKEZLERİ

3.1. Höyükler	163
3.1.1. Çayırılı İlçesi	163
3.1.1.1. Aşağı Kartallı Höyük.....	163
3.1.1.2. Beykomu Höyük.....	164
3.1.1.3. Büyük Kalecik Höyük	165
3.1.1.4. Çataldaş Höyük	166
3.1.1.5. Cennetpınarı Höyük.....	167
3.1.1.6. İshak Höyük.....	168
3.1.1.7. Saygılı Höyük	169
3.1.1.8. Yukarı Kartallı Höyük.....	170
3.1.2. İliç İlçesi.....	171
3.1.2.1. Maltepe Höyük	171
3.1.2.2. Ortatepe Höyük	173

3.1.3. Merkez.....	175
3.1.3.1. Aktepe Höyük.....	175
3.1.3.2. Dereyurt Höyük	176
3.1.3.3. Elmaağacı (Davarlı) Höyük.....	177
3.1.3.4. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük.....	178
3.1.3.5. Saztepe Höyük.....	179
3.1.4.Otlukbeli İlçesi	181
3.1.4.1. Ağamçağam Höyük	181
3.1.4.2. Avcıçayırı Höyük	181
3.1.4.3. Turnatepe (Yeniköy) Höyük.....	182
3.1.5. Refahiye İlçesi.....	183
3.1.5.1. Doplakepe Höyük.....	183
3.1.5.2. Ekecek Höyük	184
3.1.5.3. Küçük Höyük.....	185
3.1.5.4.Ortagöze Höyük.....	186
3.1.5.5. Şaip Höyük	187
3.1.5.6. Toprakkale Höyük	188
3.1.6. Tercan İlçesi	190
3.1.6.1. Çakmaklı Höyük.....	190
3.1.6.2. Dağçayırı Höyük	191
3.1.6.3. Kireçlitepe Höyük.....	191
3.1.6.4. Tarlabası Höyük	192
3.1.6.5. Toprakkale Höyük	193
3.1.6.6. Turgutlu Höyük	194
3.1.6.7. Yaylayolu Büyük Höyük.....	195

3.1.6.8. Yaylayolu Küçük Höyük.....	197
3.1.7. Üzümlü İlçesi	198
3.1.7.1. Küçük Höyük.....	198
3.2. Höyüklerin Değerlendirmesi.....	199
3.2. Yerleşim Yerleri	203
3.2.1. Ana merkezler (Altıntepe ile Satala Bağlantılı Merkezler).....	203
3.2.1.1. Haramidere Yerleşmesi	203
3.2.1.2. Kekliktepe Yerleşimi.....	204
3.2.1.3. Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli)	206
3.2.2. İkincil Merkezler	207
3.2.2.1. Çat Yerleşmesi.....	207
3.2.2.2. Karasu (Ozantepe) Yerleşimi	208
3.2.2.3. Komünü Yerleşmesi	209
3.2.2.4. Mecidiye Yerleşmesi I.....	210
3.2.2.5. Mecidiye Yerleşmesi II	211
3.2.3. Kırsal Yerleşmeler	211
3.2.3.1. Ağdat Bağlar Mevkii Yerleşmesi	211
3.2.3.2. Bolutepe Düz Yerleşmesi	212
3.2.3.3. Çatalarmut Yerleşmesi	213
3.2.3.4. Dipler Yerleşmesi	214
3.2.3.5. Karacaören Yerleşmesi.....	215
3.2.3.6. Karşılar Mevki Yerleşmesi ve Maden Eğitime Sahası.....	216
3.2.3.7. Oğulcuk (Ergan) Yerleşmesi	216
3.2.3.8. Seyit Yerleşim Alanı	217
3.2.3.9. Telliçayır Yerleşimi.....	218

3.2.4. Savunma Yerleşmeleri	219
3.2.4.1. Çamlıca Yerleşmesi.....	219
3.2.4.2. Ilısu Mağara Yerleşmesi.....	220
3.2.4.3. Kalecik Yerleşmesi.....	221
3.2.4.4. Kemaliye Kalesi ve Yerleşmesi.....	223
3.2.4.5. Kırantepe Yerleşmesi	224
3.2.4.6. Ötekıran Yerleşmesi	225
3.2.4.7. Şamlı Dağ Yerleşmesi	226
3.2.4.8. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi	227
3.2.4.9. Yazıören Yerleşmesi	228
3.3. Yerleşim Yerlerinin Genel Değerlendirmesi	229
3.3. Kaleler.....	231
3.3.1. Çayırılı İlçesi.....	231
3.3.1.1. Balıklıköy Kalesi	231
3.3.1.2. Başköy Kalesi.....	232
3.3.1.3. Başbudak Kalesi	234
3.3.1.4. Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi	235
3.3.1.5. Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi).....	237
3.3.1.6. Hasanbey Kalesi	238
3.3.1.7. Kalecik Kalesi (Çayırılı).....	239
3.3.1.8. Kötür (Akyurt) Kalesi.....	240
3.3.1.9. Kurt Kalesi.....	242
3.3.1.10. Mirzaoğlu Kalesi	243
3.3.1.11. Ortaçat Kalesi	244
3.3.1.12. Ozanlı Kalesi	245

3.3.1.13. Toprakkale/Çayırılı.....	247
3.3.1.14. Turnaçayırı Kalesi	249
3.3.2. İliç İlçesi.....	250
3.3.2.1. Bağlıca Kalesi.....	250
3.3.3. Kemah İlçesi.....	251
3.3.3.1. Kalecik Kalesi (Kemah-Akbudak Köyü)	251
3.3.3.2. Kemah Kalesi	253
3.3.3.3. Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)	253
3.3.3.4. Sarıtaş Kalesi (Kemah-Çamlıyayla Köyü)	255
3.3.4. Kemaliye İlçesi.....	257
3.3.4.1. Bayraktepe (Yuva) Kalesi	257
3.3.4.2. Kayabaşı (Apçağa) Kalesi	257
3.3.4.3. Toybelen Kalesi I	258
3.3.4.4. Toybelen Kalesi II	258
3.3.5. Merkez.....	259
3.3.5.1. Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları	259
3.3.5.2. Kız Kalesi	261
3.3.5.3. Binkoç Kalesi	264
3.3.5.4. Oğulcuk (Ergan) Kalesi	264
3.3.5.5. Türkmen (Ergan) Kalesi	265
3.3.6. Otlukbeli İlçesi	266
3.3.6.1. Ağamçağam Kalesi.....	266
3.3.6.2. Kalecik Kalesi	268
3.3.6.3. Kirmantepe Kalesi	269
3.3.6.4. Lazoğlu Kalesi.....	271

3.3.6.5. Yatak Kalesi	272
3.3.6.6. Değirmentepe Kalesi	274
3.3.7. Refahiye İlçesi.....	275
3.3.7.1. Altköy Kalesi.....	275
3.3.7.2. Bektaş Kalesi	277
3.3.7.3. Çatalçam Kalesi.....	279
3.3.7.4. Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı.....	280
3.3.7.5. Gökseki Kaleleri	282
3.3.7.6. Pınaryolu Kalesi	284
3.3.7.7. Aksu Kalesi	285
3.3.7.8. Kurtbaşı Kalesi	286
3.3.8. Tercan İlçesi	287
3.3.8.1. Ağbaba Kalesi.....	287
3.3.8.2. Kargın Kalesi.....	289
3.3.8.3. Köroğlu Kalesi.....	290
3.3.8.4. Köroğlu-Beşkaya Kalesi.....	292
3.3.8.5. Şirinlikale	293
3.3.8.6. Yaylacık Kalesi	296
3.3.8.7. Yazıören Kalesi	297
3.3.8.8. Tuzla Kalesi.....	299
3.3.8.9. Yeşilyayla Kalesi.....	300
3.3.8.10. Yeşilyayla Gözetleme Kulesi	301
3.3.8.11. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı.....	302
3.3.9. Üzümlü İlçesi	303
3.3.9.1. Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı.....	303

3.3.9.2. Göller Kalesi.....	305
3.3.9.3. Gavur Kalesi.....	305
3.3.9.4. Seyit Kalesi I	307
3.3.9.5. Seyit Kalesi II	308
3.3.10. Kalelerin Genel Değerlendirmesi.....	309
3.4. Genel Değerlendirme	313
SONUÇ	338
KAYNAKÇA.....	344
EKLER	400
ÖZ GEÇMİŞ	422

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

BAR	: British Archaeological Reports
Bkz.	: Bakınız
CAH	: The Cambridge Ancient History
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
HCHI	: Handbuch der chaldischen Inschriften
Itin. Ant.	: Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
Krş.	: Karşılaştırma
LAR	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
vdd.	: Ve devam eden sayfalar
TAY.	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TDA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3. 1: Erzincan ili İlçelerine Göre Höyüklerin Dağılımı.....	200
Tablo 3. 2: Erzincan ili Yerleşim Yerlerinin İlçelere Göre Sayısal/Oransal Dağılımı	229
Tablo 3. 3: Erzincan İli İlçelerinin Höyük, Kale ve Yerleşim Yerlerinin Çok Dönemli (Orta Çağ/Diğer Dönemler) ve Tek Dönemli (Yalnızca Orta Çağ) Yüzdelik Dağılımı	331

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3. 1: Aşağı Kartallı Höyük A. CEYLAN Arşivi	164
Şekil 3. 2: Aşağı Kartallı Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	164
Şekil 3. 3: Beykomu Höyük A. CEYLAN Arşivi	165
Şekil 3. 4: Büyük Kalecik Höyük A. CEYLAN Arşivi	166
Şekil 3. 5: Çataldaş Höyük A. CEYLAN Arşivi	167
Şekil 3. 6: Cennetpınarı Höyük A. CEYLAN Arşivi.....	168
Şekil 3. 7: İshak Höyük A. CEYLAN Arşivi	169
Şekil 3. 8: Saygılı Höyük A. CEYLAN Arşivi	170
Şekil 3. 9: Yukarı Kartallı Höyük Keramik Çizimleri A. CEYLAN Arşivi.....	171
Şekil 3. 10: Maltepe Höyük A. CEYLAN Arşivi.....	172
Şekil 3. 11: Maltepe Höyük A. CEYLAN Arşivi.....	172
Şekil 3. 12: Maltepe Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	172
Şekil 3. 13: Maltepe Höyük KeramikÇizimleri A. CEYLAN Arşivi	173
Şekil 3. 14: Ortatepe Höyük A. CEYLAN Arşivi	174
Şekil 3. 15: Ortatepe Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	174
Şekil 3. 16: Ortatepe Höyük Keramik Çizimleri A. CEYLAN Arşivi.....	174
Şekil 3. 17: Aktepe Höyük A. CEYLAN Arşivi	176
Şekil 3. 18: Elmaağacı (Davarlı) Höyük A. CEYLAN Arşivi	178
Şekil 3. 19: Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük A. CEYLAN Arşivi	179
Şekil 3. 20: Saztepe Höyük A. CEYLAN Arşivi	180
Şekil 3. 21: Saztepe Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi.....	180
Şekil 3. 22: Avcıçayırı Höyük A. CEYLAN Arşivi	182
Şekil 3. 23: Avcıçayırı Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi	182
Şekil 3. 24: Turnatepe (Yeniköy) Höyük A. CEYLAN Arşivi.....	183

Şekil 3. 25: Doplaktepe Höyük A. CEYLAN Arşivi	184
Şekil 3. 26: Doplaktepe Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	184
Şekil 3. 27: Ekecek Höyük A. CEYLAN Arşivi	185
Şekil 3. 28: Ekecek Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi	185
Şekil 3. 29: Küçük Höyük A. CEYLAN Arşivi	186
Şekil 3. 30: Ortagöze Höyük A. CEYLAN Arşivi	187
Şekil 3. 31: Şaip Höyük A. CEYLAN Arşivi	188
Şekil 3. 32: Toprakkale Höyük A. CEYLAN Arşivi	189
Şekil 3. 33: Çakmaklı Höyük A. CEYLAN Arşivi	190
Şekil 3. 34: Dağçayırı Höyük A. CEYLAN Arşivi	191
Şekil 3. 35: Kireçlitepe Höyük A. CEYLAN Arşivi	192
Şekil 3. 36: Tarlabası Höyük A. CEYLAN Arşivi	193
Şekil 3. 37: Toprakale Höyük A. CEYLAN Arşivi	194
Şekil 3. 38: Toprakale Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi	194
Şekil 3. 39: Turgutlu Höyük A. CEYLAN Arşivi	195
Şekil 3. 40: Yaylayolu Büyük Höyük A. CEYLAN Arşivi	196
Şekil 3. 41: Yaylayolu Büyük Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	197
Şekil 3. 42: Yaylayolu Büyük Höyük Keramik Çizimleri A. CEYLAN Arşivi	197
Şekil 3. 43: Yaylayolu Küçük Höyük A. CEYLAN Arşivi	198
Şekil 3. 44: Küçük Höyük A. CEYLAN Arşivi	199
Şekil 3. 45: Haramidere Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	204
Şekil 3. 46: Haramidere Yerleşmesi Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi	204
Şekil 3. 47: Kekliktepe Yerleşimi A. CEYLAN Arşivi	205
Şekil 3. 48: Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli) A. CEYLAN Arşivi	206

Şekil 3. 49: Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli) Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	207
Şekil 3. 50: Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli) Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	207
Şekil 3. 51: Çat Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	208
Şekil 3. 52: Çat Yerleşmesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	208
Şekil 3. 53: Karasu (Ozantepe) Yerleşimi A. CEYLAN Arşivi	209
Şekil 3. 54: Komünü Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	210
Şekil 3. 55: Bolutepe Düz Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	213
Şekil 3. 56: Çatalarmut Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	214
Şekil 3. 57: Çatalarmut Yerleşmesi Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	214
Şekil 3. 58: Dipler Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi.....	215
Şekil 3. 59: Karacaören Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	216
Şekil 3. 60: Seyit Yerleşim Alanı A. CEYLAN Arşivi	218
Şekil 3. 61: Telliçayır Yerleşimi A. CEYLAN Arşivi	219
Şekil 3. 62: Çamlıca Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	220
Şekil 3. 63: Çamlıca Yerleşmesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	220
Şekil 3. 64: Ilısu Mağara Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	221
Şekil 3. 65: Kalecik Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	222
Şekil 3. 66: Kalecik Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	222
Şekil 3. 67: Kemaliye Kalesi ve Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	224
Şekil 3. 68: Kemaliye Kalesi ve Yerleşim Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	224
Şekil 3. 69: Kırantepe Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi	225
Şekil 3. 70: Şamlı Dağ Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi.....	226
Şekil 3. 71: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi.....	227
Şekil 3. 72: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	228

Şekil 3. 73: Yazıören Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi.....	229
Şekil 3. 74: Balıklıköy Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	232
Şekil 3. 75: Balıklıköy Kalesi Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi	232
Şekil 3. 76: Başköy Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	233
Şekil 3. 77: Başköy Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	234
Şekil 3. 78: Başbudak Kalesi A. CEYLAN Arşivi	235
Şekil 3. 79: Başbudak Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	235
Şekil 3. 80: Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi A. CEYLAN Arşivi	236
Şekil 3. 81: Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	237
Şekil 3. 82: Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi) A. CEYLAN Arşivi	238
Şekil 3. 83: Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi) Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	238
Şekil 3. 84: Hasanbey Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	239
Şekil 3. 85: Kalecik Kalesi (Çayırılı) A. CEYLAN Arşivi.....	240
Şekil 3. 86: Kalecik Kalesi (Çayırılı) Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	240
Şekil 3. 87: Kötür (Akyurt) Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	241
Şekil 3. 88: Kötür (Akyurt) Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi...	242
Şekil 3. 89: Kurt Kalesi A. CEYLAN Arşivi	243
Şekil 3. 90: Kurt Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	243
Şekil 3. 91: Mirzaoğlu Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	244
Şekil 3. 92: Ortaçat Kalesi A. CEYLAN Arşivi	245
Şekil 3. 93: Ozanlı Kalesi A. CEYLAN Arşivi	246
Şekil 3. 94: Ozanlı Kalesi A. CEYLAN Arşivi	247
Şekil 3. 95: Ozanlı Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	247
Şekil 3. 96: Toprakkale/Çayırılı Kalesi A. CEYLAN Arşivi	248

Şekil 3. 97: Toprakkale/Çayırılı Kalesi A. CEYLAN Arşivi	248
Şekil 3. 98: Toprakkale/Çayırılı Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi	249
Şekil 3. 99: Turnaçayırı Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	250
Şekil 3. 100: Turnaçayırı Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	250
Şekil 3. 101: Bağlıca Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	251
Şekil 3. 102: Kalecik Kalesi A. CEYLAN Arşivi	252
Şekil 3. 103: Kalecik Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	252
Şekil 3. 104: Yücebelen Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	254
Şekil 3. 105: Yücebelen Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	255
Şekil 3. 106: Yücebelen Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	255
Şekil 3. 107: Sarıtaş Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	256
Şekil 3. 108: Sarıtaş Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi	256
Şekil 3. 109: Bayraktepe (Yuva) Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	257
Şekil 3. 110: Kayabaşı Kalesi A. CEYLAN Arşivi	258
Şekil 3. 111: Toybelen Kalesi II A. CEYLAN Arşivi.....	259
Şekil 3. 112: Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları A. CEYLAN Arşivi.....	261
Şekil 3. 113: Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	261
Şekil 3. 114: Kız Kalesi A. CEYLAN Arşivi	263
Şekil 3. 115: Kız Kalesi A. CEYLAN Arşivi	263
Şekil 3. 116: Kız Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi	263
Şekil 3. 117: Oğulcuk (Ergan) Kalesi A. CEYLAN Arşivi	265
Şekil 3. 118: Ağamçağam Kalesi A. CEYLAN Arşivi	267
Şekil 3. 119: Kız Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi	268
Şekil 3. 120: Kalecik Kalesi A. CEYLAN Arşivi	269

Şekil 3. 121: Kırmantepe Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	270
Şekil 3. 122: Kırmantepe Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	271
Şekil 3. 123: Lazoğlu Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	272
Şekil 3. 124: Lazoğlu Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	272
Şekil 3. 125: Yatak Kalesi A. CEYLAN Arşivi	274
Şekil 3. 126: Yatak Kalesi A. CEYLAN Arşivi	274
Şekil 3. 127: Değirmen-tepe Kalesi A. CEYLAN Arşivi	275
Şekil 3. 128: Altköy Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	277
Şekil 3. 129: Altköy Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	277
Şekil 3. 130: Bektaş Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	278
Şekil 3. 131: Bektaş Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	278
Şekil 3. 132: Çatalçam Kalesi A. CEYLAN Arşivi	279
Şekil 3. 133: Çatalçam Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi	280
Şekil 3. 134: Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi.....	281
Şekil 3. 135: Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi.....	282
Şekil 3. 136: Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi.....	282
Şekil 3. 137: Gökseki Kalesi A. CEYLAN Arşivi	283
Şekil 3. 138: Pınaryolu Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	284
Şekil 3. 139: Pınaryolu Kalesi ve Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	285
Şekil 3. 140: Aksu Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	286
Şekil 3. 141: Kurtbaşı Kalesi A. CEYLAN Arşivi	287
Şekil 3. 142: Ağbaba Kalesi A. CEYLAN Arşivi	288
Şekil 3. 143: Ağbaba Kalesi A. CEYLAN Arşivi	289
Şekil 3. 144: Kargın Kalesi A. CEYLAN Arşivi	290

Şekil 3. 145: Köroğlu Kalesi A. CEYLAN Arşivi	291
Şekil 3. 146: Köroğlu Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	291
Şekil 3. 147: Köroğlu-Beşkaya Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	293
Şekil 3. 148: Şirinlikale A. CEYLAN Arşivi	295
Şekil 3. 149: Yaylacık Kalesi A. CEYLAN Arşivi	297
Şekil 3. 150: Yaylacık Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi	297
Şekil 3. 151: Yazıören Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	298
Şekil 3. 152: Yazıören Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi.....	299
Şekil 3. 153: Yeşilyayla Kalesi A. CEYLAN Arşivi.....	301
Şekil 3. 154: Yeşilyayla Gözetleme Kulesi A. CEYLAN Arşivi.....	302
Şekil 3. 155: Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi	303
Şekil 3. 156: Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi.....	304
Şekil 3. 157: Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi.....	304
Şekil 3. 158: Gavur Kalesi A. CEYLAN Arşivi	306
Şekil 3. 159: Seyit Kalesi I A. CEYLAN Arşivi	307
Şekil 3. 160: Seyit Kalesi II A. CEYLAN Arşivi.....	308
Şekil 3. 161: Erzincan İli Höyüklerinin İlçelere ve Dönemlere Göre Dağılımı.....	315
Şekil 3. 162: Erzincan İli Yerleşim Yerlerinin İlçelere ve Dönemlere Göre Dağılımı	318
Şekil 3. 163: Erzincan İli Kalelerin İlçelere ve Dönemlere Göre Dağılımı.....	320
Şekil 3. 164: Erzincan İli Kalelerinin İlçelere Göre Demir Çağı ve Orta Çağ Dönemlerinin Dağılımı	324
Şekil 3. 165: Erzincan İli İlçe Höyüklerinin Demir Çağı ve Orta Çağ ve Dönemleri Göre Dağılımı.....	327

Şekil 3. 166: Erzincan İli İlçe Yerleşim Yerlerinin Demir Çağı/Geç Demir Çağı ve Orta Çağ Dönemlerine Göre Dağılımı.....	328
Şekil 3. 167: Erzincan İli İlçe Kalelerinin Demir Çağı/Geç Demir Çağı ve Orta Çağ Dönemlerine Göre Dağılımı.....	329
Şekil 3. 168: Erzincan İli İlçelerinin Höyük, Kale, Yerleşim Yerlerinin Çok Dönemli (Orta Çağ/Diğer Dönemler) ve Tek Dönemli (Yalnızca Orta Çağ) Dönemlerine Göre Dağılımı.....	330
Şekil 3. 169: Geç Demir Çağı ile Orta Çağ Dönemsel Dağılımı ve İskân Sürekliliği .	333

GİRİŞ

Anadolu, tarih boyunca Asya, Avrupa ve Yakın Doğu arasında doğal bir köprü işlevi görmüş; bu konumu sayesinde farklı kültürlerin, siyasal oluşumların ve ekonomik ağların kesişme noktası olmuştur. Sahip olduğu çeşitli iklim tipleri, verimli ovaları, dağlık alanları ve zengin su kaynakları, Anadolu'yu Antik Çağ boyunca Urartu'dan Perslere, Helenistik krallıklardan Roma'ya kadar pek çok siyasal gücün ilgi odağı haline getirmiştir. Yukarı Fırat Havzası içerisinde bulunan Erzincan ve çevresi ise Doğu Anadolu'nun bu stratejik yapısı içerisinde özel bir konuma sahiptir.

Bununla birlikte Erzincan'ın Antik Çağ tarihindeki yeri, çoğu zaman daha büyük siyasal yapıların gölgesinde değerlendirilmiş; bölge, imparatorluklar arası mücadelelerin yaşandığı ikincil bir alan olarak ele alınmıştır. Oysa Erzincan'ın sahip olduğu coğrafi avantajlar, onu yalnızca sınır hattında yer alan pasif bir bölge olmaktan çıkararak, askerî, idarî ve ekonomik açıdan etkin bir tarihsel mekân hâline getirmiştir. Urartu Devleti döneminde inşa edilen Altın-tepe Kalesi gibi merkezler, Erzincan'ın bölgesel hâkimiyet ve denetim ağları içerisindeki önemini açık biçimde göstermektedir. Bu durum, Erzincan'ın Antik Çağ boyunca merkezi otoriteler tarafından denetlenen ve stratejik açıdan önem verilen bir alan olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Erzincan ve çevresinin Demir Çağı'nın sonlarından 6. yüzyılın sonuna kadar uzanan süreçte Yukarı Fırat Havzası içerisindeki konumunu ve işlevini tarihsel coğrafya çerçevesinde ortaya koymaktır. Bu doğrultuda tez, Erzincan'ın Urartu Devleti'nden başlayarak Med, Pers, Helenistik ve Roma dönemleri boyunca geçirdiği siyasal ve mekânsal dönüşümleri incelemekte; bölgenin farklı imparatorluk sistemleri içerisindeki yerini ve önemini değerlendirmektedir. Çalışmanın bir diğer amacı ise Erzincan'daki yerleşim sürekliliğini arkeolojik veriler ışığında ortaya koyarak, bölgenin Antik Çağ boyunca kesintisiz tarihi bir yerleşim alanı olduğunu göstermektir.

Araştırmanın kapsamı, kronolojik olarak Urartu Devleti'nin yıkılışını takip eden Geç Demir Çağı'nın son evrelerinden MS 6. yüzyılın sonuna kadar olan dönemi içermektedir. Bu zaman aralığı, Erzincan ve çevresinde siyasî egemenliklerin değiştiği, farklı kültürel unsurların etkileşim hâlinde bulunduğu ve bölgenin tarihsel gelişiminde dönüşümlerin yaşandığı bir süreci kapsamaktadır. Araştırmanın mekânsal sınırını Erzincan ili ve sınırları içerisinde yer alan yerleşim alanları, höyükler, kaleler ve ulaşım

güzergâhları oluşturmaktadır. Bu çerçevede Erzincan, yalnızca yerel bir inceleme alanı olarak değil, Doğu Anadolu ve komşu bölgelerle olan ilişkileri bağlamında değerlendirilen bir bölgesel merkez olarak ele alınmıştır. Kronolojik üst sınırın 6. yüzyılın sonu olarak belirlenmesinin nedeni, bu dönemin bölgenin Antik Çağ'dan Erken Orta Çağ'a geçiş sürecindeki son evreyi temsil etmesi ve 7. yüzyılda ortaya çıkan yeni siyasî ve tarihsel gelişmeler öncesindeki tarihsel bütünlüğü yansıtmasıdır.

Çalışmada yöntem olarak tarihsel coğrafya yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda fiziki coğrafya verileri, arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar birlikte değerlendirilmiştir. Antik yazarların bölgeye ilişkin aktarımları, modern tarih ve coğrafya çalışmalarıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Böylece Erzincan'ın tarihsel süreç içerisindeki konumu çok yönlü bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Arkeolojik veriler kapsamında höyükler, kaleler ve yerleşim alanları değerlendirilmiştir. Bu unsurların coğrafi konumları, birbirleriyle olan ilişkileri ve dönemsel kullanımları analiz edilmiştir. Bu yöntem, Erzincan'daki yerleşim düzeninin yalnızca tek bir döneme özgü değil, uzun süreli ve dönüşümlü bir yapı sergilediğini ortaya koymayı mümkün kılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA

1.1. Doğu Anadolu Coğrafi Özellikleri

Bu bölümde, Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarihsel isimleri ve antik kaynaklardaki coğrafi tanımları ele alınacak; günümüz coğrafi sınırlarıyla karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılacaktır.

Asya kıtasının güneybatı ucunda yer alan ve bundan dolayı Küçük Asya (Asia Minor)¹ olarak da adlandırılan Anatolia (Anadolu) kelime olarak “Güneşin doğduğu yer” anlamına gelmektedir ve bu terim Latince “Doğu” ve İtalyanca “Levant” terimiyle eş anlamlıdır (Memiş, 2013, s. 3; Özey, 2010 s. 275).

Bu coğrafi sınırlar içinde yer alan Doğu Anadolu bölgesi için ise Eski Çağ ağ tarihinde, tarihi süreç içinde dönem dönem farklı adlandırmalar yapılmıştır. MÖ 3000-2000 yıllarında “Hurri Ülkesi”, MÖ 1300-900 yıllarında “Uruatri” ve “Nairi”, MÖ 900-600/590 yılları sonlarına kadar “Urartu”, MÖ 600/590-330 yıllarında Tevrat'ta geçen şekliyle “Rrt, Ararat/Urartu” isimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Doğu Anadolu kavramı modern literatüre ait bir adlandırma olup antik kaynaklarda bu isimle geçmemekte söz konusu coğrafya farklı adlandırmalarla ifade edilmiş olup bunlar arasında Armina/Armeniya isimleri öne çıkmaktadır. Zamanla en yaygın kullanılan adın Armenia olduğu anlaşılmaktadır (Burney&Lang, 1971, s. 180). Coğrafi bir terim olarak “Armenia” adına ilk kez Pers kaynaklarında rastlanmaktadır. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen Akhamenid Kralı I. Darius'un zaferlerini konu alan üç dilli Behistun Yazıtı'nda² bölge “Armina” olarak zikredilmekte olup bu adın zamanla

¹ Asya adı Roma İmparatorluğu döneminde Toros dağlarının kuzeyine verilmiş bir isimdir. Strabon eserinde bu bölgeyi diğer bölgelerden ayırmak için “Chersonnese” şeklinde zikretmiştir.

² Behistun Yazıtı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Rawlinson, 1847, s.117.

“Armanu/Armenia” biçimine evrildiği anlaşılmaktadır (King&Thompson, 1907, ss. 27-33). Söz konusu coğrafyanın ise günümüzde “Armana halkı” ile ilişkilendirilerek Elazığ ile Ergani arasındaki bölgeye tekabül ettiği ileri sürülmektedir (Cöhce, 2014, s. 1). “Armenoï” adını kullanan ilk antik yazar Miletli Hekataios’tur (Chain, 2001, s. 126). Daha sonraki süreçte Armenia adı, Herodotos (Herodotos, 1921, s. 121), Ksenophon (Ksenophon, 1988, s. 279), Strabon (Strabon, 2009, ss. 423-444) ve Plinius Secundus (Plinius, 1942, s. 347) gibi Klasik ve Roma dönemi yazarları tarafından da açık biçimde coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır.

Buna karşılık Ermeni tarih yazımında Armenia bölgesi, coğrafi bir adlandırmadan ziyade etnonim temelli bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu bağlamda Ermeniler, kökenlerini Hayaşa ve Urartu topluluklarına dayandırmaya çalışmış; Anadolu’nun eski çağ topluluklarıyla soy bağı kurma çabası kısmen kabul görmüştür (Ceylan, 2015a, s. 2). Ermeniler ayrıca efsanevi ataları Hayk’tan hareketle kendilerini “**Hay**”, yaşadıkları bölgeyi ise “**Hayastan**” olarak adlandırmış ve Hayasa-Azzi ile bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Ancak bu görüş, modern araştırmalar tarafından genel kabul görmemektedir (Ceylan, 2015b, s. 8; Galichian, 2004, s. 9; Kurkjian, 1958, s. 50; Lang, 1970, s. 79; Petrosyan, 2007, ss. 16-60).

Armenia bölgesinin sınırları hakkındaki bilgiler büyük ölçüde Antik Çağ yazarlarına dayanmaktadır. Herodotos, bölgenin batı sınırını **Fırat Nehri** olarak belirtir. Strabon ise daha ayrıntılı bir tasvir sunarak Armenia’nın kuzeyde **Parauatras, İberia ve Albenia dağları**, güneyde **Toroslar ve Atropatena**, batıda ise **Paryadres ve Skydises (Kaçkar Dağları)** ile çevrili olduğunu ifade eder (Strabon, XI, s. 14-19). Ksenophon ise bölgenin güney sınırını belirleyen unsurun **Kentires (Botan Çayı)** olduğunu belirtmektedir (Ksenophon, V, s. 3-1).

Genel hatlarıyla Armenia olarak adlandırılan coğrafya, batıda **Fırat Nehri**, kuzeyde **Kafkas Dağları**, doğuda **Azerbaycan ve İran**, güneyde ise **Mezopotamya** ile sınırlanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Bununla birlikte, bu coğrafyanın belirgin sınırlara sahip tek bir siyasî yapı oluşturmadığı anlaşılmaktadır. MÖ VI. yüzyıldan V. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süreçte Orta Aras Havzası’na yerleşen toplulukların, günümüz Ermenilerinin atalarının yaşadığı yerleşim alanını oluşturmuş olabileceği belirtilir. II. Tigranes (Büyük, Yaşlı Tigranes)’den sonra Armenia halkı zaman zaman

Roma'nın, zaman zaman ise Parth ve daha sonra Sasani hâkimiyetinin nüfuz sahasında kalmış ve sık sık siyasî bağımlılık ilişkileri içinde varlığını sürdürmüştür. Artaksiad ve ardından Arsaklı hanedanları döneminde krallık kurumu farklı düzeylerde de olsa devam etmiştir. Ancak pek çok devletin işgaline uğramış geçiş ve çatışma bölgesinde doğrudan devamlı bir Ermenistan devleti kurulamamıştır. Nitekim günümüzde Ermenistan adıyla anılan siyasî oluşumun, hem söz konusu coğrafyanın tamamının hem de bölgede yaşamış tüm halkların tarihsel mirasının doğrudan temsilcisi olmadığı açıktır (Cöhce, 2014, ss. 1-2).

Sonuç olarak Armenia bölgesinin sınırlarını kesin çizgilerle belirlemek mümkün değildir. Ancak antik kaynaklar ve modern araştırmalar doğrultusunda bölgenin kabaca sınırları **nehirler esas alınarak** tanımlanmıştır. Buna göre Armenia, **Fırat, Dicle ve Aras nehirleri** arasında kalan; **Van ve Urmiye göllerini** çevreleyen geniş bir sahayı kapsayan coğrafi bir alan olarak değerlendirilmiştir (Redgate, 1998, s. 11).

Doğu Anadolu'nun sınırlarına ve konumuna bakacak olursak; Strabon, bölgeyi güneyde Mezopotamya'dan ayıran Toros Dağları (Mardin Dağları), doğuda Medya ve Atropatena (Azerbaycan), kuzeyde Parahuatras Dağları, Karabağ (Albanya), İberya (Gürcistan) ve Kafkaslar ile çevrelenen geniş bir coğrafya olarak tanımlar. Batıda ise Fırat Vadisi'nin, Doğu Anadolu'yu Kapadokya ve Kommagene'den ayıran doğal bir sınır oluşturduğunu belirtir (Strabon, XI, 1-14).

Strabo, Armenia'yı geniş ve dağlık bir coğrafya olarak tanımlamakta ve özellikle Euphrates (Fırat Nehri)'in kaynak sahasını bu bölge içerisinde göstermektedir. Nehrin Armenia'dan doğarak batıya, Cappadocia yönüne akması, Yukarı Fırat havzasının Armenia'nın batı kesimiyle ilişkilendirilebileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda Erzincan, Strabon'un doğrudan isimlendirmedeği ancak tasvir ettiği coğrafi sistem içinde Armenia'nın batı sınır kuşağı ve Kapadokya'ya geçiş hattı üzerinde konumlandırılacak bir alan olarak değerlendirilebilir (Strabon, XI.12-14). Roma'nın doğu sınır politikası bağlamında bu bölgenin, Kapadokya eyaleti ile Armenia arasındaki stratejik geçiş sahalarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bölgenin siyasî aidiyeti dönemlere göre değişkenlik göstermiştir. Akhaimenid döneminde satraplık sistemi içinde yer almıştır (Herodotos, III, 93), Hellenistik süreçte Orontid ve ardından Artaksiad hâkimiyetine girmiştir (Strabon, XI. 14-5; Briant, 2002, 741).

Erzincan'ın Yukarı Fırat havzasında yer alması, Strabon'un Armenia betimlemesi içinde belirtilen coğrafi bütünlüğüyle örtüşmektedir. Antik kaynaklarda Akilisene olarak geçen saha Büyük Armenia içerisinde Fırat'ın sol kıyısında konumlanmıştır. Yukarı Fırat sisteminin batı kesimini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Erzincan ve çevresi, Strabon'un belirttiği Armenia coğrafyasının batı sınır kuşağı ile Kapadokya yönüne geçiş hattı üzerinde değerlendirilebilecek stratejik bir alan olarak öne çıkmaktadır (Strabon, XI.14.2; XI.12-3; Roller, 2018, ss. 630, 678).

Erzincan Ovası, Doğu Anadolu'nun yüksek plato sistemi içerisinde yer alan önemli alt havzalardan birini oluşturmaktadır. Bölgenin genel jeomorfolojik yapısı değerlendirildiğinde, ana dağ sıraları ile bu sıraları birbirine bağlayan ikincil yükselti alanlarının şekillendirdiği karmaşık bir topoğrafik düzenin varlığı görülmektedir. Bu yapı içerisinde farklı yükselti basamaklarına bağlı olarak gelişmiş ova ve plato sistemleri ortaya çıkmış olup söz konusu morfolojik özellikler Doğu Anadolu'nun iç kesimlerinde belirgin bir fiziki coğrafya karakteri oluşturmaktadır. Bu çerçevede Erzurum ve Erzincan havzaları, bölgenin yüksek plato sisteminin karakteristik örnekleri arasında değerlendirilmektedir (Atalay&Mortan, 2006, ss. 453-454; Saraçoğlu, 1989, s. 1; Hayli, 1995, s. 16).

Bölgedeki dağ sıraları ve bunların uzantıları, yüksek plato alanlarını birbirinden ayıran küçük ancak belirgin alt coğrafi birimler oluşturmakta; bu durum dar vadiler, geçitler ve geniş ova alanlarının birlikte görüldüğü heterojen bir topoğrafik yapı ortaya çıkarmaktadır. Bu fiziki yapı yerleşimlerin dağılışı ve ulaşım güzergâhlarının şekillenmesinde belirleyici olmuş, Doğu Anadolu'daki havza sistemlerinin oluşumunda önemli rol oynamıştır (Erinç, 1953, ss. 156-170).

38°45'-44°49' doğu boylamları ile 36°57'-41°37' kuzey enlemleri arasında yer alan Doğu Anadolu fiziki coğrafya açısından; kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları ve Kura Havzası, güneyde Toros Dağları, doğuda İran ve Urmiye Platosu, batıda ise Fırat (Euphrates) Nehri ile sınırlandırılmıştır (Atalay&Mortan, 2011, ss. 447; Erinç, 1953, ss. 1-4; Yazıcı&Koca, 2018, ss. 1-2). Morfolojik açıdan ise Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin siyasî sınırlarını belirleyen bir konuma sahiptir. Bölge Kuzeydoğuda Kura Çöküntüsü'ne, doğuda ise Urmiye Platosu'na kadar uzanmaktadır (Erinç, 1953, s. 3). Türkiye sınırları içindeki kısmı ise kuzeyde Kuzeydoğu Anadolu Dağları'nın güney

kesiminden, güneyde Toros Dağlarının³ güney yamaçlarına, batıda ise Uzunyayla'dan başlayarak doğu sınırına kadar uzanan alanı kapsamaktadır (Erinç, 1953, s. 3; Saraçoğlu, 1989, s. 1). Bu dağlık yapı ise bölgeyi dış müdahalelere karşı kısmen korurken aynı zamanda doğal sınırların oluşumunda belirleyici olmuştur (Arınç, 2016, s. 17).

Yaklaşık 163.000 km² yüzölçümüne sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, ülke topraklarının yaklaşık %21'ini kapsamaktadır. Bölge, III. Jeolojik Zaman'da meydana gelen yoğun tektonik faaliyetler sonucunda şekillenmiş olup bu nedenle Türkiye'nin "çatısı" olarak adlandırılmaktadır (Atalay&Mortan, 2006, ss. 447; Saraçoğlu, 1989, s. 1; Erinç, 1953, s. 4) Ortalama yükseltisi 1500 m'nin üzerinde olan bölge, Türkiye'nin en yüksek ve en dağlık sahasını oluşturmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ sıraları, orojenik hareketler sonucunda oluşmuş; bu süreç horst yapıları ve volkanik kütlelerin gelişimini de beraberinde getirmiştir (Atalay&Mortan, 2006, ss. 453-454; Elibüyük&Yılmaz, 2010, ss. 27-55). Bölgedeki dağ kuşakları içerisinde en belirgin ve en yüksek kesimi Güneydoğu Toroslar oluşturmaktadır (Saraçoğlu, 1989, ss. 89-128). Toros sistemine bağlı bir diğer önemli dağ kuşağı ise Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde uzanan Mercan (Munzur) Dağları, Kargapazarı, Kop, Yalnızçam ve Allahüekber dağ sıraları oluşturmaktadır (Atalay, 1984, ss. 25-27). Horst karakterli yükseltiler, Erzurum-Pasinler oluşunun güneyinde Palandöken ile Karasu-Aras dağları, kuzeyinde ise Dumlu ve Kargapazarı dağları şeklinde izlemektedir. Erzincan Ovası'nın kuzeyinde Esence Dağı belirgin bir topografik unsur olarak öne çıkmaktadır (Atalay&Mortan, 2006, ss. 453-456; Erinç, 1953, ss. 4-7, Özgür, 2001, ss. 25-26). Tektonik açıdan aktif bir sahada bulunan Erzincan Ovası ise Kuzey Anadolu Fay Zonu üzerinde gelişmiş bir çöküntü alanı niteliği taşımaktadır (Şaroğlu, 1987, s. 12). Armenia'da

Bölgenin dağlık yapısı antik kaynaklarda da vurgulanmaktadır. Strabon, Ermenistan coğrafyasını yüksek dağlar, platolar ve vadilerle betimlemektedir. Küçük Armenia yakınlarında Antitaurus'un uzantıları olan Paryadres ve Moskhika Dağları'nın Iberia ve Albania'ya kadar ulaştığını belirtmektedir (Strabon, XI, 12, 4). Ayrıca

³ Strabon'un Asya'yı ikiye ayıran doğal sınır olarak değerlendirdiği Toros Dağları (Strabon, XI, 1-2-4), Ermenistan'ı Mezopotamya'dan ayıran tarihsel bir set niteliği taşımakta olduğunu belirtmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Strabon, XI, 12-2-3.

Euphrates'in güneyinde Taurus, Gordyene ve Masius Dağları Sophene ve Armenia'yı Mezopotamya'dan ayırdığı belirtilmektedir (Strabon, XI, 12-4). Antik kaynaklar, bölgenin engebeli yapısını, nehirlerini ve ormanlık alanlarını açık biçimde yansıtmaktadır.

Bunun dışında Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafyasını ve sert iklim koşullarını çarpıcı biçimde betimler. Özellikle yoğun kar örtüsü, dondurucu kuzey rüzgârları ve askerlerin maruz kaldığı fiziksel zorluklar ayrıntılı biçimde aktarılır (Ksenophon, IV, 5, 3-4). Plinius ise Strabon ve Ksenophon kadar ayrıntılı olmasa da, bölgenin dağlık ve geçilmesi güç yapısına değinmektedir (Plinius, VI, 9).

Doğu Anadolu bölgesi özellikle göller ve nehirler açısından zengin bir bölgedir. Bu durum ise bölgede yüksek akarsu potansiyelinin oluşmasını sağlamıştır. Bölgenin önemli akarsuları Fırat, Aras ve Kura'dır (Atalay&Mortan, 2006, s. 475; Saraçoğlu, 1990, ss. 247-249; Özey, 2010, s. 31). Aras ve Kura kaynağını Doğu Anadolu bölgesinden alarak Hazar Denizi'ne dökülür. Bölgenin yüzey morfolojisi incelendiğinde Azerbaycan'a geçen Aras Nehri'nin Arpaçay kolu kaynağını Çıldır Gölü'nden almaktadır. Allahüekber Dağları'ndan doğan Kura Nehri Gürcistan ve Azerbaycan'ı geçerek Hazar Denizi'ne ulaşır (Tuncel, 1991, ss. 332-335). Fırat Nehri de Türkiye'den doğar, Suriye ve Irak topraklarına doğru ilerler (Tuncel, 1996, ss. 33-34). Bir diğer önemli nehir olan Dicle ise kaynağını Güneydoğu Toroslardan alıp Suriye sınırından Irak'a geçmektedir. Basra yakınlarında Fırat Nehri ile birleşerek Şattü'l Arap adıyla Basra körfezine dökülür (Tuncel, 1994, ss. 281-282).

Doğu Anadolu bölgesinde bulunan bu akarsular tarafından oluşturulmuş Erzurum-Kars Platosu ile Malatya Havzası bölgenin başlıca plato alanlarını oluşturur (Atalay&Mortan, 2006, ss. 458-459). Kars ve Ardahan Platoları 2200-2300 m. yükseltiye sahiptir (Doğanay, 2016, s. 137). Bölge ayrıca Malatya, Bingöl, Elazığ, Erzurum-Pasinler-Horasan, Karayazı ve Iğdır gibi çok sayıda havza ve ova sistemi içermektedir (Atalay&Mortan, 2006, ss. 459-462).

Bölgedeki başlıca akarsuların ilki olan Fırat Nehri'ne ilişkin en eski yazılı kayıtlar Mezopotamya kaynaklarında yer almaktadır. Bu kaynaklar, Mezopotamya toplumlarının Anadolu'dan temin ettikleri kereste ve maden gibi doğal kaynakların

taşınmasında Fırat Nehri'ni önemli bir ulaşım ve ticaret güzergâhı olarak kullandıklarını ortaya koymaktadır. Lağaş Kralı Gudea'ya ait "A Silindiri"nde⁴ sedir ağaçlarının bulunduğu dağlara yapılan seferlerden söz edilmesi, Fırat Nehri'nin erken dönemlerden itibaren ekonomik ve kültürel ilişkilerde önemli bir ulaşım hattı olarak kullanıldığını göstermektedir (Bahar, 1997, s. 40).

Fırat Nehri, antik kaynaklarda Sümerliler tarafından nehir UD.KİB.NUN (ki)/Buranun (Labat, 1995, s. 175) Asurca belgelerde Pu-rat-tum (Hecker, 1997, s. 166) olarak görülmektedir. İsimlendirmelerdeki bu farklılıklar Fırat Nehri'nin antik uygarlıkların kültürel ve dilsel bağlamlarındaki farklılıklarını göstermektedir.

Herodotos, Fırat Nehri ve nehrin geçtiği sınır bölgeleri ile çevre bölgelere akan kolları hakkında ayrıntılı bilgiler aktarır. Nehir "...*Kilikia ve Armenia arasında sınır, içinde gemilerin yüzebileceği bir ırmaktır ki, adı Euphrates'tir. Armenia içinde her biri bir garnizonla tutulan 15 konaklık yol vardır, 56,5 fersah tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği 4 ırmak sular, bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Tigres, ikinci ve üçüncüsü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Armenia diğeri Matien ülkesinden gelir. Diğeri de Gyndes'dir (Dicle'nin kolu) ...*" şeklindedir (Herodotos, V, 52). Fırat Nehri, kolları ve su yolu ağıyla bölgeleri birbirine bağlayan temel ulaşım rotası ve sınır görevi görmektedir. Nehrin akışı ve kolları Armenia ve çevresindeki bölgelerde askerî ve ekonomik yapıların gelişimini destekleyerek bölgesel dinamikleri şekillendirmektedir.

Strabon da Herodotos'a benzer şekilde Fırat Nehri'nin bölgeleri ve şehirleri ayıran önemli bir sınır olarak vurgular. "...*Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates Irmağı bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur...*" (Strabon, XII, 2-1). Böylece nehrin bölge ve kent merkezleri arasındaki sınırları belirleme ve şekillendirmedeki etkisi görülür.

Ksenophon Fırat'ın hızlı akışı, taşkın potansiyeli ve iki büyük nehir sistemi Fırat-Dicle Nehri arasındaki coğrafi ilişkileri vurgulamaktadır. Ksenophon nehrin genişliği ve kaynak alanlarına ilişkin gözlemler aktarırken (Ksenophon, IV, I, 3; I, 4, 11) Fırat Nehri'nin büyüklüğü ve iki nehrin coğrafi yakınlığı bölgenin hidrolojik

⁴ Silindirde yer alan metin şöyledir; "Tanrı Ningirsu'nun EN Rahibib Gudea (o zamana kadar) hiç girmemiş olduğu Sedir Dağı'na yol yaptı. Onun (=Sedir Dağı'nın) sedir ağaçlarını büyük baltalarda kesti..." şeklinde kaydedilmiştir.

dinamiklerini önemli oranda şekillendirdiğini göstermektedir. Plinius Fırat'ın taşkın riski ve akış düzenine dikkat çekmektedir (Plinius, V, 20, 24; VI, 26). Diodorus ise Fırat'ın bölgesel topoğrafya içindeki yüksek konumunu vurgulamaktadır (Diodorus, LXXIII, 28).

Doğu Anadolu bölgesinde adı geçen önemli nehirlerden bir diğeri Dicle Nehri'dir. Antik kaynaklarda Dicle Nehri'ne Sümerler tarafından İdıgna/idigna/İdıgına adı verilmiştir (Labat, 1995, s. 74; Thureau-Dangin, 1907, s. 154). Strabon Dicle Nehri'nin Armenia yaylasından hareketle Mezopotamya'ya bağlanarak bölgeler arası etkileşimini sağladığını belirtir.

“...Tigris de aynı dağın güney kısmından Seleukia'ya doğru akar, Euphrates'e yaklaşır ve Mezopotamya'ya biçim verir. Euphrates ve Tigris'in kaynakları birbirinden yaklaşık 2500 stadia⁵ uzaktır...” (Strabon, XI, 12, 3).

Ayrıca nehrin hızlı akışı ve zengin balık çeşitliliğiyle bölgenin ekolojik yapısına katkı sağladığı da vurgulanmaktadır (Strabon, XI, 14, 8). Bu durumda nehir ekonomik, ticari, yerleşimsel ve ekolojik yapıyı şekillendiren temel su sistemi olarak değerlendirilir (Ksenophon, IV, I, 3; I, 4, 11; Plinius, V, 20, 24; VI, 26; Diodorus, LXXIII, 28). Strabon'un Dicle Nehri'ne ilişkin anlatımları, önceki kaynaklardan derlenen bilgilere dayandığından modern coğrafi veriler ışığında temkinli bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir (Roller, 2018, ss. 670-678).

Doğu Anadolu bölgesi için önemli bir diğer nehir Kızılırmak Nehri'dir. Herodotos Kızılırmak Nehri için Armenia bölgesinden *“...Medlerin toprakları ile Lidyalılarınkiler arasında sınır, aslında Halys (Kızılırmak) ırmağıydı ki bu ırmak Armenia dağlarından çıkar⁶. Kilikya'dan geçer, Matienlerin sağına, Phrygia'yı soluna alıp, bu iki ülke arasında akar; bu ülkeleri geçtikten sonra, kuzeye doğrularak Kapadokia Suriyelileri ile sol kıyıdaki Paphlagonia arasında sınır çizer. Demek ki Halys ırmağı hemen hemen bütün Asya'yı bir kıyıdan öbürüne kesmiş olur...”* (Herodotos, I, 72) geldiğini belirtir. Buna göre Kapadokya bölgesinde yaşayan Leucos-

⁵ Istadia = 600 ayak=184, 4 m, 2500 stadia= 461.000 m.

⁶ Ancak Kızılırmak Nehri'nin gerçekteki coğrafi haritası bu pasajdaki anlatım uyuşmamaktadır. Herodotos'un anlatımından Halys'ın Anadolu'yu kuzeyden güneye iki kısma böldüğü izlenimi doğmaktadır. Yazarın, Sinop ile Kıbrıs'ın karşısına rastlayan kıyı arasındaki kesim için kullandığı boyun (σὺγχην) sözcüğü, Anadolu Yarımadası'nı olduğundan çok daha dar hayal ettiğine işaret etmektedir. Bkz. Koşan, 2021, ss. 1031-1042.

Syrie'lilerin⁷ doğu bölümündeki kısmını belirten bölünme ve aynı zamanda Küçük Asya'nın bir bölümünü oluştuyordu

Kızılırmak Nehri hem coğrafi hem de bu bölgede yaşayan milletler bakımından bölgenin doğal bir sınırını olan Kapadokya bölgesinde yaşayan Leucos-Syrie'lilerin doğu bölümünü belirlemiştir (Texier, 2002, s. 14) Med İmparatorluğu ile Lidyalılar arasında batı sınırını meydana getirmiştir (Herodotos, I, 72). Nehir adını "Halai" bölgesine yakınlığı nedeniyle "Halys" olarak adlandırılan (Strabon, XII. 3,12) nehir adını Diacopene ve Pimolise⁸ yerleşimindeki tuz ve mineral kaynaklarından geldiği belirtilmiştir (Texier, 2002, s. 57). Nehrin sınırları "*Kamisene'den kaynaklandığını ve Galatya ile Paphlagonia arasında... sınırı oluşturduğunu ve Beyaz Suriyelilerin topraklarının sınırını işaretlediğini*" belirtilir. Bu yönüyle Anadolu'da siyasî ve bölgesel ayrımları belirleyen önemli bir doğal bariyer konumundadır (Strabon, XII. 3,12).

Aras Nehri Doğu Anadolu coğrafyasına yön veren önemli bir nehirdir. Herodotos, Aras Nehri'nin çevrelediği alanı ve güzergâhı hakkında bilgi vererek Matienler ülkesinden doğduğunu ve Kaspia Denizi'ne döküldüğünü belirtir (Herodotos, I, 202). Plinius ve Tacitus da Aras Nehri'nin genişliği ve stratejik geçiş özelliğine dikkat çekerek nehrin Kafkasya ve Hazar havzasına uzanan bağlantı rolünü vurgular (Plinius, VI, 10; Tacitus, 2004, ss. 6-13-39). Strabon ise Aras Nehri'nin Armenia içindeki akışını, Kura (Cyrus) Nehri ile birlikte oluşturduğu bölgesel su sistemini ayrıntılı biçimde anlatır (Strabon, XI, 1, 5; XI, 3-14).

Kura (Kyrus) Nehri Armenia'da doğup Kafkas Dağları'ndan gelen kollarla birleşerek dar vadilerden geçip Albania üzerinden Hazar Denizi'ne dökülür. Strabon Iberia ve Kolkhis gibi bölgeler arasında doğal bir sınır ve bağlantı hattı oluşturduğunu belirtir (Strabon, XI, 3, 2). Bu özellikleriyle Kura Nehri, Doğu Anadolu ile Kafkasya arasındaki coğrafi ve ekolojik ilişkilerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bölge göller bakımından da zengindir. Bölgenin yüzey morfolojisi incelendiğinde, Doğu Anadolu'da kapalı göl özelliği taşıyan tektonik kökenli göllerin

⁷ Leucos-Syriyelileri olarak adlandırılan halk Kapadokya bölgesinde yaşayan bir topluluktur. İnsanların fiziksel özelliklerinden dolayı "Leucos" beyaz tenli anlamına gelen Leucos-Syrie adlandırılması yapılmıştır. Kökenleri hakkında farklı görüşler vardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdakul, 2002, ss. 73-84.

⁸ Çorum ili Osmancık ilçesinin doğu kesiminde yer almaktadır. Bkz. Mehmet, 2007, ss. 475- 477.

yaygın olduğu gör÷lmektedir. Özellikle Van G÷lü hem yüzölçümü hem de derinliği bakımından Türkiye'nin en büyük gölü konumundadır. Van G÷lü'nün doğusunda Erçek G÷lü, kuzeybatısında ise Nazik G÷lü yer almaktadır. Bölgenin güneydoğusunda bulunan Çıldır G÷lü de Doğu Anadolu'nun önemli göl alanlarından biridir. Ayrıca tektonik ve volkanik süreçlerle ilişkili olarak gelişmiş Hazar, Kaldera ve Nemrut gölleri de bölgenin dikkat çeken yüzey şekilleri arasında yer almaktadır (Atalay&Mortan, 2006, ss. 470-471).

Antik kaynaklardan Strabon bölgede bulunan bu göllerden şöyle bahseder:

“Armenia’da büyük göller⁹ vardır; bunlardan biri “Mavi” anlamına gelen Mantiane’dir. Bu Maeotis G÷lü’nden sonra en büyük tuzlu su gölüdür ve Atropatia’ya kadar uzanır ve tuz fabrikaları da vardır. Bir diğeri de Thopitis olarak da adlandırılan Arsene’dir. Bu su sodalıdır ve giysileri onarır ve temizler. Ancak soda nedeniyle su içilmeye uygun değildir. Dicle, Niphates yakınlarındaki dağlık bölgeden çıktıktan sonra bu gölden akar ve süratli olması nedeniyle akıntısını gölle karışmadan tutar. “ok” için Medyan kelimesi “tigris” olduğundan Dicle adı buradan gelir ve nehirde birçok türde balık olmasına rağmen, göldeki balıklar yalnızca bir türdür.” (Strabon, XI, 14, 8).

Doğu Anadolu’da bulunan ana yollar tarih boyunca kullanılmıştır. Bu güzergâhlardan ilki Ankara-Sivas-Erzincan-Erzurum yoludur. İkincisi Ankara-Kayseri-Uzunyayla-Malatya-Elâzığ-Bingöl-Muş ve Tatvan yoludur. Üçüncü güzergâh ise trafik akışının fazlalığını oluşturan ve stratejik bakımından önemli bir yol olan İskenderun-Erzurum güzergâhıdır. Bu güzergâh ile Amik ovasından hareketle Pülümür’e oradan da Erzurum ve Erzincan yoluna ulaşılır (Atalay&Mortan, 2006, ss. 495-496; Saraçoğlu, 1989, ss. 503-507).

Doğu Anadolu’nun dağ ve akarsulardan kaynaklı bu fiziki coğrafyası ve iklimi, erken dönem yerleşim düzenlerini doğrudan etkilemiştir. Kura-Aras kültürüne ait yerleşimlerde savunma amacıyla yükseltilerin, doğal yamaçların ve ovaya hâkim noktaların tercih edildiği gör÷lmektedir. Bunun yanı sıra, su kaynakları ve geçit noktaları üzerinde konumlanan yerleşimler de dikkat çekmektedir. Özellikle Yukarı Fırat-Malatya hattındaki yerleşim tercihleri, çok yönlü stratejik bir planlamayı

⁹ Bu göllere dair bilgiler Van G÷lü, Gökçe Göl ve Gölçük’e ait olduğu belirtilir. Ayrıca Dicle’ye ait verilen bilginin Büyük Zab’a ait olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Seleni, 1948, s. 237-246.

yansıtmaktadır (Parlıtı&Caner, 2021, ss. 29-42). Bunun dışında Antik çağda coğrafi engeller, özellikle nehirler, siyasî sınırların belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Fırat Nehri, Roma ve Parth İmparatorlukları arasında sınır statüsü kazanmış; Sophene, Kommagene ve Melitene gibi merkezlerin siyasî ve askerî konumunu belirlemiştir (Edwell, 2007, 7; Strabon, XI, 1-2). Plinius ve Appian da Fırat'ı doğal ve siyasî bir sınır olarak tanımlamaktadır (Appian, V, 9; Plinius, V, 20).

Bu su kaynakları, Doğu Anadolu'da Eski Çağ boyunca yerleşim ve ekonomik faaliyetlerin temel belirleyicisi olmuştur. Fırat ve Dicle Nehirleri ticaret ve savunma açısından hayati unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Ksenophon, Fırat Nehri'nin özellikle kış aylarında yarattığı zorlukları ve ordunun geçiş sürecini ayrıntılı biçimde anlatır (Ksenophon, IV, V, II). Herodotos ise nehirlerin savunma gücü yüksek doğal sınırlar oluşturduğunu vurgular (Herodotos, I, 189).

Ulaşım konusunda da su kaynaklarından faydalanılmıştır. Demir Çağı'nda Anadolu'da nehir taşımacılığının varlığı, Karatepe kabartmalarındaki tekne tasvirleriyle belgelenmiştir (Darga, 1992, s. 339; Ekmen, 2015, s. 50). Herodotos, Ermenistan'dan Mezopotamya'ya yapılan nehir taşımacılığını ayrıntılı biçimde aktararak, deri kaplı teknelerin yapım ve kullanım süreçlerini betimler (Herodotos, I, 194).

Fırat Nehri üzerindeki ulaşım faaliyetlerine dair arkeolojik veriler, Urfa'daki Hacinebi Höyük'te ortaya çıkarılmıştır. MÖ 4. binyıla tarihlenen kamış ve bitüm kalıntıları, bu dönemde sal tipi araçların kullanıldığını ortaya koymaktadır (Kekeç, 2022, s. 717). Ayrıca Asur ve Babil kayıtları da Fırat'ın zorlu bir ulaşım hattı olduğunu belgelemekte, deri kaplı teknelerin kullanımıyla bu zorlukların aşıldığını göstermektedir (Luckenbill, 1926, ss. 239-476).

Doğu Anadolu'nun sert karasal iklimi, yüksek rakım nedeniyle soğuk kışlar ve sıcak yazlarla karakterizedir. Buna rağmen nehirler, tarımsal üretkenliği önemli ölçüde artırmıştır. Plinius, Fırat ve Dicle'nin Nil kadar alüvyon taşımamasına rağmen çevrelerindeki toprakların son derece verimli olduğunu vurgular (Plinius, XVIII, 45). Doğu Anadolu coğrafyasını şekillendiren nehirler bölgenin sosyal, kültürel ve siyasî yapısını etkilemiştir. Farklı bölgeleri belirlemiş, kültürel alışverişi teşvik etmiş ve kıyılarına yerleşen toplulukların tarımsal ve ekonomik temellerini desteklemiştir.

Doğu Anadolu bölgesinde şiddetli karasal iklim hâkimdir. Bölge Asya'nın sert iklimi etkisinde kalırken çevresini kuşatan yüksek dağ sıraları nedeniyle Karadeniz ile Akdeniz kökenli nemli ve ılıman hava kütlelerinin iç kesimlere ulaşması büyük ölçüde engellenmektedir. Morfolojik yapının ve yüksek ortalama yükseltinin belirleyici olduğu bu sahada, kış mevsimi uzun süreli ve şiddetli geçmekte, sıcaklık değerleri yılın önemli bir bölümünde düşük seyretmektedir (Atalay&Mortan, 2006, s. 463; Erinç, 1953, s. 20; Saraçoğlu, 1989, s. 8). İklim koşullarını belirleyen bu faktörler, bölgenin hem toprak oluşumunu hem de bitki örtüsünün şekillenmesinde etkili olmuştur.

Bölge genelinde yaygın olarak kestane renkli ve kahverengi toprak tipleri görülmekte olup bu topraklar özellikle Malatya, Elazığ ve Erzurum ovalarında yayılım göstermektedir. Kuzeydoğu Anadolu platolarında ise çernozyom karakterli topraklar bulunmakta; bu topraklar Göle, Kars ve Çıldır Gölü çevresi ile Van Gölü arasındaki sahalarda yer almaktadır.

Yağışın sınırlı etkili olduğu alanlarda, ana materyalin belirleyici rol oynadığı intrazonal topraklar gelişmiştir. Bu topraklar, özellikle tektonik kökenli çöküntü alanlarında kil ve kireç içeriği bakımından zengin topraklar olarak Erzurum-Pasinler Havzası çevresi ile Malazgirt ve Bulanık havzalarında yaygın olarak görülmektedir.

İklimin kurak ve yarı kurak özellik gösterdiği sahalarda ise tuzlu ve alkali topraklar gelişmiştir. Bu topraklar, özellikle Aras Vadisi'nde Kağızman ile Iğdır arasındaki yeryüzüne yakın alanlarda yayılım gösterir. Ayrıca Erzurum Ovası'nda tuzluluk birikimi, Muş Ovası'nda ise higrofil bitki kalıntılarının yoğunlaşması sonucunda organik madde bakımından zengin toprakların oluştuğu gözlenmektedir (Atalay&Mortan, 2006, s. 472; Ergene, 1972, ss. 76).

Doğu Anadolu'nun fiziki yapısı bölgenin bitki örtüsünün şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bölgede baskın bitki örtüsü tipi bozkırdır. Dağ bozkırı ve çayırları, daha çok doğu ve kuzey kesimlerde yayılım gösterir. Nemli ve yarı nemli alanlar Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölümlerinde yoğunlaşmaktadır. Bölgenin batı kesimlerinde ise antropojen bozkırlar yaygın olup yüksek dağlık alanlarda orman üst sınırının üzerinde alpin ve yarı alpin çayır toplulukları gelişmiştir (Atalay&Mortan, 2006, s. 475, Erinç, 1953, s. 23).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin engebeli ve yüksek topografik yapısı bölgede yaşayan halkların tarımsal ve hayvancılık faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. Bu konuda Ksenophon ve Strabon, bölge insanlarının bu zorlu koşullara uyum sağladığını, yer altı konutları ve hayvancılığa dayalı yaşam biçimlerinin yaygın olduğunu aktarmaktadır (Ksenophon, IV, V, 25; Strabon, XI, 14, 4). Zorlu iklime rağmen tarımsal çeşitliliğin sürdürülebilmesi, bölgenin çevresel adaptasyon kapasitesini göstermektedir.

Günümüzde fiziki ve çevresel koşulların da etkisiyle Doğu Anadolu Bölgesi'nde üretilen başlıca tarımsal ürünler buğday, arpa, bazı alanlarda ise çavdar oluşturmaktadır. Bölgenin engebeli topoğrafyaya sahip kesimlerinde, özellikle Toros Dağları'nın uzantıları ile Tunceli ve Bingöl çevresinde yeteri miktarda tarım yapılmaz. Buna karşılık, Erzincan-Muş hattındaki yüksek yaylalar kesimlerde uzun süreli kar örtüsü ekim ve hasat dönemlerini kısaltarak tarımı sınırlandırmaktadır. Tahıl üretiminin esas kısmı yoğunlaşmakla birlikte, iklim koşulları, topografik engeller ve kısa vejetasyon süresi nedeniyle bölgenin geniş bir bölümü modern tarım teknikleri kullanılsa dahi yoğun tarımsal üretime elverişli değildir. Bölgede tahıl tarımı genellikle ilkbahar aylarında nisan ve mayıs döneminde hasat faaliyetleri ise yaz aylarında, temmuz ve ağustos döneminde yapılmaktadır (Saraçoğlu, 1989, ss. 474-475).

Yüksek yaylalarda çayır ve mera alanları hayvancılığın gelişimini sağlamıştır. Bölgede hayvancılık Türkiye ekseninde oldukça ileri düzeydedir. Büyükbaş hayvancılıkta başta sığır, manda ve küçükbaş hayvancılıkta koyun ve keçi besiciliği de yapılmaktadır (Atalay&Mortan, 2006, s. 493; Erinç, 1953, s. 43; Saraçoğlu, 1989, ss. 482-483).

Doğu Anadolu Bölgesi maden bakımından da zengin bir bölgedir. Linyit, demir, bakır, krom, gümüşlü kurşun, amyant ve arsenik gibi çeşitli madenler bulunmaktadır. Ancak bu zenginliğe rağmen madencilik faaliyetleri, coğrafi koşullar ve ekonomik faktörler nedeniyle belirli sahalarda yoğunlaşmıştır. Linyit yatakları bölge genelinde yaygın olmasına rağmen işletmeye açılan alanlar sınırlı kalmıştır. Bu kapsamda Erzurum Sivişli, Aşkale ile Tercan arasında yer alan Kükürtlü gediği yakınlarında, Muradiye ovasında Körzüt yakınında, Yukarı Tekman Taşkesen civarlarında Katranlı madenlerinde öne çıkan linyit işletme alanları arasında yer almaktadır. (Saraçoğlu, 1989, s. 489). Özellikle demir yatakları erken çağlardan itibaren kullanım görmüştür.

Bu bağlamda Erzurum, Elazığ, Tunceli, Bingöl, Erzincan, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri çevresindeki sahalara, Urartu Dönemi'nde demir üretimi ve işlenmesi açısından önemli merkezler arasında yer almıştır (Belli, 1985, ss. 365-369).

Bölgenin morfolojisine bakıldığında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde demir yatakları özellikle Divriği çevresinde yoğunlaşmakta olup Cüreğ Dağı üzerindeki Demirtepe sahası bölgenin en önemli demir işletme alanları arasında yer almaktadır. Krom yatakları ise Ergani maden sahasının kuzeydoğusunda yer alan Guleman'da işletilmiştir. Ayrıca Kağızman yöresinde amiyant ve arsenik içeren mineral oluşumları bulunmaktadır. (Saraçoğlu, 1989, s. 490). Bölgedeki bakır yatakları güneyde Amanos dağlarından başlayarak doğuya doğru boyunca yayılım göstermektedir. Bu kuşak içerisinde Ergani Bakır yatağı, gerek rezerv büyüklüğü gerekse işletme sürekliliği açısından öne çıkmaktadır. Birincil sülfatlı ve ikincil bakır filizlerinin yer aldığı bu madenler Antik Çağlardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Saraçoğlu, 1989, s. 495; Tiryaki, 2017, ss. 177-200). Elazığ'ın Palu ilçesinde bakırın, kurşun ve çinko yatakları bulunur (Kunç&Çukur, 1988, ss. 29-30). Tunceli bölgenin morfolojik yapısı incelendiğinde, engebeli arazi, derin vadiler ve tektonik süreçlerle Hozat (Dersim) mevkiinde büyük bir bakır maden yatağı bulunmaktadır. Benzer şekilde Erzurum Pasinler madencilik faaliyetlerinin bulunduğu belirtilmektedir (Fidan, 2017, ss. 671-672).

Erzincan'ın İliç ilçesi ise maden bakımından zengin bir bölge olup altın, demir ve bakır madenlerinde önemli rezervlere sahiptir (Üngör, 2016, ss. 955-969). Antik kaynaklara göre bakırın önemli bir miktarı Gümüşhane'den altın ise Kummuh bölgesinden temin edilmiştir (Barnett, 1982, s. 327). Bunların yanı sıra bölgenin önemli maden alanlarından biri olan Yukarı Fırat Havzası'nda kobalt, nikel, çinko, gümüş ve altın yatakları bulunmaktadır (Tiryaki, 2017, ss. 177-200).

1.2. Erzincan İli Coğrafi Özellikleri

1.2.1. Coğrafi Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri

Erzincan ili coğrafi konumu itibarıyla Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde yer alır. Bölgenin Kuzeybatı kesimine denk gelen şehir, Yukarı-Fırat bölümüne dâhildir. Matematik konumu itibarıyla Erzincan 39° 02'-40° 05' kuzey enlemleri ile 38° 16'-40° 45' doğu boylamları arasında yer alır. Şehir yüzölçümü bakımından 11.903 km²'lik bir

alanı, Türkiye topraklarının % 1,5'lik kısmını kapsamaktadır (Erzincan, 1990, s. 7; Karadeniz&Altınbilek, 2018, s. 283). Sınır komşuları doğuda Erzurum, batıda Sivas, güney kesimlerinde Tunceli, Bingöl, Elazığ ve Malatya ile kuzeyinde Gümüşhane ve Bayburt yer almaktadır (Yavi, 1994, s. 234).

Erzincan Ovası II. ve III. Jeolojik zaman aralığında oluşumunu tamamlamıştır. Erzincan bugün bölgelerimiz arasından jeolojik bakımdan karmaşık bir yapıya sahip olsa da Doğu Anadolu'nun genel yapısal özelliklerinden farklı değildir. Kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ sıraları, ilin topoğrafik karakterini belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır (Saraçoğlu, 1989, s. 1; Tüysüz, 1993, s. 271).

Özellikle Kuzey Anadolu Fay Hattı üzerinde yer alan Erzincan ve çevresi tarihsel süreçte sık sık depremler yaşamaktadır (Şaroğlu, 1985, s. 15). Bu hareketlilik ovanın verimli hâle gelmesini sağlamış ve bölgenin tarih boyunca yerleşim açısından cazip bir alan olmasına katkıda bulunmuştur (Erinç, 1953, s. 112).

Yaklaşık 1200 m (metre) yükseltiye sahip olan Erzincan Ovası, 500 km²'lik bir alan kaplamaktadır (Erzincan, 1990, s. 7). Ova kuzeyden 3537 m. yükseklikteki Esence-Keşiş Dağları ile batıdan Karadağ, Andihur Dağları güneyinde Munzur Dağları ile kuzey doğusunda 3449 m yükseklikteki Mercan Dağları ile kuzeybatısında 2000-3000 m yükseklikteki Otlukbeli Dağları ile çevrelenmiştir (Akkan, 1961, ss. 123-125; Hayli, 1995, s. 1).

Dağlık alanların dışındaki plato sahalarının yüksekliği çevresine göre daha düşüktür. Tercan, Refahiye, Kelkit ve Bayburt platoları ile Pülümür Vadisi arasındaki yükselti farkları, ovanın morfolojik yapısının belirginleşmesine neden olmaktadır (Hayli, 1995, s. 16). Yeryüzü şekilleri bakımından ilin 1.050 km²'si düz araziden oluşmaktadır. Bu arazilerin 550 km²'sini Erzincan Ovası, 250 km²'lik kısmı düz arazilerden oluşurken, bunun büyük bölümünü Erzincan ve Tercan ovaları meydana getirmektedir. Bu alanların dışında 3000 m'yi geçen dağlık alanlar ile 2000 m'lik tepelik alanlar bulunmaktadır (Erzincan, 1990, s. 7).

1.2.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Erzincan'da genel olarak karasal iklim özellikleri görülmektedir. Ancak yükselti farkları ve topoğrafik yapı nedeniyle il genelinde mikroklima alanları oluşmuştur. Ovanın çevresini kuşatan dağ sıraları, sıcaklık, yağış ve rüzgâr rejimi üzerinde

belirleyici bir etkiye sahiptir. En düşük sıcaklık ortalaması ocak ayı ile-3,6 °C, en yüksek sıcaklık ortalaması 24,3 °C temmuz ve ağustos aylarında ölçülmüştür. Kış ve yaz aylarında sıcaklık değerleri arasındaki bu farklar 40 dereceyi bulmaktadır (Akkan, 1963, ss. 79, 82; Polat-Altınbilek, 2021, s. 63). Erzincan'da 113 günlük bir donlu gün sayısı yaşanmakta ve bu sayı 76 günlük bir oranı kış aylarında yaşarken yaklaşık 37 günlük bir süreci bahar aylarında yaşamaktadır. Yaz aylarına gelindiğinde gece-gündüz arasındaki sıcaklık değeri artar. Yazın 27 C ile en yüksek sıcaklık görülürken en düşük sıcaklığı 12 °C olarak görülmesi bu farkı ortaya koymaktadır (Akkan, 1963, s. 84). Yağış miktarı yıllık ortalama 367,2 mm civarında olup mevsimlere göre düzensiz bir dağılım göstermektedir (Polat&Altınbilek, 2021, s. 46). Yağışlar ilkbahar ayında en üst seviyede görülürken yaz aylarında belirgin şekilde azalır. Yılın en yağışlı ayı 51,9 mm oranı ile nisan ayı, en kurak ayı 6, 6 mm oranı ile ağustostur. Yazın aniden başlayan ve kısa süreli olan bu yağmurlar sel taşkınlarına neden olmaktadır. Karasal ikliminden dolayı oluşan düzensizlikle çığ, yağmur, kar ve dolu şeklinde kendini gösterir (Hayli, 1995, ss. 40-42).

Bitki örtüsü bakımından Erzincan; step, orman ve sulak alan bitkileri olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Step alanlar özellikle Karasu Havzası çevresinde yoğunlaşmaktadır Genellikle bu alanlarda gevşen ve yavşanotu ağırlıkta iken otsu bitkilerden sütleğen, gelincik, ayrık otu, sığırkuyruğu ve deve dikenini de görülen diğer türler arasındadır. Sık orman örtüsü antropojen stepler olarak adlandırılmakta ve 2200 m yükseklikteki alanlarda görülmektedir. Orman örtüsü ağırlıklı olarak meşe ve sarıçam türlerinden oluşmaktadır. Meşe ormanları Kemah Boğazı, Refahiye'nin güneyinde yer alan Murit Dağı'nın güney yamaçları ile Munzur Dağı'nın güneye bakan kesimlerinde yoğunlaşmaktadır. Karasu Havzası'nda ise Akdeniz iklimine özgü boyacı sumacı ve menengiç türleri yer almaktadır. Sarıçam ormanları ise Refahiye'nin kuzey yamaçlarında ve Esence Dağlarında görülmektedir (Atalay, 1992, ss. 35-36; Hayli, 1995, ss. 51-52).

1.2.3. Hidrografya

Erzincan Ovası tabanına, çevredeki çok sayıda mevsimsel kaynak ulaşmaktadır. Ovanın hidrolojik yapısını belirleyen temel su kaynağını Fırat Nehri'nin önemli kollarından biri olan Karasu oluşturmaktadır. Karasu, ovanın doğu kesimlerinden aldığı

yer altı ve yer üstü suları ile birleşerek Kemah Boğazına oradan da Keban Barajı'na akmaktadır (Hayli, 1995, s. 46). Nehrin debisi ilkbahar ve yaz aylarında kar erimelerine bağlı olarak belirgin biçimde artmaktadır. Yaz sonlarında sıcaklık artışına bağlı olarak azalmakta, sonbahar yağışlarıyla birlikte ise yeniden yükselişe geçmektedir (Yücel, 1955, ss. 110-111).

Erzincan Ovası'nın hidrolojik yapısını anlamak için, ilk olarak bölgenin havza sınırları ve su bölümü çizgilerinin belirtilmesi gerekmektedir. Erzincan Ovası'na ulaşmadan önce Fırat Nehri kuzeyde Esence Dağları güneyde Munzur Dağlarından kaynaklanan birkaç küçük kolla desteklenir. Otlukbeli Dağları Yeşilirmak Havzası'nı Fırat Havzası'ndan ayıran bir hidrolojik sınır oluştururken; Esence Dağları, Erzincan Ovası'nı Çayırılı Ovası'ndan, Mercan Dağları ise Munzur ve Pülümür havzalarında su ayrımı sağlayan bir sınır hattı oluşturmaktadır (Hayli, 2002, s. 2).

Fırat Nehri'nin kollarından olan Karasu Erzincan Ovası'nı Aşkale ve Tercan yönlerinden geçtikten sonra Sansa Boğazı'na ulaşmakta; buradan Kemah Boğazı'nı aşarak Kemah çevresinden Atma Boğazı'na yönelmektedir. Bu boğazlar, Antik Çağ boyunca yalnızca hidrografik eşikler değil; aynı zamanda doğu-batı yönlü ulaşımın yoğunlaştığı, yerleşim ve denetim noktalarının konumlandığı doğal geçitlerdir. Karasu, bu kesimde çeşitli yan kollarla beslenerek Keban Baraj Gölü alanında Murat Nehri ile birleşerek Fırat Nehri'ni oluşturmaktadır (Tuncel, 1996, ss. 33-34). Nehrin debisi ocak ayında 20,05 m³/sn iken şubat ve mart aylarında bu değer 237,2 m³/sn ile ani bir artışa geçmektedir. Nisan ve mayıs aylarındaki yağışların artması ve kışın biriken karların erimesi neden olmaktadır. Haziran ayında düşmeye başlayan debi eylül ayında 15,6 m³/sn ile en düşük seviyeyi görür. Ancak sonbahar mevsiminde yağışlar artarak aralık ayında nehrin debisini 20-25 m³/sn çıkarır. Bu düzensizliğin nedeni Karasu Nehri'nin kar ve yağmur suları ile besleniyor olmasıdır.

Karasu Nehri'nin debisini besleyen yan kollardan biri Palandöken Dağları'ndan kaynağını alan Tuzla Çayı'dır. Bu Çay aynı zamanda bölgenin hidrografik yapısında dikkat çeken akarsular arasında yer almaktadır. Otlukbeli ilçesinden doğan önemli akarsulardan olan Karadivan Çayı, Karasu Nehri'nin yan kollarından bir diğeridir. Bölgedeki diğer akarsular ve göller ise Erzincan Ovası'nın hidrolojik ağını

tamamlamakta; tarımsal faaliyetlerin, yerleşimlerin ve ekolojik dengenin şekillenmesinde rol oynamaktadır. (Hayli, 1995, s. 47; Yazıcı, 1998, ss. 282-284).

Erzincan Ovası'nın içerisindeki akarsu sistemi, çevredeki dağlık alanlardan kaynaklanan çok sayıda dere tarafından beslenmektedir. Vosgirt Çayı ovanın batı sınırının belirlenmesinde belirleyici unsur arasındadır. Doğuya doğru akan bir diğer önemli kol ise Gökkaban Deresi'dir. Girlevik, Mercan Suyu, Delice, Yaylabaşı ve Binkoç dereleri ile güney ve güneybatı kesimde yer alan Çardaklı, Göyne, Bahçeli ve Sulu dereleri, kuzey-güney doğrultuda akarak bölgenin hidrolojik ağını oluşturmaktadır (Hayli, 1995, ss. 47-49).

Erzincan Ovası sınırları içerisinde geniş yüzey alanına sahip doğal göller bulunmamakla birlikte, il genelinde farklı ilçelerde yer alan göl oluşumları bölgenin hidrolojik çeşitliliğini yansıtmaktadır. Kemaliye ilçesindeki Kadı Göl, İliç ilçesindeki Acı Göl ve çevresindeki aynı isimlendirmeye sahip Otlukbeli Gölü dikkat çekici örneklerdir. Ayrıca Çayırılı ilçesi Yedigöller ve Aygır Gölü'ne ev sahipliği yaparken, Erzincan ile Tunceli arasındaki sınır bölgesinde Munzur Gölü bulunmaktadır. Bu göller, Erzincan Ovası çevresindeki yüzey ve yer altı su sistemleriyle birlikte bölgenin hidrolojik dengesine katkı sağlamaktadır (Akkan&Tuncel, 1989, s. 101; Üngör&Ceylan, 2018, s. 36).

Erzincan Ovası'nın farklı jeomorfolojik ve iklimsel koşulların etkisiyle çeşitlilik gösteren toprak gruplarına sahiptir. Bu çeşitlilik, özellikle iklim koşulları ve tektonik yapı ile yakından ilişkilidir. Bölgenin bazı kesimlerinde çorak toprak alanları gözlenmekle birlikte, ova genelinde alüvyal ve kolüvyal karakterli topraklar yaygındır (Kaya, 2011, s. 39). Toprakların önemli bir bölümü aşınmaya açık olup kumlu ve milli bir yapı sergilemektedir. Sel taşkınlarına maruz kalan alanlarda taban suyu seviyesindeki yükseklik nedeniyle ova boyunca çorak araziler oluşmuştur. Özellikle Ekşisu ve çevresinde yoğun mineral ve karbonat içeriği, bitki gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir (Atalay, 1991, s. 34). Ova geneline bakıldığında tarımsal açıdan elverişli farklı toprak türlerinin bulunduğu görülmektedir. Kahverengi orman, kestane rengi orman toprak türleri tarımsal faaliyetler açısından daha elverişli alanları oluşturmaktadır. Bu toprak çeşitliliği, Erzincan Ovası'nın tarımsal potansiyeli ve ekolojik dinamiklerinin şekillenmesinde etkili olmuştur (Kaya, 2011, s. 39).

1.2.4. Yollar

Erzincan eski çağlardan itibaren stratejik kavşak noktalarında konumlanmış olup hem ticarete hem savaşlarda kullanılan geniş ulaşım ağlarına sahiptir. Doğu Anadolu ile Orta Anadolu bölgelerine uzanan Kafkasya ile Kuzeybatı İran'ı birbirine bağlayan güzergâhta önemli bir rol üstlenirken aynı zamanda Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz bölgesi arasında bir köprü görevi de görmektedir (Üngör, 2018, s. 210). Stratejik konumuna rağmen dağlık ve engebeli bir yapı sergilemesi ulaşım ağlarının gelişimine çok fazla olanak vermemiştir (Erinç, 1953, s. 43; Saraçoğlu, 1989, s. 503). Gürcü Boğazı ve Sansa Boğazı gibi doğal geçitler aracılığıyla Erzincan Ovası Kafkasya bölgesiyle bağlantı kurabilen bir coğrafi konumda yer almıştır. Karaz Kültürü başta olmak üzere Erken ve Orta Demir Çağı kültürlerinin Kuzeydoğu Anadolu'ya ulaşmasında ve bölgesel kültürel ağların gelişmesinde kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır. Demir Çağı kültürünün önemli bir temsilcisi olan Urartu Devleti'nin kuzey ve kuzeybatıya yönelik yayılımında doğal ulaşım hatlarının sunduğu coğrafi imkânlar etkili olmuştur (Özgül&Ceylan, 2017, ss. 32-33; Yazıcı, 1995, s. 458).

Urartu Dönemi'nde Erzincan, Doğu Anadolu'nun kuzeybatısına uzanan askerî ve ticari ulaşım ağlarının kesiştiği stratejik bir kavşak noktası olarak değerlendirilmektedir. Urartu Devleti siyasî ve askerî hedefler doğrultusunda özellikle doğu-batı ve kuzey-güney yönünde ilerleyen başlıca güzergâhları kontrol altında tutmaya yönelik yol sistemi kurmuştur. Bu bağlamda Erzincan-Erzurum-Hasankale-Tahir Geçidi-Eleşkirt-Ağrı-Tutak-Patnos-Erçiş yolu eski güzergâh kavşağını oluşturmaktadır. Bu güzergâh askerî ve ticari faaliyetler bakımından işlevsel bir konumda olmuştur (Belli, 1982, s. 183; Ceylan&Üngör, 2018, s. 27; Üngör, 2018, s. 98; Ceylan, 2016, ss. 656-671; Karageçi, 2020, ss. 239-240).

Erzurum'dan batıya devam eden yol, Karasu Vadisi'ni takip ederek Aşkale-Küçük Çağdarış-Tercan Yollarüstü-Altıntepe-Saztepe-Erzincan'a ulaşmaktadır. Bu güzergâh, Urartu döneminde vadi ve geçitler boyunca uzanan ulaşım ağının bir bölümünü oluşturmaktadır. Erzincan'a ulaşan bu güzergâh Orta Anadolu güzergâhına varmaktadır (Özgüç, 1961, s. 253; Özgüç, 1966, s. 1 vdd.; Özgüç, 1969, s. 1 vdd.; Ceylan, 2008, s. 43 vd.)

Erzincan'ın doğu güzergâhı tarihi iki önemli hat üzerinden yapılmaktadır. Bu hat Erzincan'ı Kafkaslar ve Kuzeybatı İran'a ulaştıran güzergâhtır. Bu ana yol güzergâhı Doğubayazıt'tan Erzurum'a buradan Karasu Vadisi boyunca Erzincan'a ulaşmaktadır. Bu hat ile Erzincan, (Suşehri) ve Sivas üzerinden Orta Anadolu'ya bağlanmaktadır. Buradan Doğu Anadolu'ya bağlanan hat Kızılırmak Vadisinin (Hafik ve Zara ovalarından) doğu kesiminden geçerek Kızıldağ geçidini aştıktan sonra Erzincan hattına ulaşmaktadır (Ökse, 2005, s. 22).

Doğu-batı koridorunda uzanan bu güzergâh Sivas üzerinden gelerek Erzincan-Tercan-Aşkale-Aziziye (Ilıca)-Erzurum-Pasinler-Horasan-Kars'a ulaşmaktadır. Aynı zamanda Erzurum'dan başlayan ulaşım ağı Ağrı-Doğubayazıt'a ilerler (Tozlu, 1997, s. 1). Kars ilini Kafkasya'ya Ağrı ilini İran'a bağlayan bu çok yönlü hat güzergâhın stratejik önemini daha da artırmaktadır. Bu yol aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey ağını oluşturan birinci yol güzergâhıdır (Ceylan, 2016, s. 658).

Erzincan ve diğer şehirlerarası bağlantı aşağıdaki güzergâhlar üzerinden sağlanmaktadır.

Erzincan ve çevre iller ile etkileşimi sağlayan bağlantı güzergâhları şu şekildedir:

Erzincan-Sivas-Tokat-Amasya-Sinop

Erzincan-Sivas-Kayseri-Aksaray-Konya-Antalya-Alanya

Erzincan-Tokat-Sivas-Amasya-Bursa-İstanbul

Eski Çağ'da Erzincan bölgesi maden kaynakları bakımından zengin bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Urartu yazıtlarında Diauehi krallığının merkezi konumunda olan Erzincan ve Erzurum bölgesindeki maden kaynaklarından bahsedilmektedir. Urartu Kralı Menua ve I. Argişti dönemlerinde Diauehi kralı Utupursi'den haraç olarak altın, gümüş, bakır alındığının kaydedilmesi bölgeyi ekonomik bakımdan ortaya koymaktadır (Belli, 1997, s. 116; HCHI, no, 23, 4/82; Melikishvili, 1960, s. 36; Pehlivan, 1991, ss. 33-36). Kemah vadisi özellikle İliç ilçesi yüksek miktarda altın rezervine sahiptir ki bu durum günümüzde de geçerlidir. Bölge demir rezerv sahası olarak bilinen Sivas-Malatya-Erzincan kuşağı içinde bulunmaktadır. Urartu'nun madencilik faaliyetleri Yukarı Fırat bölgesinde Malatya, Elâzığ, Adıyaman, Tunceli ve Erzincan'ın güney

kesiminde yoğunlaşmasını göstermektedir. Ayrıca Erzincan, Erzurum, Artvin, Gümüşhane ve Kağızman'a da yayılmıştır (Üngör, 2016, ss. 955-956).

Urartular, yol ağlarını askerî ve idarî ihtiyaçlar doğrultusunda oluşturmuşlardır. Başlıca güzergâhların güvenliğini sağlamak ve bölgesel denetimi sürdürmek amacıyla yüksek tepeler ve kayalık alanlarda, su kaynakları ile tarım arazilerine yakın konumlarda kaleler inşa etmişlerdir. Bu sayede yol ağlarında ortaya çıkabilecek tehlikelere karşı hızlı haberleşme ve etkin denetim sağlanması amaçlanmış, haberleşme ağının sürekliliği güvence altına alınmıştır. (Belli, 1997, ss. 45-46; Günaşdı, 2015, s. 117; Salvini, 2006, s. 144).

Urartu Devleti'nin siyasî süreci sonlandıktan sonra bu güzergâhların ve savunma yapılarının bazılarının kullanımına devam edildiği anlaşılmaktadır. Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemleri boyunca bazı güzergâhların tekrardan kullanılması bölgenin ulaşım sisteminin devamlılığını ortaya koymaktadır. Bu güzergâhları ve maden kaynaklarını denetim altında tutmak için kurulan bu kalelerden bir tanesi Tercan ilçesinde yer alan Üçpınar¹⁰ kalesidir. Yine kalelerin güvenliğini ve haber ağını oluşturmak için Üçpınar çevresinde Harabetepe¹¹, Şirinkale¹² ve Başbudak¹³ kaleleri yer almıştır. Üçpınar kalesinin konumu Erzurum-Erzincan hattından batıya ulaşan güzergâh ile aynı zamanda ticaret yolu üzerinde stratejik öneme sahiptir (Karageçi, 2020, ss. 246-250). Şirinkale özellikle Urartu'nun Kuzey-kuzeybatı yönünde yayılımı açısından önemli bir konumda yer almaktadır (Ceylan&Üngör, 2018, s. 168). Harabetepe Kalesi Tercan üzerinden Erzurum-Çat arasındaki güzergâhı sağlamaktadır (Ceylan, 2008, s. 289-290; Ceylan&Üngör, 2018, s. 173).

Tercan'ın güneybatı istikametinde yer alan Köroğlu kalesi Erzurum-Erzincan kara yoluna ve Tercan'a hâkim bir konumda bulunmaktadır (Ceylan, 2002a, s. 167; Ceylan&Üngör, 2018, s. 124). Yaylacık Kalesi'de ilçenin doğusunda bulunup Erzurum-Erzincan kara yoluna hâkim bir mevkie kurulmuştur (Ceylan, 2002a, s. 167; Yaylacık Kale; Ceylan, 2008, s. 239-240). Kalecik Kalesinin güney yönünde doğu-batı doğrultudaki Erzincan-Erzurum kara yolu bulunmaktadır. Bu kale, Yaylacık mevkesine

¹⁰ Ceylan&Üngör, 2018, s. 156; Ceylan, 2008, s. 241.

¹¹ Ceylan vd., 2009, s. 134; Ceylan&Üngör, 2018, ss. 171-172.

¹² Ceylan&Üngör, 2018, s. 165; Ceylan, 2008, s. 265-266; Işık, 1987, ss. 497-534.

¹³ Ceylan vd., 2007, ss. 134-135; Ceylan&Üngör, 2018, ss. 173-174.

hâkim bir konumda inşa edilmiş olup Karaz Kültürü'nün batıya yayılmasını sağlayan önemli merkezlerden biridir. (Ceylan, 2002a, s. 167; Kalecik; Ceylan 2008, s. 240; Ceylan&Üngör, 2018, s. 155).

Erzincan'ın maden kaynaklarına yakın bir bölgede bulunması sebebiyle doğu bölgesinin bir kolu olan Tercan yol ağı önemli bir güzergâhtır. Bu güzergâh günümüzde modern kara yolu olarak kullanılmaktadır. Tercan üzerinden sağlanan ulaşım Mercan-Altunkent (Kargın)-Yollarüstü¹⁴ yani Vican (yoğunlukla Demir Çağı yansıtmakta) istikametinden Sansa Boğazı aracılığıyla Üzümlü'den¹⁵ Erzincan'a ulaşır (Canan, 2019, s. 83). Tercan üzerinden doğu yönünde hareket ederek Yaylacık Köyü'ne oradan da Aşkale güzergâhına ulaşılır (Ceylan, 2016, s. 658).

ol güzergâhı çevresinde kurulan kalelerin Orta Çağ'da da kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Yine daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi Ağbabakalesi, Başbudak kalesi, Bolutepe Kalesi, Çadirkaya/Pekeriç Kalesi, Değirmen-tepe Kalesi, Kalecik Kalesi, Müftüoğlu Kalesi, Şirinkale Kalesi, Tuzla Kalesi, Üçpınar Kalesi, Yaylacık Kalesi, Yazıören Kalesi, Karakaya Kalesi/Kaya Mezarı (Üzümlü), Beyaztaş/Bulunmuş Kalesi (Çayırılı), Yollarüstü Kalesi¹⁶, Harabetepe Kalesi (çayırılı), Küçük Höyük (merkez), Saztepe (merkez) ve Altıntepe'deki (merkez) kalıntılar ise Demir Çağı'nda kullanıldığını göstermektedir. Bu durum ise Tercan yol ağının Demir Çağı'nda da kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. (Canan, 2019, s. 83; Ceylan&Üngör, 2018, s. 24-25).

Çadirkaya/Pekeriç Kalesi, Değirmen-tepe Kalesi ve Refahiye Kaleninsırtı kalesi Geç Demir Çağı'nda kullanılmıştır. Özellikle Çadirkaya/Pekeriç Kalesi'nin Demir Çağı'nda kesintisiz kullanıldığı söyleyebiliriz. Karadeniz bölgesine giden yolların güvenliğini sağlayan bir merkezde yer aldığı görülmektedir (Canan, 2019, s. 91; Ceylan&Üngör, 2018, s. 218).

Urartu Devleti'nin önemli merkezlerinde biri olan Erzurum tarihi yol ağının kavşak noktasında yer alır. Doğu-batı doğrultuda uzanan güzergâh ile Keçikıran-Deliçay-Erciş-Ağrı Gediği-Dedeli-Değirmendüzü-Giriktepe-Patnos-Ağrı Eleşkirt-Tahir

¹⁴ Ceylan, 2003, ss. 311-324; Ceylan&Üngör, 2018, ss. 134; Özgül, 2019, ss. 90-107.

¹⁵ Üzümlü ilçesinde yer alan Üzümlü Kalesi Altıntepe Kalesi'nin kuzey yönünde yer alması kaleyi koruma amaçlı yapıldığını göstermektedir. Bkz. Ceylan&Üngör, 2018, ss. 108-110.

¹⁶ Ceylan, 2003, ss. 311-324.

Gediği-Horasan-Pasinler-Erzurum'a ulaşan yol güneybatıya doğru Tercan'a varır. Ana yol güzergâhını oluşturan bu hat Karasu Vadisi boyunca batı istikametinde ilerleyen Erzincan-Altıntepe yolu ile Orta Anadolu üzerinde bağlantı kurulur. Pasinler-Erzurum-Erzincan yolu üzerinden hareketler de Anadolu içlerine kadar gidilebilmektedir. Bu güzergâhın önemini Amasya ilinde bulunmuş olan İskit mezar kalıntıları göstermektedir. Nitekim bu güzergâh ile Urartu Devleti'ni Aras Vadisi yoluyla Erzurum-Erzincan hattından Orta Anadolu'ya bağlayan bu güzergâh, Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya kadar ilerleyen göçebe kavimler (Kimmer-İskit) tarafından da kullanıldığı bilinmektedir (Belli, 1982, ss. 106-116).

Aşkale-Tercan hattını oluşturan bu güzergâh Aşkale-Küçük Çağdarış-Tercan üzerinden Yollarüstü-Altıntepe-Saztepe-Erzincan boyunca uzanır. Bu hat ile Erzincan ile Orta Anadolu arasında bağlantı kurulur (Belli, 1982, s. 115; Ceylan, 2008, s. 43; Ceylan, 2016, s. 658).

Tercan üzerinden doğu istikametinden Yaylacık Köyü geçilerek Aşkale güzergâhına varılır. Bu hat çevresinde Müftüoğlu Kalesi, Yaylacık Kalesi, Kalecik Kalesi, Harabetepe, Bolutepe Düz Yerleşmesi, Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi, Karacaören Yerleşmesi bulunmaktadır. Yaylacık Kalesi, Kalecik Kalesi ve Kalecik Kalealtı Yerleşmesi Demir Çağı yerleşmeleri olup Urartular döneminde kullanılan ana hat üzerindeki yerleşmelerdir. Özellikle bu hattın kontrol noktaları Köroğlu Kalesi, Yaylacık Kalesi (merkez) ve Kalecik Kalesi (Tercan) tarafından sağlanmaktadır (Canan, 2019, s. 91; Ceylan&Üngör, 2018, ss. 24-25)

Tercan Çayırılı güzergâhı Tercan'ın kuzey istikametinde hareket eden yol ağı Mercan-Çadirkaya-Çayırılı-Otlukbeli-Demirözü üzerinden Bayburt'a buradan da Karadeniz'e ulaşılmaktadır. Bu yol üzerinde fazlaca tarım arazisi bulunmakta olup Pekiç (Çadirkaya) ve Tuzla Kalesi'nden kuzeye ayrılan yolu oluşturmaktadır (Batmaz, 2015, s. 20; Canan, 2019, s. 94; Ceylan, 2015, s. 1; Üngör, 2018, s. 99; Üngör&Özgül, 2016, ss. 267-280). Bu yol üzerinde yer alan kaleler arasında Demir Çağ buluntularının yer aldığı kaleler Çadirkaya/Pekiç Kalesi¹⁷, Sıraşlar Kalesi ile Mirzaoğlu¹⁸ Kalesi bulunmaktadır. Yolun kontrol hattını ise Köroğlu/Akyurt Kalesi,

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan, 2000, ss. 277-291; Ceylan, 2005, ss. 21-29; Ceylan&Üngör, 2018, s. 217 vd.

¹⁸ Ceylan, 2000a, 167; Ceylan, 2008, 77.

Kötür Kalesi¹⁹, Çadirkaya Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Haramidere yerleşmesi sağlamaktadır (Ceylan&Üngör, 2018, s. 24-25). Özellikle Sırataş Kalesi Altıntepe'ye hâkim bir konumda olması, Çayırılı ovasını kontrol etmek için yapılmış askerî ve idarî kullanım özelliği taşır (Günaşdı, 2015, s. 118).

Tercan üzerinden Çadirkaya/Pekeriç Kalesi istikametinde Aşkale bağlantısı sağlayan doğal bir yol bulunmaktadır. Çadirkaya/Pekeriç Kalesi'nin doğu istikametinde bulunan Tuzla Kalesi yönünde ilerleyen güzergâh Aşkale'ye varır (Canan, 2019, s. 97; Ceylan&Üngör, 2018, s. 224; Üngör, 2018a, ss. 104-105). Tuzla kalesi Aşkale-Tercan ile Erzurum-Çat-Şirinli Kale-Tercan hattını oluşturan tarihi doğal yollara hâkimdir (Üngör&Özgül, 2016, ss. 267-289; Üngör, 2018a, ss. 104-105; Üngör&Torun, 2021, s. 98).

Tercan üzerinden iki kol halinde Erzurum Çat'a kestirme bir güzergâh ile ulaşılabilmektedir. Tercan'ın merkezinden hareketle önce doğu istikametinde ilerleyen yol 8 km ilerledikten sonra güney istikametinden ilerlenir. Bu istikamette gidilen güzergâh bakıMS ız taş yol şeklindedir. Güney istikametinde hareket ederek Fındıklı-Kalecik-Kosmor-Oğulveren-Arekel-Sağırkomu-Başbudak-Mağara (Elmapınar) Köyü-Yıkılğan Mezrası-Kalengez-Gövaşık Köyü üzerinden Çat'a ulaşılır. Yolun çevresinde bulunan ve kontrol noktalarını oluşturan Maden Kalesi²⁰ ve Başbudak Kalesi²¹ tarafından sağlanmaktadır. İçlerinde Harabe Tepe'nin de olduğu bu kaleler Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir (Üngör, 2018a, ss. 104-105; Canan, 2019, s. 100).

Tercan üzerinden Çat'a varan ikinci yol ağı Karasu üzerinden Beşkaya-Kurukol-Yaylayolu-Göktaş-Beşgöze istikametinden Ilısı Köyü'ne ilerler. Buradan yol 10 km gidildikten sonra Çifteler mevkinde bulunan Kosmor Köprüsü yakınında diğer yol ile birleşir. Bu güzergâhın kontrol noktalarını Köroğlu Kalesi, Köroğlu-Beşkaya²² Kalesi, Toprakkale ile Şirinkale oluşturmaktadır. Demir Çağı'nda bu güzergâhın sıklıkla kullanıldığı bilinmekle birlikte Tercan ile Çat arasındaki mesafeyi yaklaşık 70 km'ye düşürerek daha doğrudan bir bağlantı oluşturduğunu söyleyebiliriz. Daha önce de bahsi geçen Şirinlikale, Tercan-Çat hattı üzerinde yer alır (Canan, 2019, s. 102). Erzurum

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan, 2001, ss. 165-168; Ceylan, 2019, ss. 28-54.

²⁰ Ceylan, 2008, s. 92; Ceylan vd., 2010, s. 382.

²¹ Ceylan vd., 2010, s. 383.

²² Ceylan, 2008, s. 242; Ceylan&Üngör, 2016, s. 124; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Köroğlu.

Hasankale'den ilerleyen güzergâh Erzincan-Giresun hattına varan başka bir güzergâh oluşturur (Tozlu, 1997, s. 110).

Çayırli-Erzincan hattına bağlanan ve önemli bir güzergâh olan Antik Çağ yazarlarının da kullandığı Satala yol ağı bulunmaktadır. Satala Anadolu'nun kilit noktasının kesişim bölgesinde yer almaktadır. Roma İmparatorluğu ile Parth arasındaki savaşa Satala'daki XVI. Flavia Firma Lejyonu katılanlar arasındadır (Millar, 1993, s. 103). Kale Roma'nın Mithridates'e karşı kazandığı savaşın yerinde Lykos Nehri üzerinde kurulmuştur. İmparator Hadrianus zamanında XV. Apollinaris lejyonu²³ (Millar, 1916, s. 676) Satala'da Samosata'ya taşınan XVI. Flavia Firma Lejyonun yerini almıştır (Wheeler, 2007, s. 247).

Satala'nın konumu Armenia Krallığının güvenliğini sağlamakla beraber Roma'nın doğudaki ticari ve askerî güzergâhının denetimi de sağlamaktadır. Roma'nın doğu sınırındaki hareketlikleri engelleyerek güvence altına almak ve Doğu'ya doğru hareketlerini genişletebilecek bir saha oluşturmalarını sağlamıştır (Levick, 1999, s. 165).

Anadolu'nun kuzey istikametindeki Ankara, Nikopolis ve Satala üzerinden Kuzey Ermenistan'a buradan da Kafkas ve Kuzey İran'a ulaşan büyük ve doğal doğu-batı rotası sıdır. İkinci rota Karadeniz Limanı, Trabzon ve Melitene, Samasota ve Zeugma'daki büyük askerî merkezleri Kuzey Suriye ve Antakya'ya bağlar. Bölge arazisinin engebeli yapısı bu güzergâhların komuta ve kontrolünü sağlayan stratejik öneme sahip bir merkezdir (Hartmann vd., 2006, s. 197; Millar, 1993, ss. 81-83; Yıldırım, 2013, s. 173).

Satala²⁴ antik kenti²⁵ Kapadokya bölgesinden Karadeniz'e ulaşım sağlayan geçiş güzergâhları üzerinde stratejik bir konumda yer almaktadır. Yerleşimin Gümüşhane'nin batısı ve çevresinde hâkimiyet kuran Urartu Devleti döneminde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Satala yol ağı doğu sınırını Fırat'a kadar güvence altına alan askerî güzergâh ile Fırat Nehri sahili doğrultusunda Arauraka'ya ya da Daskousa'dan ilerleyerek

²³ XV Apollinaris'in Satala'ya konuşlandırılması üzerine bkz. Yarığış, 2016, ss. 127-157.

²⁴ Satala antik kenti yüzey araştırmaları için bkz. Cumont&Cumont, 1906, ss. 343-351, Mitford, 1974, ss. 221-224; Lighthoot, 1990, ss. 13-16; Lighfoot, 1991, ss. 299-311; Lighfoot, 1998a, ss. 273-284.

²⁵ Satala antik kent planı için bkz. Mitford, 1974, ss. 221-244; Mitford Satala'ya ait eserlerin 57 yazıttan oluşan külliyatı toplayarak yayınlamıştır. Bkz. Mitford, 1997, ss. 137-167.

Melitene'ye buradan Fırat'ı izleyerek Suriye'de Samosata'ya kadar ulaşır (Bryer&Winfield, 1985, s. 25; Canan, 2019, s. 102; Ramsay, 1960, s. 56).

Satala'nın Erzincan üzerinden Çayırılı hattına bağlanan önemli bir güzergâha sahip olduğu anlaşılmaktadır (Canan, 2019, s. 102). Bu güzergâhın Antik Çağ yazarlarının da kullandığı yol ağı içerisinde değerlendirildiği görülmektedir. Strabon, Satala'yı Küçük Armenia sınırları içinde değerlendirmektedir (Strabon, XI, 12,3). Roma Dönemi'nde ise Anadolu'ya uzanan Satala güzergâhı Erzincan-Fırat hattı aracılığıyla Refahiye üzerinden kontrol sağlanan ulaşım sistemi içerisinde olduğu anlaşılmaktadır (Dikmen&Toruk, 2015, s. 14).

Satala, Roma İmparatorluğu'nun Fırat Nehri boyunca kuzey-güney doğrultusunda uzanan askerî yol güzergâhının kilit merkezlerinden biri konumundadır. Anadolu'daki lejyoner kaleler de bu stratejik hat üzerinde inşa edilmiştir (Ramsay, 1960, s. 56; Yıldırım, 2020, s. 585). Tercan yöresinde ise günümüz Vican/Bizana'a yaklaşık 3 km uzaklıktaki Tzumina'da kale tesis edilmiştir (Honigmann, 1970, s. 17)

Lejyoner ve yardımcı birlikleri birbirine bağlayan bu yol ağı Trapezus'tan²⁶ başlayarak Satala ve Melitene üzerinden Toroslar'ı aşarak Suriye yol ağı ile birleşip Samosata'ya kadar uzanmaktadır. Başlangıçta Augustus döneminde zayıf olan yol ağı, daha sonraki imparatorlar tarafından genişletilmiş ve onarılmıştır. İkinci ve üçüncü yüzyıllarda özellikle Flavian döneminde bu ağ Tuna-Fırat bağlantısını sağlamlaştırmış ve tüm lejyonların ve askerî birliklerin hareketlerini kolaylaştırmıştır (Wheeler, 2007, s. 246).

Satala Kuzey Anadolu yol ağının üç merkezini kontrol etmekte olup bu merkezlerden ilki yukarıda açıklanan Nicopolis hattından Kelkit vadisi ve Orta Anadolu bağlantısı ikincisi Tercan Ovası ve Gelengeç Geçidi yoluyla Yukarı Fırat Erzincan güzergâhıdır. Üçüncü merkez ise Bayburt hattından Doğu Kardadeniz'den Kafkas Geçitlerine ulaşan kuzey güzergâhtır. Bayburt üzerinden gelen bu güzergâh Satala'dan Kelkit'e vadisine uzanır. Yazları kullanılan bir rota²⁷ olan ve Tercan ovasına ulaşmak için kullanılan güzergâh Gelengeç Geçidi üzerinden ilerlemektedir. Diğer bir rota Fırat

²⁶ Trabzon-Satala yol ağı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Doğancı, 2020, ss. 129-156.

²⁷ Trabzon hattı ile bağlanan Sürmene ve bir Roma kampı olan Araklı, Hysoss vadisinin iç kısımlarına doğru ulaşan rota, kıyı şeridi boyunca Bayburt ve Satala'ya ulaşan doğal bir yaz rotasıdır. Satala'nın kurulması ile Trabzon önemli bir askerî tedarik limanı haline gelmiştir.

vadisi boyunca Erzincan Ovası'na ulaşır. Roma hattı Kelkit vadisi boyunca Sus Ovası'nda Nicopolis Pürk'e kadar ilerlemiş buradan Refahiye'ye, Çimen Dağlarından Sadak'a ulaşmaktadır (Windfield, 1977, s. 160-163).

Satala doğudan gelen Pers ordularının Anadolu'yu kuzey yönden işgali durumunda Fırat ve Erzincan (Eriza) yolundan ya da Lykos'tan gelen tehlikelere karşı iyi bir konumda yer almaktadır (Windfield, 1977, s. 14). Daha doğuda, Erzurum ovasının batı kısmındaki Aşkale (Erigia) Trabzon doğu taransit yolu Melitene, Erzincan (Eriza) ve Bizana'dan (Dexene, Tercan bölgesi) Fırat vadisinden gelen yolla kesişmektedir (Winfield, 1977, s. 14). Erize'de Fırat vadisi geniş bir havzaya açılır ve bu havzanın zenginliği erken tarihte Altıntepe tarafından da görülmüştür. Meyve ve sebzenin bol olduğu bu yerin yanı sıra kuzey istikametinde Satala'ya giden güzergâhın kavşağında yer almaktadır (Cumont&Cumont, 1906, s. 344; Windfield, 1977, s. 14).

Nikopolis, Pürk ovasına ulaşıyordu ve doğuya doğru alternatif bir yol Tokat, Dokeia'da güneye doğru Sivas, Sebasteia'ya gitmek için ayrılıyordu. Buradan kuzeye, Nikopolis ve Koloneia'dan Karadeniz kıyısına veya doğuya doğru bu kasabalardan geçerek ve Satala'dan Theodosiupolis'e uzanıyordu. Ya da biir diğer rota doğuya doğru Tephrike, Divriği ve Fırat hattı boyunca Acilisene, Erzincan'daki Eriza'ya ve Theodosiupolis, Karin'e, (Erzurum) gidiyordu (Bryer&Winfield, 1985, s. 21)

Ezdiber Refahiye arasında güzergâhların geçtiği yerleşim noktaları bulunur. Bunlar arasında Sivas, Erzincan devlet yolu üzerinden Nicolopolis 5 mil uzaklıktadır. Sivas/Sevink (Akıncılar'a bağlı köy), Sivas/Ağvanis (Gölova), Erzincan/Refahiye; Sipdiğin (Olgunlar), Melikşerif'tir.

Satala'ya doğu ve kuzeydoğu yönlerine uzanan birden fazla güzergâh bulunmaktadır. Bu güzergâhlardan biri kuzey yönde Nikopolis'ten Koloneia (Giresun/Şebinkarahisar), Alucra (Giresun), Kovata (Refahiye) ve Cheriana (Gümüşhane/Şiran) üzerinden doğuya doğru uzanır. Bu rota Nikopolisten Kelkit²⁸ vadisine uzanmaktadır. Kovata hattı engebeli, taşlı bir zemin ve bodur otlarla çevrilidir (Bryer&Winfield, 1985, s. 30).

²⁸ Harşit (Kanis) vadisi boyunca güneydoğu kuzeybatı istikametinden Aşağı Chriana, Kelkit ve Satala arasında patika dağ yolları yer almaktadır. Bkz. Bryer&Winfield, 1985, s. 299.

Nikopolis, Erzincan ve Satala güzergâhını oluşturan rotalar askerî hareketler, ticaret ve iletişim için önemlidir. Bu hattı sağlayan temel güzergâhlardan biri Nikopolis ovasından Kelkit vadisi aracılığıyla doğu yönünde ilerlemektedir. Buradan doğu-güneydoğu yönünde Satalaya kolaylıkla ulaşım sağlanmaktadır. Söz konusu hat Nikolopolis (Yeşilyayla), Zagpa (Kelkit nehri geçişi), Kalur'dan (olası geçit noktası) Satala'ya bağlanmaktadır. Kelkit vadisi üzerindeki Aşağı Hyaduruk'tan itibaren güzergâh ikiye ayrılmaktadır. Kuzeye Gemurru üzerinden geçişi kolay bir rota oluşturulmuş; güney yönde Çimen Dağı üzerinden Balahu Vadisi boyunca Satala'ya ulaşılmaktadır. Kuzey yöndeki güzergâhın kullanımı daha yaygındır. Güney yönde Çimen Dağı güzergâhı yüksekliği nedeniyle sadece yazın kullanılabilir (Bryer&Winfield, 1985, s. 31).

Üçüncü güzergâh güney istikamette uzanan ve literatürde “Cumont” yolu olarak anlandırılan doğrudan bir hattır. Bu hat Nicopolis'ten hareket ile Sivas/Ezdiber, Sivas/Ağvanis, Sivas/Karayakup, Refahiye hattına ulaşmaktadır. Buradan Koymat Köyü, Çat Köyü üzerinden Rafhiye'ye doğru ilerleyerek Zefker ve Orgil üzerinden Akşehir harabelerine (Hacırke ve Kutbaloğlu) bağlanmaktadır. Akşehir'den Çimen Dağını²⁹ geçtikten sonra Balahu Deresi'ni geçip Satala'ya ulaşmaktadır. Bu güzergâh Kelkit vadisine nazaran daha dik ve zorlu bir patika yol niteliği taşımaktadır (Bryer&Winfield, 1985, s. 31)

Dördüncü güzergâh Nikopolis, Karayakup, Refahiye, Erzincan ve Satala'yı birbirine bağlayan karma bir hat oluşturmaktadır. Bu hat Nikopolis'ten Erzincan'a bağlanıp Satalaya ulaşmakta ve Cumont hattını Karayakup'a kadar takip edilmektedir. Ardından güney istikamette Refahiye yönüne ayrılmaktadır. Refahiye'den Melikşerif'e³⁰ kadar uzan yol Erzincan güzergâhında bulunan iki olası güzergâh izlemektedir. Bunlardan biri Refahiye üzerinden Ekekecik, Kaçakköy ve Rişkan'ı³¹ geçerek kuzeydoğuya doğru ilerler ve Orgil vadisindeki üçüncü hat ile birleşmektedir. Bu güzergâh Erzincan Ovası'na inmeden önce 2000 m yükseklikte patika bir yoldur. Daha sonra 1.200 m'de Erzincan Ovası'na inilmektedir. Yol daha sonra yeniden 2.000 m bir geçitten geçilerek tekrar kuzey istikametinde ilerleyen yol yüksek bir sahadan

²⁹ Bu güzergâh 1917 yılında Ruslar tarafından kullanılmıştır. Bkz. Mitford, 1974, ss.165-66.

³⁰ Yurtbaşı olarak da geçen Melikşerif'te MS. 76 da Vespasianus, Titus ve Domitianus ile birlikte kireç taşından yapılmış bir mil taşı yer alır. Bkz. French, 1988, s. 139.

³¹ Günümüz Refahiye Muratköy yerleşkesidir.

geçilerek Satala'ya ulaşmaktadır. Batıdan doğuya doğru giden bu güzergâhlar birbirileri ile bağlantılıdır (Bryer&Winfield, 1985, s. 31).

Antik yol ağının yazılı kaynaklardaki karşılığı ise Itinerarium Antonini'de açıkça görülmektedir. Bu eserde Nicopolis-Satala güzergâhı; Nicopolis, Olotoedariza, Carsat, Arauracos, Suissa ve Satala durakları olarak yer almaktadır (Itin. Ant., 1948, s. 102).

Kuzey-güney rotası Karadeniz kıyısından Trabzon'dan başlar ve dağ sıralarının izin verdiği ölçüde Fırat vadisi üzerinden Malatya'daki Melitene'ye kadar uzanmaktadır. Bu hattın Erzincan ve çevresi açısından önem arz eden kesimi, kuzeyde Şiran/Gümüşhane Cheriana'dan başlayarak güneybatı yönünde Lykos vadisine ulaşan buradan Refahiye/Zevker³² Vadisi güzergâhı ile Erzincan'a ulaşmaktadır. Bu rota Koymat Köprüsü'nden diğer güzergâhlarla birleşerek tekrar güneye, Başgercenis'teki Refahiye bölgesindeki güney rotasına katılır. Erzincan'dan Satala'ya uzanan bu güzergâh öncelikle kuzey istikametinde ilerleyerek 2000 mlik geçitten geçilir (Bryer&Winfield, 1985, s. 31). Satala Refahiye hattı ile güney istikamette Erzincan-Fırat güzergâhı ile Anadolu güzergâhının kontrolünü sağlanmaktadır.

Bu ulaşım sisteminin merkezinde yer alan Satala³³, Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinin 25 km mesafede bulunan Roma Dönemi'ne ait askerî bir garnizondur (Çiğdem vd., 2005, s. 58; Mitfoort, 1974, s. 302).

Kemah-Keban hattı Doğu Anadolu Bölgesinin önemli geçiş güzergâhlarının merkezinde olup bu güzergâh Demir Çağ'dan Orta Çağ'a kadar Urartu, Pers, Roma ve diğer siyasî güçler tarafından bölgenin askerî ve ticari geçiş koridoru olarak kullanılmıştır (Sinclair, 1987, ss. 408-415).

Itinerarium Antonini'de Satala'dan Melitine hattına kadarki güzergâhlar şu şekilde verilmektedir; Satala, Suissa, Arauracos, Carsagis, Analibe, Zimara, Teucila, Sabus, Dascusa, Chiaca, Melitene'dir (Itin. Ant., 1948, s. 96).

Prokopius Roma İmparatorluğunun Doğu sınırı içinde bulunan Satala'nın Yukarı Fırat havzasının güvenliğini sağlamak için kurulduğunu kaydeder. Trabzon'dan Samosata uzanan askerî güzergâh noktası olan Satala'nın Erzincan şehri ile ticari ve

³² 1882 yılında Zevker adı 1928 yılında Zövker olarak kayıtlara geçmiştir. 1965 yıllarında "Çatalçam" olarak değiştirilmiştir.

³³ Satala civarındaki yerleşimler hakkında bkz. Lightfoot, 1992, ss. 289-296.

kültürel ilişkileri önemli derecede idi. Satala için gerekli meyve sebze Erzincan ili üzerinden sağlanmaktadır (Cumont&Cumont, 1906, ss. 343-344; Uzunoğlu, 2012, ss.113; Yıldırım, 2013, s. 170).

Satala, Arauraka, Carsaga, Kemah, Melitene hattı arasında birçok merkez bulunmaktadır. Bunlardan Suista³⁴ Satala ve Arauraka arasında yer almaktadır (Bryer&Winfield, 1985, s. 25; Ramsay, 1960, s. 56).

Satala Erzincan/Refahiye hattı üzerinde Arauraka³⁵ Melikşerif Köyü hattından güneybatı istikametinde Refahiye/Baskaudariza³⁶ ya da batı yönde Tercan mevkiinde Olotoriza³⁷ üzerinden Nicopolise³⁸ bağlanmaktadır (Bryer&Winfield, 1985, s. 29; Cumont&Cumont, 1906, ss. 321-331). Bu güzergâh, Erzincan Ovası'nı Kelkit Vadisi ve İç Anadolu ile olan bağlantılarının ana ulaşım noktalarını oluşturmaktadır.

Erzincan güzergâhında yer alan bir diğer hat Şebinkarahisar³⁹ (Koloneia) üzerinden güneyden gelen yoldur. Bu hat Arap saldırılarını önlemede yardımcı bir koridor görevi gören Kemah-Başgerçenis üzerinden hareketle Kuzeybatı Su Şehri-Kelkit Vadisi boyunca uzanmaktadır. Nicopolis, Su şehri, Nicopolis ovası, Akıncılar, Su Şehri Ovası, Başgerçenis (Refahiye) yerleşimleri arasındaki Satala güzergâhının buradaki savunma ve ulaşım ağı ile örüştüğü anlaşılmaktadır (Bryer&Winfield, 1985, s. 29).

³⁴ Balahor Köyü (Kelkit güneyinde Erzincan iline yakınında) ve İşkilor Köyü arasında büyük ihtimalle Han Harabeleri civarında yer alır.

³⁵ Arauraka Antik çağda Köseadağ silsilesinin güney/güneybatı bölümündeki mevkide gösterilmiştir. Köseadağ adı Melikşerif ve Ekecik Köyleri'nin kuzeyindeki yükseltiye de verilen bir addır. Arauraka'nın bir diğer güzergâhı da Melikşerif mevkiinde Kömür çayı sahasında olduğundan bahsedilir. Bkz. Honigsmann, 1970, s. 68.

³⁶ Ramsay Baskaudariza'nın Klotoidariza'ya yakın bir mevkide olduğundan bahseder. Küçük Ermenistan'da yer Klotoidariza, ses düşmesi ile Olotoidariza şeklini aldığını belirtir. Bkz. Ramsay, 1960, s. 57. Baskaudariza (Başgerçenis Köyü) Refahiye ya da Kelkit üzerindedir. Bkz. Ramsay, 1960, s. 280.

³⁷ Ramsay Klotoidariza'nın ses düşmesi ile Olotoidariza şeklini aldığını belirtir. Klotoidariza Küçük Ermenistanda yer alır. Bkz. Ramsay, 1960, ss. 57-58. Olotoidariza Refahiye Horun Köyü'nün batısında Doblaktepe ya da Kalkancı Köyü'nün 15 km kuzeydoğusunda yer alan Çakmaklı'nın eski yerleşim yeri olması muhtemeldir. Oloteodariz ya da Basgoedariza Mithridates tarafından hazine sınır kalesi olarak inşa edilmiştir. Bkz. Conrad, 1916, s. 675.

³⁸ Nicopolis Pürk Köyü civarında yer alır. Roma-Pontos dönemlerinde Komana-Koloneia (Şebinkarahisar)-Polemonium, Neocaesarea (Niksar), Sebasteia (Sulusaray-Sivas), Arauraka, Arzingan (Akilesene bölgesinde Erzincan) arasındaki eski kara yolunun kesiştiği mevkide yer alır. Bkz. Ramsay, 1960, s. 56

³⁹ Nikopolis şehrinin boşaltılması sonucu Kolonia ile Nikopolis şehirlerinin piskoposlukları birleşmiştir. Bunun sonucunda da zamanla "Koloneia" olan Şebinkarahisar "Nikopolis" adıyla anılmaya başlamıştır. Bkz. Ramsay, 1960, ss. 58-59.

Arauraka'dan sonra ulaşılan merkez Refahiye/Carsaga'ya⁴⁰ yerleşimidir. Carsaga üzerinden gúneydođu yönünde Erzincan/Kemah (Kummaha) hattına, batı yönünden ise Refahiye/Basguardariza'ya oradan da Sivas/Sebastia'ya ilerleyen hat Sinebra ve Zimara üzerinden Malatya'ya bağlanmaktadır. Bu hat üzerinde kuzeydoğu ve gúneydođu kısmından Erzincan iline ulaşım sağlanabildiği anlaşılmaktadır (Ramsay, 1960, s. 57).

Carsaga ya da Arauraka'dan sonra İliç/Synoria⁴¹ üzerinden Analiba'ya⁴² (iliç) buradan da Zimara'ya geçiş sağlanmaktadır. Zimara, Fırat Nehri kenarında yer alan batı istikametinden gelip Divriği (Tephrike) yolu ile birleşerek Malatya'ya varan üç yol ağzında yer almaktadır (Anderson, 1987, s. 32).

Zimarra'dan⁴³ İliç/Hasan Ova üzerinden Kemah'a doğrudan bir güzergâh bulunmaktadır. Bu istikamet Zimara'dan sonra Zinika ile İliç/Dostal geçilerek Hassan Ova'ya ulaşmakta ve buradan Kemah'a bağlanmaktadır (Yorke, 1896, ss. 454-455).

Erzincan'ın batı istikametinde ilerleyen yol ağının başında Erzincan-Refahiye yolu gelmektedir. Bu hat Tercan üzerinden Erzincan merkeze hareketle Sakaltutan Geçidi'ni geçerek Refahiye'ye bağlanmaktadır. Refahiye'den itibaren güzergâh iki kola ayrılmaktadır. Batı istikametinde ilerleyen kol, önce Kızıldağ üzerinden Sivas'a ulaşan güzergâh Orta Anadolu'ya açılır. Kuzey istikametindeki güzergâh ise Suşehri üzerinden ilerleyerek Niksar, Tokat ve Yeşilırmak hattı boyunca ilerleyerek Amasya'ya ulaşmaktadır. Buradan da Karadeniz sahil istikametine bağlanmaktadır (Üngör, 2018, s. 99).

Erzincan'ın batı ve gúneybatı yönlü ulaşım ağlarından bir diğeri kol Kemah-İliç-Kemaliye yol hattıdır. Bu yol Erzincan il merkezinden hareket ile Kemah istikametinden Karasu Nehri boyunca ilk olarak İliç'e ardından Kemaliye hattına ulaşmaktadır. Buradan Malatya-Elazığ istikametinde ilerleyerek Mezopotamya uzanan ana ulaşım sistemine bağlanmaktadır (Üngör, 2018, s. 99).

⁴⁰ Carsaga Refahiye'ye bağlı Cengerli Köyü'nün gúney istikametinde Horopul Çayı alanını kapsayan sahada bulunmaktadır.

⁴¹ Synoria günümüz Erzincan İliç/Sime Köyü yakınındadır.

⁴² Analiba Fırat Nehri'nin batı kısmında yer alır. Ptolemy Buranın Küçük Armenia'da olduğu belirtilmektedir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre günümüz Armudan olduğu söylenebilmektedir.

⁴³ Zimara Karasu'nun 7 km kuzeyinde yer alır. Bkz. Miller, 1916, s. 679. Hitit döneminde şamuha olarak bilinen yer, yörede şamuka adıyla anılmıştır. Sabuh olarak yörede bilinen bu yer Ençiti-Maçkir yöresi olarak belirtilmiştir. Ençiti, günümüzde Kemaliye ilçesine bağlı bir yerleşimdir.

Erzincan'dan kuzey istikamette ilerleyen yol ağları arasında önemli olan kara yolu ağı Erzincan-Trabzon hattıdır. Bu hat Türkiye'nin kuzey-güney istikametinde ulaşımı sağlamaktadır. Erzincan'dan kuzeye ilerleyen hat ile Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşmaktadır. Aynı güzergâh ile Erzincan-Tunceli üzerinden ilerleyerek Diyarbakır'a ulaşılmaktadır. Diyarbakır'a varan bu hat Sansa Boğazı-Mutu yol kavşağından ayrılmaktadır (Yazıcı, 1995, s. 467).

Erzincan-Tunceli (Hozat) hattı eski bir ticaret yolu olmakla birlikte aynı zamanda askerî bir güzergâhtır (Tozlu, 1997, s. 111). Tercan üzerinden güney yönde hareket eden hat Tunceli üzerinden Elâzığ'a varmaktadır. Bu hat üzerinde yola hâkim konumda Tercan ilçesindeki Köroğlu Kalesi ve (Canan, 2019, s. 136; Ceylan, 2002a, s. 167; Ceylan&Üngör, 2018, s. 124; Günaşdı, 2013, s. 154; Kalmış, 2020, s. 158; Kozbe&Ceylan vd. 2008; Üngör, 2018b, s. 213) Çayırılı ilçesindeki Kötür Kalesi bulunmaktadır (Ceylan, 2003, s. 312; Ceylan&Üngör, 2018, s. 137; Kozbe&Ceylan vd. 2008; Kötür Kalesi; Ceylan, 2008, s. 99).

Tercan istikametinde hareket eden Mercan-Çadirkaya-Çayırılı⁴⁴-Otlukbeli-Demirözü güzergâhı Bayburt iline vardıktan sonra Karadeniz sahiline ulaşmaktadır. Otlukbeli ilçesinde yer alan Kalecik Kalesi, Otlukbelinden Doğanaslan ve Avcıçayırı hattında oluşan güzergâhın batı kanadında yer almaktadır (Ceylan&Üngör, 2018, s. 204; Üngör&Özgül, 2016, s. 277-278; Üngör, 2018, s. 99). Bu istikamet Tercan-Mercan-Çadirkaya-Çayırılı-Otlukbeli-Bayburt hattı arasındaki mesafeyi azaltmaktadır.

Söz konusu hat çevresinde yoğun bir savunma ve yerleşim ağı tespit edilmiştir. Kalede bulunan keramikler Demir Çağı özelliklerini yansıtmaktadır. Kırmantepe Kalesi ve Telliçayır höyük, Turnatepe Höyük, Avcıçayır kalesi, Lazoğlu Kalesi, Yatak Kalesi, Yazıören Kalesi, Değirmentepe Kalesi bu hat çevresinde yer alır. Yine bu hat üzerinde yer alan Gelengeç kalesi, Kurtkaya Kalesi, Kırmantepe Kalesi, Değirmentepe Kalesi Demir Çağı'na tarihlenmiştir (Ceylan&Üngör, 2018, ss. 198-229). Ayrıca Otlukbeli Kırmantepe Kalesi Karaz Kültürü'nün önemli merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Ceylan, 2008, s. 25 vd.; Ceylan, 2015, ss. 43-52.)

⁴⁴ Erzincan-Çayırılı hattı arasında Kolçekmezdağı Geçidi, Sipikör Geçidi ve Kovalık Geçidi yer almaktadır. Bu geçitler rampa ve eğim oranlarının artması yolun kullanımını zorlaştırmaktadır. Ulaşım ve güvenlik geçişlerinin kontrol altında olması nedeniyle, ulaşım çevre köy yerleşimlerinden sağlanmaktadır. Bkz. Şahin&Yazıcı, 2016, ss. 163-164.

Erzincan-Gümüşhane yolu arasındaki önemli bir güzergâhı Köse ve Pir Ahmed yolu oluşturmaktadır (Tozlu, 1997, s. 115). Bu hattaki Ahmediye Geçidi ile Kelkit ilçesi üzerinden Bayburt ve Gümüşhane illerine ulaşılır (Şahin&Yazıcı, 2016, s. 164). İran ve Orta Asya arasında bağlantı hattını oluşturan bu güzergâh ticari bir çerçeveye sahip olmakla birlikte askerî sebeplerle de kullanılan bir güzergâh olmuştur. Bu hat maden yataklarının kontrolünü sağlamak için eski çağlardan beri kullanılmaktadır (Ünsal, 2006a, ss. 14-15).

Gümüşhane, Baybut ve Trabzon yolları mevsimlik olarak değişen güzergâhlara sahiptir (Tozlu, 2002, s. 185). Erzincan Trabzon hattının bir bölümünü oluşturan Gümüşhane yolu askerî güzergâhlarda kullanılan hattır. Bu hat Pir Ahmed Köprüsü üzerinden, Kırıklı-Hahır hattı, Köse Dağı hattından Kelkit sahası ve Satala'nın yukarisından Spiker Dağı, Akdağ, Urumsaray Köyü üzerinden Yalnızbağa ulaşır. Bir başka hattı ise yine Kelkit üzerinden Tezene (Yeniköy), Pekün'e ulaşmaktadır (Tozlu, 1997, ss. 264-265).

Erzincan'dan Çayırılı ilçesine varan güzergâh eski dağ yolunu takip etmektedir. Erzincan Mecidiye, Gümüşhane Kelkit Devkorusu Köyü üzerinden Esence dağları üzerinden kuzey istikamette Çayırılı ilçesine varmaktadır (Canan, 2019, s. 130). Hattın kuzeyindeki yol doğu-batı doğrultusunda uzanan savunma yapıları bulunmaktadır. Başköy Kalesi⁴⁵, ilçede yer alan maden ocaklarının kontrolünü sağlayan ve önemli yol ağına hâkim noktada kurulan Sırataşlar Kalesi ve tarihi yolların kavşak noktasında Balıklıköy Kalesi⁴⁶ bu savunma sisteminin başlıca unsurları arasında yer almaktadır. Bu kaleler ile birlikte Beyaztaş⁴⁷ (Bulmuş) Kalesi, Mirzoğlu Kalesi⁴⁸ Demir Çağı'na (Ceylan&Üngör, 2018, ss. 111-131) özellikle Saygılı Höyük⁴⁹ Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2019b, s. 640).

⁴⁵ Ceylan, 2008, s. 62.

⁴⁶ Ceylan, 2008, s. 61.

⁴⁷ Ceylan, 2003, s. 312; Kozbe&Ceylan vd. 2008:Beyaztaştepe; Ceylan, 2008, s. 97.

⁴⁸ Ceylan, 2008, ss. 77-78; Kozbe&Ceylan, 2008: Mirzaoğlu.

⁴⁹ Ceylan, 2008, s. 76; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Saygılı; Günaşdı, 2015, ss. 113-131.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ ÇERÇEVE

2.1. Tarih Öncesi Dönemler

2.1.1. Paleolitik Çağ

Avrupa ile Asya'nın bağlantı noktasında yer alan Doğu Anadolu bölgesi köklü geçmişi ile Antik Çağlardan gelen izleri gözler önüne serer. Bölgenin topoğrafik yapısını şekillendiren Toros Dağı'ndan Fırat Nehri'ne kadar yer alan bu bölge birçok uygarlığın oluşumunda rol oynamıştır. Erzincan ve çevresi de bu bölgenin önemli yerleşim alanları arasında yer almaktadır.

Anadolu tarihi, gelişim süreci bakımından tarih öncesi ve tarihî dönemler olarak çağlara ayrılır. Yazının icadı, tarih öncesi dönem ile tarihî dönem arasındaki sınırı oluşturmaktadır. Tarih öncesi dönemleri ifade etmek için Fransızca “préhistorique” kelimesinden türetilen “prehistorik” terimi kullanılmaktadır. Tarihi çağlar ise MÖ 3200-3000 binli yıllarda keşfedilen yazının icadı ile başlamıştır. Anadolu'da prehistorik yerleşimlerin varlığı görülmektedir (Akurgal, 2005, s. 2; Burney, 1958, ss. 157, 209; kökten, 1952, ss. 167-188).

Erzincan coğrafyası su kaynakları, verimli toprakları ve doğal ulaşım hatlarıyla yerleşim için elverişli bir coğrafya sunmaktadır. İl genelinde prehistorik dönemlere ait buluntuların sınırlı olması, bölgenin bu dönemlerde iskân edilmediğini değil; araştırmaların henüz yeterli düzeyde yapılmamış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Erzincan ve çevresi, MÖ 3250-1750 yılları arasında Doğu Anadolu'da yayılım gösteren Karaz Kültürü'nün etki alanı içerisinde yer almaktadır (Ceylan, 2019, s. 28). Erzincan ve çevresindeki bu etkenlerin Doğu Anadolu genelinde prehistorik çağlarda literatürde belirtilen “geçici ve yarı yerleşik” yerleşim modelleri ile uyumlu olduğu

kabul edilmektedir (Özdoğan&Başgelen, 2011, ss. 32-52; Renfrew&Bahn, 2012, ss. 258-266).

Prehistorik dönem, kullanılan malzemelerin özelliklerine göre Paleolitik (Eski Taş), Mezolitik (Orta Taş), Neolitik (Yeni Taş), (Braidwood, 2009, s. 1; Akurgal, 2005, s. 2; Dinçol, 1982, s. 16), Kalkolitik ve Tunç Çağı olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Prehistorik dönemde insanların çevrelerinde var olan taş, odun, kil ve kemiklerden oluşan malzemeleri kullanarak, bunları yaşamlarını kolaylaştıran aletlere dönüştürmeleri dönem özelliklerini yansıtmaktadır (Reed, 1994, s. 188).

Paleolitik; eski taş anlamında Palaios (eski) ile lithos (taş) sözcüklerinden gelmektedir (Sevin, 2003, s. 7). Yaklaşık yarım milyon yıl süren ilkel koşulların yaşandığı Buzul Çağı'na denk gelir (Akurgal, 2005, s. 3). Bu dönemin insanları yaşamlarını coğrafi ve iklim koşullarına göre şekillendirmiştir. İklim koşullarına göre mağara, sığınak ve ilkel barınaklarda avcı ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürmekteydiler (Sevin, 2003, s. 7). Bu dönemin insanı coğrafi ve iklimsel çevrenin onlara sunduğu malzemeleri kullanarak tek ve çift taraflı taş el aletleri yapmıştır. Devrin sonlarına yaklaşırken alet işçiliğinde dikkate değer gelişme yaşanarak kemikten iğneler ve mızrak uçları yapılmıştır (Akurgal, 2005, s. 3; Sevin, 2003, s. 7). Doğada var olan aletlerin yontulmasıyla gerçekleştirilen işlemler nedeniyle bu çağa “Yontma Taş Çağı” da denilmiştir (Kınal, 1991, s. 9). MÖ 600.000-10.000 arasına tarihlendirilen bu dönem Anadolu'nun geniş bir sürecini oluşturur (Vaquero, 2012, ss. 2-4).

Anadolu'da 19. yüzyılda Doğu Anadolu'nun eski çağ dönemlerine ait arkeolojik çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle Van Gölü ve çevresinde yapılan incelemeler 1827 yılında Fransız Avrupa Araştırmaları tarafından gönderilen F. E. Schulz tarafından başlamıştır (Schulz, 1828, s. 188).

Doğu Anadolu bölgesinin tarihi yapısını ortaya koymak için yapılan kazılar özellikle Erzincan, Erzurum, Kars ve Ardahan illerinde yoğunluk kazanmıştır. Erzincan, çevre illere kıyasla tarihî ve arkeolojik açıdan bilim insanlarının en az araştırma yaptığı bölgelerden biridir. Tarih öncesi dönemlere ait 63 mağara Kılıç Kökten tarafından tespit edilmiştir. Erzincan'da önemli bir araştırma merkezi 1938 yılında Altıntepe'de ortaya çıkarılmıştır. Erzincan ili üzerine ise araştırmaların yoğunluğu A. Ceylan ve ekibi ile son dönemlerde oluşmuştur (Üngör, 2018b, s. 211).

Doğu Anadolu Bölgedesi'ndeki kazı ve arkeolojik araştırmalar daha çok Erzurum, Van ve Malatya illerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle Erzurum bu iller arasında en çok araştırma sahasına sahip ildir. 1942-1944 yılları arasında yapılan araştırmalarda önemli merkezler tespit edilmiştir. 1942 yılında Kemal Alot tarafından Erzurum Yukarı Çakmak Köyünde Orta Paleolitik döneme ait bir malzeme bulunmuştur (Şenyürek, 1944, ss. 348-352; Harmankaya&Tanındı, Tay I). Hamit Koşay ve Vary tarafından Karaz Höyük ardından Pulur ve Güzel Ova kazıları takip etmiştir. Bu arkeolojik çalışmalar ile bölgede Karaz Kültürü'nün izlerine rastlanmıştır (Ceylan, 2008, s. 24; Pehlivan, 2013, s. 389).

Ayrıca Hamit Koşay ve Vary tarafından Erzurum'da kazı çalışmaları devam etmiştir. Paleolitik dönem buluntularının yer aldığı bir diğer kazı Kılıç Kökten tarafından yapılmıştır. Bu kazı bölgenin tarihini alt Paleolitik Çağ'a kadar götürmüştür (Kökten, 1953, s. 189). Yine bu döneme ait bulgu veren bir diğer yerleşim yeri de Şıpsıp Mağarası'dır (Ceylan, 2008, s. 275; Kökten, 1944a, s. 479; Kökten, 1953, s. 189; Koşay, 1984, s. 1).

Doğu Anadolu bölgesinde paleolitik döneme ait çalışmalar yeterli değildir. Ancak çalışmalar sonucunda paleolitik dönemi yansıtan merkezler oldukça fazladır. Bu merkezlerden özellikle Kars ve Elazığ illerinde çalışmalar yoğunlaştırılmış olup önemli merkezler ortaya çıkarılmıştır. Bölgede yerleşimin olduğunu kanıtlayan merkezler özellikle Kars mevkiinde yer alan Cilavuz/Susuz, Ağzıaçık Suyu merkezleridir. Yine paleolitik döneminden Tombuldere, Yazılıkaya, Kurbanğa Mağarası, Borluk Deresi, Ani iz taşıyan merkezlerdir (Ceylan, 2008, s. 275; Ceylan, 2015b, s. 476; Childe, 1994, ss. 53-54; Şenel, 1995, ss. 51-52). Bunlar arasında Borluk Deresi, Kurbanğa Mağarası orta paleolitik döneme Yazılıkaya üst paleolitik döneme tarihlendirilmiştir (Mellaart, 1957, s. 18).

Bir diğer merkez olan Elazığ ilinde birçok yer tespit edilmiştir. Yine bunlardan Küllünün İni Mağarası/Elazığ, Karataş Kaya Sığınağı/Elazığ çevresi üst paleolitik döneme tarihlendirilenler arasındadır (Yalçinkaya, 2009, ss. 35-36). Diğer merkezler şöyledir; Pağnik-Kaşpınar/Elazığ, Yıkılğan Sığınağı/Elazığ, Madenler Mevkii/Elazığ, Karapınar Mevkii/Elazığ, Eşkinisefine/Elazığ, Enerli Mevkii/Elazığ, Çıldırımbaşı Hüyleri/Elazığ, Arapgır Çayı/Elazığ, Ağın Deresi/Elazığ'dır (Ceylan, 2015b, s. 476).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yürütülen araştırmaların yetersizliği bölge tarihinde Mezolitik Döneme ait bilgilerde arkeolojik bir boşluk oluşmasına neden olmuştur. Bölgede Neolitik Dönem'e ait arkeolojik veriler, Mezolitik Dönem'e göre daha fazla olmak birlikte Neolitik döneme ait bilgiler oldukça kısıtlı ve sınırlıdır (Ceylan, 2015b, s. 476).

2.1.2. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ⁵⁰ terimi etimolojik olarak Neos (yeni) Lithos (taş) kelimelerinin birleşiminden oluşan “Yeni Taş Çağı” anlamına gelmektedir (Özdoğan, 2004, s. 45, Harmankaya vd., 1997, s. 13). Toprağın işlenmesi ve yabani tahıl tohumların ekilmesiyle üretim aşamasına geçilmiştir. Bununla birlikte hayvan türlerinin evcilleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin başlaması aynı zamanda tarım bölgelerine yakın sahalarda konut yapımını başlatmıştır. Nitekim bu çağda doğal barınaklardan kalıcı köy tipi yerleşim yerlerinin kurulması uygar bir topluma geçişte çok önemli bir kilometre taşı olmuştur (Childe, 2009, s. 36; Güngör, 1998, ss. 367-369; Memiş, 2013, s. 10; Sevin, 2003, s. 18).

Yerleşik yaşama geçişin başladığı bu dönem ilk olarak Childe tarafından Neolitik Devrim adıyla adlandırılmıştır. MÖ 10.500-7000 arasında yavaş yavaş gelişerek evrim geçiren bir döneme tekabül etmektedir (Braidwood, 1990, s. 161; Childe, 1996, ss. 54, 159; Harmankaya vd., 1997, s. 13; Sevin, 2003, s. 18). Yerleşik yaşama geçilmeden önce insanlar araç gereçlerini taş ve ahşabı işleyerek elde etmekteydiler. Bu nedenle yavaş yavaş geçilen süreçte Neolitik Çağ'ın başlangıcı Aseramik Dönem “Seramiksiz Neolitik” ya da “Çanak Çömleksiz Neolitik” olarak ikiye ayrılmıştır (Harmankaya vd., 1997, s. 13; Sevin, 2003, s. 21).

Çanak Çömlekli ve Çanak Çömleksiz olarak karakterize edilen, erken ve geç evreler olarak adlandırılan yeni bir evreye girilmiştir. Neolitik Çağ'ın ikinci evresi geç evre olarak belirtilir ve bu evre kilin pişirilerek günlük hayatta kullanımına başlandığı önemli bir geçiş evresidir (Harmankaya vd., 1997, s. 13; Sevin, 2003, s. 21, 48). Çanak

⁵⁰ Neolitik Çağ hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mellaart, 1957; Yakar, 1991; Yakar, 1994; Özdoğan, 1994; Özdoğan, 1995; Özdoğan, 1996.

Çömlek üretiminin başlangıç aşamasında erken dönemden farklı olarak çiftçilik ve besin üretimindeki ilerlemeler toplumun geneline yansımıştır (Güngör, 2014, s. 13).

Neolitik Çağ dünyanın farklı bölgelerinde zamansal farklılıklar sergileyen farklı evrelerde ortaya çıkmıştır. Örneğin Neolitik Çağ'ın Anadolu'da yaklaşık MÖ 11.000 yıllarında başladığı kabul edilmektedir. (Gür, 2016, s. 5). Çanak Çömleksiz dönemde Neolitik Çağ izlerinin rastlandığı merkezlerden ilki Batman'da bulunan Hallan Çemi⁵¹ Höyüğü'dür. Hallan Çemi Höyüğü, Neolitik Çağ'ın erken dönemlerini yansıtır. Güneydoğu Torosların güneyinde yer alan Çayönü yerleşmesi de Hallan Çemi'den daha eski bir döneme uzanmaktadır. Neolitik Çağ'da tüm evrelerine Çayönü/Diyarbakır yerleşmesinde rastlanmaktadır (Çambel, 1971, ss. 25-40; Çambel vd., 1985, ss. 37-52; Çambel vd., 1986, ss. 51-66; Sevin, 2003, s. 21-23). Şanlıurfa Nevali Çori⁵², Malatya Cafer Höyük⁵³, Diyarbakır Körtik Tepe, Konya Çatalhöyük⁵⁴ bilinen diğer Neolitik Çağ merkezleridir. Özellikle Şanlıurfa Göbekli Tepe'yi diğer buluntu merkezlerinden ayıran ayrıntı tapınak mimarisinde dış cephede yuvarlak plan iç bölümde "T" şekilli dikili taşlarla oluşturulmasıdır (Sevin, 2003, s. 21; Harmankaya vd., 1997). Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da Mersin Yumuktepe/Gözlükule, Diyarbakır Çayönü/Giriltepe/Yayvantepe, Elazığ Tepecik, Konya Çatalhöyük⁵⁵ buluntu merkezleri arasındadır. Malatya Kulukuşağı İkizhöyük Çanak Çömlekli Neolitik Çağ yerleşimlerinden bir tanesidir (Sevin, 2003, ss. 67-73). Doğu Anadolu bölgesinde Neolitik Çağ yerleşimlerinin sınırlı sayıdadır ve bölgede özellikle yerleşimlerin tatlı su kaynakları civarında yer almıştır (Kılıç, 2015, ss. 123-124; Kejanlı, 2005, s. 90).

2.1.3. Kalkolitik Çağ

Neolitik Çağ'ın sona ermesi ve madenin kullanılmasıyla birlikte Kalkolitik döneme geçilmiştir. Kalkolitik kelimesi Khalos (bakır) ve lithos (taş) kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Bu kronolojik aşama erken, orta ve geç olmak üzere bölümlere ayrılmıştır (Harmankaya vd., 1998, s. 7; Akurgal, 1990, s. 73). Bu döneme

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Esin, 1981, ss. 41-46; Yakar, 1991, s. 172.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hauptmann, 1984, s. 228; Hauptmann, 1987, ss. 207-209; Hauptmann, 1988, ss. 99-100; Hauptmann, 1993, ss. 37-69; Harmankaya vd., 1997: Nevali Çori

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, 2015, ss. 123-124; Harmankaya vd., 1997; Özdoğan, 2007, s. 59.

⁵⁴ Anadolu'da yerleşik yaşama geçerek günümüz köy kültürünün temelini oluşturan Neolitik dönemin önemli bir merkezidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakar, 1991, s. 135; Mellaart, 1967, s. 62.

⁵⁵ Anadolu'da yerleşik yaşama geçerek günümüz köy kültürünün temelini oluşturan Neolitik dönemin önemli bir merkezidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakar, 1991, s. 135; Mellaart, 1967, s. 62.

“İleri Üretici Dönem” veya “Gelişkin Köy Dönemi” olarak adlandırılan bu dönemdeki terminoloji Neolitik Çağ’daki yerleşmelerinin Kalkolitik dönemde köy topluluklarına evrilmesinden etkilenmiştir (Sevin, 2003, s. 78; Esin, 1979, s. 18).

Çalışma bölgemiz sınırları içinde Erzincan ilindeki ilk yerleşik kültürün Geç Kalkolitik Çağ’a uzandığı anlaşılmıştır. Daha sonra bu bölge Geç Kalkolitik Çağ’dan başlayarak Orta Çağ’a kadar istikrarlı bir şekilde yoğun olarak kullanılmıştır. Geç Kalkolitik Çağ izlerinin görüldüğü merkezlerden bazıları şöyledir: Toprakkale, Altıkay Kalesi, Bakacak Kalesi ve Harabetepe Kalesi olup bu merkezler çevresinde keramik bulgularına rastlanmıştır (Ceylan, 2015b, ss. 43-44; Üngör&Günaşdı, 2016, s. 424; Ceylan&Üngör, 2018, s. 19).

Kalkolitik Çağın en önemli özelliği maden⁵⁶ kullanımının artmasıyla birlikte taş aletlerin yerini gittikçe bakır madenine bırakması olmuştur. Bunun yanı sıra tarım ve araç-gerekleri alanında ilerlemeler bu dönemin dinamik yapısını ortaya çıkarmış. Bu döneme ilişkin aletler obsidyen ve çakmak taşından yapılmıştır. Ağırlıklı olarak obsidyen taşından yapılan bu aletler arasında delici, öğütücü ve balta gibi aletler bulunmaktadır (Sevin, 2003, s. 78; Esin, 1979, s. 18). Tarımın önem kazanması kültürel yapıda önemli değişimlere yol açmıştır. Mağara duvarlarına çizilen figürler bu oluşumla birlikte bereket unsurunu yansıtan figürlere dönüşmüştür. Yine bu dönemde dokumacılık alanında gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Kalkolitik Dönem’de Suriye ve Mezopotamya kültürlerinden alınan çömlekçi çarkının kullanılmaya başlanması bu dönemi karakterize eden en önemli özelliklerinden birisidir. Çömlekler üzerine kalın astar boya çekilerek geometrik desenlerin kullanımına da başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde ölümler, ağız kısmı açık bırakılan küpler içerisine özel eşyalarıyla birlikte koyularak gömüldüğü bilinmektedir (Memiş, 2006, s. 109).

Kalkolitik Çağın bir diğer önemli özelliği de mimari yapıdaki gelişmelerdir. Kalkolitik Çağ mimarisi Neolitik Çağ mimari tekniğiyle birleşerek gelişmiştir. Öncelikle kerpiç bloklar üzerine yapılan taş duvarlar Kalkolitik dönem ile birlikte ahşap direk ve ince dallarla örülüp kalın bir sıva tekniği kullanılarak yapılmıştır. Bununla birlikte dikdörtgen yapıları çok odalı yapılar ortaya çıkmıştır. Ayrıca yerleşim yerlerinin

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tiryaki, 2017, ss. 177-200.

etrafı surlarla çevrilidir (Memiş, 2006, ss. 109-110; Sevin, 2003, ss. 79-113; Harmankaya vd., 1998, s. 12; Memiş, 2013, s. 13).

Kalkolitik Çağın erken evresinde yerleşim yerlerinin en önemli merkezleri arasında Hacılar, Kuruçay ve Höyücek buluntu merkezleri gelmektedir. Kalkolitik Çağ kültürü ile Neolitik Çağ geleneklerinin etkileşimi devam etmiştir. Özellikle Erken Kalkolitik Çağ döneminde devam eden Geç Neolitik kültürü diğer taraftan güney kesimlerde Mezopotamya ve Suriye kültürü ile etkileşime girmiştir. Erken Kalkolitik Çağ merkezleri arasında ilk sıralarda Burdur Hacılar⁵⁷, Kuruçay ve Höyücek buluntu merkezleri gelmektedir (Sevin, 2003, ss. 85-90; Akurgal, 1990, s. 24, Harmankaya vd., 1998: Kalkolitik). Erken Kalkolitik dönemindeki Halaf kültürü yerini Orta Kalkolitik Çağda Ubeyd kültürüne bırakmıştır. Bu dönemde daha çok Doğu Anadolu bölgesinde siyah, yeşil ve kahverengi çanak çömleklere rastlanılmıştır. Bu merkezler arasında Değirmentepe, Kulukuşağı-İkizhöyük, Korucutepe, Sakçagözü, Yumuktepe ve Gözlükule gibi buluntu merkezleri gelmektedir (Sevin, 2003, s. 97).

Geç kalkolitik Çağ'da ise Anadolu'da Kuzeybatı, Balkan ve Boğazlar üzerinden gelen göçmen kültürünün etkisi görülmüştür. Kalkolitik merkezler arasında erken dönemde yerleşim gören Kuruçay, Köşkhöyük, Can Hasan I gibi buluntu yerleri Geç Kalkolitik dönemde tekrar iskân edilmiştir. Ancak bu dönemin kültürel etkisi daha önceki yerleşim kültüründen oldukça farklılık göstermektedir. Bu çağın yapıları dikdörtgen planlı, tek odalı, kısmen yan yana şekilde dizilmiş taş ve kerpiç duvarlarla örülmüştür. Özellikle Beycesultan ve Kuruçay yerleşiminde bu dönemi yansıtan özellikler bulunmaktadır (Sevin, 2003, ss. 101-105; Harmankaya, 1998, s. 15). Uruk kültürü olarak da nitelendirilen bu dönemde Elazığ Tepecik buluntu merkezinde Karaz Kültürü'nün etkisi de görülmüştür. Bununla birlikte Hassek ve Hacınebi buluntu yerleri dönemin anıtsal özelliklerini yansıtmaktadır (Harmankaya, 1998, s. 13).

Erzincan ili Geç Kalkolitik Çağ'ın yerli göçebe (konar-göçer) halkların iskân yeri olmuştur. Bu yerleşim yerleri özellikle yükseklik oranı az olan ve ova bölümlerinde yoğunlaşmıştır. Bölgedeki ilk yerleşim kültürü Geç Kalkolitik Çağ ile ortaya çıkmıştır (Üngör&Günaşdı, 2016, s. 423; Ceylan, 2008, s. 1 vd.). Özellikle Erzincan ilinin

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Harmankaya vd., 1998; Mellaart, 1970, ss. 127-156.

Refahiye bölgesi Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim yeri olarak kullanılmıştır (Ceylan, 2019b, s. 431 vd.).

Kalkolitik Çağ yerleşim yerleri Doğu Anadolu bölgesinde oldukça yaygındır. Özellikle Elazığ-Malatya bölgesi Mezopotamya kültürel etkisinin belirgin bir şekilde hâkim olduğu bir bölgedir. Ancak Neolitik Çağ'da olduğu gibi elverişsiz iklim şartları Erzurum, Kars, Bayburt, Muş ve Van bölümleri Elazığ-Malatya bölümüne oranla dış etkilere uzaktır (Ceylan, 2015b, s. 477).

Yukarı Fırat havzası içerisinde bulunan Erzincan ve çevresi elverişli coğrafi koşulları ile tarih boyunca yerleşime uygun şartlar oluşturmuştur (Ökse, 2012, s. 2017 vd). Bölgede alüvyon ovaları, su kaynakları, doğal geçitleri ve maden kaynakları ili yerleşim açısından uygun çevre haline getirmektedir (Saraçoğlu, 1989, s. 503; Erinç, 1953, ss. 214-225; Atalay, 2011, ss. 347-356). Erzincan çevresinde yapılan şehrin İlk Tunç Çağı'nda yerleşim gördüğünü göstermektedir (Ceylan, 2008, s. 24; Özyiğit, 2019, s. 18).

2.1.4. Tunç Çağı

Tunç Çağı Kalkolitik Çağı'n sonlarından Demir Çağı'nın başına kadar geçen süre olarak adlandırılır. Geç Kalkolitik Çağ'ın bitiş tarihi ile Tunç Çağı'nın başlangıç tarihi bilinmemektedir. Geç Kalkolitik Çağ'dan Tunç Çağı'na geçiş iklim olayları ve göç gibi nedenler gösterilse de bu çağları birbirinden ayıran çizgi ilk olarak gaga ağızlı testilerin varlığı olmuştur (Akurgal, 1990, s. 11; Akurgal, 1995, s. 26 vd; Dinçol, 1982, s.15 vd; Harmankaya&Erdoğu, 2002, s. 8-12; Memiş, 1989, s. 12; Kınal, 1991, s. 36; Sevin, 2003, s. 116).

Tunç Çağı adını kalay ve arsen madeninin bakıra katılmasıyla elde edilen ve bakıra oranla sert bir madde alaşımı olup döneme ismini veren tunç maddesinden almıştır. Tunç Çağı İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı olmak üzere üç alt bölüme ayrılır. Anadolu'da İlk Tunç Çağı terimi ilk olarak Blegen tarafından kullanılmış olup Anadolu ile Ege kronolojisinde terim birliğini sağlamak için öne sürülmüştür. Tunç Çağı'nın kronolojisi MÖ 3. Bin yılına tarihlendirilir. Anadolu'da Tunç Çağı 3200-3.000⁵⁸ tarihleri arasında başlatılır (Harmankaya&Erdoğu, 2002, ss.

⁵⁸ D. Easton Tunç Çağı'nın başlangıç tarihi için MÖ 3500 yılını önermiştir. Ancak bu tarihlendirme Batı Anadolu için uygunluğunu korumaktadır. Karbon-14 (¹⁴C) tarihlendirmesi ile belirlenen bu tarih Kumtepe

8-9). İlk Tunç Çağı MÖ 3000/2500, Orta Tunç Çağı MÖ 2500/2000, Geç Tunç Çağı MÖ 2000/1200 tarihleri arasında incelenir (Akurgal, 1995, s. 26; Akurgal, 2003, s. 11; Aktüre, 1997, s. 97; Kınal, 1991, s. 36; Memiş, 2003, s. 13).

Anadolu’da Tunç Çağı, Batı Anadolu, Orta Anadolu, Doğu ve Güneydoğu olmak üzere bölgeler arası farklılıklar gösterir. Çalışma alanımız içerisinde bulunan Doğu Anadolu bölgesi Tunç Çağı’nda farklı bir yapı oluşturmuştur (Harmankaya&Erdoğu, 2002, s. 11).

Kınal, Tunç Çağı özelliklerini Anadolu’da iki evreye ayırır. Kınal Tunç Çağı’nda bakır, bronz, kurşun ve kalayın yanı sıra altın, gümüş gibi madenlerinde yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bir diğer evreyi ise dönemin yapılarının kale duvarları ile çevrili olduğu ve küçük şehir devletlerinin kurulmaya başlandığı dönem olarak belirtir (Kınal, 1991, s. 36).

İlk Tunç Çağı döneminde Anadolu’da Geç kalkolitik dönemin devam ettiği bir süreç olup tarıma dayalı köy kültürü etkisi de devam etmektedir. Dört tekerlekli arabaların da bu dönemde Anadolu’da kullanılması önemli gelişmeler arasındadır (Akurgal, 2005, s. 26; Childe, 1994, s. 121 vd.; Şenel, 1995, s. 260 vd.). İlk Tunç Çağı dönemini yansıtan Anadolu’nun kültür merkezleri başında Troia I⁵⁹ gelmektedir. Troia I’nin kültür özellikleri Anadolu’da Kuzeybatı ve Trakya’nın güney bölgelerinde görülür (Kınal, 1991, s. 39-41; Korfmann, 1997, s. 213-229; Korfmann, 2000, s. 287; Korfmann, 2001, s. 279-288; Mellaart, 1957, s. 69; Sevin, 2003, s. 136-142; Yiğit, 2003, s. 171).

İlk Tunç Çağı mimari özellikleri Neolitik ve Kalkolitik Çağın kültür birikimiyle devam etmiştir. Çağ ve bölgeler arası oluşan farklılıklarla birlikte megaron tarzında inşa edilen yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapılar taş duvarlarla şekillendirilmiş dikdörtgen planlı, girişleri dar kısımda yapılan, odaları aynı düzlem üzerinde olup en geniş odaların ortasında ocak bulunan yapılardır (Akurgal, 2005, s. 13; Naumann, 1985, s. 223).

Orta Tunç Çağı’nda en önemli gelişme “çömlekçi çarkı”nın üretilmesidir. Makine ile üretime geçilmesi dünyadaki sanayileşmenin ilk adımı olarak sayılabilir. Troia II’de kullanıldığı görülen bu ürün teknolojik gelişmenin başlangıcı

Ib tabakasını Tunç Çağı’ndan başlatmaktadır. Anadolu’da Tunç Çağı kronolojisi 3200/3000-2000/1900 tarihleri arasında verilmektedir. Bkz. Harmankaya&Erdoğu, 2002, s. 9.

⁵⁹ Troia hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Schliemann, 2014; Blegen&Dörpfeld, 1937.

sayılabilmektedir (Akurgal, 2005, s. 12; Akurgal, 1990, s. 35; Korfmann, 1997, ss. 213-214; Sevin, 2003, s. 127). İlk Tunç Çağı'ndaki küçük kentler yerini giderek büyüyen ve gelişen teokratik yapının hâkim olduğu kentlere yerini bırakmıştır (Akurgal, 2005, s. 12; Korfmann, 2001, s. 279-288).

Orta Tunç Çağı'nda Mezopotamya ile artan ticaret ilişkileri sonucunda Anadolu'da yazı ortaya çıkmıştır. Ticaret ilişkilerinin yaygınlık kazandığı bu döneme "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" ya da "Koloni Çağı" denilmektedir. Böylece Anadolu'nun tarih öncesi çağlardan tarihi çağlara girdiğini söyleyebiliriz (Sevin, 2003, s. 152).

Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'nun seramik özellikleri İlk Tunç Çağı'nda koyu yüzlü ačkılı olmakla beraber Suriye ve Mezopotamya'nın etkisiyle açık renkler kullanılmıştır. Orta Tunç Çağı'nda boya bezemeli çanak çömlek kullanımı başlamıştır (Sevin, 2003, ss. 142-161).

Doğu Anadolu bölgesinde Tunç Çağı'na ait önemli merkezler bulunmaktadır. Bunlar arasında Tunceli Pulur/Sakyol Höyük⁶⁰ (Koşay, 1976, s. 136 vd.), Erzurum Sos Höyük (Sagona vd., 1995, ss. 193-218 vd.; Sagona vd., 1996, ss. 27-52 vd.; Sagona vd., 1997, ss. 181-226 vd.; Sagona vd., 1999, ss. 153-157), Malatya Arslantepe (Frangipane, 1994, s. 125 vd.; Frangipane, 1995, s. 165; Frangipane, 1998, s. 291 vd.), Malatya Köşkerbaba (Bilgi, 1987a, s. 189 vd.; Bilgi, 1987b, s. 217 vd.; Mellink, 1980, s. 506), Elazığ Norşuntepe (Hauptman, 1971, s. 71 vd.; Hauptman, 1979, s. 55 vd.), Tasmaşor ve Alaybeyi kazıları bölgenin stratigrafisini öğrenebilmek açısından önemli merkezlerdir (Ceylan, 2015b, s. 480; Sagona, 1984, s. 248 vd.; Sagona vd., 1996, ss. 129-150; Sagona vd., 1997, ss. 137-143 vd.; Sagona vd., 1998, ss. 245-250 vd.; Sagona vd., 1999, ss. 205-206 vd.; Sagona&Sagona, 2000, ss. 329-373; Şenyurt, 2011a, s. 7 vd.). Iğdır'da bulunan Gökçeli ile Yayı yerleşmeleri (Burney, 1958, s. 187), Muş'ta Üçdere ve Kirtepe gibi merkezler arasında (Burney, 1958, 187; Burney&Lang, 1971, s. 53) yer almaktadır.

Ceylan başkanlığında yürütölen çalışmalar içinde Erzincan iline ait çok sayıda İlk Tunç Çağı merkezleri tespit edilmiştir. Bunlar arasında çalışma alanımızı oluşturan Erzincan ilinin Tunç Çağı'na ait bazı yerleşmeleri şöyledir: Beykomu Höyük,

⁶⁰ Pulur/Sakyol Höyük Karaz Kültürü için bkz. Akarsu, 2023; ss. 33-45.

Haramidere Yerleşmesi, Sarıtaş Kalesi, Elmaağacı Höyük, Kalaciktepe (Tandırılı) Höyük, Turnatepe (Yeniköy) Höyük, Ağbaba Kalesi, Başbudak Kalesi, Yaylacık Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi, Harabetepe Kalesi, Küçük Höyük, Maltepe Höyük, Bağlıca Kalesi, Gümbüren Kalesi, Doblaktepe Höyük, Ekecek Höyük, Toprakkale Höyük, Yurtbaşı Höyük, Altköy Kalesi, Bakacak Kalesi, Çengerli Kalesi, Pınaryolu Kalesi, Çamlıca Yerleşmesi gibi merkezleri gösterebiliriz (Ceylan, 2008, s. 25; Ceylan, 2015b, s. 43; Ceylan&Üngör, 2018, s. 48; Üngör vd., 2014, ss. 61-76; Üngör, 2015, ss. 151-168; Üngör&Günaşdı, 2016, ss. 423-441). Erzincan ili Geç Kalkolitik Çağ'la başlayan ve ardından İlk Tunç Çağı'na kadar yoğun bir şekilde yerleşim gördüğünü yukarıda belirttik. Altıntepe'deki çalışmalar ise Erzincan'da yoğun bir şekilde İlk Tunç Çağ döneminde yerleşim gördüğünü kanıtlamaktadır.

Erzincan ili arkeolojisi ve Eski Çağ üzerine yapılan çalışmalar 1938 yılındaki Altıntepe'de bir prens mezarının tespit edilmesiyle başlamıştır. Altıntepe'deki mezar ve kalıntılar ilk olarak Osten tarafından araştırılmıştır. 1959 yılında ikinci araştırmacı olarak Özgüç ve ekibi tarafından kazılar yapılmaya başlanmıştır. Altıntepe kazıları 1968 yılına kadar sistematik düzenden ziyade aralıklı olarak yapılmıştır. Bu kazılar Erzincan'ın Eski Çağ tarihinin aydınlatılması konusunda önemli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır. Özellikle Urartu tarihine dair mimari kalıntılar ve buluntular elde edilmiştir.

2003 yılında Altıntepe üzerine yapılan kazılar yeniden başlatılarak bu çalışmalara Karaosmanoğlu tarafından devam edilmiştir. Erzincan tarihinin daha ayrıntılı olarak ortaya koyulabilmesi amacıyla 1998 yılında Ceylan başkanlığında çalışmalar yürütölmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Erzincan ve çevresinde Geç Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağ'a uzanan ve sürelilik gösteren kültürel bir yapının varlığı tespit edilmiştir. Bu kültür Doğu Anadolu'nun karakteristik Karaz Kültürü'nü oluşturmuştur (Ceylan&Üngör, 2016, ss. 41-43).

Yukarı Fırat bölümünde yayılım alanı içinde olan karakteristik arkeolojik oluşumlardan Karaz Kültürü (Burney, 1958, s. 165 vdd.) Erzincan ve çevresinde de görölmektedir (Ceylan&Üngör, 2018, s. 41). Erzincan'da Karaz Kültürü'nü yansıtan merkezler arasında Refahiye'de bulunan Toprakkale Höyüğü gelmekte olup höyükte bulunan Karaz türü keramikler merkezi önemli kılmaktadır. Diğer merkezler arasında Sarıtaş Kalesi, Mermerli Yerleşmesi, Elmaağacı/Davarlı Höyük, Bağlıca Kalesi,

Gökseki Kaleleri, Değirmentepe Kalesi, Turnatepe Höyük yer almaktadır (Ceylan&Üngör, 2018, ss. 47-49; Üngör&Günaşdı, 2023, ss. 694-695; Üngör&Torun, 2021, ss. 95-112; Özyiğit, 2019, ss. 11-24; Yavuz, 2019, ss. 109-119).

Kalkolitik Çağın sonu ile Tunç Çağı dönemini kapsayan dönemde Karaz Kültürü görülür (Amiran, 1952, s. 96; Koşay, 1948, ss. 165-169; Koşay&Turfan, 1959, ss. 350-413; Pehlivan, 1984, s. 12; Pehlivan, 1990, ss. 170-171). Doğu Anadolu bölgesinin kuzeydoğu Anadolu kesiminde yaygın olan bu kültüre Karaz Kültürü denilmektedir. Bu kültür alanı doğu'da Transkafkasya'dan Urmiye Gölüne, Batı'da Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Amik Ovasından Filistin ve Suriye'ye, Kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar uzanmaktadır (Ceylan&Üngör, 2018, s. 116; Harmankaya&Erdoğan, 2002, s. 21; Koşay&Turfan, 1959, ss. 349-413; Pehlivan, 1990, s. 168; Sagona&Zimansky, 2015, ss. 56-127; Ünsal, 2006b, s. 128; Ünsal, 2008, ss. 399-402).

Karaz kültürünün geniş yayılım sahası içerisinde erzincan ili, Erzincan Ovası üzerinden Kuzeydoğu doğrultudaki Doğu Anadolu hattının bağlantı noktasında Karasu koridoru üzerinden ilişki kurmaktadır. Bu koridor Karaz Kültürünün batıya ve Doğu Akdeniz'e doğru yayılımında önemli bir köprü görevi görmektedir. Nitekim Yukarı Fırat Havzası Karaz Kültürünün güney yönde genişlediği ana koridor sahasını oluşturmaktadır. Bu havza dahilinde bulunan Erzincan ve çevresi ise Kuzey Anadolu'nun ana sahası ile Fırat Nehri'nin güneye uzanan ulaşım güzergahının kesişim noktasında yer alarak kültürel ve ticari etkileşimi sağlayan stratejik bir kavşak noktası konumundadır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 173-174; Üngör, 2024, ss. 211-231).

Karaz Kültürü'nün terminolojisi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin bazıları şöyledir; B. A. Kuftin, Chubinishvili ve Dzhaparidze “*Kura-Aras Kültürü*” terimini kullanmış olup bu terim Aras ve Kura nehirlerinin sınırlandığı coğrafyayı ifade eden bir adlandırmadır (Kuftin, 1943, ss. 92-123; Dzhaparidze, 1964, ss. 2-9; Chubinishvili, 1966, ss. 167 vd.). B. B. Piotrovskii ve F.Krupnov “*Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü*” (Piotrovskii, 1962, s. 7; Krupnov, 1964, ss. 31-42) şeklinde ifade etmiştir. R. H. Dyson Yanık Tepe buluntu yerleşimindeki malzemenin benzerliğinden dolayı “*Yanık Kültürü*” (Dyson, 1965, ss. 14-16) terimini kullanmayı uygun görmüştür. Ancak kullanılan bu terimler bilim dünyasında fazla

kabul görmüş görüşler değildir. Bunun yanı sıra bu görüşler arasında “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı” ile “Erken Transkafkasya Kültürü”⁶¹ (Burney, 1958, ss. 165, 173; Lang, 1970, s. 71; Burney&Lang, 1971, s. 43; Mellaart, 1958, s. 9) terimleri daha fazla kabul görmüş görüşler arasındadır. Yine Burney tarafından bu kültüre “Erken Hurri Kültürü” adı da verilmiştir.

Karaz Kültürü’ne ilk olarak günümüzde İsrail Khirbet Kerak/Bet Yerah merkezinde yapılan kazılar ile rastlanmıştır. İlk kazı yeri olması sebebiyle bu kültür izlerine “Khirbet Kerak/Bet Yerah” adı verilmiştir (Amiran, 1952, ss. 89-92; Pehlivan, 1984, s. 35; Maisler vd., 1952, s. 165).

Doğu Anadolu bölgesinde özellikle Erzurum ve çevresinde kazılar yapılmıştır. Karaz Höyüğü’nde⁶² (Burney, 1958, ss. 172; Koşay, 1948, ss. 165-169; Koşay&Turfan, 1959, ss. 350-413; Pehlivan, 1984, ss. 33-34) yapılan ilk kazı çalışmaları ve ardından gelen Pulur (Burney, 1958, ss. 192; Koşay, 1962, ss. 25-28; Koşay&Vary, 1964, ss. 5-53; Koşay&Turfan, 1962, ss. 25-28; Koşay&Turfan, 1967, ss. 14-15), Güzelova⁶³ (Koşay&Turfan, 1964, ss. 91-94; Koşay&Vary, 1967, s. 193), Sos Höyük⁶⁴ (Ceylan, 2005a, s. 21; Sagona, 1984, s. 248; Sagona&Sagona, 2003, ss. 101-110; Sagona&Sagona, 2001, ss. 129-131 vd.) kazıları bölgenin genelinde yaygın bir kültür oluşumunu ortaya çıkarmıştır. Merkezi Karaz Höyük’te ve çevresinde tespit edilen Karaz Kültürü’nün aynı dönemde ya da son dönemleriyle paralellik gösteren yerleşim yerleri bu kültürün yerli kültür olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu sebeple “Karaz Kültürü” terimi doğru kullanım şeklini göstermektedir (Burney&Lang, 1971, s. 43; Ceylan, 2015b, s. 477; Pehlivan, 1984, s. 37; Pehlivan, 1990, s. 170).

Erzincan ve çevresi coğrafi ve topografik konumunun sunduğu avantajlar sayesinde tarih boyunca tercih edilen saha olmuştur. Bu doğrultuda bölgedeki akarsuların oluşturduğu vadiler, elverişli tarım sahaları, hayvancılık imkânları ve hammadde kaynaklarının varlığı Karaz Kültürü’nün bölgedeki yayılımını sağlamıştır.

⁶¹ Koşay, Burney’in bu kültüre Erken Transkafkasya adının verilmesinin eksik bir kullanım olacağından bahsetmektedir. Bu adlandırmanın sadece Tunç Çağı’nı kapsayacağını Kalkolitik Çağı’n tanımlamanın dışında bıraktığını belirtmektedir. Bkz. Koşay, 1984, ss. 14-15.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Lamb, 1954, ss. 23-28; Ceylan, 2008, s. 70; Ceylan, 2015, s. 478; Arsebük, 1974, s. 11; Arsebük, 1986, s. 70.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Pehlivan, 1984, ss. 33-34; Pehlivan, 1990, ss. 170-171; Yakar, 1985, s. 182.

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sagona vd., 1995, ss. 193-218; Sagona vd., 1996, ss. 129-150; Sagona vd., 1996, ss. 27-48; Sagona vd., 1997, ss. 137-143; Sagona vd., 1998, ss. 245-250; Sagona vd., 1999, ss. 205-206; Sagona, 2000, ss. 329-373; Sagona, 2000, ss.143-144.

Çalışma sahamızdaki Karaz yerleşmelerinin mekansal dağılımları incelendiğinde bu yerleşimlerin belirli bir sistematik dâhilinde konumlandırıldığı görülmektedir. Yerleşimler özellikle verimli Erzincan Ovası ve Tercan'ın alüvyal ova sahalarında ve Çayırılı ve Otlukbeli havzalarında yoğunlaşmaktadır. Karasu Nehri çevresindeki akarsu vadilerinde yer alan Kemah, İliç, Kemaliye ilçelerinde bu kültürün izlerine rastlanmaktadır. Yerleşimlerin aynı zamanda geçit güzergâhları üzerinde bulunduğu görülmektedir. Nitekim Karaz Kültürü insanları ovalardaki tarım ve hayvancılık sahalarında konumlanmışlardır. Bununla birlikte Fırat Vadisi hattında uzanan ulaşım güzergahlarını kontrol altında tuttukları anlaşılmaktadır (Üngör&Günaşdı, 2023, s. 696-297; Üngör, 2024, ss. 211-231).

Erzincan ve çevre illerden Bayburt ve Kars çevresindeki çalışmalarda⁶⁵ höyüklerde birçok Karaz keramiği ile değerlendirilebilecek keramik parçaları görülmüştür (Kökten, 1945, s. 482; Kökten, 1947, ss. 465-467). Özellikle Erzincan ve çevresinde 1998 yılında A. Ceylan başkanlığında başlanan yüzey çalışmalarında Karaz Kültürü'ne ait oldukça fazla arkeolojik merkez tespit edilmiştir (Üngör&Günaşdı, 2023, s. 694).

Erzincan ilinde Karaz Kültürü ögesinin rastlandığı en önemli merkezlerden birini Altıntepe oluşturmaktadır. Tunç Çağı dönemine dair önemli seramik buluntuları elde edilmiştir. Karaz Kültürüne dair verilerin bir kısmı Altıntepe'den elde edilirken bir kısmı da bu merkezin yakınında bulunan Küçüktepe Höyük'ten elde edilmiştir (Özgüç, 1961, ss. 253- 267; Özgüç, 1966, s. 1 vdd). Önemli bir kültür merkezi olan Erzincan Altıntepe'de⁶⁶ ikinci dönem kazılarında yapılan çalışmalar ile Karaz Kültürü'ne ait teknik, biçim ve özellik bakımından izlere rastlanmıştır. Ceylan başkanlığında yapılan Erzincan ili çalışmalarında pek çok sayıda Karaz kültür özelliklerine dair izlere rastlanmıştır (Ceylan, 2015b, ss. 43; Ceylan&Üngör, 2018, s. 76; Üngör, 2016, s. 95).

Ancak özellikle Erzincan merkezli çalışmalarda yukarıda da bahsettiğimiz merkezlerin Karaz Kültürü'nü oluşturan yerleşim yerlerinin diğer önemli buluntuları bu

⁶⁵ Bölgede yapılan çalışmalarda Karaz Kültürü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bingöl, 2016, ss. 487-502; Ceylan, 2002, s. 165; Ceylan, 2003, s. 311; Ceylan, 2020, s. 37; Kökten, 1944a, s. 482; Kökten, 1944b, s. 675; Kökten, 1947, s. 465; Kökten, 1953, ss. 193-194.

⁶⁶ Erzincan Altıntepe çalışmalarında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan vd., 2018, s. 20; Karaosmanoğlu vd., 2004, ss. 127-136; Karaosmanoğlu vd., 2008, ss. 497-514; Karaosmanoğlu, 2008, ss. 69-85; Karaosmanoğlu, 2011, ss. 366-375; Karaosmanoğlu&Korucu, 2015, ss. 36-59; Özgüç, 1961, ss. 253-267; Özgüç, 1966, 1 vdd.; Özgüç, 1969, s. 1 vdd.

merkezlerde bulunmaktadır. Erzincan Tercan'da buluntu merkezlerinden bazı kalelerde Karaz Kültür özelliklerini yansıtan verilere rastlanmıştır. Yollarüstü ve Haratepe Kalesi önemli merkezler arasındadır. Yine Çayırılı'da yer alan Beykomu Höyük ve Haramidere Yerleşmesi'nde Karaz Kültürü'ne ait önemli izlere rastlanmıştır (Ceylan&Üngör, 2018, ss. 48, 499; Üngör&Torun, 2021, ss. 95-112). Çayırılı hattındaki merkezler bu kültürünün Erzincan'ın batı sınırına kadar uzandığını göstermektedir (Ceylan, 2019, s. 637)

Merkez ilçede yer alan Kaleciktepe Kalesi'nde Karaz türü çok sayıda veri elde edilmiştir. Yine merkez ilçedeki Aktepe Höyük Karaz Kültürü'nün Erzincan'daki önemli veri alanını oluşturmaktadır. Höyükte elde edilen bu keramik verileri aynı zamanda Erzurum ilinde yer alan Karaz Höyük keramik verileri ile oldukça benzer özelliklere sahiptir. Bu durum höyüğü Karaz Kültürü'nün devamı olarak gösterilebilmektedir (Batmaz, 2020, s. 144). İkizler Yerleşmesi, Kırmantepe Kalesi, Değirmendere Kalesi, Cengerli Kalesi, Dolaktepe Höyük, Gümbüren Kalesi, Çağılar Kalesi Karaz Kültürünü yansıtan diğer merkezler arasındadır (Üngör&Günaşdı, 2023, s. 694).

Geniş bir coğrafyaya yayılan Karaz Kültürü'nün en önemli göstergesi kendine has keramiğidir. Doğu Anadolu bölgesinde Karaz Kültürü ile çağdaş ya da bu kültürün son evreleriyle paralellik gösteren yerleşim yerlerinde elde edilen buluntularda bu keramiğe "*Karaz Keramiği*" "*Karaz Türü Keramik*" adları verilmiştir (Arsebük, 1979, ss. 81-92; Burney&Lang, 1971, s. 43; Ceylan, 2015b, s. 477; Palumbi, 2016, s. 9; Pehlivan, 1984, s. 42; Pehlivan, 1990, s. 170).

Karaz keramiğinin en önemli özelliği el yapımı olmasıdır. Hamurunda kullanılan malzemeler bölgeler arası farklılıklar göstermekle beraber hamurun hammaddesinde kum, taşçık, kireç gibi maddeler yer almaktadır (Arsebük, 1974, s. 48; Braidwood&Braidwood, 1960, s. 358; Kohl, 2009, s. 245). Keramik renkleri genelde siyah, devetüyü, kahverengi ve kırmızımsı kahverengi özelliği taşır. Keramikler astarlı ve açık olup bu keramiklere koyu yüzlü açık mallar adı verilmiştir (Arsebük, 1974, s. 11; Arsebük, 1979, s. 83; Braidwood&Braidwood, 1960, s. 361; Burney&Lang, 1971, s. 43). Keramiklerin süslemeleri genelde yiv ve kabartma tekniği ile birbirine paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgiler halinde oluşturulmuştur. Bezemeler kazıma,

kabartma ve oluk bezeme olarak üçe ana bezeme unsuruna sahiptirler (Arsebük, 1979, s. 83 vd.; Koşay, 1984, s. 29; Koşay&Turfan, 1959, s. 359; Koşay&Vary, 1964, s. 15; Russell, 1980, ss. 26-27; Pehlivan, 1984, s. 50; Pehlivan, 1990, s. 171). Karaz Kültürü'nün dikkat çeken bir diğer özelliği oluşturulan mimari yapılarıdır. Mimari yapılar tam anlamıyla ortaya çıkarılamasa da yuvarlak ve dik köşeli taş temel ya da temelsiz, kerpiç duvarlarla örülen yapıların tek ya da çift odalardan oluştuğu bilinmektedir (Bittel, 1945, s. 104; Koşay&Turfan, 1959, s. 358). Yuvarlak yapının ortasına yerleştirilmiş kutsal alan olarak sayılan ocaklarda önemli bir kültür ögesidir (Amiran, 1965, 167; Ceylan&Günaşdı, 2018a, s. 75; Erzen, 1992, s. 17; Pehlivan, 1990, s. 171).

Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum üzerinden gelen kültürel akışı Tercan, Çayırılı ve Otlukbeli üzerinden ilerleyerek Karaz Kültürü'nün Erzincan ve çevresindeki ana yayılım alanını şekillendirmiştir. Nitekim Erzincan bölgesi de İlk Tunç Çağı boyunca Karaz Kültürü'nün yoğun biçimde yaşatıldığı merkezi sahalarından biridir. Sonuç olarak Doğu Anadolu'nun çekirdek bölgesinden başlayarak Yukarı Fırat hattı üzerinden güney ve batı istikametine uzanan güzergâh hattında dönemin aktif olarak kullanıldığı stratejik yerleşim merkezlerinden birini oluşturmaktadır (Üngör&Günaşdı, 2023, s. 696-297; Üngör, 2024, ss. 211-231). Ayrıca bölgede bu kültürü ait çok sayıda keramik buluntularına rastlanması Karaz Kültürü'nün Anadolu'nun özgün ve yerli bir kültür unsuru olduğunu açıkça göstermektedir (Bittel, 1945, s. 94; Ceylan, 2001b, s. 71; Ceylan, 2015, s. 477; Erzen, 1992, s. 16; Mellaart, 1958, s. 9; Mellink, 1961, s. 197; Öztürk, 2004, s. 90).

2.1.5. Demir Çağı

Erzincan Demir Çağı'nda bölgedeki siyasî oluşum ile yerleşim yeri olarak yoğunluk yaşamıştır. Beykomu Höyük, Saygılı Höyük, Çataldaş Höyük, İshak Höyük, Çadirkaya Kalesi, Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları, Küçük höyük, Altıntepe Höyük, Mağara Tepe, Avcıçayırı Höyük, Avcıçayırı Kalesi, Toprakkale Höyük, Kaleninsırtı Kalesi, Sırlı Kalesi, Yaylayolu Büyük Höyük, Güzelyayla Höyüğü, Araköy Kalesi, Altköy Kalesi, Bektaş Kalesi bu merkezler arasında yer almaktadır (Ceylan, 2008, s. 25; Ceylan, 2015, ss. 43-44).

Erzincan'daki Demir Çağ merkezlerinden özellikle Urartu kaleleri arasında yerleşim sahalarından Tercan'daki Şirinli Kale ve Yollar Üstü Kalesi, Çayırılı'daki Çadırkaya Kalesi/Pekeriç Kalesi, Refahiye'de Çengerli Kalesi ve Kalenin Sırtı Kalesi, Kemah ilçesindeki Kemah Kalesi ve Taşbulak Kalesi ilk planda sayılacak kaleler arasında yer almaktadır (Ceylan, 2005a, s. 190; Ceylan, 2008, s. 55; Ceylan, 2019a, ss. 74-88; Ceylan, 2019b, s. 443; Özgül, 2019, ss. 90-107; Özgül&Ceylan, 2013, ss. 277-292; Üngör, 2019, ss. 53-60).

Demir Çağı Doğu Anadolu'da Kuzeybatı İran, Kafkasya, Elazığ-Malatya ve Van Gölü civarında yapılan çalışmalar ile tespit edilebilir hâle gelmiştir (Dyson, 1965, s. 195; Medvedskaya, 1982, s. 16; Muscarella, 1994, s. 140; Young, 1965, s. 70). Demir madeni kullanımı bu dönemde sınırlı olmakla beraber takı ve süs eşyalarında kullanılmıştır. Zamanla demirin kullanım alanı genişlemiştir. Silahların ve tarım aletlerinin yapımında kullanılmaya başlanmış ve endüstriyel bir üretim sürecinin başlangıcı olmuştur (Erdem, 2015, ss. 40-44; Piggott, 1999, s. 91).

Demir Çağı başlangıcı bölgeler⁶⁷ arasında farklılıklar göstermektedir. Anadolu'da demir madeninin ilk kullanımını MÖ 3. binyıla kadar götürülmektedir. Bu erken evrede demir madeni çok sayıda meteorit kökenli olup sınırlı oranda takı ve süs eşyasında kullanılmıştır. Bu durum Demir Çağı'nı başlatacak bir teknolojik aşama olarak görülmemiştir (Yalçın, 2004, s. 94). Demir Çağı'nın başlangıcını demirin eritilmesi ve işlenmesi teknolojisinin⁶⁸ yaygınlaşmasıyla ilişkilendirilir ve bu sürecin MÖ 1200 dolaylarında gerçekleştiği kabul edilmiştir (Drews, 1993, ss. 3-8; Muhly, 1989, s. 11). Doğu Anadolu'da Demir Çağı'nın başlangıcını Elazığ-Malatya bölgesindeki höyük çalışmalarında elde edilen buluntulara dayanarak yaklaşık MÖ 1250-1150 arasına tarihlendirilmiştir (van Loon, 1966, ss. 55). Karagündüz Nekropolü'ndeki çalışmalar sonucunda Demir Çağı MÖ 1250-1120 arasına tarihlenmektedir (Sevin vd., 2001, s. 356).

⁶⁷ Levant bölgesindeki çalışmalar, Yakınoğlu'nun Demir Çağı'na MÖ 1000 yıllarında girdiğini göstermektedir. Bkz. Gubel, 2000, s. 54; Muscarella, 1988, s. 358.

⁶⁸ Meteorit demirlerin kullanımında herhangi bir teknoloji gerekmeden taş işleme teknikleri ile şekillendirilmeleri sonucu elde edildiği bilinmektedir. Demir madeni özel fırınların keşfi ve bilhassa akkor haline getirilen metalin "sertleştirilmesi" tekniğinin gelişmesi ile başlıca tercih edilen metal hâline gelmesi Demir Çağı başlangıcı olarak kabul edilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhly, 1989, s. 11.

Anadolu’da tespit edilen demirden yapılmış objeler Gaziantep/Tilmen Höyük, Tepecik, Acemhöyük (Özgüç, 1976, s. 547), Troia, Hattuşa, Tarsus/Gözlükule (Goldman, 1963, ss. 359-368), Alacahöyük Prens mezarlarında rastlanmıştır (Pernicka, 2001, s. 369; Yalçın, 1999, ss. 177-182). Doğu Anadolu’da demir obje kullanımının görüldüğü en erken merkezler arasında Karagündüz, Ernis, Yoncatepe ve Dilkaya gibi mezarlık alanlar gelmektedir (Belli&Konyar, 2003, ss. 48-75; Çilingiroğlu, 1991, ss. 29-38; Sevin&Kavaklı, 1996, ss. 1-20).

Demir Çağı’nın erken dönemlerinde demir madeninin varlığı kale ve kent inşasını mümkün kılmıştır. Toplumsal ve sosyal alanda kullanım alanının arttığı demir madeni ölü gömme geleneklerinde de önemli değişiklikler oluşturmuştur. Gelişen endüstri toplumların mimari ve imar faaliyetlerinin ortaya çıkması ve silah endüstri gelişimini göstermiştir (Çilingiroğlu, 1997, ss. 107-108; Eliade, 2000, s. 71; Van Loon, 1966, ss. 80-84).

2.2. Tarihî Dönemler

2.2.1. Erzincan Tarihi

Erzincan şehri Doğu Anadolu’nun Yukarı Fırat havzasında yer alır. Şehir kuzey yönünden Esence (Kesiş) ve Kop Dağı, doğu yönünden Karasu-Aras Dağı uzantısı, güney yönünden Munzur ve Mercan Dağları, batı yönünden Kızıldağ ve Dumanlıdağ ile çevrelenmiştir (Erinç, 1953, s. 5; Hayli, 1995, s. 1). Erzincan şehrinin tarihsel süreci hakkında kesin bilgiler yoktur. Nitekim önemli bir yerleşim yeri olan şehir stratejik konumu ve zenginliği şehre oldukça yoğun bir kültür birikimi sağlamıştır (Miroğlu, 1995, s. 318). Birçok devletin mücadele alanı olmuş ve farklı yönetimlerin boyundurluğunda bir yer haline gelmiştir.

Birçok uygarlığa ev sahipliği yapması nedeniyle farklı isimler altında anılmıştır. Asur kaynaklarında geçen Zuhma (Suhma) yöresinin bilinen en eski adıdır (Kara, 2016, s. 565). Strabon Antik Anadolu Coğrafyası eserinde “Sophane” adlı eyaletteki “Acilisene/Acisene” adlı şehrin Erzincan şehri olduğundan bahsetmiştir (Strabon, VIII, XI, 14). Darkot Eriza adındaki şehrin bölge için önemli bir merkez olduğundan ve şehrin bugünkü ismine şekil veren şehir olduğunu belirtmiştir. Eski Çağ Grek kaynaklarında şehrin adının “Aziris” şehriden geldiğini ve buranın Erzincan şehri olduğu açıktır (Darkot, 1993, ss. 338-340). Kelime anlamı olarak Bilge Umar “Erez”

isminin taşlı, kayalık bölge anlamına geldiğini bu bağlamda şehrin fiziki ve coğrafi yapısının kelime anlamı ile bütünleştiğini belirtmiştir (Umar, 1993, s. 118). Ermeni kaynaklarında öncelikle “*Erez, Eriza*” olarak sonraki kaynaklarda “*Erzng, Erzenga*” şekliyle görülmüştür. Doğu Roma kaynaklarında Arsingan, Erzingan şeklinde geçmektedir (Ceylan&Üngör, 2018, s. 45; Saint&Martin, 1818, s. 71). Urfalı Mateos’un Vekayi-Nâme’sinde aktardığı bilgilere göre Erzincan ismi “*Erzinga*” şeklindedir (Mateous, 1987, 81). Arap kaynaklarında Erzencân şekli görülmektedir (Miroğlu, 1995, s. 318). İslam kaynaklarında ve İbn Bibi, İbn Batuta, R.G. Clavijo gibi seyahatnamelerinde Erzingan ve Erzincan isimleriyle günümüzdeki halini almıştır (Konukçu, 2001, s. 1). Anadolu Selçuklu Sultanları Erzincan şehrinin ismi için Darü’n-Nasr adını kullanmıştır (Turan, 1958, s. 85).

Erzincan’ın Eski Çağ yerleşim alanları Geç Kalkolitik Çağ’a kadar uzanmaktadır. Yerleşim yerlerinin yoğunluğu İlk Tunç Çağı’ndan itibaren giderek artmaya devam etmiştir. Geç kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı arasında bölgede yoğun kültür ögesi Karaz Kültürü yer almıştır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 42; Koşay, 1974, s. 44; Işıklı, 2005, s. 124; Üngör, 2018b, s. 217).

Erzincan ile ilgili bilgilerin yer aldığı ilk yazılı kaynaklar arasında en eski olanı Boğazköy tabletleridir. MÖ II. Bin yılda bölgede bulunan Azzi-Hayaşa halkı Hitit imparatorluğu ile olan siyasî ilişkileri⁶⁹ sonucunda MÖ 1365 tarihli bir Hitit tabletine konu olmuştur (Hrozný, 1947, s. 129; Friedrich, 1930, ss. 103-161; Pehlivan, 1991b, s. 15). MÖ 3. binyılda Anadolu’ya Hurri ve akraba kabilelerinin göçlerinden sonra, MÖ 2. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi’nde bu kabileler tarafından küçük beyliklerin kurulduğu görülmektedir (Pehlivan, 1990, ss. 168-176). Hitit kaynaklarında adı geçen Hayaşa Beyliği Erzurum ve Erzincan’ın büyük bir bölümünü kapsamaktaydı (Burney&Lang, 1971, s. 1979; Garstang&Gurney, 1959, s. 36; Pehlivan, 1991b, s. 39).

Azzi-Hayaşa krallığı Erzincan’ın en etkili siyasî oluşumlarından biri haline gelmiştir. Hayaşa Krallığının sınırları konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlar arasında Hayaşa’nın çekirdek bölgesini genel haliyle Çoruh-Kelkit vadisi, Giresun-Rize ve Erzurum-Erzincan hattı arasında kalan, Karadeniz’e paralel konumda

⁶⁹ Hukkana Antlaşması, I. Şuppiluliuma döneminde Hayaşalılar ile güven ve saldırmazlık anlaşması olarak imzalanmıştır. Bkz. Pehlivan, 1984, s. 47. Bu anlaşmanın tercümesi ilk olarak J. Friedrich tarafından yapılmıştır. Friedrich, 1930, ss. 103-161; Contenau, 1934, ss. 173-174; Hrozný, 1947, s. 139; Güterbock, 1980, s. 343; Akdoğan, 2011, ss. 1-75.

bulunan Doğu Anadolu'nun Kuzeydoğu dağlık kesimlerini kapsayan bölge olarak ifade edilmiştir. Hititlerle olan mücadeleleri sonucu batıda Ordu ile güneyde Elazığ-Malatya hattına kadar ulaşmaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, ss. 51-53; Pehlivan, 1991b, s. 39).

Hayaşalar olarak dalandırılan topraklarda yer alan ilk yazılı kaynaklar MÖ 8. yüzyıla tarihlenmektedir. Urartu krallarından Menua ve I. Argiştı dönemlerinde Diauehi'ye karşı kazanılan zaferler sonucunda yazılan yazıtlar Hasankale ve Sarıkamış arasında yer almaktadır⁷⁰ (Pehlivan, 1991b, s. 40). Doğu Anadolu'dan yoğunlukla güney yönde hareket eden Hurrilerin göçleri sonucu nüfuz yoğunluğu azalan bölgede Kafkaslar üzerinden hareket eden Indo-Avrupa göçerleri Anadolu'ya doğru hareket etmiştir. Burada Hurrilerin halefleri olarak bilinen bölge insanı ile siyasî bir örgütlenmeye ihtiyaç duyulmadan varlıklarını devam ettirmişlerdir. MÖ II. binde yeterli güç kazandıktan sonra Hititler ile mücadelelere başlamışlardır.

Hayaşalılar Orta Karadeniz'de yaşayan Kaşkalar ile birlikte Hititlerle mücadelelerinde ilişkiler kurmuşlardır (Pehlivan, 1991b, s. 42; Pehlivan, 1984, s. 54). Daha sonra Hayaşalılar III. Tuthalya döneminde Kaşkallılarla anlaşarak Hitit ülkesine saldırı başlatmışlardır. Ancak Şuppilima tarafından bu saldırı önceden fark edilerek Yukarı Hitit şehirleri saldırıdan kurtulmuştur. Bu olaydan sonra Hayaşalılar ilk liderleri olarak bilinen Karanni önderliğinde toplanmış ve Fırat Nehri istikametinde güneybatıdan Hitit topraklarına doğru ilerlemiştir. Kummuh (Kemah-Erzincan) topraklarını yağmalamış ve Hititlerin önemli şehirlerinden Samuha'ya ulaşmıştır (Pehlivan, 1984, ss. 43-44; Gavaz, 2008, ss. 22-25). I. Şuppilima'nın Hayaşa üzerine ilerlemesi ile Hayaşalılar Samuh'a şehrine girmeden geri çekilmeye başlamışlardır. Hititlerin takibi çarpışmanın yaşandığı Kummaha kadar sürmüştür. Ancak bu savaşın kazanan tarafı hakkında kesin bir bilgi bilinmemekle birlikte Hititler ile Hayaşalılar arasında savaş sonucunda "Hukkana Antlaşması" yapılarak sulh gerçekleştirilmiştir (Pehlivan, 1984, ss. 44-46).

Hayaşalıların II. Murşili döneminde Hitit topraklarına saldırıları devam etmiştir. Hayaşalıların Dankuva üzerine saldırması ile II. Murşili arasında mücadeleler başlamıştır. Saltanatı'nın 7. yılında başlayan mücadeleler 10. saltanat yılına (MÖ 1334)

⁷⁰ Pasinler ve Sarıkamış yazıtları Hasankale ile Sarıkamış arasında ele geçirilmiş yazıtlardır. Pehlivan, 1991b, s. 40. Pasinler için bkz. Payne, 2006, s. 89 vdd.; Sarıkamış için bkz. Salvini, 2006, s. 181. Yazıtların tercümeleleri için bkz. Tserethelli, 1939.

kadar devam etmiştir. Hayaşa üzerine çıkılan seferle Hayaşa için önemli şehirler arasında olan Aripisa ve Dukkamma Hititlerin eline geçmiştir. Hayaşalılar hakkındaki bilgilere IV. Tuthalya döneminden sonra kayıtlarda rastlanmamaktadır (Pehlivan, 1984, ss. 61-68).

Erzincan'ın siyasî tarihinde yer alan bir diğer oluşumu Daiaeni beyliği/krallığı oluşturmaktadır. Daiaeni ya da Diauhe/Dayaeni kaynaklarda farklı şekillerde görülmektedir. Araştırmacılar Muş ovasında Yoncalı Yazıtında yer alan Diaeni ile Asur kaynaklarında geçen Diauhe'nin tek bir siyasî oluşum olup olmadığı konusunda fikir birliğine varamamışlardır (Pehlivan, 1991, s. 28; Ceylan&Üngör, 2018, s. 56). Melikishvili'nin bu konu hakkında yaptığı çalışma Asur kaynaklarında geçen Daiaeni/Daiani ile Urartu kaynaklarında geçen Diauehi(ni)/Diauhi(ni) adının aynı siyasî oluşum olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte Melikishvili Diauheni'nin sınırlarını Erzurum ve Güneybatı Gürcistan'a lokalize etmiştir (Melikishvili, 1950, s. 26; Melikishvili, 1960, s. 127-128; Pehlivan, 1991, s. 28).

Diauehi'nin lokalizasyonu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Diakonoff'un Diauehi hakkındaki görüşleri Melikishvili ile aynı doğrultuda olup bu beyliğin/krallığın konumunu Fırat'ın kaynağı ile Çoruh havzasına lokalize edilmiştir (Diakonof, 1951, s. 45, 277). Herzfeld'de Diakonoff ve Melikishvili'nin görüşleri ile aynı doğrultuda olup Diauhe'ninin bir siyasî oluşum içinde olduğu sınırlarını Oltu ve çevresini içine alacak şekilde Çoruh'un kaynak kısmına kadar uzandığını belirtmiştir (Herzfeld, 1968, s. 121).

Burney-Lang, Dieuhe'nin konumunu Erzurum ve Erzurum ovasını içine alarak Doğu Karadeniz dağlarının güneyini sınırlara dâhil etmiştir. Diauhe'nin çekirdek bölgesinin de Aşkale-Tercan arasından oluştuğunu belirtmiştir (Burney&Lang, 1971, s. 136 vdd.). Salvini, Diauehi için Erzurum'un kuzey'i ile Çoruh Nehri'nin kaynak kısmını önermekle birlikte bu sınırlara Oltu'yu (Taokhoi) dâhil ederek Erzurum lokalizasyonunu göstermiştir (Salvini, 1967, s. 22; Salvini, 2006, s. 64). Meyer Diauehi'nin Nairi konfederasyon döneminde dahi var olduğunu sınırlarının oldukça geniş bir coğrafyaya Karadeniz'e kadar uzanan geniş bir bölgeyi belirtmektedir (Meyer, 1953, s. 379).

M. Pehlivan'ın derinlemesine yaptığı çalışmalar sonucunda Dayaeni/Diauehi sınırını dönemin coğrafi şartlarını ve jeopolitik konumunu göz önüne alarak Sarıkamış

ve Aşkale arasındaki bölge olarak tanımlamaktadır (Pehlivan, 1984, s. 42). Bu sınırları Diauehi'nin Urartu Devleti'ne bağlandığı döneme MÖ 13-8 yüzyılların ortalarına kadar götürerek sınırların kuzeyden güneye Çoruh vadisinden Erzincan-Varto hattına kadar çizilebileceğini belirtmiştir (Pehlivan, 1991, s. 31). Çilingiroğlu ise Diauehi'nin konumunu merkez Erzurum olmak üzere Aşkale ve Tercan arasına lokalize etmiştir (Çilingiroğlu, 1994, s. 68). Bölgede sürdürülen çalışmalar neticesinde yeni görüşler Diauehi sınırlarını Tercan ve Sarıkamış arasına konumlandırmaktadır. Kuzeyde Doğu Karadeniz eteklerinden Gürcistan'a batıda Erzincan Ovası, doğuda Sarıkamış, güney bölümünde ise Muş-Bulanık-Varto hattında yer aldığı belirtilmiştir (Ceylan, 2015b, s. 488; Ceylan&Üngör, 2016, s. 56). Hayaşa Devleti'nin ardından Erzincan'ı kapsayan bölgede beylikler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Diauehi beyliğinin Erzincan ilinin doğu bölümünü de bünyesine katarak varlığı sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Üngör, 2018, 101).

Diauehi hakkındaki ilk bilgileri Asur kayıtlarında I. Tiglath-Pleser zamanında görmekteyiz. I. Tiglath-Pleser'in üçüncü saltanat yılında düzenlediği seferde Diauehi'den söz etmiştir. Diauehi krallığını Nairi ülkesinin 23 kralı arasında sayar. Diauehi Kralı Sieni'ye karşı yaptığı savaşta ve Diauehi Kralının yenilgisinden bahsetmiştir.

“...Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm...” şeklindedir (Luckenbill, 1926, s. 236-237).

Diauehi kralı Sieni'den bahsetmesi özellikle “...Adad seli gibi genişleyen güçleri...” şeklindeki ifade Asur Devleti için Diauehi'nin yenilmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Luckenbill, 1926, s. 237).

I. Tiglath-Pleser Doğu Anadolu'ya düzenlediği seferlerde çoğunlukla Diauehi'ye yer vermiş. “Tumme'den ... Daiaeni'yi fethettim” ifadeleri Diauehi'nin gücünü ve konumunu göstermektedir (Luckenbill, 1926, s. 237-319; Salvini, 1967, s. 52).

Asur krallarının düzenlediği seferlere rağmen MÖ II. binyıl sonlarında varlığını devam ettiren Diauehi'nin bölgesel ölçekte oldukça güçlü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir (Melikishvili, 1950, s. 26). Nitekim I. Tiglath-Pleser'in düzenlediği seferlerin Doğu Anadolu ayağını Diauehi oluşturması Nairi ülkesinin askerî ve stratejik önemini açık bir şekilde ortaya koymuştur (Luckenbill, 1926, s. 237-319)

I. Tukulti-Ninurta zamanında Doğu Anadolu'daki örgütlenme Asur kayıtlarında “Nairi Ülkeleri” adıyla yer almaktadır. Asurluların düzenledikleri seferler ile nüfuzlarını giderek genişletmişlet ve bölgedeki pek çok beylik ile dayanışma içine girmeye veya konfederasyonlar altında toplanmaya başlamışlardır (Luckenbill, 1926, s. 144).

Asur Kralı I. Salmanassar döneminde Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde yaşayan bu topluluk Asur kayıtlarında ilk defa “Uruadri” adıyla⁷¹ görülür. Yazılı kayıtlarda Uriadri'nin Asur'a karşı saldırgan tutum sergilediğinden bahsedilir (Luckenbill, 1926, s. 114).

I. Salmanassar'ın Asur tapınağının inşasında yer alan bu yazıtta Uriatri'nin⁷² Asur'a karşı olan isyânkar ve tehditkâr tutumuna karşılık I. Salmanassar'ın bölgeye askerî bir sefer düzenlediği kaydedilmiştir. Asur yazıtındaki bu sefer:

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri Ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun'u topraklarını sekiz ülkeyi fethettim. 51 şehri ele geçirdim, yaktım, ganimet olarak mallarına el koydum. Tüm Uruatri ülkesini üç gün içinde efendim Assur'un ayağına getirdim...” şeklinde geçmektedir (Luckenbill, 1926, s. 114; Pehlivan, 1991, s. 23; Salvini, 1967, s. 24).

I. Salmanassar'ın bu yazıtında görüldüğü üzere Uruatri ülkesi Asurluların kontrolüne geçmiştir. Ayrıca yazıtta yer alan birçok ülke isminin Uruatri'nin siyasî yapısındaki çeşitliliğini, çok sayıda yerel siyasî güçten oluştuğunu göstermektedir. Uriatri'nin bünyesinde barındırdığı siyasî organizasyonlar sayesinde güçlü bir yapılanma oluşturduğu anlaşılmaktadır (Ceylan, 1994, s. 168; Melikishvili, 1960, s. 88 vd.).

MÖ 2. binyılda Anadolu'da üstün güç konumundaki Hitit Devleti'nin yıkılması siyasî güç dengelerini değiştirmiş, büyük devletlerin yıkılmasıyla küçük yerel devletler ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'daki varlığını güçlendirmek isteyen Asur, sömürgeci ve

⁷¹ Uriadri adından ilk defa bahsedilmesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Munn&Rankin, 1973, ss. 274-306. Belli, Uriatri adının Dağlık bölge anlamına geldiğini belirtmiştir. Bkz. Belli, 1982, s. 149. Melikishvili ise Uriatri adının Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan halkları ve buradaki kabile birliğinin adını yansıttığını belirtmiştir. Asur kaynaklarında bütün bölgenin Uruatri olarak adlandırdığını belirtmiştir. Bkz. Melikishvili, 1960, s. 13.

⁷² Uriatri adına I. Salmanassar'dan sonra ikinci kez Asur-bel-Kala'nın Kırık Kitabesi'nde yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Piotrovskii, 1959, s. 46; Salvini, 1967, s. 62; Tarhan, 1982, s. 90.

yayılmacı politikasını sürdürmüştür. Bunun sonucunda Anadolu ile Mezopotamya arasında tampon devlet konumundaki Hurri-Mitanni Devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Böylelikle Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerine çekilen Hurri kökenli halklar ile bölgede dağınık şekilde yaşayan topluluklar artan Asur tehlikesine karşı bir araya gelmişlerdir (Kınal, 1991, s. 232; Salvini, 1995, s. 32; Salvini, 2006, s. 28; Pehlivan, 1991, s. 22-23).

Asur'a karşı güç birliği yapan bu toplulukların bir araya gelmesi "Uriatri-Nairi Konfederasyonlar" dönemini başlatmıştır (Munn&Rankin, 1973, s. 274; Salvini, 1967, s. 17; Tarhan, 1978, s. 85; Tarhan, 1982, s. 70). Bu konfederasyonlar Urartu'nun erken aşaması olarak kabul edilmiş ve genellikle "Urartu'nun Arkaik Dönemi" veya "Urartu'nun Proto Tarihi" şeklinde adlandırılmıştır (Çilingiroğlu, 1994a, s. 9; Erzen, 1992, s. 24; Salvini, 1967, s. 32; Tarhan, 1978, s. 1; van Loon, 1966, s. 6).

Asur'un Uriatri ile ilgili kayıtları I. Tukulti Ninurta döneminde yaklaşık otuz yıllık bir suskunluktan sonra kaynaklarda tekrar görülmektedir. I. Tukulti-Ninurta döneminde Van Gölü ve Havzasını adlandırmak için Nairi ülkeleri terimi kullanılmıştır. Asur Krallığı tarafından MÖ 9. yüzyıl başlarında kullanılan bu terim tüm Uriatri ülkelerini içine alacak şekilde genişletilmiştir (Erzen, 1992, s. 24; Melikishvili, 1960, s. 173; Salvini, 1967, s. 18). Hem Nairi ve hem Uriatri adı siyasî oluşum yerine coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1994, s. 18).

Araştırmacılar Nairi ve Uriatri ülkelerinin lokalizasyonu hakkında farklı görüşler ileri sürmüştür. Tarhan, Nairi ülkesini doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde Erzurum'a uzanan sınırın güneyde ise Doğu Toroslar'a kadar uzandığını belirtir (Tarhan, 1978, s. 39). Salvini, Doğu Toroslar'dan Erzurum Ovası buradan da Fırat'ı dâhil ederek Doğu Anadolu'ya kadar yer aldığından bahsetmiştir (Salvini, 1995, s. 22). Genel kabule göre Van Gölü'nün güney bölgesinde yer alan Kirhi, Hubiškia ve Diyarbakır bölgesindeki Tumme'den kuzeyde yer alan Diauehi bölgesi topraklarına yerleştirilmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 20; Luckenbill, 1960, ss. 270-290). Uriatri ülkesi ise Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı yönündeki alanları kapsamaktadır. Bugünkü toprakları Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi il ve ilçeleri içine alan bir coğrafya ile ilişkilendirilmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 20).

Feodal beylikler tarafından artan Asur tehlikesine karşı Uriatri ve Nairi konfederasyonlarının birleşmesi ile Doğu Anadolu’da iki dönem meydana gelmiştir. MÖ 13-9 yy arasındaki dönem “Uriatri-Nairi Konfederasyonlar” dönemidir. MÖ 9-6. yy arasında bu konfederasyonlar Doğu Anadolu tabanlı oluşan tek bir siyasî yapı olarak Urartu Krallığı adıyla oluşturulmuştur (Bilgiç, 1959, 46; Ceylan, 2015b, 488; Salvini 1967, s. 77; Melikishvili, 1960, s. 61 vd.; Tarhan, 1982, ss. 80-81; Tarhan, 1986, ss. 285-286). Bu birleşim aynı zamanda “Beylikler Dönemi” olarak da nitelendirilmiştir (Salvini, 2006, s. 35).

Urartu Devleti’nin ilk kralları hakkındaki bilgileri Asur kaynaklarında yer alan “Monolit”⁷³ Yazıtında” bulmaktayız. III. Salmanassar’a ait bu yazıtta Urartu Devleti’nin oluşumu hakkındaki ilk bilgiler yer almıştır. Kaynaklarda Urartu’nun ilk kralının “Arame/Aramu” olarak tanımlarken krallığın merkezini “Sugunia”⁷⁴ şeklinde kaydetmiştir (Luckenbill, 1926, s. 598).

Sugunia’nın lokalizasyonu belirsizdir ve lokalizasyonu hakkında farklı görüşler vardır. Tarhan, Sugunia’yı Van Gölü yakınlarına konumlandırıp, Van Gölü’nün güneyinde yer alan Hubişka ile komşu konumunda olduğunu ileri sürmüştür (Tarhan, 1978, s. 68). Piotrovskii, Van Gölü’nün güneybatısına (Piotrovskii, 1967, s. 2) Arutyunyan, Botan Nehri civarına konumlandırmıştır (Arutyunyan, 1970, s. 103). Adontz, Botan Nehri’nin kaynak yerinde Sikyanis ve Sagan adlı köylerinin konumlarını önermektedir (Adontz, 1946, s. 75). Olmstead ise Siirt civarında Dicle Nehri’nin ana kollarının birleşim yerlerinde olduğunu ileri sürmüştür (Olmstead, 1960, ss. 112-113). Salvini, Sugunia’yı Urmiye Gölü’nün batı kısmında yer aldığından bahsetmiştir (Salvini, 1995, s. 45; Salvini, 2006, s. 37). Çilingiroğlu, Sugunia’yı Van Gölü’nün güneybatı bölümüne lokalize etmiştir (Çilingiroğlu, 1994, ss. 29-30)

Asur krallı III. Salmanassar’ın Urartu üzerine çıktığı seferde Sugunia tahrip edilmiş ve Urartu Devleti’nin merkezi Arzaşkun’a taşınmıştır (Luckenbill, 1926, ss. 598-605). Arzaşkun’un konumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Genel olarak

⁷³ Bu yazıt Diyarbakır civarında Kurkh isimli köyde bulunmuştur. Stel günümüzde Londra’da British Müzesi’ne götürülüp orada muhafaza edilmektedir. Bkz. Luckenbill, 1926, s. 211.

⁷⁴ Sugunia hakkındaki bilgilere Monolit Yazıtı’ndan edindiğimiz gibi Balavat Kapısı’nda yer alan kabartmalardan da elde edilmektedir. Burada Asur kralı III. Salmanassar’ın Balavat Kabartmaları veya Rölyefisi’nin ilk bölümünde Sugunia’ya yapılan saldırıdan bahsedilirken kabartmanın dağ tarafında Urartu esirleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Piotrovskii, 1959, ss. 53-272.

Arzaşkun iki farklı bölgeye konumlandırmıştır. İlk olarak Van Gölü'nün kuzeybatısına Muş Bulanık çevresine konumlandırmıştır (Burney&Lang, 1971, s. 130; Çilingiroğlu, 1994, s. 34; van Loon, 1966, s. 7). İkinci olarak Arzaşkun'un Van Gölü'nün kuzey yönünde olduğu ileri sürülmüştür (Diakonov&Medvedskaya, 1987, s. 391; Lehman&Haupt, 1907, ss. 34-40; Tarhan, 1982, s. 89).

I. Sarduri Urartu Devleti'nde tahta geçerek Van Gölü kıyısında, ovanın yüksek ve tahkimatlı bir alanında stratejik konumunda olan Tuşpa'yı başkent yapmıştır (Tarhan, 1982, ss. 90-91).

İşpuini ve Menua dönemlerinde Urartu'nun kuzey ve kuzeybatı yönünde genişleme politikası izlediği ve bu çerçevede Diauehi üzerine seferler düzenlediği bilinmektedir. Menua döneminde söz konusu bölgenin Urartu'ya bağlı bir vasal yapı hâline geldiği anlaşılmaktadır. Bu süreç, Urartu'nun Yukarı Fırat havzasına doğru yayılımını ortaya koymaktadır (Üngör, 2018, 102). Bununla birlikte, Anzavurtepe yazıtında geçen Alzi ülkesine ilişkin veriler, bu genişlemenin daha çok bölgenin doğu kesimlerine işaret etmektedir. Dolayısıyla söz konusu gelişmeler, Urartu hâkimiyetinin Erzincan havzasına kadar kesin biçimde ulaştığını doğrudan kanıtlamaktan ziyade, bu alanın Urartu'nun etki sahası içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Luckenbill, 1926, s. 584; Salvini, 2006, s. 59; Erdoğan, 2014, s. 10).

Menua'nın tahta çıkışıyla birlikte Urartu Devleti'nin kuzeye yönelik yayılmacı politikaları belirginleştiği görülmektedir. Diauehi üzerine düzenlenen seferler, Urartu'nun Doğu Anadolu'da ve dolayısıyla Yukarı Fırat havzasına doğru genişleme çabasını yansıtmaktadır. Menua'ya ait kraliyet yazıtlarında yer alan bilgiler, özellikle Yazılıtaş Yazıtı, Urartu'nun kuzeybatı yönünde askerî faaliyetler yürüttüğünü ve Erzurum-Aşkale-Tercan (Erzincan) hattına karşılık gelen bölgelere kadar ulaştığını göstermektedir. Dolayısıyla Urartu'nun bu bölgelerde askerî ve siyasî nüfuz kurduğunu düşündürmektedir (Ceylan&Özgül, 2016, s. 129)

Diauehi'nin I. Argiştî döneminde Urartu egemenliğine kesin olarak dâhil edilmesiyle Erzincan bölgesi Urartu hâkimiyetine girmiştir. Bu süreç, Erzincan ve çevresinin Diauehi kontrolünden çıkarak Urartu idarî sistemine dâhil edildiğini göstermektedir. Böylece Erzincan ovası, Urartu'nun kuzey politikaları içerisinde stratejik bir konum kazanmış ve bölgenin denetim altına alınmasıyla kuzey sınır hattının

güvenliği önemli ölçüde sağlanmıştır. Bu seferler ile Urartu yalnızca toprak kazanmamış aynı zamanda Erzincan ve Erzurum çevresinin Urartu'ya geçmesi Urartu'nun ekonomik kaynaklarını çeşitlendirmesine ve askerî gücünü desteklemesine imkân sağlamıştır (Pehlivan, 1991b s. 34; Çilingiroğlu, 1997:, s. 32 vd.). Maden bakımından zengin bölge içinde olan yer alan Erzincan I. Argiştî'nin ele geçirmek istediği sahalardan birini oluşturmaktaydı.

Maden kaynakları bakımından zengin bir coğrafyada yer alan Erzincan, özellikle İliç madencilik faaliyetlerinin Urartu döneminde yoğunlaştığı bölge olmuştur. Böylelikle Urartu'nun kuzey politikaları çerçevesinde stratejik önem taşıyan sahalardan biri olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle bölge, Argiştî I döneminde ele geçirilmesi hedeflenen alanlar arasında yer almıştır (Belli, 1985, s. 366; Üngör, 2016, s. 956).

I. Argiştî döneminde Diauehi üzerinde kurulan hâkimiyetin, Tercan ile Sarıkamış arasında uzanan sahayı kapsadığı anlaşılmaktadır. Urartu Devleti'nin söz konusu sahadaki idarî organizasyonu, merkezden atanan görevliler aracılığıyla yürütülmüş ve bu çerçevede “En-nam” olarak adlandırılan yöneticilerin bölgenin yönetimini yürütmüşlerdir. Bu idarî ve askerî yapılanmanın somut izleri, Başbudak Kalesi, Harabetepe ve Şirinlikale gibi merkezlerle ortaya çıkmıştır. Bu yerleşimler Urartu'nun Erzincan ve çevresindeki varlığını ortaya koyan önemli arkeolojik kanıtlar arasında yer almaktadır (Karageçi, 2020, 242-243).

I. Argiştî döneminde Urartu Devleti'nin kuzey yönlü yayılma politikası önemli ölçüde başarıya ulaşmıştır. Bu genişleme sürecinin ardından tahta geçen Sarduri II döneminde de kuzey bölgelerdeki faaliyetlerin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde izlenen politikanın, yeni fetihlerden ziyade daha önce kontrol altına alınan alanların korunması ve denetimin devam ettirilmesine yönelik olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim bu döneme ait yazıtlarda anılan topluluk ve yer adlarının, önceki dönemde Urartu egemenliği altına alınan unsurlarla benzerlik göstermesi, Erzincan ve çevresinde kurulan denetimin korunmaya çalışıldığını göstermektedir.

II. Argiştî döneminde Erzincan ve çevresine yönelik doğrudan askerî faaliyetleri açık biçimde ortaya koyan yazılı veriler bulunmamaktadır. Bu durum, bölgedeki Urartu

kontrolünün büyük ölçüde tesis edilmiş olabileceği ya da askerî hareketliliğin önceki dönemlere kıyasla azalmış olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır (Ozan, 2006, s. 35).

MÖ 1. binyılda kuzeybatı yönünde genişleme politikası izleyen Urartu Devleti, Doğu Anadolu'daki yerleşim stratejisini Erzincan çevresinde de sürdürmüştür. Bu çerçevede, savunma avantajı sağlayan, ulaşımı güç ve yüksek topoğrafik alanların tercih edildiği görülmektedir. Söz konusu yerleşim anlayışı, bölgedeki Urartu varlığının askerî ve idarî açıdan güvence altına alınmasına hizmet etmiştir. Bu stratejinin en önemli somut örneklerinden biri, Erzincan yakınlarında yer alan Altıntepe yerleşimidir. Nitekim Altıntepe'nin yer aldığı konum, Urartu'nun Erzincan'daki hâkimiyetini pekiştirmek ve bölgeyi kontrol altında tutmak amacıyla bilinçli bir yer seçimi yapıldığını göstermektedir (Ceylan&Özgül, 2016, s. 129).

Urartu hâkimiyeti, MÖ 6. yüzyıl itibarıyla zayıflayarak sona ermiş ve bu süreç Erzincan ve çevresinde de etkisini göstermiştir. Bu dönemde, İskitler gibi kuzey kökenli göçebe toplulukların bölgeye yönelik hareketlerinin, mevcut siyasî yapının çözülmesinde rol oynadığı anlaşılmaktadır.

2.2.2. Altıntepe

Altıntepe, Erzincan ilinde bulunun stratejik öneme sahip bir yerleşim merkezidir. Urartu tarihi için önemli bir merkez olan Altıntepe, Anadolu ile Mezopotamya'yı Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'ya bağlağan konumu nedeniyle jeopolitik ve ekonomik öneme sahiptir.

Altıntepe Kalesi, Erzincan il merkezinin doğu bölümüne 16 km mesafede yer almaktadır. Erzincan Ovası'nda yer alan kale doğal bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Altıntepe, konumu sayesinde askerî harekâtlarda savunma noktası olarak kullanılmıştır. Ayrıca burası Erzincan Ovası'nı siyasî ve idarî açıdan kontrol altında tutan bölgesel bir merkez hâline gelmiştir.

Urartu Devleti'nin yayılım alanı bakımından Van bölgesi haricinde Erzincan ve çevresinde doğrudan varlığını gösteren somut yapılardan birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Altıntepe Erzincan ve çevresinde Urartu yerleşim yapılanmasını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Belli, 1977, s. 45 vd; Belli, 1981, s. 1 vd.; Çilingiroğlu, 1994, ss. 34-36; Özfirat, 2004, s. 89 vd; Salvini, 1995, s. 101 vd).

Altıntepe kazılarında Karaz türü “kazıma çizgili, siyah ve açık” seramik verilerinin varlığı yerleşimin varlığını İlk Tunç Çağı’na kadar götürmüştür. Bu veriler Altıntepe’de Urartu öncesinde yerleşimin var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Karaosmanoğlu vd., 2014, s. 78).

Altıntepe’de arkeolojik kazılar sonucu açığa çıkarılan mimari yapılar ile Erzincan’ın idarî önemi daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Altıntepe yerleşiminde bulunan tapınak kompleksi, saraya ait yapılar, büyük salonlar, depo alanları ve savunma duvarları açığa çıkarılmıştır. Bu kalıntılar Urartu mimarisinin önemli unsurları arasında yer almakta olup Urartu kent planlaması ve mimari anlayışı hakkında önemli bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır. Tapınak bölümünde yer alan duvar resimleri merkezin yalnızca bir sınır kalesi değil, aynı zamanda idarî ve dinî bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Erzincan’ın Urartu’nun idarî sistemi içerisinde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir (Burney, 1971, s. 129 vd.; Karaosmanoğlu, 2007, s. 498). Yerleşik kültür özellikleri gösteren bu mimari buluntular Urartu krali kent yapısını yansıtmaktadır (Danışmaz, 2018, s. 142).

Altıntepe’deki en önemli yapılardan birini tapınak kısmı oluşturmaktadır. Altıntepe tapınağı Urartu mabed düzeninin nasıl olması gerektiği konusunda bilgi sunmaktadır. Tapınak kare planlı olup kalın duvarlı ve üç sıra taş bloktan oluşmaktadır. Dikdörtgen bir avlu ile çevrilen mabedin çevresinde yirmi sütun kaide bulunmaktadır. Cella kısmında ise altı adet sütun kaide bulunmaktadır. Günümüze kadar en iyi şekilde gelmiş bu yapı Urartu mabed mimarisinin ilk örneğini oluşturur (Özgüç, 1963, s. 53-54; Karaosmanoğlu vd., 2014, s. 78-79).

Saray kompleksinin en önemli bölümlerinden biri olan apadana (kabul salonu), duvarlarını süsleyen freskler ile öne çıkmaktadır. Bu fresklerde Urartu sanatının bazı teknik unsurları Asur geleneğinden devralmış olmasına rağmen özellikle hayvan betimlemeleri ve doğanın tasvirinde geliştirilen anlatım dili özgün bir karakter sergilemektedir. Hayvan figürlerinin gerçekçi şekilde işlenmesi ve mücadele sahnelerinin ayrıntılı tasviri, Urartu sanatında kendine özgü bir üslubun varlığını ortaya koymaktadır. Bu özgün sanat anlayışının, Urartu’dan sonraki dönemde Akhemenid (Pers) sanatına aktarılmış olduğu ve özellikle saray sanatında etkisini sürdürdüğü değerlendirilmektedir.

Tapınak bölümünde ele geçirilen fildişi aslan heykelciği ise Urartu sanatının estetik ve teknik yetkinliğini yansıtan seçkin örneklerden biridir. Bunun yanı sıra ortaya çıkarılan kalkanlar, demir ve tunç mızrak uçları, altın başlı çiviler, altın varaklı mobilyalar ve diğer değerli buluntular Urartu mabedinin zenginliğini ortaya koymaktadır. Nitekim II. Sargon'un Urartu üzerine yaptığı sekizinci sefer sırasında Musasir tapınağında ele geçirdiği zenginliklere ilişkin kayıtlar Urartu'nun tapınak sisteminin aynı zamanda siyasi ve ekonomik gücün de bir göstergesi olduğunu teyit eden tarihsel veriler arasında değerlendirilebilir (Özgüç, 1963, ss. 52-55; Özgüç, 1966, s. 13 vdd.)

Tapınak bölümünün güney kısmında kalan apadana ve kuzeyinde dikdörtgen yapıda içinde ocak, tandır, fırın ve dört adet pithosun bulunduğu mutfak bölümü yer almıştır. Daha sonraki çalışmalarda depremten dolayı yıkıldığı belirtilen apadana'nın kuzey ve güney yönde tapınak duvarı üstüne yeniden bir duvar inşası yapılmıştır. Söz konusu yapının Anadolu'daki Urartu dönemine⁷⁵ ait en büyük apadana olduğu belirtilmektedir (Karaosmanoğlu vd., 2014, s. 81).

Altın-tepe'de tespit edilen depolama alanlarının yapısı ve işlevsel özellikleri, Urartu'nun askerî merkezlerindeki yapılarıyla karşılaştırılabilir niteliktedir. Bu durum yerleşmenin savunma düzeninin yanı sıra lojistik sahada da etkili bir merkez olarak değerlendirilmesini mümkün kılmıştır (Belli, 1977, s. 45 vd.; Kleiss, 1979, s. 80 vd.; Zimansky, 1985, ss. 57-60).

Altın-tepe kazılarında ortaya çıkarılan mutfak kültürü arkeolojik veriler içerisinde özgün bir yapı sergilemiştir. Yerleşim yeri olan Arkeolojik alanların büyük bölümünde mutfak kültürüne ilişkin veriler yazılı kaynakların yetersizliği sebebiyle sınırlı ve dolaylı yoldan maddi kültür verilerine dayanmaktadır. Buna karşılık Altın-tepe kazılarında ortaya çıkarılan bulgular, mutfak faaliyetlerinin işlevsel ve mekânsal bir bütünlük içinde ele alınabilmesi bakımından önemlidir. Bu durum, apadanada ortaya çıkarılan tandır, ocak ve pithosların varlığıyla desteklenmektedir. Söz konusu bulgular,

⁷⁵ Apadana'nın inşa tarihine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Özgüç, bu yapıyı Urartu'nun erken dönemine tarihlendirirken, Karaosmanoğlu ilk ve genişletilmiş Urartu yapısı olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Kuşu ve Köroğlu, tapınak üzerine inşa edilen bu yapının Urartu'nun geç dönemine ait olduğunu ileri sürmüştür (Özgüç, 1963, ss. 52-53; Karaosmanoğlu vd., 2014, ss. 81-82; Kuşu ve Köroğlu, 2018, s. 23; Danışmaz, 2018, s. 144) Ayrıca bkz. Özgüç, 1963, ss. 52-53; Karaosmanoğlu vd., 2014, ss. 81-82; Kuşu&Köroğlu, 2018, s. 23; Danışmaz, 2018, s. 144.

apadana ile doğrudan ilişkili mutfak faaliyetlerinin merkezi bir mekânda yürütüldüğünü ve bu faaliyetlerin kamusal ile idarî alanlarla planlı bir mekânsal bütünlük içerisinde düzenlendiğini göstermektedir (Karaosmanoğlu&Yılmaz, 2013, ss. 276-277).

Altıntepe kazılarında üç odalı mezar yapıları ve ölü hediyelerinin yer aldığı niş bölümleri bulunmuştur. Mezar hediyeleri arasında tunç kazanlar, fildişi şamdanlar, tunç kaplar, tunç aksamli mobilyalar gibi malzemeler bulunmuştur. Tunç eserler üzerinde bulunan yazıtlar ilk olarak II. Ağıştı döneminde iskan edildiğine işaret etmektedir. Altıntepe’de kullanılan malzemelerin bolluğu ve çeşitliliği Urartu sanatının daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır (Karaosmanoğlu vd., 2014, s. 83; Özgüç, 1966, 51; Özgüç, 1969, s. 10; Salvini, 2006, 111).

Kalenin etrafında iki adet sur yapısı bulunmaktadır. Kaledeki mimari kalıntılar iç sur bölümünde yer almış, dış sur bölümünde ise mezar yapıları bulunmuştur. Avlu bölümünün giriş kısmında apadana, kuzey yönde tapınak ve saraya ait odalar yer almaktadır (Karaosmanoğlu, 2008, ss. 72-73). Mezar bölümlerinde ölü hediyelerinin yer aldığı niş bölümleri ve mezarların kuzeydoğu bölümünde açık hava tapınağı bulunmaktadır. Urartu ölü gömme kültürünü yansıtan bu taş lahitler, Urartu mezar mimarisi içerisinde günümüze kadar bilinen örnekler arasında özgünlüğünü yansıtır (Özgüç, 1969, s. 10; Karaosmanoğlu vd., 2014, s. 83).

Altıntepe’de bulunan eserler⁷⁶ Urartu’nun sanattaki gelişmişliğini temsil eder. Bu eserlerden bazılarının benzerlerine Toprakkale ve Karmir-blur’da rastlansa da bazı eserlerin eşlerine daha rastlanmamıştır. Merkezi bir bölge sanatını yansıtan Altıntepe Urartu’nun batı sınır merkezinde yer almış olmalıdır. Doğu ile batı arasındaki geçit güzergâhlarını oluşturan saha içerisinde yer alması bu önemi teşkil etmiştir (Özgüç, 1961, ss. 259-260).

Altıntepe’de ortaya çıkarılan taş temelli kerpiç duvar tekniği, Erzincan’ın kırsal yerleşimlerindeki geleneksel konut mimarisiyle önemli benzerlikler göstermektedir. Bölgedeki köy evlerinde de temelin taş, üst yapının ise kerpiç malzemeyle inşa edilmesi, bu yapı tekniğinin uzun yıllar boyunca korunarak günümüze kadar ulaştığını ve yerel mimari geleneğin sürekliliğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra apadana ve merkez tapınak kısımlarında bulunan sütunlu galerilerin bazı mimari özellikleri Kemah

⁷⁶ Urartu dönemi eserleri için bkz. Emre, 1969, ss. 279-289.

ilçesinde 1347 yılında yapılan Gülabi Bey Camiinde benzer özellikler göstermesi dikkat çekicidir. Çalışmalarla ortaya çıkarılan farklı dönemlere ait bu yapılar arasında gözlenen benzerlikler, Erzincan bölgesinde mimari formların çağlar boyunca devam ederek geliştiğini ortaya koymuştur (Karaosmanoğlu&Yılmaz, 2013, s. 277).

Altıntepe’de yapılan çalışmalar Erzincan ve bölgenin Eski Çağ tarihini aydınlatmada önemli bilgiler sağlamaktadır. Özellikle Erzincan Ovası ve yakın çevresinde yapılan yeni çalışmalar bölgedeki yerleşimlerin tarihlendirilmesinde ve kültürel süreklilik hakkında bilgi sağlamaktadır. Altıntepe Kalesi’nde gerçekleştirilen kazılar sonucunda, İlk Tunç Çağı’ndan Orta Çağ’a kadar uzanan farklı yerleşim evrelerine ait arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmıştır (Karaosmanoğlu&Yılmaz, 2013, s. 275; Özgüç, 1961, ss. 263-269). Bu bulgular, bölgede uzun süreli bir kültürel sürekliliğin varlığını ortaya koymakta ve bazı geleneklerin günümüze kadar devam ettiğini göstermektedir. Nitekim Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı’na özgü seramik geleneğinin izleri, el yapımı çanak çömlek üretiminde varlığını sürdürmektedir. Kale çevresinde günümüzde de devam eden bu üretim geleneği, geçmişten günümüze aktarılan kültürel mirasın somut örneklerinden biridir. Benzer şekilde, kazılarda ortaya çıkarılan mimari buluntular da Urartu dönemine özgü bazı yapı tekniklerinin yaklaşık 2750 yıllık bir süreç boyunca bölgede yaşatıldığını göstermektedir. Ayrıca Kemah ilçesindeki tuzla havuzlarının Altıntepe’de tespit edilen benzer yapılarla ortak özellikler göstermesi, bölgedeki mimari ve teknik geleneklerin tarihsel sürekliliğine işaret etmektedir (Karaosmanoğlu& Yılmaz, 2013, s. 275 vd.).

Altıntepe kazıları sonucunda mimari kalıntılar, seramik buluntular ve diğer arkeolojik veriler sahanın stratigrafik gelişiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum çalışma alanımızda yer alan yerleşmelerin kronolojik olarak incelenebilmesini ve karşılaştırılmasını sağlamaktadır. Böylece Altıntepe Erzincan ve çevresinde yer alan höyük, yerleşim ve kalelerin kronolojik olarak karşılaştırılabileceği temel referans sahasını oluşturmuştur.

Altıntepe’de bulunan temel yapı katları iki aşamadan oluşmaktadır. I. yapı katını mabed-saray oluşturmaktadır. II. yapı katını ise apadana (kabul salonu) bölümü oluşturmaktadır (Özgüç, 1966, ss. 4-12).

Altıntepe Urartu Devleti'nin kuzeybatı uç bölgesinde yer alan stratejik bir merkez özelliği taşımaktadır. Burada yapılan çalışmalar özellikle Erzincan'ın Orta Demir Çağ tarihi ve Urartu siyasî sistemi hakkında bilgi elde edilmesini sağlamıştır (Üngör, 2018b, s. 211-212).

Altıntepe kale kazıları çevredeki yerleşim ağını ortaya koyarak bölgenin sosyo-ekonomik yapısının anlaşılmasında önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmalar sayesinde özellikle Altıntepe'nin kuzey bölümünde ortaya çıkan Küçük Höyük, Küpesik Höyük ve Saztepe gibi merkezler tespit edilmiş ve bölgesel yerleşim sistemi bütüncül bir çerçevede değerlendirilebilmiştir. Küpesi Höyük ve Saztepe'de ele geçen buluntular bu merkezlerde Kura-Aras Kültür geleneğinin varlığını ortaya koymakta olup bu kültürel etkinin Demir Çağı döneminde devam ettiğini göstermektedir (Işıklı, 2010, s. 268).

Altıntepe'de gerçekleştirilen kazılarda stratigrafik olarak farklı dönemlere ait kültür katları ortaya çıkmıştır. MÖ 2. binyıla (Tunç Çağı) kadar uzanan evrelerin yanı sıra Urartu sonrası yerleşimleri hakkında da önemli bilgiler elde edilmesini sağlamaktadır. Apadanada katman I Tunç Çağı, katman II Urartu Dönemi, katman IIa Urartu Dönemi (Erken evresi), katman III Urartu Dönemi (geç evresi) ve katman IV Orta Çağ olmak üzere beş farklı yerleşim katmanı tespit edilmiştir (Karaosmanoğlu&Korucu, 2012, s. 137). Yerleşimin doğu bölümünde Roma dönemine ait bir kilise ortaya çıkarılmıştır. Kilisede yer alan zemin mozaikleri ve üzerindeki bitkisel ve geometrik motifler Doğu Anadolu'nun ilk mozaik örneğini yansıtmaktadır (Karaosmanoğlu vd., 2005, s. 183).

Altıntepe Kalesi'nde sistemli kazı çalışmaları 1959-1969 yıllarında yapılmıştır. Prof. Dr. T. ÖZGÜÇ başkanlığı ile tapınak alanına yönelik bulgular elde edilmiştir. Kalede dini, ekonomik ve idarî niteliğe sahip yapılar ortaya çıkarılmıştır (Özgüç, 1966, s. 8 vdd.). Altıntepe kazılarına bir süre ara verildikten sonra 2003 yılında yeniden kale üzerine yoğunlaşmıştır. Prof. Dr. M. Karaosmanoğlu başkanlığında yeniden değerlendirme altına alınmıştır. Bu değerlendirmelerde jeofizik disiplinden yararlanarak bilgi edinme yoluna gidilmiştir.

2006-2007 yıllarında Prof. Dr. M. Işıklı sahanın kazı görevini almıştır (Karaosmanoğlu&Yılmaz, 2009, s. 122; Karaosmanoğlu, 2011, s. 368; Işıklı, 2008, ss. 253-266). Saha iki bölüme ayrılmış ve öncelikle sınırlandırılan alan olarak Altıntepe

merkezi incelenmiştir. Bu sınırlı alan batı bölümde Ekşi Su güzergâhı, doğu bölümde Bayırbağ beldesi, kuzey bölümde Esence Dağı yamaçları ve güney bölümde Karasu Nehri'ni içermektedir. Araştırmalar doğu-batı ve kuzey-güney yönünde ayrılmıştır. Kuzey-güney doğrultuda Altıntepe ve Esence Dağı yamaçları üzerine durulmuştur. Bu sahada köylerdeki seramik verilerinin bazılarında Geç Demir Çağ ve Urartu dönem özelliği görülmüştür. Ayrıca kaplıca tepe alanında zamanında kullanılan taş ocağı izleri bulunmuş ve buradaki seramik verileri Orta Çağ dönem özelliği gösterdiği tespit edilmiştir (Karaosmanoğlu&Işıklı, 2014, ss. 506-507).

2003-2013 yıllarında Prof. Dr. M. KARAOSMANOĞLU başkanlığındaki onarım çalışmaları başlatılmıştır. Kalede bazı tarihlendirmelerin yanlış yapıldığına dair belirtilen görüşlerin aydınlatılması amaçlanmıştır. Ayrıca kalenin araştırmalardan sonra korumasız kalması sonucunda kaçak kazılara maruz kalması kale ve çevresinin korunması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Karaosmanoğlu&Korucu, 2014, s. 77).

2017 yılındaki kazı ve onarım alanında kalenin temizlik, kazı ve atölye faaliyetleri ile yoğunlaşmıştır. Yapılan kazıda açık hava tapınağının doğu bölümü üzerinde durulmuştur. Urartu dönemi izlerinin yoğun olduğu alanda İlk Tunç dönem izleri de görülmüştür (Karaosmanoğlu&Yılmaz, 2019, s. 618). Altıntepe kazı çalışmaları 1959 yılında Nimet Özgüç başkanlığında başlamıştır. Günümüzde sürdürülen çalışmalar bölgenin Eski Çağ ve Dip tarihinin yani Tarih Öcesi Çağları'nın aydınlatılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Özellikle Urartuların bölgedeki faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi elde edilmesine imkan sağlayacaktır.

Altıntepe yerleşimi Urartu Devleti'nin kuzeybatıdaki önemli merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Yerleşimde ortaya çıkarılan anıtsal mimari buluntular, iç kale, tapınak-saray kompleksine dair veriler ve oda mezarlar Urartu devlet yapısı ve maddi kültürüne ilişkin bilgileri sunmaktadır. Özellikle Altıntepe'nin önemi Urartu dönemine ait anıtsal mimarisi ve seramik verilerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan yerleşim evreleri bölgenin kronolojik tarihine dair bilgi elde edilmesini sağlamaktadır. Bu çalışma kapsamında Altıntepe kronolojik bir merkezden ziyade özellikle Geç Demir Çağı ve Urartu dönemine dair siyasî ve kültürel özellikleri yansıtan önemli bir merkez olarak değerlendirilmiştir

(Karaosmanoğlu, 2007, s. 498; Özgüç, 1961, ss. 263-269; Özgüç, 1963, ss. 52-55; Özgüç, 1966, s. 51; Emre, 1969, ss. 279-289; Karaosmanoğlu vd., 2014, ss. 78-79).

2.2.3. Erzincan ve Çevresinin Siyasî Tarihi

2.2.3.1. Urartu Devleti

Urartu Devleti Orta Demir Çağı'nın sonlarına doğru gerileme sürecine girmiştir. Bu sürecin başlıca etkenlerinden biri, Urartu krallarından II. Sarduri döneminde Asur imparatorluğunda taht değişikliği olmuştur. III. Tiğlat-Pileser'in tahta çıkmasıyla birlikte Asur İmparatorluğu topraklarını genişletirken aynı zamanda bölgedeki askerî gücünü ve otoritesini yeniden yapılandırmıştır. Bu yayılmacı politika, özellikle Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarında Asur denetimini artırarak Urartu'nun bölgedeki etkinliğini azaltmayı ve Yakındoğu'da güç dengesini Asur lehine çevirmeyi amaçlamıştır (Çilingiroğlu, 1997, ss. 39-40).

Bu siyasal dönüşümün ardından III. Tiğlat-Pileser Asur'un askerî ve idarî yapısını yeniden güçlendirerek yayılmacı bir politika izlemiştir. Bu politika Urartu'nun özellikle Kuzey Suriye şehir devletleri üzerindeki siyasî ve askerî nüfuzunu önemli oranda sarsmış ve Yakındoğu'daki siyasî dengelerin Asur lehine değişmesine yol açmıştır. Urartu egemenliğini daha da zayıflatmak isteyen Asur kralı III. Tiğlat-Pileser, Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya saldırması bu sürecin somut göstergesidir. Tuşpa kuşatılmış ancak güçlü surları şehrin ele geçirilmesini engellemiştir. Buna karşı Asur güçleri çevredeki yerleşimleri tahrip etmiş ve Urartu'nun bölgesel kontrolünü zayıflatmıştır. Bu yenilgiler Urartu'nun Yakındoğu'daki etkinliğini son on yıl içerisinde belirgin oranda sarsmış ve Urartu'nun idarî yapısında taht değişikliklerine neden olmuştur (Çilingiroğlu, 1997, s. 40).

Bu gelişmelerin ardından Orta Demir Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na geçiş döneminde Urartu'da I Rusa tahta çıkmış ve ardından MÖ 735 yılında gelen yenilgi bu sürecin göstergesi olmuştur. I. Rusa'nın bu döneminde Urartu topraklarından birçok bölge Asur egemenliğine geçmiştir. Asur İmparatorluğu özellikle Kuzeybatı İran'da Urartu egemenliğine sonlandırmak amacıyla Mana ve Barşua'daki yöresel beyliklerle ittifaklar kurarak Urartu Devleti'ni hem siyasî hem askerî yönden kuşatma altına almıştır. Bu süreçte öncelikle Kimmerler ardından İskitlerin varlığı Urartu topraklarındaki tehlikeleri artırmıştır (Çilingiroğlu, 1997, s. 40).

Urartu Devleti'nin Orta Demir Çağı'nda, Erzincan ve çevresinin zengin maden potansiyelinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Bölge, özellikle çeşitli metal kaynakları ve bunların işlenmesine yönelik üretim alanlarıyla dikkat çekmekte; bu durum Urartu'nun ekonomik faaliyetleri açısından Erzincan'ı önemli bir merkez hâline getirmektedir. Nitekim il genelinde tespit edilen maden sahaları ve ergitme alanları, bu kaynakların sistemli biçimde değerlendirildiğini göstermektedir. Bu çerçevede İliç ve çevresi, söz konusu faaliyetlerin yoğunlaştığı başlıca alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Urartu'nun kuzeybatı yönündeki yayılımı ile birlikte bu tür ekonomik sahalarda etkinliğini artırması, Erzincan bölgesinin ekonomik açıdan da stratejik bir konuma sahip olduğunu göstermektedir (Üngör, 2016, ss. 955-958; Karageçi, 2020, ss. 244-246).

I. Rusa, Urartu tahtına geçtikten sonra devletin askerî ve idarî yapısında yeniden düzenlemelere yönelmiştir. Devlete karşı gelen ve isyan çıkaran bölgeleri yeniden denetim altına almış ve bu bölgelere merkeze bağlı yerel yöneticiler atamıştır. Bu politika ile Urartu gerileme sürecine girmiş ve bu dönemde sınır kalelerini inşa ettirerek uç bölgelerin denetimini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca Zikirtu'lu metatti ve Uidis'li Bagbartu ile ittifaklar kurarak hem Asur baskısına hem de bölgedeki Kimmer ve İskit tehlikesine karşı siyasî bir denge oluşturmayı amaçlamıştır. Bu ittifaklar Urartu'nun doğu ve güneydoğu'daki siyasî etkisini genişletmeye çalıştığını göstermektedir.

Urartu Devleti'ndeki bu düzenleme süreci Asur İmparatorluğunda MÖ 722 yılında II. Sargon'un tahta geçişiyle yeniden tehlike unsuru hâline gelmiştir. Zira II. Sargon harekete geçerek Manna⁷⁷ ülkesindeki Urartu egemenliğine son vermek için Urartu Devleti'nin sınır boylarında askerî ve idarî denetimi artırmış ve Urartular'a gelecek lojistik ve siyasî destek yardımlarını kesmeye yönelik politika izlemiştir.

Bu süreçte II. Sargon'un Urartu Devleti'ne karşı yöneldiği en kapsamlı askerî harekât tarihi kayıtlara "Sargon'un sekizinci seferi" olarak geçmiştir. Asur ordusunu toplayan II. Sargon sefere Kalah kentinden hareketle başlamıştır. Yukarı ve Aşağı Zap nehirleri üzerinde Zamua'ya varmıştır. Ardından Kuzeybatı İran'da Urartu egemenliğini sonlandırmak isteyen II. Sargon Parsua ülkesinden sonra Missi'ye doğru hareket ederek Urartu'nun bölgedeki müttefiklerini sonlandırmak için yerel beyliklerle ittifak sürecini

⁷⁷Manna hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mutlu, 2018, ss. 219-231.

başlatmıştır. Urartu'nun Manna üzerindeki siyasî sürecini büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Seferin en önemli aşaması Uışdiş'i geçtikten sonra (Luckenbill, 1927, no.142) Muşaşir'in ele geçirilmesi olmuştur. Artık Urartu'nun kutsal merkezi Asur hâkimiyetine alınmıştır. Bu süreç Urartu'nun doğu ve güneydoğu'daki siyasî etkisini azaltmış ve Asur'un bölgedeki hâkimiyetini genişletmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 40; Luckenbill, 1927, ss. 145-146).

Muşaşir kentinin alınması ile Asurlular önemli oranda insan gücü ve ganimet elde etmiş ve Korsabad kabartması bu yağmanın boyutunu gösteren önemli bir belgedir (Botta & Flandin, 1850, s. 50-53; Ceylan, 2015, ss. 157). Bu sefer ile Urartular'nın Kuzeybatı İran'daki gücü tam anlamıyla sona ermemiş olsa da bölgede güç büyük oranda Asurluların eline geçmiştir.

Bu yenilginin ardından I. Rusa'nın akıbetine ilişkin⁷⁸ MÖ 714 yılından sonra kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır (Burney-Lang, 1971, s. 158; Çilingiroğlu, 1997, s. 43; Ceylan, 2015, ss. 134-136). Urartu tahtına ise onun yeirne II. Argiştî (MÖ 714/713-685) geçmiştir (Lanfranchi&Parpola, 1990, no. 95; Ceylan, 2015, s. 136).

II. Argiştî döneminde göçebe kavimlerin, özellikle Kimmerlerin oluşturduğu tehdit giderek artmış ve MÖ 707 yılı civarında Kimmerlerle yaşanan askerî çatışmalar Urartular açısından ciddi kayıplara yol açmıştır. Buna rağmen II. Argiştî, yaklaşık 22 yıl boyunca Urartu tahtındaki hâkimiyetini sürdürmüştür. (Durmuş, 1997, s. 274).

Kimmerlerin Anadolu'nun iç kesimlerine yönelmesi, Urartu Devleti'ne kısa süreli de olsa toparlanma ve savunma düzenini yeniden yapılandırma imkânı sağlamıştır. Bu süreçte Urartu yönetimi, Kimmerlerin yeniden saldırma ihtimaline karşı imar faaliyetlerine hız vererek sınır hatlarını tahkim etmeye yönelik bir politika izlemiştir.

Van Gölü havzasında bulunan bazı yazıtlarda, Argiştîhinili kentinin inşa edilme nedeninin Urartuların askerî ve idarî gücünü artırmaya yönelik olduğu açıkça ifade edilmektedir. Savalan Dağı eteklerindeki Sarab'ta bulunan yazıtlarda ise, Urartu

⁷⁸ I. Rusa'nın ölümü hakkında farklı rivayetler vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lanfranchi&Parpola, 1990, no. 91-93.

sınırlarının doğu yönünde önemli ölçüde genişlediğini göstermektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 43).

II. Argiştî döneminde Erzincan ve çevresinde Urartu egemenliğinin yalnızca askerî ve idarî bakımdan değil, aynı zamanda imar faaliyetleriyle de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bölgede elde edilen arkeolojik veriler, Urartu'nun yerleşim düzenini geliştirmeye yönelik çeşitli uygulamalar gerçekleştirdiğini ve özellikle stratejik merkezlerde kapsamlı imar faaliyetleri yürüttüğünü ortaya koymaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 69).

II. Argiştî'nin savunma stratejisi kapsamında inşa ettirdiği kalelerden biri olan Altıntepe Kalesi, Erzincan çevresinde konumlandırılmış ve Anadolu içlerinden gelebilecek tehditlere karşı önemli bir sınır kalesi işlevi görmüştür. Bununla birlikte, Kimmerlerin kuzey yönlü hareketleri karşısında Urartu'nun bu tehdidi tam anlamıyla kontrol altına alamadığı, yaşanan askerî baskının devletin savunma kapasitesini zorladığı anlaşılmaktadır (Durmuş, 1997, s. 274). Bunun yanı sıra Erzincan bölgesi, MÖ 1. binyıldan itibaren Urartu Devleti'nin kuzeybatıya doğru gerçekleştirdiği yayılma politikası kapsamında stratejik bir konumda yer almış ve önemli bir sınır merkezi olarak işlev görmüştür (Günaşdı, 2015, s. 114).

II. Argiştî döneminde şuana kadar Erzincan ve çevresini de içine alan kuzey bölgelerdeki ülke ve kabilelere yönelik doğrudan askerî seferleri açık biçimde belgeleyen yazılı kaynaklar bulunmamıştır. Bu durum, söz konusu sahalarda önceki dönemlerde tesis edilen hâkimiyetin büyük ölçüde korunduğu ya da askerî faaliyetlerin sınırlı kaldığı şeklinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, Erzincan yakınlarında yer alan Altıntepe yerleşiminin bu dönemde inşa edilmesi, Urartuların bölgedeki varlığını sürdürdüğünü ve özellikle stratejik merkezler üzerinden denetimini devam ettirmeye çalıştığını göstermektedir. Kuzey bölgelerdeki ülke ve kabile adlarının Urartu yazıtlarında yeniden görünür hâle gelmesi ise II. Rusa (MÖ 685-645) dönemine tarihlenmiştir (Ozan, 2006, s. 36; Durmuş, 1997, s. 274).

Demir Çağı'nın sonlarına doğru Urartu tahtına II. Rusa geçmiş ve ülkenin siyasî ve ekonomik gücünü yeniden tesis etmeye yönelik politikalar uygulamıştır. II. Rusa döneminde kuzey bölgelerdeki ülke ve kabile adlarının yeniden yazıtlarda görülmesi, Erzincan ve çevresini kapsayan sahalarda Urartuların bölgeye olan ilgisinin yeniden

arttığını göstermektedir. Bu dönemde idarî ve ekonomik düzenlemelerin ön plana çıktığı, bölgenin daha kalıcı bir denetim altına alınmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Böylece bölgenin daha kalıcı bir denetim altına alınmaya çalışıldığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, kuzey bölgelere yönelik faaliyetlerin izlenebildiği son evre olarak II. Rusa dönemi öne çıkmakta ve Erzincan çevresinin Urartu'nun son dönemlerinde de stratejik önemini koruduğu anlaşılmıştır (Ozan, 2006, s. 36). Erzincan ve çevresinde tespit edilen Köşebaşı, Yakup ve Kurutaş gibi barajlar, bölgedeki imar ve su yönetimi faaliyetlerini göstermiştir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 68).

II. Rusa'nın iskân politikası, askerî seferleri ve çok sayıda kale inşa ettirmesi, bu dönemin Urartu tarihinde bir yeniden doğuş olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Zira bu dönemde gerçekleştirilen kapsamlı imar faaliyetleri, idarî düzenlemeler, vergilendirme sisteminde yapılan değişiklikler ve göçebe kavimlere karşı izlenen stratejik politikalar devletin yeniden güç kazanmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Tuşpa çevresinde üçgen biçiminde konumlandırılan kale inşası⁷⁹ başkentin savunmasını güçlendirmek ve dış tehditlere karşı etkili bir savunma hattı oluşturmak amacıyla yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Urartu egemenliğinde İran Bastam'da yapılan faaliyetler Transkafkasya'ya kadar oldukça önemli merkezler oluşturmuş (Çilingiroğlu, 1997, s. 45).

II. Rusa, doğudan gelebilecek tehditlere karşı İskitlerle pragmatik bir iş birliği geliştirerek bu grupların Manna ülkesine yönelmesine göz yummuştur (Durmuş, 1997, s. 279; Tarhan, 1984, s. 113). Bu süreçte İskit gruplarından bir kısmının Kuzeybatı İran'a yerleştirildiği ve böylece Asur ile Urartu arasında fiilî bir tampon alanın oluştuğu anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1984, s. 317; Çilingiroğlu, 2007, s. 75). Bununla birlikte II. Rusa'nın göçebe unsurlarla iş birliği yoluyla tehdidi sınırların dışına taşıma çabası, Kimmer ve İskit baskısını tamamen ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Bu gelişmelere paralel olarak Urartu, yeni diplomatik denge arayışlarına yönelmiş; özellikle İran coğrafyasında güç kazanmaya başlayan Medler karşısında, Asur ile dönemsel ve çıkar temelli iş birlikleri gündeme gelmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 45; Salvini, 1995, s. 114 vdd.).

⁷⁹ Bununla birlikte Gökçe Göl çevresindeki Karmir-Blur, Kuzeybatı İran'da Bastam ve Van Toprakkale, bu kaleler arasındadır. Göçebe kavim tehlikesine karşı koyabilecek Bastam ve Karmir-Blur kaleleri Urartuların en önemli eyalet merkezleri arasında yer alır.

Kimmer ve İskit akınları, Urartu Devleti'nin siyasal ve idarî yapısını ciddi biçimde sarsmış, devletin yeniden toparlanma çabalarını zorlaştırmıştır. II. Argişti döneminde göçebe kavimlere karşı daha askerî ve savunmacı bir politika izlenirken, II. Rusa döneminde uzlaşmaya dayalı diplomatik yöntemler ön plana çıkmıştır. Ancak bu farklı siyaset anlayışları, Urartu'nun içine girdiği gerileme sürecini durdurmaya yeterli olmamıştır. Bu dönemden itibaren yazılı kaynakların giderek azalması, Urartu'nun yıkılışına uzanan sürecin tarihsel açıdan net biçimde izlenmesini güçleştirmiştir.

II. Rusa'dan sonra Urartu tahtına geçen III. Sarduri'ye ait bilgiler Assur Kralı Asurbanipal kayıtlarında yer almaktadır. Asur kralı Asurbanipal'e diplomatik ilişkiler kurarak elçiler göndermiş aynı zamanda da İskitler ile dostane ilişkiler izlemeye çalışmıştır (Piotrovskii, 1969, s. 204). Urartuların bu süreçte Asur İmparatorluğu ile ittifak kurması, devletin askerî ve siyasî bakımından eski gücünde olmadığını ve savunmacı bir konumda bulunduğunu göstermektedir (Erzen, 1992, s. 39). III. Sarduri'den⁸⁰ sonra IV. Sarduri'nin varlığı (Çilingiroğlu, 1997, ss. 46-47; Arutyunyan, 1976, ss. 113-114) Teişebai Uru kentinde bulunan bir adak kalkanı üzerindeki “büyük, güçlü kral” gibi unvanlarını taşıyan bir adak kalkanı sayesinde bilinmekteyse de, bu döneme ait faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır (Payne, 2006, s. 314).

Urartular'a dair belge yetersizliğinden dolayı kronolojik sıralamanın yapılamaması Urartuların son dönemlerine ilişkin bilgilerin daha belirsiz hâle gelmesine neden olmuştur. Bu süreçte Erimena'nın halefi olarak kabul edilen III. Rusa'nın varlığı Toprakkale ve Armavir'deki kayıtlarda ortaya çıkmıştır (Melikishvili, 1960, ss. 288-296). Urartu'nun son yıllarında ise tahta IV. Rusa'nın geçtiği kendisine ait bir tablet üzerindeki “Prens in mührü” ifadesinden anlaşılmaktadır (Melikishvili, 1971, s. 127; Payne, 2006, s. 328; Salvini, 1995, s. 127).

Urartu devletinin tarih sahnesinden ne zaman ve hangi koşullar altında çekildiği konusunda araştırmacılar arasında ortak bir fikir birliği yoktur. Urartu adına bilinen son tarihsel kayıt Babil kralı Nabopolassar'ın Harran'ın fethini anlatan ve MÖ 610/609 yılına tarihlenen Babil yıllıklarında geçen “Urastu” ifadesi olmuştur (Piotrovskii, 1959, s. 116). Bu kayıt, Urartu'nun siyasî varlığının bu tarihlerde ortadan kalkmış

⁸⁰ III. Sarduri, Toprakkale'deki bronz levhanın buranın Erimena oğlu Rusa tarafından inşa edildiğini yazmaktadır. Bir diğer kayıta ise Armavir'deki yazıtta yaptırdığı tahıl ambarından bahsedilmektedir. III. Sarduri'nin aslında III. Rusa olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salvini, 2006, s. 122.

olabileceğine işaret etmektedir. Ancak Urartu Devleti'nin yıkılışı Urartu nüfusunun etnik ve kültürel açıdan tamamen yok olduğu anlamına gelmemektedir. Urartu Krallığı'nın idarî yapısının sona ermesinden sonra bölge muhtemelen Urartu öncesi yapıya Nairi-Bianili dönemindeki gibi beylikler hâlinde yaşayan yerel güçlere dönüşmüş olmalıdır (Özfıratat, 2019, s. 220)

Yeni Babil dönemi kayıtları Urartu kökenli topluluklara bu tarihten sonra da rastlandığını göstermektedir. II. Nebukedzar zamanında Yahudalı Yehokim ve sürgüne uğrayan İbranilerin yanı sıra MÖ 597 yılından sonra Babil'e götürülen gruplar arasında Urartu kökenli nüfusun da bulunduğu anlaşılmaktadır. Pers dönemi kayıtları ise Urartu coğrafyasında idarî ve toplumsal sürekliliğin devam ettiğine işaret etmektedir. Nitekim Darius'un Bihustun Yazıtı'nda MÖ 522 yılında halk ayaklanmasının bastırılması olayında “*Umirsi ve Dadarsu, Urastu'ya karşı sefere gönderilir.*” ifadesinde görülmektedir. Bu kayıtlar Urartu Devleti'nin siyasal varlığının sona ermesinden sonra dahi, kent ve kale merkezli idarî bir yapılanmanın varlığını sürdürdüğünü düşündürmektedir. Minua Kanalı'nın kesintisiz şekilde kullanımı bölgede var olan örgütlü yapının devamlılığına işaret eden önemli bir göstergedir (Salvini, 1995, ss. 131-132).

Urartu Devleti'nin yıkılmasının ardından kale ve yerleşimlerde bu döneme ait veriler sınırlı biçimde ortaya çıkmıştır. MÖ 7.-6. yüzyıllara tarihlenen buluntular ise daha çok mezar yapılarında görülmüştür. Bu süreçte Urartu seramik geleneğini devam ettiren, ancak biçimsel açıdan bazı farklılıklar gösteren kap tiplerinin ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Nush-i Jan, Godin ve Van gibi merkezlerde görülen ince çift kulplu kaplar, küçük emzikli örnekler ve tek kulplu kaseler, kırmızı astarlı ve perdahlı seramik geleneğinin Urartu sonrası dönemde de belirli ölçüde sürdüğünü göstermektedir. Bu veriler bölgedeki yerel üretim geleneklerinin sürdürüldüğü ve kültürel alışkanlıkların yeni siyasal yapılar altında da devam ettiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, bu süreçte ortaya çıkan buluntular Med kökenli yeni kültürel unsurlara da atıfta bulunmaktadır (Kroll, 2014, ss. 204-205). Nabonidus Kroniği'ne göre Urartular 7. yüzyılın sonlarına doğru hatta MÖ 547 yılına kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Kronikte, Darius ile Kyros arasındaki mücadele sırasında Urartuların siyasî bağımsızlıklarını korumaya yönelik bir isyan girişiminden söz edilmektedir (Rollinger, 2008, s. 61)

Ancak Urartu sonrası dönemde bazı yeni kültürel unsurların ortaya çıktığı görülmekle birlikte, bunların doğrudan Med etkisiyle açıklanması kesinlik taşımamaktadır. Özellikle Çavuştepe gibi merkezlerde Urartu askerî geleneğini yansıtan buluntuların ve Haldi kültüyle ilişkili kutsal alanların varlığını sürdürmesi, yerleşimlerin kültürel karakterinde önemli bir sürekliliğe işaret etmektedir. Bu durum Çavuştepe, Van Kalesi ve Karagündüz Höyüğü gibi merkezlerde Post-Urartu özelliklerinin azalarak devam ettiğini ortaya göstermektedir Dolayısıyla bazı yerleşimlerde Urartuların kültürel mirasının devam etmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim Urartu kültürel varlığının MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar devam ve ettiği ve tarihteki yerini koruduğu söylenebilir (Sevin, 2012, ss. 359-363).

Bunun yanı sıra Van Kalesi Höyüğü, Karagündüz, Çavuştepe ve Dilkaya Höyü'ndeki kazılarda bölgenin Urartu sonrası yaşam izlerinin pek görülmediği ortaya çıkmıştır. Bu duruma karşılık Adilcevaz Kef Kalesi'nde yapılan araştırmalar ile Kefir Kale'de yapılan araştırmalarda Urartu sonrası yaşamın yüksek kesimlere yöneldiğine işaret etmektedir. Bu toplulukların Alarodlarla ilişkili olabileceği yönünde görüşler ileri sürülmüştür (Kalkan, 2008, s. 18; Burney, (Olmstead 1948: s. 241; Toumanoff 1963: s. 139; Adontz, 1970: s. 352). Herodotos, XVIII. satraplık içerisinde yer alan halklar arasında Alarodio'ndan bahsetmektedir (Herodotos, III, 93).

Antik kaynaklarda Alarodlar ile ilişkilendirilen Khalybler/Khaldai, Strabon, Xenophon (Khalybes ve Khaldaioi) ve Plinius gibi yazarlar tarafından Doğu Karadeniz ile Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan ve madencilikle uğraşan dağlık topluluklar arasında zikredilmektedir (Strabon, XII, 3-19; Xenophon, IV. 3-4; IV. 5-35; V.1-5; Plinius, VI. 3-11; Kalkan, 2008, 18). Ksenophon'un verdiği bilgilerden Yukarı Fırat Havzası'nda yaşayan savaşçı ve bağımsız bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır (Xenophon, IV.3-4). Ksenophon, Armenia ülkesine ulaştıktan sonra komşu bölgenin Khalybler ülkesi olduğunu belirtmekte ve bu topluluğu Armenia sınırına yakın bir coğrafi kuşakta konumlandırmaktadır. Bununla birlikte Phasis'in kesin konumunu kesin olarak belirtmemekle birlikte, Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu arasındaki dağlık sahada yer alan bir güzergâhı işaret etmektedir. Söz konusu güzergâhın Pasinler Ovası ve Yukarı Aras Havzası ile bağlantılı olabileceği yönünde değerlendirmeler yapılmakta ve bölge, Erzurum-Pasinler hattını da kapsayan bir geçiş sahası olarak yorumlanmaktadır (Xenophon, *Anabasis*, IV.6. 4-5; Özgül, 2011, s. 34; Ceylan, 2001d).¹

Ayrıca Khalybler, Mossynoikler ve dağlık bölgelerde yaşayan diğer topluluklarla komşu veya onlarla etkileşim içinde bulunan, savaşçı özellikleriyle öne çıkan ve demir işçiliğiyle ilişkilendirilen bir halk olarak tasvir edilmektedir. Bu toplulukların Armenia sınırına yakın dağlık bölgelerde konumlandırılması, Doğu Karadeniz ile Yukarı Fırat Havzası arasında uzanan dağlık kuşağın antik dönemde önemli bir geçiş ve maden üretim sahası olarak değerlendirilmesine imkân vermektedir (Xenophon, *Anabasis*, IV. 34, V.5.1-3).

Bununla birlikte, bu topluluklar Pers idarî sisteminden bağımsız dağlık ve ulaşılması güç coğrafyalarda yaşayan yerel güçler olarak tanımlanmaktadır. Merkezî otoritenin doğrudan bir kontrolü olmadan yerel toplulukların aktif olduğu yarı özerk yapılar şeklindedirler. Bu durum Urartu sonrası süreçte bölgesel güçlerin süreklilik gösterdiği şeklinde yorumlanabilir (Xenophon, VIII. 25).

Khalyblerin konumlandırıldığı dağlık kuşak, modern araştırmalarda Doğu Karadeniz ile Yukarı Aras ve Yukarı Fırat havzaları arasında uzanan geçiş sahası içerisinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle topluluğun, dolaylı olarak Yukarı Fırat'ın kuzey kesimleriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir Chalybes/Chaldian maden sahalarının Orta Çağ'da Erzincan-Bayburt-Yukarı Fırat hattındaki maden üretimiyle devamlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu da Doğu Pontos-Yukarı Fırat dağlık kuşağının içindeki topluluklar hakkında bilgileri biraz daha belirginleştirmeyi sağlamaktadır (Bryer-Windfield, 1985, s. 303). Modern araştırmalarda Ksenophon'un dördüncü bölümünde Urartu halkından olduğu ileri sürülmesinden dolayı (Xenophon, IV. 34; Paradeisopoulos, 2024, s. 5), Khalybleri Urartu halklarından biri olarak kabul etmektedirler.⁸¹

Bazı araştırmacılar Alarodlar, Kardukhiler ve Khaldailerin Urartu sonrası bölgede varlığını sürdüren topluluklar olabileceğini ileri sürmektedir (Burney-Lang, 1971,18; Sevin, 2019, 13; Kalkan, 2008, 17). Alarodların Van Gölü Havzası ve

⁸¹Onbinlerin dönüş güzergâhını yeniden değerlendirmekte ve özellikle kronoloji ile mesafe hesaplamalarında Diodorus'un verdiği ek yürüyüş ve dinlenme günlerinin dikkate alınmamasının önemli bir metodolojik boşluk yarattığını ileri sürmektedir. Xenophon'un anlatısındaki “eksik günler” probleminin rota düzenlemesinde doğrudan etkilediğini ve geleneksel Bayburt merkezli güzergâh modellerinin bu nedenle tutarsızlıklar içerdiğini savunur. Bu çerçevede Scytheni ve ilgili toplulukların Transkafkasya (Ermenistan-Gürcistan-Azerbaycan hattı) coğrafyasında konumlandırılması gerektiği, Khalyblerin ise dördüncü kitaptaki Urartu/Khaldian kalıntılarıyla ilişkili bir bağlamda Yukarı Fırat-Pasinler-Kafkasya bağlantılı daha geniş bir dağlık geçiş sistemi içinde yeniden değerlendirilmesinin daha tutarlı olabileceği ileri sürülmektedir. Bkz. Paradeisopoulos, 2024, ss. 5-32.

çevresinde yaşayan eski halklardan biri olduğu, kuzeyde Phasis bölgesi, güneydoğuda Matienler ve güneybatıda Kardukhilerle çevrili bir coğrafyada yaşamış olabilecekleri düşünülmektedir (Kalkan, 2008, 18). Ayrıca Kardukhilerin yerleşim sahasının Van Gölü'nün kuzeybatısı ile Aras Nehri'nin güney kesimleri arasında uzandığı değerlendirilmektedir (Sevin, 2019, 13).

Urartu sonrası mimari yapılarda bazı eski yapı katları genişletilmiş, bazı bölümlerde ise düzensiz bir yapı planlamaları görülmüştür. Çavuştepe (IIa) katında görülen yeni yapı eklentilerinde “U” şeklinde bir yapı katı yer almıştır. Bu yapı katı çamurdan oluşturulmuş sert bir tabanı vardır. Duvarlar tek ve çift sıra amorf taşlarla örülmüştür. Harç çamurdan yapılmış ve örgü duvar yapılmıştır (Kalkan, 2011, ss. 51-52).

Çavuştepe Kalesi'nde Urartu yapı katının üzerine yapılmış oldukça ince taş duvarlı kulübeler, koridorlara yapılmış ocaklar ve tek sıra taş duvarlar yer almıştır. Dinî sembol niteliğinde olan ve Yukarı Kale Haldi Tapınağı'ndan taşınarak Post-Urartu evresindeki tapınağın koridor kısmında kullanılmaya devam etmesinin Urartu geleneklerinin sürdürülmeye devam ettiği ve bunun yerel nüfusun uzantısı olarak görülebileceği şeklinde değerlendirilir. Geç demir çağının ikinci evresi Aşağı Kale kısmında yer alan Uç kale önündeki ocak kısmı ve bu bölümün zemininin taşla kaplamalı mekânların inşa edilmesidir. Yine İmikuşağı tapınak alanında da tapınak bölümünün kuzeyindeki tahıl depoları kapatılarak koridor kısmı aktifleştirilerek yaşam alanı içine sokulmuştur (Özfırat, 2019, 222-223; Sevin, 2012, 354-355).

İmikuşağı ve Karagündüz Höyükleri'nde açık hava depoları görülmüştür. İmikuşağında depolar mekân içlerinde yer almıştır. Erken Hellenistik (4b) evresine sahip yapıda duvarı yükseltmek için tabanlar derinleştirilmiş. Giriş görülmemekle birlikte çatı bölümünde giriş çıkışın sağlandığı düşünülmektedir. Nitekim Doğu Anadolu bölgesinin geneline bakıldığında Urartu sonrası yapılarda (kale merkezli yapılar) devletin resmî gücünün yerini daha basit yerel yapılaşmalar almıştır (Kalkan, 2011, ss. 51-52).

Geç Demir Çağı içinde değerlendirilen yüksek irtifa kaleleri, çoğunlukla sarp ve ulaşılması güç dağlık alanlarda konumlandığını göstermektedir. Kafir Kalesi⁸²,

⁸² Urartu dönemine ait olduğunu belirtir. Bkz. Burney, 1957, s. 51.

Kartavin, Zincirkale, Alikelle, Gavurkale, Bajergeh ve Gelenge kaleleri tek tabakalı kullanım göstermeleri, iç mekân düzenine dair belirgin yapı kalıntılarının bulunmaması ve sınırlı seramik verisi ile dikkat çekmektedir. Bu özellikler, söz konusu yerleşimlerin sürekli iskandan ziyade dönemsel olarak kullanılan savunma veya sığınma amaçlı yapılar olduğunu düşündürmektedir. Yeşilalıç II Kalesi daha alçak bir konumda bulunması ve seramik buluntularının karakteri bakımından diğer örneklerden ayrılmaktadır.

Mimari açıdan bu kalelerde dikdörtgen plan anlayışı, yarı işlenmiş taş kullanımı ve surlarda görülen testere dişi biçimindeki çıkıntılar⁸³ ortak özelliklerdir. Bu unsurlar, Urartu mimari geleneğinin devamlılığını işaret etmekle birlikte, Geç Demir Çağı'nın değişen siyasî ve askerî koşulları içinde yerel uyarlamalar olarak değerlendirilmelidir. Özellikle Alikelle, Gavurkale ve Bajergeh gibi merkezlerin önemli geçiş güzergâhlarına hâkim noktalarda kurulmuş olması, Post-Urartu yerleşim sisteminin yalnızca savunma değil, aynı zamanda bölgesel kontrol amacı taşıdığını da göstermektedir (Sevin, 2019, ss. XII; Özfirat, 2019, s. 224-226).

Van Gölü Havzası'nda gerçekleştirilen çalışmalar, Urartu sonrası yerleşim düzeninin; eski Urartu merkezlerinde görülen basit nitelikli ek yapılar ile yüksek kesimlerde oluşturulan savunmalı yerleşimlerin birlikte değerlendirilmesiyle anlaşılabilirliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Urartu Devleti'nin yıkılışının bölgede tam bir kültürel kopuş yaratmadığını; aksine, özellikle Van Gölü Havzası'nda yerel toplulukların ve bazı kültürel geleneklerin Post-Urartu sürecinde de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Sevin, 2012, s. 363; Özfirat, 2019, ss. 226-229)

Buna karşılık, Ağrı Dağı-Orta Aras Vadisi ile Van Gölü Havzası'nın batısında gerçekleştirilen araştırmalarda, Post-Urartu dönemine ait belirgin mimari ya da seramik buluntularının sınırlı olduğu belirtilmektedir (Özfirat, 2019, s. 229).

Bölgedeki Med varlığı çoğunlukla seramik buluntuları üzerinden tartışılmakta olup bugüne kadar doğrudan Med mimarisi olarak tanımlanabilecek kesin veriler ortaya konulamamıştır. Bu nedenle mevcut bulgular, doğrudan siyasal bir Med egemenliğinden ziyade kültürel etkileşim ve seramik geleneğinde meydana gelen değişimlerle

⁸³ Urartu sonrası etkinin yanı sıra Akhamenid dönemini yansıtan özellikler olabileceği belirtilmektedir. Bkz. Özfirat, 2019, s. 223.

açıklanmaktadır. Özellikle kırmızı astarlı seramik grupları, deve tüyü renkli seramikler, “tulip bowl” benzeri kaplar, dışa çekik ağızlı keskin karınlı kaseler, akıtacaklı kaplar ve tankard formları Doğu Anadolu Geç Demir Çağı seramik repertuvarında öne çıkan unsurlar arasında yer almaktadır (Sevin, 2012, ss. 356-357; Özfirat, 2019, ss. 225-226). Post-Urartu evresinde yerel üretim geleneklerinin sürdüğü, Akhamenid döneminde ise bu yerel yapının imparatorluk sistemi içerisinde çeşitlenerek varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır (Yiğitpaşa, 2013, s. 618).

Yine bölgede Akhamenid etkisi de büyük ölçüde seramik buluntuları üzerinden izlenebilmektedir. Buna karşın mimari verilere ilişkin bulgular oldukça sınırlıdır. Mimari bulgulara baktığımızda Altın-tepe’de ortaya çıkarılan ve apadana planlı olduğu düşünülen yapı kalıntısı dikkat çekmektedir. Altın-tepe’deki yapı katının ilk evresinin Urartu dönemine ait olduğu bilinmektedir. Apadananın ikinci yapı evresi ise gerçekleştirilen birtakım genişletme faaliyetleri ve seramik buluntularının varlığı bu yapı katının Akhamenid döneminde de kullanıldığını veya yeniden düzenlenmiş olabileceğini göstermektedir. Bu durum Altın-tepe’nin Akhamenid etkisinin mimari açıdan izlenebildiği⁸⁴ en önemli merkezlerden biri olduğunu göstermektedir (Tosun, 2022, s. 391; Yiğitpaşa&Öztürk, 2020, ss. 248-253; Günaşdı&Özgül, 2022, s. 112). Erzincan Saztepe’de yapılan yeni araştırmalarda Urartu sonrası dönem ile ilişkilendirilen ve Akhamenid dönemine ait yeni seramik buluntuları tespit edilmiştir (Karaosmanoğlu&Korucu, 2014, s. 508). Elazığ-Malatya kuşağındaki Kaleköy çalışmalarında elde edilen seramik buluntuları da Urartu sonrası dönemi yansıtan Geç Akhamenid dönemi özelliklerini yansıtmaktadır (Kalkan, 2011, ss. 49-51).

Doğu Anadolu’da Erzincan Altın-tepe, Güneydoğu Anadolu’da Adıyaman Tille Höyük, Batı Anadolu’da Larissa ve Orta Anadolu’da Oluz Höyük gibi merkezlerde ortaya çıkan mimari buluntular, Akhamenid/Pers dönemine ait yönetim ve temsil yapılarının farklı bölgelerdeki yansımalarını göstermektedir. Bu yerleşimlerde sütunlu salonlar, kaide düzenleri ve anıtsal yapı planları gibi unsurlar, Pers saray mimarisiyle ilişkilendirilen ortak özellikler arasında değerlendirilmektedir. İç Anadolu’daki bazı merkezlerde de sütun kaideleri ve kabul salonu benzeri mekân düzenlemeleri, bu

⁸⁴ Tapınak avlusunun kuzey duvarının doğu köşesinde yer almıştır. Bkz. Karaosmanoğlu&Korucu, 2012, s. 131. Apadana’nın ikinci evresine benzer mimari unsurların yer aldığı örnekler arasında Bastam, Arin-Berd, Armavir-Blur, Karacamirli İdealtepe ve Qurban Tepe’de yer alan apadanalar olarak gösterilebilir. Bkz. Kleiss, 2011; Knauf&Gagoshidze, 2013; Babaev&Mehnert, 2009; Tosun, 2022, s. 258.

mimari geleneğin bölgesel uyarlamalarına işaret etmektedir (Yiğitpaşa&Öztürk, 2020, ss. 241-276).

Doğu Anadolu bölgesine bakıldığında Erzincan Altıntepe apadanası ile Erzurum Sos Höyük (Sagona&Erkmen, 1996, s. 27; Kozbe&Ceylan, 2008, Sos Höyük; Ceylan&Morkoç, 2021, s. 295), Ağrı/Patnos (Kalkan, 2011, s. 56), Elazığ/Kaleköy ve Elazığ/İmikuşağı (Sevin, 1985, ss. 94-96) çalışmalarında açığa çıkarılmış mimari kalıntılar Akhamenid dönemi ile ilişkilendirilmektedir (Tosun vd., 2021b, s.110). Büyüktepe Höyük'te ele geçen seramik buluntular, bölgenin Geç Demir Çağı yerleşim ve maddi kültür özelliklerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır (Sagona vd., 1992, ss. 29-46).

Patnos çevresinde Geç Demir Çağ'da kullanılmış olabilecek yerleşmeler arasında Kuli ve Kartavin kaleleri ile Palarut ve Zincirkale'deki kule tipi yapılar sayılabilir. Bu merkezler, yarı işlenmiş taşlarla inşa edilmiş savunma duvarları ve topografyaya uyumlu mimari düzenlemeleriyle dikkat çekmektedir. Yapılar, arazinin doğal koşullarına göre şekillendiğinden belirli bir plan birliği göstermemektedir. Söz konusu kalelerin bir kısmında daha erken dönemlere ait kullanım izlerinin bulunması, kesin tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte, mevcut veriler bu merkezlerde Urartu sonrası süreçte de yerleşim faaliyetlerinin sürdüğünü göstermektedir. Bölge genelinde yeni savunma yapılarının inşa edildiği görülmekle birlikte, mimari gelenek büyük ölçüde yerel ve önceki dönemlerden devralınan özelliklerini korumuştur (Özfırat, 2009a, s. 463).

Van Gölü ve çevresinde rastlanan Aşağı Keçikıran, Aşağı Elmalık Geç Demir Çağı'na ait buluntular vermeleri nedeniyle tek evreli yerleşmeler olarak değerlendirilmektedir. Bu kaleler belli bir dönem aralığında ya da iskân döneminde kullanıldığını özellikle farklı bir dönem bulgusu içeren katmanlar içermediğini göstermektedir. Yapı duvarlarında yarı işlenmiş iri taşların kullanılması, iç kısımların ise küçük taşlarla doldurulması, Geç Demir Çağı savunma mimarisinin karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır. Ayrıca yapının belirli bir ölçüde küçük ölçekli yapılışı ve basit bir plan dâhilinde oluşu bölgesel denetim ve savunma amaçlı kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (Özfırat, 2009b, s. 354).

Elazığ ve çevresi, Geç Demir Çağı'ndan itibaren yoğun bir yerleşim ağına sahiptir. Bölgede Demir Çağı'ndan Roma ve hatta Bizans dönemine kadar kesintisiz iskânın devam ettiğini göstermektedir. Özellikle Aşvan, Altınova ve Harput çevresindeki yerleşimler, kale ve höyük yerleşim sistemi üzerinden bölgenin hem savunma hem de ulaşım yollarını kontrol eden stratejik bir yerleşim modelini ortaya koymaktadır. Fırat havzası boyunca oluşan savunma ve kontrol ağları bağlamında incelemektedir (Özdemir&Can, 2023, ss. 1-15).

Elazığ Baskil F/14 açması ile Malatya Köşkerbaba III. tabakalarında mimari kalıntıları benzer özellikler göstermektedir. İmikuşağı yerleşiminde duvarlar taş temel üzerine kerpiçlerle bloklarla örülmüş, ince çamur harçla bağlanmış, payanda ve çıkıntılarla desteklenmiştir. Mutfak bölümü genişletilerek depolama ve üretim alanı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Hellenistik dönemde ise yapı yeniden düzenlenmiş ve kullanım sürekliliği devam etmiştir. Malatya Köşkerbaba (Göşkerbaba) Höyük'te geç demir çağı çanak-çömlek buluntuları bulunmuştur. Höyük içerisinde Geç Demir Çağı ve Roma dönemi tabakalarına rastlanmıştır (Yiğitpaşa, 2010, ss. 172-176).

Erzurum Sos Höyük'te ele geçen seramik buluntular arasında monokrom ve polikrom boya bezemeli örnekler yer almakta olup bu veriler, yerleşimin Geç Demir Çağı ve Post-Akhamenid dönem tabakalarını da içerdiğini göstermektedir (Yiğitpaşa, 2010, ss. 182-183) Alaybeyi Höyük'e ortaya çıkarılan nekropol alanına ait buluntular ise yerleşimde Geç Demir Çağı evresinin varlığını ortaya koymaktadır. Söz konusu bulgular, Geç Demir Çağı'nın son safhalarında bölgede Hellenistik etkilerin görülmeye başlandığına işaret etmektedir (Altunkaynak, 2023, s. 696).

Tunceli bölgesinde yer alan Gelin Odaları I. Kaya Mezarı'nda büyük ve küçük niş formları ile mezarın alt kısmında bulunan sarnıç uygulaması tespit edilmiştir. Bu uygulamalar, aynı zamanda Mazgirt kaya mezarlarıyla da benzerlik göstermektedir. Bu durum Urartu sonrası yerleşim evresine işaret etmektedir. Benzer şekilde Masumu Pak Harçlı yerleşimi, harçlı duvar yapısıyla Orta Çağ karakteri göstermektedir. Burada ele geçirilen düz ağızlı kazıyıcılar da Hellenistik/Roma Dönemi özellikleri göstermektedir.

Masumu Pak ve Aşağı Dobluca yerleşimleri ile açık hava tapınım alanlarının Altıntepe Açık Hava Tapınağı gibi Urartu kült alanlarıyla tipolojik benzerlikler taşıdığı

anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu bölgede yerel güçlere ait geleneksel izler Urartu etkilerine kıyasla daha baskın olduğu görülmektedir.

Uzunçayır Nekropolü'nde tespit edilen kaya mezarları⁸⁵ Urartu sonrası Geç Demir Çağı'nda ortaya çıkan bir gelenek doğrultusunda şekillendiği ve kullanımının Erken Hellenistik Dönem'e kadar devam etmiş olabileceği belirtilmiştir (Erdoğan, 2023, ss. 311-319). Ayrıca bölgedeki bazı yerleşimlerin Orta Çağ iskân merkezleri arasında yer aldığı bunların içinde Mazgirt Kalesi, Bağın kalesi, Pulur/Sakyol Höyüğü yer almaktadır (Erdoğan, 2020, s. 9).

Sivas'taki Kızıl Kale, Demir Çağı'nın farklı evrelerinde iskân görmüş bir yerleşimdir. Özellikle Geç Demir Çağı'na ait boyalı çanak çömlek grupları yer almaktadır. Bu bulgular üzerinden yerleşimin Kızılırmak Havzası ile Yukarı Fırat Bölgesi arasındaki kültürel etkileşim alanı içerisinde değerlendirilebileceğini göstermektedir (Engin, 2016, ss. 86-98).

Bayburt/Büyüktepe'de ele geçirilen tek renkli ve çok renkli seramikler ile ortaya çıkarılan mimari kalıntılar yerleşimde Geç Demir Çağı'na ait bir iskân evresinin varlığını göstermektedir (Akyüz&Parlıtı, 2022, s. 574; Kaymakçı, 2020, s. 137). Büyüktepe Höyüğü'nde Demir Çağı'na ait taş temel üzerine inşa edilmiş, dikdörtgen planalı ve iç mekânda bölmeleri bulunan yapı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu yapı Hellenistik dönemde yeniden kullanılmış ve bu süreçte kısmen tahrip olmuştur (Yiğitpaşa, 2010, ss. 180-181). Yerleşim Urartu sonrası ve Akhamenid dönemine tarihlenen kültürel evreyle ilişkilendirilmektedir. Tüm bu buluntular dolayı Büyüktepe'nin bu dönemde kuzeydeki önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğu değerlendirilmektedir. Seramik buluntuları ve yerleşim sürekliliği Geç Demir Çağı'ndan Erken Hellenistik döneme geçiş sürecini ortaya koymaktadır (Yiğitpaşa, 2016b, s. 93; Sagona&Pemberton, 1992, s. 35). Ayrıca Bayburt'ta yer alan Keçevi Düzü-I/II, Danişment Kale-Tepe Höyük, Karataş Mevkii, Roma dönemine ait buluntular tespit edilmiştir. Buna karşılık Hindi (Söğütlü) Höyük'te Demir Çağı, Hellenistik, Roma ve Orta Çağ dönemlerine tarihlenen buluntular ele geçirilmiş olup yerleşimin uzun süre iskân gördüğü anlaşılmaktadır (Çiğdem, 2022, ss. 265-278).

⁸⁵ Mezarların genel olarak sade bir iç düzene sahip olması ve belirgin mimari unsurlarının bulunmaması, bunların farklı bir mezar geleneğine ait olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Akaya mezarı üzerinde yer alan sunu çanağı ve akıtma kanalı ile nekropol çevresinde belirlenen kaya nişi, bölgede ölü kültü ve ritüel uygulamalarının varlığına işaret etmektedir.

Urartu Devleti'nin yıkılışı hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılar Teişebani kentinin yıkılışını Urartu Devleti'nin sonu olarak değerlendirmiş ve bu süreci III. Sarduri dönemine tarihlendirmiştir. Bununla birlikte MÖ 609 yılı Urartu'nun siyasal varlığının sona erdiği tarih olarak da kabul edilmektedir (Piotrovskii, 1959, s. 116).

Araştırmacılar arasında Urartu'nun hangi siyasî oluşum tarafından yıkıldığına dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Öreneğin Karmir Blur'daki çalışmalar sonucunda ele geçen İskit tipi ok uçlarını kanıt olarak kullanan bazı araştırmacılar Urartu'nun İskitler tarafından yıkıldığını öne sürmüştür (Piotrovskii, 1969, s. 198; Durmuş, 1993a, s. 66). Buna karşılık söz konusu ok uçlarının Medlere de ait olabileceği yönünde görüşler bulunmaktadır (Diakonoff, 1994, s. 115).

Antik kaynaklarda bu tür silahların askerî eğitim amacıyla göçebe topluluklara gönderilen gençler aracılığıyla Medler ve Mannalar tarafından da kullanıldığı belirtilmektedir. Bu nedenle bazı araştırmacılar Urartular'nın Medler tarafından yıkıldığını savunurken, diğer araştırmacılar ise Transkafkasya kökenli topluluklarla birlikte İskit ve Medlerin yıkım sürecinde ortak bir rol oynadığını ileri sürmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 47; Diakonoff, 1951, s. 39; Parayre'e, 1994, s. 34).

Urartuların yıkılışında İskit akınlarının önemli bir etken olduğu Babil kroniklerinden anlaşılmaktadır. MÖ 609 yılı dolaylarında İskit akınlarının Urartu ülkesine kadar ulaştığına dair bilgiler bu görüşü desteklemektedir. Zira Medlerin Doğu Anadolu'da askerî faaliyet yürüttüğüne ilişkin herhangi bir arkeolojik ya da yazılı kanıt bulunamamıştır (Erzen, 1992, ss. 40-41; Özgül, 2011, s. 114). Çavuştepe katmanlarında ortaya çıkarılan İskit ok uçları bölgedeki İskit varlığını doğrulayan önemli arkeolojik bulgular arasında yer almaktadır (Erzen, 1978, s. 1 vd.). Ayrıca Herodotos'un aktardığı bilgilere göre İskitlerin bölge üzerindeki egemenliği 28 yıl sürmüştür (Herodotos, I, 106).

2.2.3.2. Kimmerler ve İskitler

Kimmerler ve İskitler, Avrasya bozkır kuşağında Orta Asya kökenli göçebe topluluklar arasında yer almaktadır. İskitlerin etnik kökeni konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte, bazı araştırmacılar onları Orta Asya kökenli Türkistan topluluklarıyla ilişkilendirmektedir. Bu çerçevede Gumilev, İskitlerin Orta Asya'daki

varlıklarının MÖ I. binyılın başlarında bozkır kuşağında yaşanan baskılar sonucunda sona erdiğini ve bu sürecin Hunlarla ilişkilendirilebileceğini ileri sürmektedir (Gumilev, 2000, s. 21).

Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasındaki bozkır kuşağına yayılan İskitler, Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerlerle karşılaşmıştır. Kimmerler, özellikle MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda Kırım merkezli olmak üzere Karadeniz'in kuzey kesimleri, Avrasya bozkırları ve Kafkasya çevresinde etkili olmuştur (Tarhan, 1983, s. 109). Kimmerler, günümüzde de aynı adla bilinen ve Kafkasya'nın merkezinde yer alan Daryal Geçidi (Portae Sarmaticae) üzerinden Kafkasları aşarak Doğu Anadolu'ya yönelmiştir.

Kimmerleri takip eden İskitler ise Kafkasları doğudan dolaşarak Hazar Denizi'nin kıyı hattını takip etmiş, Derbent (Demirkapı) Geçidi'nden geçip Azerbaycan ve İran'daki Med topraklarına ulaşmıştır (Herodotos, IV, 12; Özgül&Ceylan, 2017, s. 37; Tarhan, 2002, s. 913).

İskit adı dil, kültür ve coğrafya bakımından farklı toplulukları kapsayan genel bir adlandırma olarak kaynaklarda farklı şekillerde görülmektedir. Grek kaynaklarında MÖ 8. yüzyıldan itibaren sıklıkla "Skythai" şeklinde görülmüştür. Grekler, Karadeniz civarında bulunan İskitlerle kolonizasyon hareketinin başlaması ile karşılaşmıştır. Doğudan hareketle batıya göç eden İskitler Perslerin kuzey komşusu olmuştur. Grekler, İskit adını genel olarak Doğu Sakaları olarak adlandırılan ve Hazar Denizi'nden Tuna Nehrine kadar Karadeniz'in kuzey bozkır kuşağında yaşayan topluluklar için kullanmıştır.

Pers kaynaklarında İskitler "Saka" olarak anılmaktadır. Herodotos, bütün İskitlerin Persler tarafından "Sakai" şeklinde adlandırıldığını belirtmiştir. Çin kaynaklarında İskitler "Sai-Sai-Wang" şeklinde adlandırılırken, doğu Sakaları için özellikle "Sai" adı kullanılmıştır (Durmuş, 1993b, s. 9-10; Durmuş, 2002, s. 620; Herodotos, VII, 64).

Asur kaynaklarında ise İskitlerle ilgili ilk kayıtlara Asarhaddon dönemine ait MÖ 680-668 yılına ait "Prizma B" vesikalarında görülmüştür. Bu belgede İskitlerden Aşguzai, olarak bahsedilirken Kimmerler ise "Gimirri" adıyla anılmıştır (Durmuş, 2002, s. 620; Luckenbill, 1968, s. 517).

Kimmerler bozkır göçebelerinin batı bölümünü oluşturan Ural Altay kökenli Ön Türk toplulukları olarak değerlendirilmektedir. Antik Grek kaynaklarında Kimmerlerden “Kymmerios” olarak bahsedilmektedir. MÖ VIII. yüzyılda doğudan gelen İskitlerin baskısıyla yerlerinden edilen Kimmerler, güneye ve batıya doğru harekete geçmiştir (Tarhan, 1976, s. 355). Bu süreçte Kimmerlerin Kafkas geçitlerini aşarak Ön Asya’ya yöneldikleri anlaşılmaktadır. Herodotos, Kimmerlerin yeni yurt edinme amacıyla Doğu Anadolu’ya, Urartu topraklarının kuzey sınırlarından itibaren girmeye başladıklarını aktarmaktadır. Bu hareketlilik, Urartu Devleti’nin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarındaki göçebe baskısının artmasının temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilmelidir (Herodotos, IV, 1, XI, XII).

Urartular, Kimmer ve İskitleri “İşgugulu” olarak adlandırmaktadır. Bölge adı olarak kullanılan İşgugili ismi günümüzde Ermenistan Gümrü kentinin doğusunda yer alan Spitak ile Khnkoyan bölgeleri arasına lokalize edilmektedir. Söz konusu bölge, Güney Kafkasya’nın Kars-Ardahan ve Çıldır’a açılan kapısı konumundadır. Urartu Kralı I. Rusa zamanında kuzeydeki Guriania⁸⁶ bölgesini haraca bağlanması Urartu Devleti’nin bu tampon bölgeyle doğrudan karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Bu gelişme, Urartuların kuzey sınırlarında göçebe baskısının artmasına ve bölgenin savunma stratejileri açısından daha önemli hâle gelmesine neden olmuştur (Özgül, 2018, s. 611; Melikişvili, 1926, no. 286; van Loon, 1966, s. 15; Waterman, 1930, no.146).

I. Rusa döneminde Urartu Devleti, Kimmerler karşısında mağlup olmuştur (Hellmuth, 2008, s. 103) Urartu ve Kimmerlerin Asur kaynaklarında ilk kez birlikte anılması, MÖ 722-705 yılları arasına tarihlenen II. Sargon dönemine rastlamaktadır. Bu bilgiler, II. Sargon⁸⁷ tarafından Urartu topraklarına gönderilen Prens Sanherip’in raporlarında yer almaktadır (Deller, 1984, no. 1. 2; Lafranchi&Parpola, 1990, ss. 173-177; Parpola, 1987, no. 30-32).

⁸⁶ Guriania, Kapadokya ile Ermenistan arasında bir bölgeye yerleştirilmektedir. Bkz. Waterman, 1930, no.146. Guriania’nın lokalizasyonu konusunda farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar Guriania’yı Transkafkasya, Ermenistan ve Gürcistan arasında konumlandırır. Bkz. Ivantchik, 2001, s. 310. Bazı araştırmacılar da Guriania’nın Manna topraklarında aranması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Deller, 1984, s. 98; Toptaş, 2020, ss. 31-62. Urartu ile Kimmerler arasındaki mücadeleler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Parpola, 1987.

⁸⁷ Asur kralı II. Sargon’un Urartu Kralı I. Rusa üzerine savaş yapmadan önce Urartuların, Kimmerlerle mücadele halinde olduğu zamanda II. Sargon da Urartular üzerine sefere çıkma hazırlığı yapmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ivantchik, 1990, ss. 3-19.

Urartu ile Kimmerlerin, I. Arğişti⁸⁸ ve II. Sarduri'ye ait yazıtlarda⁸⁹ Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki Leninakan bölgesinde komşu hâline geldikleri anlaşılmaktadır. II. Sarduri yazıtlarında özellikle Kura Havzası'nda yer alan "Guriania ülkesi" ve bu bölgede yaşanan karışıklıklardan söz edilmektedir (Tarhan, 2002a, s. 914).

Kimmerler ve İskitlerin Doğu Anadolu'da bulunduklarına dair kayıtlar ise Urartu kaynaklarında geçmektedir. Bu topluluklardan ilk kez, MÖ 786-764 yılları arasında tarihlenen I. Arğişti dönemine ait Horhor Yazıtları'nda söz edilmektedir (Özgöl, 2018, s. 611; van Loon, 1966, s. 15).

"...Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim...." (Payne, 2006, no. 8, 1. 1; Melikishvili, 1960, s. 127). Bu ifade, I. Arğişti'nin İskit ülkesine doğru yayılımını ve bu topluluklarla olan komşuluğunu göstermektedir.

Kimmer akınları, Urartu ve Asur Devleti'nin birbirleriyle güç mücadelesi içinde bulunduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu süreçte her iki devlet de göçebe nitelik taşıyan Kimmer hareketlerinden doğrudan etkilenmiştir. Anadolu'ya yönelen Kimmer akınları, bölgedeki siyasal dengelerin bozulmasına ve mevcut güç yapılarının zayıflamasına yol açmıştır (Tansuğ, 1949, s. 536; Tarhan, 2002a, s. 914; Tarhan, 1984, s. 110).

Kimmerlerin Doğu Anadolu'ya girmeden önceki siyasî durum şöyleydi: MÖ 8. yüzyılın ortalarına doğru Urartu Devleti'nin sınırları Kuzey Suriye, Fırat Havzası ve Kafkasya'ya kadar genişlemişti. Bu durum Asur Devleti açısından tehlike oluşturmuştur. Diğer taraftan Asur Devleti'nin de Suriye'ye doğru genişleme ve yayılma politikası iki devleti karşı karşıya getirmiştir (Hrozny, 1947, s. 3). Kimmer akınlarının Doğu Anadolu'da görülmesi iki devlet arasındaki bu güç dengelerini değiştirmiş ve bu çekişmeleri dönem dönem müttefikliğe döndürmüştür (Tellioglu, 2005, s. 240). Kimmerler ve İskitler Anadolu'ya girişiyle birlikte bu toplulukların bölgedeki diğer

⁸⁸ I. Arğişti döneminde Kafkasya'ya yapılan seferlerde Leninakan yakınındaki Kanlıca ve Hanak/Ortakent yazıtı kuzeyde en uç noktaya ulaşıldığını göstermektedir. Yazıtlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dinçol&Dinçol, 1992, ss. 109-117; Melikishvili, 1960, no. 133.

⁸⁹ II. Sarduri dönemine ait Çıldır Gölü'nün 2 km batısında Taşköprü sefer yazıtı yer alır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan vd., 2018, s. 71; Ceylan, 2017, s. 313 vdd; Ceylan&Günaşdı, 2018, s. 91; Kalmış, 2016, ss. 40-50; Melikishvili, 1960, s. 159; Payne, 2006, s. 362.

halklar üzerindeki etkilerine bakıldığında Erzincan ve çevresinin geçici bir süre de olsa Kimmer ve İskitlerin etki alanına girdiği anlaşılmaktadır (Tansuğ, 1949, s. 536).

Kimmerler, II. Arğışti döneminde Urartu topraklarından geçerek Anadolu'nun iç kesimlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu süreçte Urartu Kralı II. Arğışti kuzey bölge sınırlarında savunma gücünü⁹⁰ artırmaya çalışmıştır. Ancak MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru Kimmerlere karşı ağır bir yenilgi almıştır. Ancak bu karşılaşmaların niteliği tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte II. Arğışti Kimmerleri Urartu topraklarından uzaklaştırıp onların batıya gitmesini sağlamıştır. Erzincan civarında inşa edilen Altıntepe Kalesi de Kimmerlere karşı bölgedeki Urartu varlığını güçlendirmeye yönelik stratejik bir merkez olarak inşa ettirilmiştir (Belli, 1982, s. 172; Durmuş, 1977, s. 273).

II. Rusa, Kimmerlere karşı daha uzlaşmacı ve yararcı bir politika izlemiştir. Zira Asurlar'a karşı Kimmerler ile birlik olup Kimmerlerin bir kısmını Urartu topraklarına yerleştirmiş ve onların yıkıcı gücünü düşman tarafına yönlendirmiştir. (Belli, 1982, ss. 172-173; Çilingiroğlu, 2002, ss. 43-44; Durmuş, 1977, s. 273; Tarhan, 2002a, ss. 914-915). Böylece Asurlular ile karşı karşıya gelen Kimmerler yapılan savaşta Asurlulara ağır bir darbe indirerek Asur Kralı II. Sargon'u öldürmüştür. Bu gelişme, Asur İmparatorluğu'nun askerî ve siyasî gücünü sarsarken, Urartu Kralı II. Rusa açısından da geçici bir rahatlama ortamı oluşturmuştur. II. Rusa, bu süreçte bir yandan Asurluların zayıflamasından faydalanmış, diğer yandan ise Kimmerleri, Urartu topraklarından uzaklaştırarak batıya, Frig egemenliğindeki Anadolu içlerine yönelmelerini sağlamaya çalışmıştır (Tarhan, 2002, ss. 914-915; Durmuş, 1997, s. 274).

Kimmer akınlarının Doğu Anadolu'dan iç kısımlara doğru yönelmesi ve onların baskıları Asurlular'un bölgedeki etkinliği zayıflamasına neden olmuştur. Urartular ise bu kez İskit akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle kuzey ve kuzeydoğudan gelen İskit saldırıları, Urartuları derinden etkilemiş ve bu durum devletin hem askerî hem de idarî yapısını ciddi biçimde sarsmıştır (Tellioğlu, 2005, s. 242).

Kimmerlerin ardından Doğu Anadolu'ya gelen İskitler geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kuran atlı kavimler olarak bilinmektedir. Doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehrine uzanan geniş bir coğrafyaya yayılan İskitlerin bu konumu onların,

⁹⁰ Sınırdaki kaleler için bkz. Çilingiroğlu, 2002, s. 72.

birçok kavim tarafından bilinmelerini sağlamıştır. Ancak buna rağmen İskitlerin kökenleri hakkında araştırmacılar arasında fikir birliğine varılamamıştır. Bazı görüşlerde İskitler, İranî bir kavim olarak anılırken, bazı görüşlerde Slav bir ırk, diğer görüşlerde Ural-Altay ırkına mensup oldukları ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Ural-Altay ırkına mensup oldukları görüşleri genel kabul görmektedir (Durmuş, 2002, ss. 620-621).

II. Rusa, Kimmerlerin ardından İskitlere karşı da diplomatik bir strateji izlemiş ve onları Manna topraklarına yönlendirmiştir. Ancak Asur Kralı Asarhaddon, İskitleri mağlup ettikten sonra kızını, İskit Kralı Parthatua ile evlendirerek iki topluluk arasında kan bağı temelli bir ittifak kurunca bu strateji sonuç vermemiştir. Bununla birlikte bu politik adım Asurlar'un açısından hem Urartuara ve hem de Medlere karşı bir önlem oluşturmuştur (Tellioğlu, 2005, s. 241).

Asur İmparatorluğu'nda bu olaylar meydana gelirken, MÖ 673-672 yıllarında Kimmerler ile Urartular arasında bir anlaşma sağlanmış ve bu ittifak sonucunda Diyarbakır'ın Şupria bölgesine⁹¹ yönelik bir sefer düzenlenmiştir. Bu bölge Asur ve Urartu arasında stratejik ve çekişmeli bir alan olarak öne çıkmaktadır. Ancak Asur Kralı Asarhaddon'nun gerçekleştirdiği sefer sonucunda üstün gelmesi bu ittifakın sonuçsuz kalmasına neden olmuştur (Salvini, 2006, s. 118; Lafranchi&Parpola, 1990, no. 31; Luckenbill, 1927, no. 607; Van Loon, 1966, s. 21).

Urartu Kralı II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu Devleti eski gücünü yitirip yıkılma sürecine girmiştir. II. Rusa döneminde (MÖ 685-645) göçebe kavimlere karşı mücadele eden Urartu Devleti önemli oranda toprak ve insan kaybı yaşamıştır (Salvini, 2006, s. 99). Bu süreç Ön Asya'daki dengeleri değiştirmiş ve yeni siyasî teşekküller ortaya çıkmasına neden olmuştur (Salvini, 2006, s. 111; Tellioğlu, 2005, ss. 242-243). MÖ 7. yüzyıl sonları ile MÖ 6. yüzyıl başlarına denk gelen İskit istilaları⁹² sonucunda yaklaşık MÖ 585 yıllarında Urartu Devleti yıkılmıştır (Belli, 1982, ss. 175-178;

⁹¹ Şupria, Diyarbakır ile Tur El Abidin Dağları arasına lokalize edilir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kessler, 1995, ss. 55-67.

⁹² Urartuların İskitler tarafından yıkıldığı yönündeki görüş bazı kale ve yerleşmelerde tespit edilen arkeolojik verilerde ilişkilendirilmektedir. Bunlardan Çavuştepe (Erzen, 1978; Çavuşoğlu, 2023, s. 1-16), Ayanis (Çilingiroğlu, 2005, ss. 63-66), Karmir-Blur (Piotrovskii, 1995) ve Toprakkale (Barnett, 1950, ss. 1-43; Belli, 2000, ss. 223-227) gibi merkezlerde izlere rastlanmıştır. Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf Kalesi (Belli&Ceylan, 2004, ss. 29-40) çalışmalarında İskit ok uçları ve yangın tabakaları bu görüşü destekleyen bulgular arasında değerlendirilmektedir. Bkz. Özgül, 2020, s. 609.

Durmuş, 1997, s. 279; Durmuş, 2008b, s. 35; Schmokel, 1961, s. 639; Tansuğ, 1949, s. 536). Urartu Devleti'nin yıkılmasının ardından Erzincan kısa bir dönem İskit egemenliğine⁹³ girmiştir (Kaymakçı, 2002, s. 376).

Urartuların yıkılması ile birlikte Asurlulara karşı harekete geçen Medler, İskitlerin yardımıyla Asur İmparatorluğu'nun MÖ 612'de yıkılmasına neden olmuştur (Piotrovskii, 1954, ss. 141-158; Tellioğlu, 2005, ss. 242-243).

Urartu Devleti ve Asur İmparatorluğunun yıkılması Doğu Anadolu bölgesinde büyük bir siyasî boşluk oluşturmuştur. Burada yaşayan birçok kabile bağımsız olarak yaşam sürmeye başlamıştır. Bağımsız yaşayan bu gruplar içinde genellikle Ermeniler ve kuzeyde Gürcü kabileleri ön plana çıkmıştır. Doğu Anadolu'da İskitler MÖ 665 yılından itibaren Kür nehri civarında Gogaren-Skasen adıyla anılan bölgede yaşamış ve 6. yüzyıl başlarına kadar bu bölgede hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir (Tellioğlu, 2005, ss. 243-244; Yakar, 2000, s. 442).

İskitler Batı Asya'nın büyük çoğunluğuna sahip olmuş iken Medlerin baskısı ile Urartuluların yaşadığı topraklara çekilmişlerdir. Bu tarihten sonra İskitler üç gruba ayrılmış diyebiliriz. Söz konusu topluluklardan bir grup Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki bölge için tekrardan doğuya dönmüş ve Parthlarla akraba olan Dahailerle karışmış olabilir. Bir grup Hindistan'a giderken bir diğer grup ise Urartu bölgesinde yaşamaya devam etmiş olabilir (Durmuş, 1997, s. 282; Durmuş, 2008b, 199-214).

Kuzeydoğu Anadolu'yu istila eden Kimmer ve İskit kabilelerinin bölgedeki varlıklarını yaklaşık MÖ 4. yüzyıla kadar sürdürdükleri bilinmektedir (Özgül, 2018, s. 615). Bu topluluk Kür ve Çoruh nehirleri arasındaki bölgeye yerleşmiştir. Ermeni kaynaklarında⁹⁴ İskit⁹⁵ varlığının Doğu Anadolu bölgesinde MÖ 336 yıllarına kadar devam ettiği görülmektedir (Tellioğlu, 2005, s. 244).

2.2.3.3. Medler

Medler hakkında antik kaynaklarda yer alan bilgiler sınırlı ve büyük ölçüde tartışmalıdır. Med tarihine ilişkin en erken anlatılardan biri, MÖ 5. yüzyılda Lidyalı

⁹³ Antik kaynaklarda Ksenophon'un "Onbinler" adlı eserinde Harpasos Irmağı'nı geçtikten sonra İskit ülkesine girildiğinden bahsedilmektedir. Buna göre İskit hâkimiyeti içinde değerlendirilen ve Erzincan'ın komşu sınırı olan Kelkit ve Şiran İskit sahası içinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Erzincan'da İskit varlığı antik kaynaklarla temellendirilmiştir (Kaymakçı, 2020, s. 377)

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Orbelian, 1866, s. 93.

⁹⁵ İskitlerin yıkılışı için bkz. Durmuş, 2008, ss. 199-214.

tarihçi Xanthus tarafından kaleme alınan *Magika* adlı eser olmakla birlikte, bu çalışma günümüze ulaşmamıştır. Benzer şekilde Herodotos'un Med rahiplerini konu alan *Magoi* adlı eseri de kayıp eserler arasında yer almaktadır. Bu nedenle Med dili ile Medlere ilişkin bilgiler, doğrudan anlatılardan yerine dolaylı veriler üzerinden değerlendirilmektedir. Bu dolaylı verilerin büyük bölümü, Akhamenid dönemi yazıtlarından elde edilmektedir. Bu yazıtlar, H. C. Rawlinson, N. L. Westergaard, Ed. Norris ve Fr. Lenormant gibi Batılı araştırmacılar tarafından çözümlenmiş ve özellikle I. Darius'un iktidar dönemine (MÖ 522-486) tarihlenen metinler Medler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte, Medlere dair en ayrıntılı ve daha güvenilir bilgiler Asur ve Babil kaynaklarında yer almaktadır (Bayrakdar, 2013, ss. 19-25).

I. Darius'un Behistun Yazıtı'nda Med halkı "Mada", Med ülkesi ise "Mata-pa" adıyla anılmaktadır (Norris, 1853, s. 115). Medler, tarih boyunca farklı kültür ve uygarlıklar tarafından çeşitli adlarla tanımlanmıştır. Yunan kaynaklarında "Medoi", Asur ve Babil metinlerinde "Mâdâyu/Madâi/Mardi" ya da "Amardi", İyonya kaynaklarında "Mâdoi", Elamca metinlerde "Mata", İbranice metinlerde ise "Madaj" adlandırmalarıyla karşılaşılmaktadır (Diakonoff, 2012, ss. 165-166). Asur kaynaklarında, özellikle II. Sargon dönemine ait yıllıklarda Medler için "Manda" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (Kerr, 2015, s. 20). Babil metinlerinde ise MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda, yabancı toplulukları tanımlamak amacıyla Medler için "Umman Manda" (Med halkları) ifadesi tercih edilmiştir. Ermeni kaynaklarında Medler "Mark", "Mar" veya "Marr" adlarıyla anılmaktadır (Bayrakdar, 2013, ss. 17, 124).

Medlerin kökeni konusu, antik ve modern araştırmalarda tartışmalı bir konu olmayı sürdürmektedir. Özellikle Medler ile Perslerin kısmen ya da bütünüyle aynı kökenden gelip gelmedikleri hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. 19. yüzyıldan itibaren bazı Batılı araştırmacılar, Medler ile Perslerin aynı kavme mensup olduklarını savunmuşlardır. Bu yaklaşım, her iki topluluğun aynı dili konuştukları veya ortak bir dile ait iki farklı lehçesini kullandıkları yönündeki tespitlere dayanmaktadır. Nitekim G. Rawlinson ve A. J. Delattre, Medce ile Eski Farsçanın aynı dil ailesine ait lehçeler olduğunu belirtmişlerdir (Rawlinson, 1920, s. 325; Delattre, 1883, s. 5). Bu çerçevede Medler ve Persler, "Aryan" kökenli topluluklar olarak değerlendirilmiştir.

Buna karşın antik kaynaklarda bu görüşü desteklemeyen yaklaşımlar da bulunmaktadır. Herodotos, Medler ile Persleri açık biçimde birbirinden farklı kavimler

olarak tanımlamaktadır. Herodotos’un Medler için kullandığı “Arioi” adı (Herodotos, I. 2) ile Persler için kullandığı “Artaei” adı (Herodotos, VII. 61), etimolojik ve morfolojik bakımdan birbirinden ayrılmaktadır. Persepolis Yazıtı’nı çözen Rawlinson da, Herodotos’ta geçen “Arioi” adlandırmasının Medler ile Persleri doğrudan aynı soya mensup kabul etmek için yeterli olmadığını vurgulamıştır (Rawlinson, 1855, s. 241). Bu bağlamda Med-Pers ilişkisi, kesin bir etnik özdeşlikten çok, kültürel ve dilsel yakınlık temelinde değerlendirilmelidir.

Medlerin ortaya çıkışı ve hâkimiyet alanlarının sınırları konusunda da araştırmacılar arasında farklı görüşler vardır. Bununla birlikte Med ülkesinin coğrafi sınırları üç yönden görece net biçimde tespit edilebilmektedir. Kuzeyde Aras (Araxes) Nehri ile Elbruz Dağ silsilesi, yani Hazar Denizi’nin güney hattı doğal bir sınır oluşturmaktadır. Doğuda Büyük Tuz Çölü (Deşt-i Kebir), batı ve güneyde ise Zagros Dağları Med ülkesini çevrelemektedir (Rawlinson, 1880, s. 3; Diakonoff, 2012, s. 91). Medlerin başkenti olarak kabul edilen Ekbatana (Hegmetana/Hamadan veya Hemedan), güney sınır hattında, Irak ile Fars bölgeleri arasındaki geçiş güzergâhına yakın bir konumda yer almaktadır (Rawlinson, 1880, s. 3; Sevin, 1982a, s. 310).

Med toplulukları, başlangıçta dağınık hâlde yaşayan federatif ve konfederatif yapılar şeklinde örgütlenmişti. İran ve Avesta metinlerine göre bu dağınık Med boyları ilk kez I. Dayauka (Vadhaghana-Az Dahaka-Dahaku) tarafından bir araya getirilmiştir. Avesta metinlerinde I. Dayauka, “Ülkelerin Sahibi” veya “Kral” unvanlarıyla anılmaktadır (Bayrakdar, 2013, ss. 325-329).

Asur baskıları ve yenilgiler sonucunda Med birlikteliği bir süreliğine dağılmış, ancak daha sonra ikinci kez yeniden teşkilatlanmıştır. Herodotos, bu yeniden birleşme sürecini Deisokos adlı bir liderle ilişkilendirir (Herodotos, I. 101). Herodotos’un Deisokos olarak adlandırdığı bu kişi, Avesta metinlerinde Kay Kavād (Key Kubad/Kubad) adıyla geçen ve Med hanedanlığını ikinci kez kuran II. Dayauka olduğu kabul edilmektedir (Bayrakdar, 2013, s. 349). Aynı kişi Asur kaynaklarında Dayauku adıyla zikredilmektedir (Luckenbill II, no. 28).

Asur kayıtlarında Medlere dair en erken bilgiler, III. Salmanassar’ın krallığının 24. yılına, yani MÖ 835 yılına tarihlenmektedir. Bu kayıtlarda Med ülkesine düzenlenen askerî bir seferden söz edilmektedir (Luckenbill, 1926, s. 581). II. Dayauka döneminde Med ülkesinin sınırları doğuda Afganistan’a, batıda ise Doğu Anadolu’ya kadar

genişlemiştir. Asur Kralı III. Salmanassar döneminde, MÖ 844 yılında Medler Namri bölgesini ele geçirmiştir. Ancak IV. Şamsi-Adad döneminde Asur orduları yeniden Med ülkesine yönelmiş ve Medlere ait birçok şehir hâkimiyet altına almıştır. Buna rağmen II. Dayauka'nın oğlu II. Fravartış (Privartus) döneminde Medler yeniden güç kazanmış; MÖ 789 yılında Asurların başkenti Ninova'ya (Musul) düzenlenen saldırı sonucunda şehir tahrip edilmiştir (Bayrakdar, 2013, ss. 353-355).

II. Fravartış'ın ardından başa geçen oğlu Kyakseres (Keyhüsrev), Medlerin güçlü ve başarılı bir dönemini yansıtmaktadır. Kyakseres Med tahtında geçtiği esnada göçebe kavim tehlikesi bulunmaktaydı. Kafkaslardan gelen İskitler, günümüzde İran sınırları içinde bulunan Urmiye Gölü'nün batısında Medlerle karşılaşmışlar ve onları yenmişlerdir. Kyakseres İskitlerin oluşturacağı tehlikeye karşı, hem tehlikeyi bertaraf etmek hem de İskit askerî gücünden yararlanmak için Asurlulara karşı İskitlerle anlaşma yoluna gitmiş ve bu anlaşma İskitlerin üstünlüğünü kabul etmek şeklinde olmuştur (Bingöl-Üngör, 2015, s. 33). Zira Herodotos'a göre İskit boyunduruğuna giren Medler, Kyakseres tarafından düzenlenen bir şölen sırasında İskit beylerinin bertaraf edilmesiyle İskit egemenliğinden kurtarılmıştır (Herodotos, 1. 106).

İskit egemenliğini sonlandıran Kyakseres Med kabilelerini tekrar birleştirmiş ve Med ordusunda düzenlemeler yapmıştır (Dandamaev, 1996, s. 37). Askerî düzenlemede Asurluların askerî sistemini⁹⁶ kullanmıştır. Atlı askerî birlikler oluşturmuş, her bir birliğe görev vererek onlara askerî eğitim verdirmiştir (Herodotos, 1. 103).

Bu şekilde ordusu teşkilatlandıran Kyakseres, Medle ülkesini hem batıda hem de güneyde genişletmek istemiştir. Bunun için MÖ 614 yılında Asur ülkesine savaş açarak Asurluların dinî merkezi olan Assur kentini ele geçirmiştir. Daha sonra Kyakseres MÖ 612 yılında Babil ve İskit ordularıyla⁹⁷ birleşerek Ninova'yı ele geçirerek, Harran'a kadar ulaşarak Asur İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmıştır (Oppenheim, 1977, s. 170). Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, toprakları Babil ve Medler arasında paylaştırılmıştır. Bu anlaşmaya göre Babil, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'in kontrolünü ele geçirirken, Medler Dicle ve Fırat nehirlerinin yukarı kesimlerinden Kızılırmak'a kadar uzanan topraklara hâkim olmuştur (Sevin, 1982b, s.

⁹⁶ II. Sarduri'nin MÖ 760-750 yıllarındaki reformu ile III. Tiğlat-Pileser'in MÖ 742'deki reformunu örnek almıştır. Bkz. Diakonoff, 1985, ss. 36-148.

⁹⁷ İskit ordularının, Medler'in Asurlulara karşı yapılan savaşta yardım ettiği yönündeki görüşler bazı araştırmacılar tarafından doğru kabul edilmiştir. Bkz. Kuhrt, 2010, s. 121; Diakonoff, 1985, s. 371.

268; Rawlinson, 2006, s. 173; Sevin, 1982a, s. 311). Böylece Medler kurdukları ittifaklar ve anlaşmalar sayesinde hâkimiyet alanlarını Kuzey Mezopotamya, Armenia ve Kızılırmak'ın doğusundaki Küçük Asya bölgelerine kadar genişletmiştir (Demir, 2014, s. 1).

Medler sınırlarının genişlemeleri sonucunda batıda Lidya Devleti ile komşu olmuştur (Bingöl-Üngör, 2015, s. 33; Dandamaev, 1996, s. 38; Olmstead, 1963, s. 29). Bu durum iki güçlü devletin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Sınırların genişlemesiyle karşı karşıya gelen Med ve Lidya Devletleri Anadolu'da Kapadokya bölgesinin egemenliği için uzun soluklu bir mücadeleye girişmiştir (Rawlinson, 2006, s. 77; Sicker, 2000, s. 70). 5 veya 6 yıl süren bu savaşın ardından iki taraf arasında 28 Mayıs MÖ 585 yılında Kızılırmak Barışı olarak adlandırılan bir antlaşma yapılmıştır (Herodotos, I, 74; Prasek, 1906, s. 164; Bayrakdar, 2013, s. 372).

Med Kralı Kyakseres MÖ 585 yılında ölünce onun yerine Med tahtına oğlu Astyages geçmiştir (Rawlinson, 2006, s. 188). Astyages'in yönetimi döneminde Medlerin siyasal yapısında yaşanan iç huzursuzluklar ve özellikle yönetimin “şiddet” temelli uygulamaları, Persler açısından bir fırsat doğurmuştur. Persler, MÖ 559 yılında Pers tahtına geçen II. Kyros (Kyros)'un liderliğinde isyan etmiştir. II. Kyros, Astyages'in yönetiminden rahatsız olan bir grup Med soylusunu da yanına alarak askerî gücünü toplamış ve Medlere karşı ayaklanmıştır. Bu süreçte Medler ile Lidyalılar arasında mevcut olan barış ortamı, MÖ 550 yılında Perslerin Medlere yönelik saldırısıyla sona ermiştir. Kyros'un Med başkenti Ekbatana'yı ele geçirmesiyle Med Devleti tarih sahnesinden çekilmiş, Asya'nın hâkimi konumundaki Medlerin yerini Persler almıştır (Briant, 2002, ss. 31-32; Rollinger, 2007, s. 17; Kaya, 2018, s. 116).

Kyakseres döneminde Med hâkimiyeti altında bulunan Persler, yukarıda belirtildiği gibi II. Kyros'un liderliğinde Med boyunduruğundan kurtulmuş ve kısa süre içerisinde bölgesel bir güç hâline gelmiştir (Günaltay, 1951, s. 122). Böylece Doğu Anadolu'nun Pers yönetimine dâhil oluşu da bu tarihsel gelişme ile başlamıştır.

Herodotos'un aktardığı bilgilere göre Armenia, Pers hâkimiyeti öncesinde Medlere bağlı bir ülke konumundaydı. Perslerin, Medleri mağlup etmesinin ardından, Med egemenliği altındaki diğer bölgelerde olduğu gibi Armenia da Pers yönetimine katılmıştır. Herodotos, Armenia'nın da içinde bulunduğu bu bölgeyi Pers idarî sisteminde on üçüncü satraplık olarak tanımlamaktadır (Herodotos, III, 41; VII, 260;

Yücel, 2018, s. 23). Ayrıca MÖ 550 yılında Ekbatana'nın ele geçirilmesinin ardından Kyros'un burada elde ettiği ganimetleri Anşan'a götürdüğü bilinmektedir (Briant, 2002, s. 31). Pers ayaklanmasının nedenlerine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte, Herodotos bu isyanın temel nedeni Perslerin, Med egemenliğinden kurtulma arzusu olarak açıkça ifade etmektedir (Herodotos, I, 25-27).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Med varlığına ilişkin arkeolojik kanıtlar sınırlıdır. Bölge üzerine çalışmalar yapan C. Sagona, Asur belgelerinde Doğu Anadolu'daki Med konfederasyonundan söz edildiğini belirtmektedir (Yiğitpaşa, 2016a, 28). Bununla birlikte Med coğrafyasının sınırları konusunda oldukça geniş ve tartışmalı değerlendirmeler bulunmaktadır. Med hâkimiyet alanının Azerbaycan, Ermenistan, Güneybatı Gürcistan, İran, Afganistan, Özbekistan, Güneybatı Türkmenistan, Kuzeydoğu Irak (Acem Irak) ile Kızılırmak'a kadar uzanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kapsadığı ileri sürülmüştür (Bayrakdar, 2013, ss. 397-398).

Med kentleri arasında, Van adını taşıyan bir yerleşimin günümüzde Türkiye sınırları içerisinde bulunan Van kentiyle ilişkilendirilebileceği gibi, İran'daki Kuhistan bölgesinin eski adı olabileceği de öne sürülmektedir. Güneydoğu Anadolu'da yer alan Mardin kentinin de bir Med yerleşimi olduğu iddia edilmektedir. Bu görüş, Asurluların Medleri kentin eski adı olan Amida ile ilişkilendirmelerine ve Eğin'de bulunan Girik-i Hacıyan kurganlarının varlığına dayandırılmaktadır. Ayrıca Mardin Müzesi'nde sergilenen balbal taşlarının Asur döneminden ziyade Medlere ait olduğu ileri sürülmektedir (Bayrakdar, 2013, ss. 409-411).

Ancak Medlerin Doğu Anadolu Bölgesi'ni hâkimiyet alanı içerisine almış oldukları genel olarak kabul edilmekle birlikte, bu durumu güçlü biçimde destekleyecek arkeolojik verilerin eksikliği dikkat çekmektedir. Bu nedenle bölgedeki Med varlığı, kalıcı ve kurumsallaşmış bir yönetimden çok öncü bir hâkimiyet veya nüfuz alanı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Yozgat'taki Kerkenes Dağı yerleşiminin uzun süre Medlere ait olduğu düşünülmüş, ancak daha sonraki araştırmalar bu alanın Frig yerleşmesi olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca MÖ 574 yılında Urartu Devleti'nin bölgede hâlen varlığını sürdürmesi, Med hâkimiyetinin Doğu Anadolu'da tam anlamıyla yerleşmediğini göstermektedir (Rollinger, 2007, s. 17-18).

2.2.3.4. Persler

Persler, kökenleri itibarıyla Aryan ya da Hint-İran dillerini konuşan topluluklar arasında yer almaktadır. İran platosuna yerleşmeden önce Perslerin hangi coğrafyadan göç ettikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kafkasya üzerinden ya da Doğu Kafkasya’da Dağıstan geçidi aracılığıyla gerçekleştiğine dair farklı görüşler ileri sürülmektedir. Nihayetinde Perslerin İran’ın batısında yer alan ve tarihsel kaynaklarda Fars olarak bilinen bölgeye yerleştikleri anlaşılmaktadır (Atayi, 2019, s. 522). Bu bölge günümüzde Zagros sıradağlarının güney bölgesinde yer alan Fars bölgesiyle örtüşmektedir (Dandamaev, 1989, s. 4; Kuhrt, 2010a, s. 360; Kuhrt, 2010b, s. 47; Sevin, 1982a, s. 310). Antik kaynaklarda Pers adı çeşitli şekillerde adlandırılmıştır. Farsça kaynaklarda Parsa, Grekçe kaynaklarda ise Persis şeklinde geçmektedir (Dandamaev, 1989, s. 4). Parsua, Barsua, Parsuas şeklindeki bu adlandırmalar da verilen isimler arasındadır (Atayi 2019, s. 522).

Perslerle ilgili ilk tarihsel bilgiler Asur kayıtlarında yer almaktadır. Bu kayıtlarda Perslerin haraç ödeyen topluluklar arasında yer aldığı görülmektedir. Zira Asur Kralı III. Salmanassar’ın krallığının 24. yılında, Asurlar, Parsualar’dan (Persler) haraç almışlardır (Luckenbill, 1926, no. 581; Olmstead, 1963, s. 22). Persler ve ilk hükümdarlarına dair daha ayrıntılı bilgiler ise Yeni Babil ve Pers dönemine ait yazılı belgelerde yer almıştır. Bu kaynaklar, Perslerin çok sayıda kabileden oluştuğunu ve bunlar arasında özellikle Pasargadların öne çıktığını göstermiştir. Bu yazıtlar ise: “Behistun Yazıtı (Dandamaev, 1989, s. 5; King&Thompson, 1907, s. 1; Kuhrt, 2010, s. 11; Waters, 2014, s. 59), II. Kyros ve Anşan hakkında bilgiler içeren Nabonidus Kroniği (Schaudig, 2001, s. 24; Kuhrt, 2010b, s. 50; Pott, 2011, s. 35; Waters, 2011, s. 287) ve Sippar Silindiri” olup daha sonraki kaynaklarda da yer almıştır (Schaudig, 2001, s. 417).

Pers İmparatorluğu’nun kuruluşu, Anşan hükümdarı II. Kyros’un Pers kabilelerini birleştirmesi ve MÖ 6. yüzyılın ortalarında Med Krallığı’nı devirmesiyle gerçekleşmiştir. II. Kyros, hem Anşan hem Pers kralı olarak tanımlanmış ve kendisini Akhamenid hanedanının bir üyesi olarak göstermiştir. Pers İmparatorluğu’nun kuruluşu genellikle MÖ 554/553 yıllarına tarihlendirilmektedir (Briant, 2017, s. 2; Wiesehöfer, 2003, s. 19). II. Kyros’un Akhamenid soyundan geldiğini vurgulaması Pers egemenliğinin meşruiyetini güçlendirmeye yönelik bir strateji olarak değerlendirilebilir.

Perslerin de atası olarak kabul edilen bu soy yaklaşık iki yüz yıl boyunca imparatorluğu yönetmiştir (Casabonne, 2007, ss. 23-24; Kuhrt, 2019, s. 353; Schaudig, 2001, s. 24). Nabonidus Kroniği'nde II. Kyros'tan hem Anşan Kralı hem Parsua kralı olarak bahsedilmektedir (Schaudig, 2001, s. 417; Waters, 2011, s. 287). Behistun Yazıtı'nda ise II. Kyros, kendini "Ben Akhamenidli/Ahamenişli Kyros" şeklinde⁹⁸ tanımlayarak Akhamenid soyundan geldiğini açıkça belirtmektedir (Stronach, 2017, s. 87; Karaketir, 2015, s. 18). Annesi, Med kralının kızı Mandane'nin oğlu olan II. Kyros, Med kraliyet ailesiyle kan bağı yoluyla akrabaydı. Bu durum iki hanedanın soy bağı bakımından birbirine daha da yakınlaşmasını sağlayarak Persler ile Medler arasındaki siyasal geçiş sürecini kolaylaştıran önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir (Herodotos, I. 74; Lloyd, 2000, s. 97).

Med Krallığı, Astyages döneminde en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Ancak giderek daha baskıcı bir yönetim anlayışı benimsemesi halkta huzursuzluğa yol açmıştır. Med ve Pers arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi bölgesel istikrarsızlıkla birleşince⁹⁹ Mezopotamya'da da güvenlik kaygılarını artırmıştır. Bu süreçte Babil Kralı Nabonidus kuzey sınırını güvence altına almak amacıyla savunma tedbirleri almış ve "Med Duvarı"nı yaptırmıştır. Tüm bu gelişmeler krallık açısından kaygı verici bir ortam oluşturmuştur. Bu gelişmeler Med kontrolünün zayıflamasına neden olurken, Pers Kralı II. Kyros'un ise giderek güç kazanmasını sağlamıştır (Dandamaev, 1984, s. 326; Rawlinson, 2006, ss. 188-193).

MÖ 550 yılında II. Kyros'un Med Krallığı'na karşı düzenlediği sefer sonucunda Med Devleti, Pers egemenliği altına girmiştir (Kuhrt, 2010, s. 47). Medlerin yıkılışının ardından hızla ilerleyen Pers egemenliği, Ön Asya'dan güneyde İran platosuna ve batıda Halys Nehri'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkili bir güç hâline gelmiştir. Böylece Pers egemenliği baskın bir güç olarak ortaya çıkmıştır (Lloyd, 2000, s. 97).

II. Kyros ele geçirilen yerlerde yaşayan halklar arasında istikrarı sağlamak amacıyla esnek ve kapsayıcı bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Bu doğrultuda yerel

⁹⁸ Bu yazıtın Kyros döneminde mi I. Darius döneminde mi yazıldığına dair farklı görüşler için bkz. Vallat, François (1997). Cyrus l'usurpateur. Topoi. 1, 423-434. Pasargada anıtı hakkında bilgi için bkz. Stronach, 2017, ss. 85-122.

⁹⁹ Babil Kralı Nabonidus bir yandan Med Kralı Astyagesi, Pers Kralı'na karşı uyarırken diğer yandan Pers Kralı Kyros'un Med Kralı Astyages'e isyan girişiminde yardımında bulunmuştur. Bkz. Rawlinson, 2006, s. 192.

unsurlarla uyumlu bir yönetim kurarak, sadakati sağlamış ve Ön Asya toprakları üzerindeki gücünü pekiştirmiştir (Herodotos, I, 123). Barışçıl bir düzen kuran II. Kyros, Medlerin mevcut idarî yapısını korumuş ve böylece uç bölgelerden gelebilecek tehlikelere karşı sınırlarını güvence altına almıştır (Ghirshman, 1965, s. 129).

Pers Devleti'nin idarî teşkilatı, II. Kyros döneminde sistemli bir yapıya kavuşturulmuş ve devlet yönetimi, Pers idare anlayışının temel unsurlarından biri hâline gelen "satraplık" sistemi üzerine kurulmuştur (Herodotos, I, 92). Satraplık sisteminde satrap olarak atanan kişiler Pers soyluları ve nüfuzlu kişiler arasından seçilerek, açık bir şekilde askerî ve sivil yetkilerle görevlendirilmişlerdir. Bu yöntemle merkezî otoritenin taşrada etkin biçimde temsil edilmesi amaçlanmıştır. Böylece imparatorluk genelinde idarî süreklilik ve siyasal istikrar büyük ölçüde tesis edilmiştir (Ksenophon, VIII, 6; Kuhrt, 2010, s. 414).

Pers Devleti'nin askerî ve siyasî anlamda gücünün pekişmesi, Ön Asya'daki hâkimiyet alanını hızla genişletmiş ve bu gelişme komşu devletlerle yeni siyasal gerilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Lidya Kralı Kroisos açısından Perslerin hızla ilerlemesi Anadolu'daki toprakları açısından bir tehdit olarak algılanmıştır. Daha önce Lidya ve Medler arasında oluşturulan sınır düzeninin Perslerin yükselişiyle bozulması bölgedeki güç dengelerini değiştirmiştir. Zira Kroisos topraklarını doğuya doğru genişletme hedefini yeniden canlandırmak amacıyla Perslere karşı harekete geçmiştir. Böylece Lidya Kralı Kroisos ile II. Kyros arasında Anadolu'nun siyasal geleceğini belirleyecek olan egemenlik mücadelesi başlamıştır (Kuhrt, 2010, s. 368).

2.2.4.1. Kızılırmak (Halys) Savaşı

II. Kyros Pers tahtına geçtiği dönemde daha öncede belirtildiği gibi Med Krallığı, Astyages'un liderliğinde en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Bu sınırlar günümüzde İran, Ermenistan ve Doğu Anadolu bölgesini kapsayacak şekilde batıda Kızılırmak Nehri'ne kadar uzanmaktaydı (Diakonoff, 1985, s. 132). Pers ordularının doğudan Anadolu içlerine kadar ilerleyebilecekleri ana askeri ve ticari güzergâhın Fırat-Erzincan hattı ya da Kelkit Vadisi üzerinden şekillendiği kabul edilmektedir (Bryr-Winfield, 1985, s. 14; Kaymakçı, 2020, s. 377). Bu coğrafi koridor Perslerin Doğu Anadolu platosundan Orta

ve Batı Anadolu'ya güvenli bir şekilde intikal etmelerini sağlayan stratejik hat niteliğindedir.

II. Kyros döneminde Perslerin giderek güçlenmesi ve batıya yönelen yayılmacı politikaları, Persler ile Lidya Krallığı'nı karşı karşıya getirmiştir (Tekin, 2007, s. 53). MÖ 6. yüzyıl ortalarında Phrygialılar, Mysialılar, Mariandynler, Khalybler, Paphlagonialılar, Thraklar, Thynler, Bithynialılar, Karlar, İonlar, Dorlar, Aiollar ve Pamphyliyalılar da dâhil olmak üzere Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü Lidya Kralı Kroisos'un egemenliği altındaydı (Herodotos, I, 28). Frigya'nın fethinin ardından Lidya sınırları Halys'a kadar genişlemiş, Kroisos döneminde Lidya güney sınırı hariç hemen hemen Küçük Asya'ya kadar yayılmıştır. Pers askerî gücünün giderek artması Kroisos'u endişelendirmiş ve nihayetinde Kroisos, Persler üzerine savaş hazırlığını başlatmıştır (Bean, 1975, s. 266).

Kral Kroisos, Pers seferine çıkmadan önce endişelerini gidermek amacıyla dönemin ünlü kâhinlerine başvurmuştur. Dolphoi'deki kâhinin Persleri yeneceği yönündeki kehaneti üzerine Kral Kroisos, Perslere karşı harekete geçme kararını kesinleştirmiştir (Herodotos, I. 46-53). Bu süreçte Lidya Krallığı'nın sahip olduğu ekonomik güç belirleyici bir rol oynamıştır. Lidya zenginliğini büyük ölçüde bulunduğu bölgede bulunan altın rezervlerine dayanmaktaydı. Maden kaynağını Tmolos dağından akan ve başkent Sardeis (Sardes)'ten geçerek Gediz ovasında hâkim konumda olan Paktalos (Sart) Çayı'ndan almaktadır (Cahill, 2006a, s. 9; Herodotos, I, 93; Strabon, XIII, 4-5; Tekin, 2008, s. 53). Bu doğal kaynak Lidya'yı ekonomik ve siyasî açıdan bir krallık haline getirmiştir (Bean, 1975, s. 265). Ayrıca Kroisos döneminde altın ve gümüş sikkelerin basılması, antik dünyanın ekonomik tarihi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir (Eroğlu, 2016, s. 42; Sevin, 2003, s. 273). Bunun yanı sıra Lidyalılar Batı Anadolu şehirleri, deniz ticareti ve limanlar üzerindeki kontrolleri sayesinde zenginleşmiş ve nüfus birikimleri artmıştı. Bu durum onların koloniler kurmalarına ve savunma sistemlerini güçlendirmelerine olanak sağlamıştır (Dusinberre, 2013, s. 26).

Lidyalıların sahip olduğu bu olanaklar, Perslerin ilgisini çekmekteydi. Zira Lidyalılara karşı kazanılacak bir zafer, Perslerin, Lidya'nın Batı Anadolu'daki ticaret yollarına ve bölgenin ekonomik kaynaklarına erişim sağlaması anlamına geliyordu.

(Eroğlu, 2016, s. 42; Sevin, 2003, s. 273). Tüm bu nedenlerden dolayı II. Kyros da Lidyalılar'a karşı harekete geçmiştir.

Askerî hazırlıklarını tamamlayan II. Kyros ile Lidya Kralı Kroisos, birbirlerine karşı harekete geçişlerdir. Pers egemenliğini tanımayan Lidya Kralı Kroisos ordusunu toplayıp Orta Anadolu'ya doğru ilerlerken, II. Kyros ise İran'dan yola çıkarak Kapadokya yönünde hareket etmiştir (Tekin, 2007, s. 53) II. Kyros, savaş öncesinde İyonyalılar ve Aiollar'dan Lidya Krallığına karşı müttefik olarak kendisine katılmalarını istemişse de bu isteğine yalnızca Miletos kenti tarafından olumlu yanıt verilmiştir (Herodotos, I, 76, 141). Ancak Lidya Kralı Kyros Sardeis şehrini ele geçirince İyonyalılar ve Aiollalılar, Perslere tabi olmak istemişlerdir. II. Kyros bu ayrıcalığı sadece Miletos'a vererek İyonyalılar Perslere karşı birleşik bir konfederasyon oluşturmalarını engelleyerek bölgedeki dengeyi kendi lehine çevirmiştir (Herodotos, I, 141; Young, 1988, s. 35). Lidya üzerine yürüyen II. Kyros, Asur ve Arbela'yı geçip Dicle üzerinden ilerleyerek, daha sonra ünlü Kral yolu olarak anılacak olan ana güzergâhı kullanarak Batı Anadolu'ya ulaşmıştır (Young, 1988, s. 34).

Lidya Kralı Kroisos, Pers tehdidini karşılamak amacıyla Kapadokya bölgesindeki Peteria'ya ilerlemiş ve burada bulunan yerel yerleşimleri yağmalayarak onları göç etmeye zorlamıştır (Herodotos, I, 76). Kroisos ile II. Kyros'un orduları Peteria'da günümüzde Yozgat ili sınırlarında yer alan Kerkenes Dağı civarında karşı karşıya gelmiştir (Herodotos, I, 73, 76; Briant, 1986, s. 45). Lidya Kralı Kroisos'un askerî gücü, II. Kyros'un ordusuna kıyasla daha sınırlıydı. Bunun temel nedeni, II. Kyros'un Orta Asya'daki müttefiklerinden ilave askerî birlikler temin etmiş olmasıdır (Herodotos, I, 76-77; Briant, 1986, s. 45). Tarihte Peteria Savaşı (Mö 547) olarak geçecek olan savaşta her iki tarafın da kesin bir üstünlük sağlayamadığı ilk çatışmalar oldukça şiddetli geçmiştir. Lidya ordusunun sayıca Pers kuvvetlerinden daha az olması, mevsim şartlarının değişmesi ve II. Kyros'un yeni bir saldırı başlatmaması üzerine Lidya ordusu geri çekilmiştir (Herodotos, I, 77).

Kroisos bu hamlesinin ardından Lidya dışındaki askerlerini dağıttı ve yeni bir saldırıya hazırlanmak üzere Sardeis'e dönmüştür (Cahill, 2006, s. 100; Herodotos, I, 76-77; Kuhrt, 2010, s. 369). İlkbaharda yeniden saldırıya geçebilmek amacıyla asker teminine başlayan (Young, 1988, 34) Lidya Kralı Kroissos, Perslere karşı Babil, Mısır

ve (Dusinberre, 2013, s. 23) Sparta'nın da dâhil olduğu bir ittifak kurmuştur (Jeffery, 2008, s. 349).

Yukarıda belirtildiği gibi Lidya Kralı Kroissos geri çekilince, II. Kyros, Lidya ordusunun geri çekilmesini stratejik bir fırsat olarak değerlendirmiş ve vakit kaybetmeden Lidya ordusunu takip ederek başkent Sardeis üzerine yürümüştür (Herodotos, I, 79; Kuhrt, 2010, s. 369). Bu şehir Boz Dağları'nın zirvesinde deniz seviyesinden yaklaşık 300 m yükseklikte doğal savunma avantajlarına sahip bir konumda bulunmasına rağmen Persler tahkimatın güçsüz kaldığı bir alandan şehre sızmayı başarmışlardır (Cahill, 2006b, s. 107). Sonuç olarak Sardeis, Pers ordusunun kuşatmasının ardından ele geçirilmiş ve Pers egemenliği altına girmiştir (Herodotos, I, 83).

Sardeis'in düşüşü, Yakın Doğu'daki siyasal, toplumsal ve ekonomik dengelerin değişmesine yol açmıştır. Zira bu zaferle Pers egemenliğinin Batı Anadolu'ya doğru genişlemesini başlatan II. Kyros, egemenliğini neredeyse tüm Anadolu'ya yaymıştır (Gray&Lift, 1964b, s. 9). Anadolu'da önemli Demir Çağı uygarlığı olan Lidya'nın yıkılmasıyla Batı Anadolu'da Pers egemenliğinin önü açılmış ve II. Kyros hâkimiyet alanını neredeyse tüm Anadolu'ya yaymıştır. Aynı zamanda bu gelişme bölgede son Demir Çağı Krallığı'nın da sona erdiğini ve krallık düzeninin sona erdiğini göstermektedir.

Persler, Lidya'yı egemenliği altına aldıktan sonra İyon ve Aiol kentleri tarafından II. Kyros'a bağlılıkları bildirilmiştir. Ancak II. Kyros bu bağlılığı reddetmiş (Herodotos, I, 141) ve onları vergiye bağlayarak Küçük Asya toprakları üzerinde Pers hâkimiyetini doğrudan merkezi yönetimin otoritesi altına almıştır.

II. Kyros'un, Lidyalılara karşı kazandığı bu zafer, Kroisos'un İyonya şehirlerini ve çevresindeki Karin, Aiolis ve Troid bölgelerini alarak kurduğu merkezi ve genişletilmiş Lidya Krallığı ortadan kaldırmıştır. Bu durum ise Halys Nehri'nin ötesinde doğuya doğru uzanan yayılmacı bir sürecin tek merkez etrafında toplanan bir imparatorluk sistemine dönüşmesinin başlıca aşamalarından birini oluşturmuştur (Balcer, 1984, s. 95; Herodotos, I, 28).

II. Kyros'un Lidya'yı ele geçirmesinden sonra Sardeis, Pers idarî sistemi içerisinde Batı Anadolu'daki Pers yönetiminin fiili merkezi hâline gelmiştir. Pers

yönetimi altında Lidya, II. Kyros döneminde yalnızca önemli bir satraplık merkezi hâline gelmemiş; aynı zamanda Doğu Yunan kültürüyle etkileşim içinde Hellenleşmiş bir yapı olarak gelişmiştir. Arkeolojik bulgular Sardeis'te yaklaşık iki yüzyıl süren Pers yönetiminin kent yaşamı üzerinde belirliölçüde etkili olduğunu göstermektedir. Persler, Sardeis'i MÖ 336 yılına kadar güvenli bir şekilde egemenlik altında tutmuştur. Herne kadar bazı Yunan kentleri zaman zaman el değiştirmiş olsa da Persler, Anadolu'nun iç kesimlerindeki egemenliklerini sürdürmüştür (Balcer, 1983, ss. 257-258).

II. Kyros'un, Miletosla yaptığı anlaşma Pers politikasının Batı Anadolu'daki dengeleri değiştirmesinde belirleyici olmuştur. Bu anlaşma sonucunda Karia toprakları İyonya'dan ayrılmış; böylece Doğu Yunan kentleri ile Karia'nın Perslere karşı ortak bir direnişin oluşturması engellenmiştir. Ayrıca Batı Anadolu'nun en önemli liman kentlerinden biri olan Miletos kenti egemenlik altına alınmıştır (Balcer, 1984, s. 98). Bu gelişmeler, Ön Asya ve Yunan dünyasının siyasal dengelerini önemli ölçüde değiştirmiş; Anadolu'nun büyük bölümü Pers egemenliği altına girmiştir. Fetihlerin ardından II. Kyros, ele geçirdiği toprakları idarî bölgelere ayırmış ve bu bölgelerin yönetimini denetlemek üzere valiler görevlendirmiştir. (Sevin, 1982a, s. 312).

Persler tarafından oluşturulan bu idarî yapı daha önce de belirtildiğigibi satraplık olarak adlandırılmaktadır. Pers dilinde “xšaçaṣavan” şeklinde adlandırılan sistem bölge sorumlusu ya da koruyucusu anlamına gelmektedir II. Kyros döneminde temelleri atılan satraplık sisteminin Anadolu ve Doğu Anadolu'da uygulanmaya başlanması, (Bahar, 2011, s. 299; Briant, 2002, s. 65; Duran, 2015, ss. 62-63; Sarıkaya, 2011, ss. 205-206; Wiesehöfer, 2003, ss. 94-102) Anadolu coğrafyasının ilk kez yabancı bir imparatorluğun kurumsal idarî teşkilatı içerisinde yönetildiğini ortaya koymaktadır. Bu gelişmeyle birlikte Pers etkisi, Anadolu'da siyasal ve kültürel alanlarda kısa sürede belirgin hâle gelmiştir.

Pers egemenliği altındaki Anadolu, idarî teşkilatlanma bakımından iki büyük bölge veya satraplık olarak ayrılmıştır. Zira II. Kyros Lidya'yı fethettikten sonra II. Kyros, bölgeyi iki eyalete bölmüştür. Birinci bölge Behistun ve Persepolis'teki Elam belgelerinde Lidya, başkenti Sardeis'e atfen Sparta ismi ile anılmıştır (Dandamaev, 1985, s. 24; Sevin, 1982c, s. 270; Schwertheim, 2004, s. 39; Yavuz, 2014, s. 2; Yiğitpaşa, 2016a, s. 99). Herodotos'ta da Pers geleneğine uygun olarak Lidya'dan

Sparta adıyla söz edilmektedir (Herodotos, III, 120). II. Kyros yönetiminde Batı Anadolu'da kurulan ikinci satraplık ise Phrygia'dır. Phrygia Satraplığı'nın merkezi Daskyleion olup Trakya, boğazlar, Propontis ve Helespontos bölgeleri kapsamaktadır (Sevin, 1982c, s. 270; Schwertheim, 2004, s. 39; Yavuz, 2014, s. 2; Yiğitpaşa, 2016a, s. 99). II. Kyros bu idarî sistemle Pers İmparatorluğu'nun Anadolu'daki hâkimiyetinin kurumsal temelini oluşturmuş, daha sonra bu uygulamayı I. Darius yeniden düzenlenip geliştirilmiştir (Mansel, 2004, s. 258).

2.2.4.2. Bölgede Uygulanan Yönetim Organizasyonu

Persler idarî sistemde; Mısır, Mezopotamya, Levant ve Küçük Asya gibi gelişmiş toplumlarda kullanılan mevcut idarî geleneklerden yararlanmakla birlikte bunları kendi siyasî ihtiyaçlarına uygun biçimde yeniden düzenlemiştir (Bayraktar, 2013, s. 542). II. Kyros, MÖ 539'da Babil'i fethederek "Kral" unvanını aldıktan sonra hâkimiyeti altındaki topraklarda idarî düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda sistem yeniden düzenlenmiş ve "satraplık" sisteminin temelleri atılmıştır. (Olmstead, 1963, s. 59).

II. Kyros'un kurduğu bu sistem kurumsal yapısına I. Darius döneminde kavuşmuştur. I. Darius'un satraplık sisteminde yaptığı en önemli yenilik görevlendirmeleri Pers kökenli bireylerle sınırlandırılmasıydı (Brosius, 2006, s. 48). Zira satraplık sisteminin ilk dönemlerinde fethedilen bölgelerde satraplar ve diğer üst düzey yöneticiler çoğunlukla yerel unsurlar arasından görevlendirilmekteydi. Ancak Pers kökenli olmayan kişilerin üst düzey görevlere atanması zaman zaman isyanlara yol açmış; bu nedenle söz konusu uygulamaya I. Darius döneminde son verilmiştir (Brossius, 2006, s. 47; Ksenopohon, VIII, 6). Bu dönemden itibaren kralın kardeşleri satraplık makamlarına atanmış, daha sonraları ise kralın kuzenleri, yeğenleri ve diğer yakın akrabaları da bu görevlere getirilmeye başlanmıştır. Hatta bazı durumlarda satraplık görevinin babadan oğula geçerek hanedanlık niteliği kazandığı da görülmektedir. Ancak bu uygulama her zaman kralın onayına bağlı olarak gerçekleşmekteydi. Bu durum, satraplık makamının merkezî kraliyet otoritesine bağlı bir idarî teşkilat unsuru olarak faaliyet gösterdiğini açıkça ortaya koymaktadır (Brossius, 2006, ss. 47-48; Ksenophon, VIII, 6).

Satraplıkların idarî yapılanması, işleyişi, merkezi denetimi, görev ve yetkileri ise belirli bir sisteme tâbiydi. Satraplık sistemi, kendi içerisinde belirli bir hiyerarşik yapılanmaya sahip olan gelişmiş bir idarî teşkilattı. Bu teşkilatın en üst basamağında yer alan satraplar, eyaletlerin genel idarî ve malî işleyişinden sorumlu taşra yöneticileri olarak görev yapmaktaydı. Bununla birlikte satraplıklar, yönetimin daha etkin yürütülebilmesi amacıyla satraplara bağlı daha küçük idarî birimlere ayrılmıştır. Bununla birlikte satraplıklara bağlı idarî birimlerin teşkilatlanması eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Örneğin Babil'in bölgesel yönetiminden *pahatu* (vali) sorumlu olurken, Ebir-Nari bölgesi Bel Pahati Ebir Nari veya Phw/Ahat Yehudaye (Yehud Valisi) tarafından idare edilmekteydi. Özellikle Mısır'daki idarî yapı, satraplıklara bağlı alt yönetim birimlerinin teşkilatlanmasına dair önemli veriler sunmaktadır. Yerel düzeyde muhtar benzeri görevler üstlenen fratakalar, yerel vali veya bölgesel yönetici niteliğinde görev yaparken, bunların altında garnizon veya ordu komutanı olarak rab bayla, hukuk işlerinden sorumlu görevli olarak ise haftaksvapata (sekan) faaliyet göstermekteydi (Casabonne, 2007, s. 27; Duran, 2015, s. 70; Wiesehöfer, 2003, s. 102).

Pers yönetimi, satraplara geniş idarî yetkiler vermekle birlikte bu yetkilerin merkezî otoriteyi zayıflatmasını önlemek amacıyla etkili bir denetim sistemi oluşturmuştur. Bu sistemin temel unsurunu Pers belgelerinde "spasaka" (kralın gözü/kulağı) olarak adlandırılan müfettişler oluşturmaktaydı. Kral adına görev yapan bu görevliler, yıl içerisinde belirli aralıklarla satraplıkları teftiş ederek idarî işleyişi, vergi düzenini ve eyaletlerin genel durumunu denetlemekteydi. Ayrıca hazırladıkları raporları doğrudan krala sunmaları sayesinde merkezî yönetimin taşra üzerindeki hâkimiyeti sürekli olarak korunmuştur. Resmî statülerinin kralın oğulları veya kardeşleriyle benzer bir hiyerarşik düzeyde değerlendirilmesi, bu görevin Pers idarî sistemi içerisindeki önemini göstermektedir (Balcer, 1977, ss. 258-261; Herodotos, I, 114-III, 36; Kaya, 2018b, s. 167; Lloyd, 2021, s. 1037; Olmstead, 1963, s. 59; Wiesehöfer, 2003, s. 102; Wiesehöfer, 2009, s. 86).

Satraplar, kralın temsilcisi sıfatıyla görev yaptıkları eyaletleri yönetme yetkisine sahipti. Başlıca görevleri arasında yerel yönetimin idaresi, vergilerin toplanması, ticaretin denetlenmesi ve ihtiyaç duyulduğunda asker temin edilmesi yer almaktaydı. Bunun yanında satraplar, eyaletleri ilgilendiren idarî kararları kendi yetki alanları içerisinde alabilmekte; ancak devletin genel siyasetini ilgilendiren önemli konularda

krala danışmak zorunda kalmaktaydılar. Ayrıca siyasî ve askerî meselelerde yabancı elçilerle görüşebilme yetkisine de sahiptiler (Briant, 2002, s. 65; Brosius, 2006, s. 48). Satraplara geniş idarî ve askerî yetkiler tanınmasının temel nedeni, imparatorluğun geniş coğrafyasında karar alma süreçlerini hızlandırmak ve yerel ihtiyaçlara zamanında müdahale edebilmektir. Bununla birlikte Akhemenid yönetimi, bu yetkilerin merkezî otoriteyi zayıflatmasını önlemek amacıyla müfettişlik sistemi, düzenli teftişler ve doğrudan krala karşı sorumluluk esasına dayanan çok katmanlı bir denetim mekanizması oluşturmuştur. Böylece satraplık sistemi, yerel yönetimlere belirli ölçüde idarî esneklik tanırken merkezî yönetimin siyasal ve askerî üstünlüğünü de muhafaza eden dengeli bir idarî model hâline gelmiştir. Dolayısıyla satrapların temel görevi yalnızca eyalet yönetimini yürütmek değil, aynı zamanda Pers Devleti'nin merkezî otoritesini taşrada temsil etmek ve devlet düzeninin devamlılığını sağlamaktır (Herodotos, III, 120).

Satrapların en önemli görevlerinden biri de eyaletlerdeki vergi sisteminin düzenli işlemlerini sağlamaktır. Satraplıklardan nakdî ve aynî olmak üzere iki farklı vergi alınmaktaydı. Phori veya haraç olarak adlandırılan nakdî vergiler çoğunlukla gümüş ve altın olarak ödenirken (Wiesehöfer, 2003, ss. 103-104), aynî vergiler büyükbaş hayvanlar, sanat eserleri ve iâse malzemelerinden oluşmaktaydı (Casabonne, 2007, s. 25). Toplanan vergilerin belirli bir kısmı imparatorluk merkezine gönderilirken, kalan kısmı eyaletlerin ihtiyaçları için satrapların kullanımına bırakılmaktaydı. Aynî vergiler ise depolarda muhafaza edilerek garnizonların ve kamu hizmetlerinde çalışan işçilerin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmaktaydı (Wiesehöfer, 2009, s. 83).

Vergilendirme sisteminin sürdürülebilirliği doğrudan tarımsal üretime bağlı olduğundan satraplar, ziraî faaliyetlerin düzenli biçimde yürütülmesini de denetlemekteydi. Bu kapsamda toprağın verimliliğini artırmak, üretimin devamlılığını sağlamak ve vergi gelirlerini güvence altına almak amacıyla ekim faaliyetlerini teşvik etmek, ağaç dikimini desteklemek ve tarımsal üretimi korumak satrapların sorumlulukları arasında yer almaktaydı (Dusinberre, 2013, s. 35; Duran, 2015, s. 76; Holland, 2007, s. 212; Ksenophon, IV. 8).

İdarî ve malî görevlerinin yanı sıra satraplar askerî alanda da önemli sorumluluklar üstlenmekteydi. Yerel askerî birlikleri sevk ve idare etmek, gerektiğinde

merkezî orduya asker göndermek ve bazı durumlarda paralı asker toplamak satrapların temel askerî görevleri arasında yer almaktaydı (Frye, 1963, s. 110). Bunun yanında sınır bölgelerinin korunmasından sorumlu hıştrpn unvanlı görevliler olarak da hizmet vermekteydiler (Wiesehöfer, 2003, s. 212).

Pers ordusu yalnızca imparatorluğun dış tehditlere karşı savunulmasını sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda vergilerin toplanması ve eyaletlerde çıkabilecek isyanların bastırılmasında da önemli rol oynuyordu. Bu nedenle satraplar, ordunun sürekli savaşa hazır durumda bulunmasını sağlamak ve merkezî yönetimin askerî gücünü taşrada desteklemekle yükümlüydüler (Dusinberre, 2003, s. 4).

Akhamenid Devleti zamanında kurumsal niteliğe kavuşan satraplık sistemi, Pers Devleti'nin yıkılmasının ardından da varlığını tamamen kaybetmemiş; ancak sonraki dönemlerde önemli değişikliklere uğramıştır. Büyük İskender, Pers topraklarını ele geçirdikten sonra bazı satrapları görevlerinde bırakmış, bazı satraplıklara ise kendi güvendiği kişileri atamıştır. Bunun sonucunda idarî yapı büyük ölçüde korunmuş olmakla birlikte satraplık sisteminin işleyişinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim Bisutun Yazıtı ile Akhamenid dönemine ait Dahyava listeleri karşılaştırıldığında, İskender'in özellikle Küçük Asya'da "kurtarılmış" olarak nitelendirilen bölgelerde idarî birimleri daha ayrıntılı biçimde yeniden düzenlediği görülmektedir (Jacobs, 2021, s. 845).

Sonuç olarak satraplık sistemi, geniş coğrafyaya yayılan Akhamenid Devleti'nin idarî bütünlüğünü sağlayan, merkezî denetim ile yerel yönetim arasında denge kuran ve sonraki devlet teşkilatlarını da etkileyen en önemli idarî kurumlardan biri olmuştur.

2.2.4.3. Doğu Anadolu Bölgesindeki Satraplık Yönetimi

Doğu Anadolu Bölgesi, Persler tarafından oluşturulan satraplık bölgesi olarak hiyerarşik düzende yerini almıştır. Van gölü yakınlarındaki Urartu yazıtı ile Xerxes'in Kaya yazıtı bölgenin satraplık içindeki önemini göstermektedir. Herodotos'un (V. 52) kraliyet yolu üzerinde tarif ettiği güzergâhta geçen bölge de bu önemi göstermektedir (Briant, 2002, s. 742). Bölge Asur kayıtlarında Urartu/Uruadri/Uruatri (Piotrovski, 1969, s. 43; Van Loon, 1966, s. 6) Babil kayıtlarında "Urastu" olarak adlandırılır. II. Kyros'un Arbela'yı fethedip Kapadokya sınırlarından geçtiği savaşın yer aldığı

Nabonidus Kroniği'nde Doğu Anadolu bölgesinin “Ú]-[ras-†u” adı¹⁰⁰ ile anıldığı görülmektedir (Oelsner, 1999, s. 379; Rollinger, 2008, s. 56; Sarıkaya, 2011, s. 200; Smith, 1924, ss. 112-116). Pers döneminde bu bölge imparatorluğun satraplık listelerinde yer alan kalıcı beş isimden¹⁰¹ biri olan Armenia olarak anılmaya başlanmıştır (Balcer, 1988, s. 1 vd.; Kaya, 2018b, s. 163; Sevin, 1982a, ss. 316, 319).

Armenia adı Pers-Akhamenid döneminde Doğu Anadolu Bölgesi için kullanılmaya başlanmıştır. II. Kyros ile Kroisos arasında gerçekleşen Lidya Savaşı sırasında Armenialıların II. Kyros'u Astyages'in halefi olarak kabul etmesiyle Armenia, Pers satraplığı olarak ilan edilmiştir (Olmstead, 1963, s. 39). I. Darius'un¹⁰² Behistun Yazıtı'nda satraplık sisteminde 23 bölgeden biri olarak listelenen Doğu Anadolu bölgesinin adı Armenia olarak geçmektedir (Briant, 2002, s. 173; Dandamaev&Lukonin, 1980, s. 109). Armenia adı aynı zamanda kayıtlarda Armina olarak da geçmektedir. I. Darius kitabesindeki satraplıklar ve Armenia şu şekilde kaydedilmiştir (Briant, 2002, s. 742).

“Kral Darius: Bunlar bana tabi olan eyaletlerdir ve ben Ahuramazda'nın lütfuyla onların kralı oldum: Persia, Elam, Babylonia, Assyria, Arabia, Mısır, deniz tarafında oturanlar, Lydia, Ionia, Media, Armenia (Armina), Cappadocia, Parthia, Drangiana, Aria, Chorasmia, Bactria, Sogdiana, Gandara, Scythia, Sattagydia, Arachosia ve Maka toplam yirmi üç ülke.” (King&Thompson, 1907, s. 4).

Herodotos, vergi dâhilinde saydığı Armenia bölgesini on üçüncü satraplık olarak belirtmiş ve Armenia ile Karadeniz'e kadar uzanan halklardan toplanan vergiyi şu şekilde kaydetmiştir.

“... Paktyik ülkesinden, Armenia ve komşuları olan ülkelerden, Karadeniz'e kadar olan yerlerden dört yüz talant geliyordu; burası on üçüncü hükümetti...” (Herodotos, III, 93).

Armenia satraplığının ödediği vergi 400 olarak geçmektedir (Herodotos, III, 93; Olmstead, 1963, s. 291).

¹⁰⁰ Nabonidus kroniğinde II 17 ve II 18'deki LU ve Ú harfleri U harfini vermektedir. Olası ülke adlarından Urartuların bu adı vermesi dolayısıyla kroniğin okuması bu yöndeki muhtemel sonucu vermektedir. Bkz. Rollinger, 2008, s. 56.

¹⁰¹ Diğer satraplıklar; Daskyleion, Sardeis, Kappadokia, Ionia'dır.

¹⁰² I. Darius ve krallığının yapılandırılması ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mitchell, 2015, ss. 363-380.

Armenia'nın sınırlarını doğudan Urmiye Gölü, kuzeyden Kafkasya (İberia), batıdan Fırat Nehri oluşturmaktadır. Satraplık doğudan Media, batıdan Kapadokya güneybatıdan Kilikya, kuzeydoğudan Mateinler ile komşudur. Armenia bölgesinin sınırları kesin olarak belirlenememekle birlikte, genel olarak Yukarı Fırat'ın doğusundan başlayarak Van Gölü çevresi, Aras Vadisi, Kur Nehri'nin güneyi ve Gökçe Gölü'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı (Drower, 1996, ss. 170-171). Söz konusu coğrafya, daha sonraki dönemlerde Büyük Armenia ve Küçük Armenia olarak adlandırılan bölgeleri kapsamaktadır. Büyük Armenia günümüz Ermenistan topraklarının büyük bölümünü ifade ederken, Küçük Armenia Anadolu'nun kuzeydoğu ve doğu kesimlerini ifade etmektedir (Galichian, 2014, s. 25). Küçük Armenia'nın merkezini eski Urartu Devleti'nin toprakları olan özellikle de Van Gölü ve çevresi ile Fırat Nehri çevresini kapsamaktadır (Briant, 2002, s. 742; Kaya, 2018, s. 163; Kuhrt, 2013, s. 239).

Perslerin bu idari yapısı içerisinde Erzincan ve çevresi, Armenia Satraplığı'nın batı sınırını oluşturmaktadır. Bölge Yukarı Fırat geçitlerinin yanı sıra Karadeniz ile İç Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli güzergâhları denetlemektedir. Bu stratejik konumu sayesinde imparatorluğun önemli bir askeri ve idari tampon sahası haline gelmiştir.

Geç Demir Çağı'na gelindiğinde Doğu Anadolu, antik kaynaklarda "Armenia" adıyla anıldığı görülmektedir (Herodotos, V, 52; Ksenophon, IV, I; Strabon, XI.14.12). Antik yazarlar, Armenia'nın coğrafi konumunu ve komşu bölgelerini ayrıntılı biçimde tasvir etmişlerdir. Buna göre bölge; doğuda Media, batıda Kappadokia, kuzeyde Kolkhis ve İberia, güneyde ise Syria, Fırat Nehri ve Kommagene ile çevrilidir (Strabon, XII.1.1, XII.2.10, XII.3.1, XII.3.15, XII.3.18, XII.3.28, XII.3.30). Ksenophon ise Dicle Nehri ile Kentrites (Botan) Irmağı'nın Armenia'nın güney sınırını oluşturduğunu, Kentrites Irmağı'nın aynı zamanda bölgeyi komşusu Karduklardan ayırdığını belirtmektedir (Ksenophon, III. I). Bölgede yer alan diğer topluluklar Phasianlar (Ksenophon, IV, 6-5; Lehmann-Haupt 1910, 792), Taokhlar (Ksenophon, IV, 7; Lehmann&Haupt, 1910, s. 792), Khalybler (Herodotos, I, 28-1; Ksenophon, IV, 3-4; 4.5.35; 4.7.15-18; Sinclair, 1989, s. 164), Skythenler (Ksenophon VII, 18), Makronlar (Ksenophon VII, 26; VIII, I-8), Mossynoikler (Diodorus Siculus, XIV, 30, 5), Kolkhlar

(Ksenophon VIII, 8, 22; Koromila, 2002, s. 284; Müller, 1997, s. 100; Rothman, 2004, s. 143 vdd.) yer almaktadır.

Armenia'ya ilişkin ilk bilgiler Astyages dönemine uzanmakla birlikte, bölgenin Astyages'in ölümünün ardından II. Kyros döneminde Pers topraklarına katıldığı bilinmektedir (Dandamaev, 1994, ss. 38-39). Şöyle ki Med tahtına geçen II. Kambeyses, II. Kyros ile iş birliği yaparak Babil ve Asur topraklarına ortak seferler başlatmıştır. Bu gelişmeler sırasında Pers hâkimiyetini tanıyarak vergi ödemekle yükümlü olan Armenia Kralı Tigranes, merkezî yönetime karşı çıkararak vergi vermeyi reddetmiştir. Bunun üzerine II. Kyros, Armenia üzerine bir askerî sefer düzenlemeye karar vermiştir.

Bu hazırlıklar geleneksel av organizasyonu görünümünde planlanarak gizli bir şekilde ilerlettirilerek şüphe çekmeden ordunun hareket edebilmesi sağlanmıştır. Düzenlenen av etkinlikleri sayesinde Armenia sarayına yaklaşan II. Kyros ve ordusunun bölgeye geldiği haberi kısa sürede yayılmıştır. Bunun üzerine Kral Tigranes ve ailesi kaçmaya teşebbüs etmişse de Armenia'nın yüksek kesimlerinde bekleyen Khrysantas tarafından esir alınmıştır. Ancak Kral Tigranes ve ailesi II. Kyros'a bağlılıklarını bildirince bağışlandılar. Armenia halkı ise direniş göstermeden teslim oldu ve II. Kyros'u sevinçle karşıladı. Armenia ordusu da Pers ordusuna katıldı. Ardından II. Kyros komutasındaki birleşik Pers–Armenia kuvvetleri, Armenia'nın kuzey sınırlarında yaşayan Khaldeanlara karşı askerî harekât düzenlemiş, stratejik noktaları ele geçirmiş ve bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla bu mevkilerde kaleler inşa ettirmiştir.

Armenia'nın hâkimiyet altına alınmasından sonra II. Kyros ile II. Kyakseres'in iş birliği devam etti ve müttefikler bu sefer Asurlulara saldırarak onları egemenlik altına aldılar. (Demir, 2014, s. 1-3).

I. Darius dönemine gelindiğinde Babil seferine sırasında Armenia'da isyanlar çıkmıştır. Zira kendini Med/Pers kralı olarak ilan eden Fravartthis (Phraortes) adlı kişi tarafından Med ve Armenia ülkelerinde ayaklanmalar başlatılmıştır (Ghirshman, 1965, s. 140). Bu isyanlar ilk bakışta ulusal nitelikli görünse de, farklı bölgelerde eş zamanlı olarak ortaya çıkması isyancıların ortak bir amaç doğrultusunda hareket ettiklerini göstermez. İsyanı bastırmak amacıyla I. Darius, ilk olarak Vaumisa komutasındaki Pers ordusunu Armenia'ya göndermiştir. Pers ordusu Ocak ve Mayıs aylarında iki ayrı sefer düzenlemiş; ancak her iki girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Armenialı

isyancıların Pers kuvvetlerine karşı direnişlerini sürdürmeleri, bölgeye ilave askerî kuvvet sevk edilmesini zorunlu kılmıştır I. Darius, kendisine bağlı Ermeni komutan Dadarşi'nin idaresinde ikinci bir orduyu Armenia'ya göndermiştir. Bu ordunun bölgeye ulaşmasının ardından çatışmalar Zuzza, Tigra ve Uyama'da devam etmiştir. Savaşın bitiş tarihi tam olarak belli olmamasına rağmen MÖ Çatışmaların kesin sona erme tarihi bilinmemekle birlikte, savaşın MÖ 522 yılı Mayıs ayında başladığı ve MÖ 521 yılı sonlarına kadar yaklaşık bir buçuk yıl devam ettiği kabul edilmektedir (Gray vd., 1964, ss. 177-178; King&Thompson, 1907, s. 27). Çatışmaların sonunda I. Darius, Armenia üzerindeki Pers hâkimiyetini yeniden tesis etmeyi başarmıştır. Bu olay Behistun Yazıtı'nda da ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir. Yazıtta bu olay şu ifadelerle anlatılmaktadır:

“Kral Darius söylemektedir: Benim hizmetkârım Dâdarşi isimli bir Armenialıyı Armenia'ya gönderdim ve ona söyledim: ‘Git, ayaklanan ve beni tanımayan ordunun cezasını ver’. Böylelikle Dâdarşi harekete geçti. Armenia'ya geldiğinde, ayaklananlar birleştiler ve onunla çatışmak için Dâdarşi'ye karşı ilerlediler. Armenia'da Zuzza denilen bölgede çatışma gerçekleşti. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti. Thûravâhara ayının sekizinci gününde (MÖ 20 Mayıs 521) çatışma yaşandı.

Ayaklananlar ikinci defa toplandılar ve çatışma için Dâdarsi'ye karşı ilerlediler. Armenia'da Tigra olarak adlandırılan bir kalede çatışmaya katıldılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti. Thûravâhara ayının onsekizinci gününde (MÖ 30 Mayıs 521) çatışma yaşandı.

Ayaklananlar üçüncü defa toplandılar ve çatışma için Dâdarşi'ye karşı ilerlediler. Armenia'da Uyamâ olarak adlandırılan bir kalede çatışmaya katıldılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti. Thâigacis ayının dokuzuncu gününde (MÖ 20 Haziran 521) çatışma yaşandı. Böylece Dâdarşi ben Armenia'ya gelinceye kadar, Armenia'da benim için bekledi.

Benim hizmetkârım Vaumisa isimli bir Persliyi Armenia'ya gönderdim ve ona söyledim: Git, ayaklanan ve beni tanımayan ordunun cezasını ver. Böylelikle Vaumisa harekete geçti. Armenia'ya geldiğinde, ayaklananlar birleştiler ve onun çatışmak için

Vaumisa'ye karşı ilerlediler. Assyria'da Izalâ denilen bölgede çatışma gerçekleşti. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti. Anâmake ayının onbeşinci gününde (MÖ 31 Aralık 522) çatışma yaşandı.

Ayaklananlar ikinci defa toplandılar ve çatışma için Vaumisa'ye karşı ilerlediler. Armenia'da Autiyâra olarak adlandırılan bir kalede çatışmaya katıldılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti. Thûravâhara ayının sonunda (MÖ 11 Haziran 521) çatışma yaşandı. Böylece Vaumisa ben Armenia'ya gelinceye kadar, Armenia'da benim için bekledi".

I. Darius döneminde meydana gelen isyanlar ardından Armenia'nın yönetiminde idarî değişikliklere gidilmiştir. I. Darius, II. Kyros döneminde atanan satrapları değiştirerek yerel Pers soylularını, kraliyet üyelerini satraplıkların başına getirerek merkezi otoriteyi güçlendirmeyi esas almıştır (Aslan, 1920, s. 18; Brosius, 2006, s. 48). Bu değişiklik Armenia bölgesinin Armenia ve Alarodia adıyla ikiye bölünerek iki ayrı satraplık haline getirilmesiyle devam etti. Alarodia bölgesinin sınırı Ağrı dağından başlayarak Van-Tendürek bölgesine kadar uzanıyordu. 18. satraplık olarak belirlenen bu bölgenin merkezi muhtemelen günümüz Erivan olarak belirlenmişti. Bu çalışmanın odak noktası olan ve Doğu Anadolu bölgesindeki esas çalışmamızı oluşturan bölge ise muhtemelen 13. satraplık sınırları içerisindeydi.

Erzincan-Altıntepe'de çıkarılan buluntular bu bölgenin Akhemenid yönetimi altında vergi bölgesi olduğunu göstermektedir (Cook, 1985, s. 257; Grousset, 2005, s. 74; Yücel, 2018, s. 25). Burada çıkarılan gümüş eşyaların Perslere ait olduğu da iddaalar arasındadır (Mellink, 2008, 231). Armenia satraplığının Doğu ve Batı Armenia olarak ayrılması muhtemelen I. Kserkses zamanına denk gelmektedir. Bu ayrıntı I. Kserkses ve halefi I. Artaserhas'ın kraliyet mezarlarında bulunan kabartmalarında görülmektedir (İnan, 2023, s. 293). Ksenophon, *Anabasis*'te Doğu Anadolu'nun yönetimini Armenia ve Batı Armenia arasında bölünmüş olarak bildirir (Ksenophon, II. 4. 8, 9; IV. 4. 4, 7, 17). I. Kserkses ve I. Artaserhas dönemlerinde Deveboynu Sırtı'nın bu iki sınırı belirlediği görülmektedir (Sagona, 2004, ss. 322-323).

Armenia satraplığının Doğu ve Batı olarak ikiye ayrımının ardından Erzincan ve çevresi Doğu ile Batı bölgelerini oluşturan idari sınır hattını oluşturmuştur. Batı Armenia Satraplığı ayrımıyla birlikte idari saha olan Erzincan merkez sahası haline gelmiştir. Ksenophon'un bahsettiği Batı Armenia Satrapı Tiribazos'un yönetim sahası olarak belirtilmiştir. Karasu (Teleboas) Irmağı çevresini içine alan coğrafya doğrudan Erzincan ve çevresindeki Pers varlığını göstermektedir.

“Teleboas (Karasu) ırmağına vardılar. Bu bölge Batı Armenia olarak adlandırılıyordu. Bu bölge satrapın generali ve aynı zamanda kralın yakın arkadaşı da olan Tiribazos tarafından yönetiliyordu” (Ksenophon, IV. 3-4).

Erzincan'ın Pers döneminde idari ve siyasi merkeziliğini gösteren en somut veriler bulunmaktadır. Arkeolojik kanıtlar, Batı Armenia satraplığının Erzincan'ın Üzümlü ilçesi yakınlarındaki Altın-tepe (Cimin Tepesi) olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır (Sagona, 2004, s. 301; İnan, 2023, s. 293). Altın-tepe'nin ikinci tabakasında yer alan apadananın Akhamenid dönemine tarihlenmesi, boyalı seramikler, çanak çömlekler ve bazı gümüş parçalarında Pers kültürünün etkisi görülmesi buranın Batı Armenia satraplığının yönetim merkezi olarak görülmesini güçlendirmektedir (İnan, 2023, s. 293; Mellink, 2008, s. 231; Summers, 1993, s. 85-96; Tosun, 2022, ss. 391-392; Yiğitpaşa, 2010, s. 116). Urartu dönemine tarihlendirilen bu apadananın Akhamenid dönemi prototipini oluşturduğu belirtilmiştir (İnan, 2023, s. 293; Özgüç, 1966, ss. 10-12).

Altın-tepe'nin batısında yer alan Saztepe yerleşiminin de Urartu Devleti'nden sonra kullanımı devam etmiş ve Akhamenidler için önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Buna mukabil bazı araştırmacılar Batı Armenia satraplığının idarî merkezinin Cimin (Saztepe) olabileceğini öne sürmüşlerdir (Işıklı&Parlıt, 2019, s. 188; Yılmaz&Karaosmanoğlu, 2019, s. 331; Işıklı&Özdemir, 2019, ss. 351-362; İnan, 2023, s. 293). Bir diğer görüş ise Batı Armenia'nın merkezinin Kemah olabileceği yönündedir (Hewsen, 1983, s. 142). Genel olarak Batı Armenia'nın bu dönemdeki sınırları Kafkasya, Fırat Nehri ve Karadeniz şekillenmektedir (İnan, 2023, s. 294).

Bu arkeolojik veriler dâhilinde Perslerin Erzincan Ovası'nı bölgesel sistem içerisinde vergi toplama sahası, lojistik ve askeri kontrol merkezi olarak işlevlendirildiğini göstermektedir. Böylelikle Erzincan sahası Doğu Anadolu içerisinde

Akhamenid idari ve askeri yapının devamlılığını sağlayan ana saha görevinde olmuştur (Herodotos, III, 93; Olmstead, 1963, s. 291; Yücel, 2018, s. 25).

II. Artaserhas ile Lidya satraplığı görevinde bulunmuş kardeşi Genç Kyros (Kiros) arasındaki çatışma Armenia bölgesinin daha sonraki tarihsel dönemleri hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle Ksenophon tarafından önemli bilgiler elde edilmektedir. Pers tahtında yaşanan iktidar mücadelesi Kral II. Artaserhas ile kardeşi Genç Kyros¹⁰³ arasında MÖ 401 yılında Kunaksa Savaşı¹⁰⁴ ile sonuçlanmıştır (Wieseföher, 2003, ss. 141-148). Genç Kyros'un satrap ve Küçük Asya'da "Karanos Komutanı"¹⁰⁵ olarak başlayan mücadelesi Doğu Anadolu coğrafyasını daha ayrıntılı tanımamızı sağlamıştır (Ksenophon, 1.1-2; Wieseföher, 2003, s. 101). Bu bilgiler Ksenophon'un Kunaksa Savaşı'ndan sonra Genç Kyros'un paralı askerleri yollarını bulmak için Ksenophon liderliğinde Armenia coğrafyasındaki serüvenlerini anlatmasıyla elde edilmektedir. Ayrıca Ksenophon verdiği bilgilerde Armenia bölgesini zengin ve kalabalık topraklar olarak tasvir etmektedir (Ksenophon, V, 17).

II. Artaserhas'ın sadık adamlarından olan Artasyras Armenia bölgesindeki Kunaksa Savaşı'nda etkin rol oynamıştır. Artasyras ile II. Artaserhas arasındaki iyi ilişkiler Kral'ın kızı Rhodogune ile Artasyras'ın oğlu Orontes arasında siyasî bir evlilik gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu evlilik Orontes Armenia satraplığının idaresine getirilmesini sağlamış ve aynı zamanda Pers soyundan gelme koşulunu da yerine

¹⁰³ Anabasis'e göre Genç Kyros taht için yetenekli ve yeterli biri olarak görülmüştür (Ksenophon, I. 9. 1)

¹⁰⁴ Kunaksa Savaşı öncesinde Genç Kyros gizlice asker toplamaya başladı. Sparta'dan asker isteğinde bulunan Genç Kyros'un talebi olumlu karşılandı. Zira Sparta komutanı Klerkhos'un, Genç Kyros'a her konuda yardımcı olduğu ve paralı asker temininde destek sağladığı belirtilmektedir. Genç Kyros, Tissaphernes'in Milet kuşatmasından çağırdığı askerlerle birlikte Yunan ordusunu Sardeis'te topladı. II. Artaserhas'ın sadık adamlarını da yanına çeken Genç Kyros MÖ 401 yılının ilkbaharında harekete geçti. Frigya'ya ulaşan Genç Kyros'un ordusuna Kolossos'tan ve Celena'dan da paralı askerler dâhil oldu. Ancak Genç Kyros'un yaşadığı malî sıkıntılar askerlerin maaşlarını ödemesini güçleştirmişti. Genç Kyros'un ordusu ile Kapadokya'dan geçerek Kilikya'ya ve Babil'e ulaşan Genç Kyros burada konaklayıp II. Artaserhas'ın ordusunu beklemeye başladı. II. Artaserhas'ın ordusu; Abrokom, Tissaphernes, Gobryas ve Arbaces komutası altındaydı. Ancak Abrokom'un ordusu Fenike'den Babil'e gelirken zamanında savaşa yetişmemişlerdi. Genç Kyros karşısında II. Artakserkses'in ordusu geri çekilince, Fırat Nehri'ni geçen Genç Kyros'un askerleri savaşı kazandıklarını düşünerek ilerlemeye devam ettiler. İki ordu 3 Eylül 401'de Babil Cunaxa (Kunaksa) Köyü yakınlarında tekrar karşılaştılar. Başlangıçta Genç Kyros'un ordusu II. Artaserhas'ın ordusunu dağıtmış gibi görünse de II. Artaserhas'ın Genç Kyros'u öldürmesiyle II. Artaserhas galip gelmiştir. Bkz. Dandamaev, 1985, ss. 203-229. Ksenophon'a göre Genç Kyros'un ordusunda savaş başlangıcında 12.900 Yunan paralı askeri, 100.000 Pers ve diğer uluslardan asker ve 20 tırpanlı savaş arabası bulunmaktaydı. Bkz. Ksenophon, I, 7-10-11. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sezer, 2024a, ss. 341-345.

¹⁰⁵ Yunanlılar tarafından verilen bir unvan olup Küçük Asya'nın askerî yetkilerle donatılan komutanı anlamına gelmektedir. Bkz. Wiesehöfer, 2003, s. 101.

getirmiştir. Böylece Orontes¹⁰⁶ (Ervanduni) Hanedanlığı,¹⁰⁷ uzun süre Armenia bölgesini yönetmiştir (Diod. Sic. XV, 2; Ksenophon, II, 8; Ksenophon, V, 17; Payaslian, 2007, s. 8).

Armenia bölgesinde uzun süre satraplık görevi yapan Orontit Hanedanlığı'nda bu süre zarfında I. Orontas MÖ 401-344 arasında II. Orontes MÖ 344-331 ve son olarak Mithranes MÖ 331-317 yılları arasında satraplık görevini üstlenmiştir (Payaslian, 2007, s. 8; Toumanoff, 1963a, ss. 279-280).

II. Artaserhas döneminde Orontit Hanedanlığı Armenia bölgesinde neredeyse bağımsız bir güç olarak kendini gösterdi. Zaman geçtikçe güçlenen I. Orontes MÖ 366 yılında kayınpederi ve kralı olan II. Artaserhas'a karşı isyan girişiminin başında bulundu. Bastırılan isyan sonucu affedilen I. Orontes¹⁰⁸ Mysia satraplığına getirildi (Diodorus, XV. 90-91; Lang, 1983, ss. 506-507).

Armenia satraplığı atamaları kral soyundan gelen ve yediler adı verilen geleneksel bir sistem dâhilinde yapılmaktaydı (Ksenophon, II. 4. 8-13; Sarıkaya, 2016, s. 78; Strabon, XI. 14-15). I. Orontes'in MÖ 344 yılında ölümüyle Armenia satraplığında idarî boşluk oluşmuştur. Ancak III. Artaserhas, Casudi Savaşı'nda III. Darius'un¹⁰⁹ göstermiş olduğu cesarettten dolayı onu Armenia satraplığının başına getirmiştir (Badian, 2000, ss. 245-246). MÖ 336 yılına kadar satraplık görevi yapan III. Darius'un Pers tahtına geçmesi ile satraplık görevine II. Orontes tayin edilmiştir (Brosius, 2002, s. 31; Demir, 2014, s. 8).

III. Darius ile Büyük İskender arasında MÖ 331 yılında yapılan Gaugemela Savaşı'nda II. Orontes, III. Darius komutasına 40.000 piyade ve 7.000 süvariden oluşan

¹⁰⁶ Orontit adı Ervanduni ya da Ervand şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu isim İran menşinden gelip Pehlevce arvand/aurand (güçlü) anlamı taşımaktadır. Bkz. Lang, 1983, s. 507; Toumanoff, 1963b, s. 278. Bu arada bu bilgiler Nemrud Dağı'nda bulunan Kommagene Kralı I. Antiochus'un cenaze anıtında geçmektedir.

¹⁰⁷ Orontit Hanedanlığı'nın kökenleri net olarak bilinmese de Akhameniş Hanedanlığı'na bağlı oldukları kabul edilmektedir Payaslian, 2007, s. 8. Bu konuda Ksenophon; "*kral soyundan gelen ve savaş konularında en iyilerden sayılan Persli Orontas*" olarak bahsetmiştir. Bkz. Ksenophon, I, VI.

¹⁰⁸ II. Artaserhas'ın Kıbrıs seferi sırasında krala karşı isyan edenler arasında Tribazos (I. Orontes'in vekili) da bulunuyordu. Ancak I. Orontes'in Tribazos'u şikâyet etmesi üzerine, Tribazos yargılanmış ve böylece I. Orontes yeniden itibarını kazanmaya başlayıp Mysia'ya satrap olarak atanmıştır. Bkz. Diodorus, XV. 11-90; Demir, 2014, s. 7.

¹⁰⁹ III. Darius için kullanılan "Comondas/Codomannus" isminin onun gerçek adı olduğu belirtilmiştir. Bazı kaynaklarda Comondas ifadesinin III. Darius'u aşağılamak için Yunanlılar tarafından verildiği söylense de bunun muhtemel bir durum olmadığı belirtilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Badian, 2000, ss. 246-247.

bir ordu göndererek Perslere askerî destek sağlamıştır. Armenia'dan gönderilen süvariler Arbela'daki savaşta Perslerin sağ kanadını oluşturmalarına rağmen Perslerin yenilgisini engelleyememiştir (Lang, 1983, s. 508). Nitekim II. Orontes'in oğlu Mithranes aynı zamanda Lidya satraplığı görevinde bulunmasına rağmen, saf değiştirerek İskender'in ordusuna katılmıştı bu durumda yenilgiye neden olmuştu. İskender karşısında taraf değiştiren Mithranes ise aşağıda da belirtileceği üzere Armenia bölgesinin satrabı olarak tayin edilmiş ve bu şekilde ödüllendirilmiştir (Toumanoff, 1963, s. 279).

Guagemela Savaşı sırasında Batı Armenia¹¹⁰ bölgesinden Pers ordusuna askerî birlik¹¹¹ gönderildiği bilinmektedir (Arrian, III, s. 8; İnan, 2023, s. 295; Jacobs, 1994, s. 183; Pastor, 2016, s. 274). III. Darius'un ordusunda Suriye, Kappadokkia ve Armenia'dan çok sayıda askerî kuvvet yer bulunmaktaydı. Ayrıca Baktriane, Sogdiana, Hindistan ve Sakalar orduya dâhil olmuştur (Arrian, III. 13. 4). Ancak III. Darius'un ordusu her ne kadar kalabalık ve güçlü olsa da Büyük İskender'in ordusu karşısında yenilgiye uğramıştır. Bu yenilgi sonucunda Pers/Akhamenidlerin otoritesi çökmüş ve Akhamenidler dağılma sürecine girmiştir (Bosworth, 2004, s. 139 vdd.; Bosworth, 2005, s. 106; Briant, 2002, ss. 840, 850; Brosius, 2006, s. 31; Nawotka, 2021, s. 473; Messerschmidt, 2021, ss. 673-674; Sezer, 2024, ss. 2910-2914). Bu zafer sonucunda Armenia bölgesi ise Büyük İskender egemenliğine girmiş, Büyük İskender, buraya kendi taraftarı olan II. Orontes'in oğlu Mithridates'i satrap olarak atamıştır (Lang, 1983, s. 508; Toumanoff, 1963, s. 279).

Armenia bölgesi Büyük İskender'in egemenliğine girdikten sonra idari yapıda radikal bir değişikliğe uğramamıştır. Büyük İskender'in Perslere bu denli özgürlük alanı vermesi Fırat'ın doğusundaki hakimiyetini kurmayı daha kolaylaştırdığını söyleyebiliriz (Yücel, 2018, s. 29). Bu durum kuzeybatı sınır bölgesinde yer alan Sper altın madeni için gönderilen Makedonların, Armenialılar tarafından öldürülmesi olayı ve buna karşı Büyük İskender Armeniaları cezalandırmaması Armenia otoritesinin devam ettiğini

¹¹⁰ Batı Armenia terimi Julius Sezar döneminden sonra ortaya çıkmıştır. Karadeniz'in güneydoğu kesimini ifade eden bu tabir modern tarihçiler tarafından Büyük Armenia'yı ayırt etmek için kullanılmıştır. Ancak Ksenophon eserinde bu bölgeden küçük bir satraplık olarak söz etmektedir. Bkz. Pastor, 2016, s. 274. Bu bölgenin I. Darius döneminde de bilindiği anlaşılmaktadır. Bkz. Jacobs, 1990, ss. 42-44.

¹¹¹ Armenia'dan gönderilen askerî birlikleri Orontos ve Mithraustes tarafından yönetilmekteydi. Bkz. Arrian, III, VIII.

göstermektedir (Grousset, 2005, s. 77; Demir, 2014, s. 8). Bu doğrultuda bölgede Hellen kültüründen ziyade Pers ve yerel Armenia kültürel geleneklerini korunarak toplum üzerinde baskın etkisi devam etmiştir (Panossian, 2006, s. 36). Büyük İskender'in MÖ 323 yılında ölümünün ardından fethettiği bölgeleri yöneten komutanları arasında başlayan güç mücadeleleri nedeniyle imparatorluk parçalanmıştır. Bu süreçte Fırat hattı ve Doğu Anadolu sahası Asya mirası üzerinde hak iddia eden komutanların stratejik güç çekişmeleri haline gelmiştir (Duran, 2015, s. 86).

2.2.3.5. Seleukos

Büyük İskender'in ölümünün hemen ardından Babylonia'da yapılan toplantıları ile Makedonya birliğinde beklenen istikrarı sağlayamamıştır. MÖ 323–281 yılları arasını kapsayan ve “Diadokhlar Dönemi” olarak adlandırılan süreç, siyasî anlaşmazlıklar ile ardı ardına yaşanan savaşların şekillendirdiği yaklaşık kırk iki yıllık bir dönem olup I. Seleukos'un ölümüyle sona ermiştir (Diodorus, XVIII, 33-36; Kaya, 2012, s. 180).

Bu dönemde öne çıkan askerlerden biri olan I. Seleukos başlangıçta imparatorluk topraklarının paylaşımına katılmamıştır (Özsait, 1982, s. 288). Asya topraklarının naipliğini üstlenen Perdikkas'ın Mısır seferi sırasında yaşanan gelişmeler sonucunda siyasî konumu sarsılmış ve bu durum onun ölümüyle sonuçlanmıştır. I. Seleukos ise bu süreçte, Perdikkas¹¹² karşıtı hareketin içinde yer alarak güç dengelerinin değişmesinde etkili olmuş ve imparatorluğunun çöküşünde rol oynamıştır (Diodorus, XVIII, 35, 5-36). MÖ 321-320 yıllarında Triparadisos'ta¹¹³ yapılan toplantı sonucunda I. Seleukos MÖ 312 yılında Babil satraplığı görevine getirilmiştir. Bu görev ile I. Seleukos Suriye ve Mezopotamya üzerinde nüfuz sahibi olmuştur (Anson, 2002, s. 389; Bevan, 1902, s. 40; Bryce, 2010, s. 161; Bouchier, 1915, ss. 6-9; Diodorus, XVIII, 39. 2-6).

Triparadisos'ta yapılan toplantıdan sonra güçlenen Antigonos, Asya komutanlığı unvanı ile Anadolu'da MÖ 318-320 yılları arasında bir dizi sefer düzenleyerek hâkimiyetini güçlendirmiştir. Antigonos'un artan nüfuzu I. Seleukos ile arasında güç mücadelesi başlatmış özellikle de Babil satraplığının mali denetimine yönelik girişim

¹¹² Araştırmacılar tarafından Perdikkas'ın ölümünün ne zaman gerçekleştiği konusunda fikir birliği oluşmamışsa da MÖ 320 olması mümkündür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Anson, 2003, ss. 373-389.

¹¹³ Triparadisos, Lübnan'da bulunan Orontes çevresinde yer alır.

iki güç arasında çatışma ihtimalinin doğmasına neden olmuştur. Bunun üzerine I. Seleukos; Ptolemaios, Kassandros ve Lysikameos öncülüğünde bir ittifak kurarak Antigonos'a karşı kendini güçlendirerek denge politikası izlemiştir

Antigonos'un MÖ 312 yılında Kuzey ve Güney Suriye'yi ele geçirerek gücünü pekiştirirken, I. Seleukos da doğu satraplıklarının kontrolünü ele geçirmiştir. Ancak Kalainai'den hareket eden Antigonos tekrar Suriye'ye gelerek I. Seleukos'un kazanımları sınırlayınca MÖ 311 yılında taraflar arasında barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma sonucunda I. Seleukos, Babil ve Yukarı Asya'daki hâkimiyetini korumuş olsa da geniş çaplı bir siyasal üstünlük elde edememiştir (Özsait, 1982, ss. 289-291; Diodorus, XIX, 55, 3-8).

Barış sonrasında I. Seleukos, dikkatini batıdaki rakiplerine yöneltmiş ve bu durum onun Hindistan seferini sona erdirmesinin en büyük nedenlerden biri olmuştur. Zira I. Seleukos'un MÖ 303 yılında 20.000 piyade, 12.000 süvari ve eğitilmiş savaş fillerinden oluşan muazzam bir orduyla Doğu Anadolu'ya ilerlemiş olması üzerine onun artık Akdeniz ve Anadolu odaklı bir güç mücadelesine yöneldiğini açıkça göstermektedir (Diodorus, XX, s. 106; Frye, 1963, s. 163; Grainger, 2007, s. 130; Strootman, 2012b, s. 318).

MÖ 310 yılında Antigonos ile I. Seleukos'un müttefi olan Ptolemaios arasında anlaşmazlıklar yeniden başlamıştır. Antigonos'un egemenliğindeki Asya sınırlarının belirsizliği nedeniyle başlayan anlaşmazlıklar Ptolemaios'un Kilikia ve çevresinde askerî varlık oluşturmasıyla açık bir çatışmaya dönüşmüştür. Anlaşmaya aykırı hareket eden Ptolemaios birçok kentte garnizon kurup Kilikia'yı işgale etmesi üzerine bu topraklar Antigonos'un oğlu Demetrios tarafından tekrar geri alınmıştır. Ancak MÖ 306-307 yıllarında Mısır seferinin başarısızlıkla sonuçlanması, güç dengelerinin yeniden değişmesine yol açmış, Demetrios'un Rodos adasına doğru harekete geçmesi taraflar arasındaki mücadeleyi daha da körüklemiştir (Diodorus, XXI, 1, 2-4b; Holbl, 2001, s. 21; Jouguet, 1928, s. 155; Özsait, 1982, s. 290-293).

Tüm bu olaylar neticesinde MÖ 307 yılında I. Seleukos ile Antigonos arasında bir barış antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmanın en önemli maddesi ise Antigonos'un Babylonia Satraplığı üzerindeki I. Seleukos egemenliğini tanıması olmuştur (Özsait, 1982, ss. 290-291; Walbank, 1993, ss. 66-67). Babil'in ticaret yolları ve deniz

bağlantıları açısından taşıdığı stratejik önem, bu bölgenin I. Seleukos açısından vazgeçilmez olmasının başlıca nedeniydi.

Rodos kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Antigonos'a karşı Kassandros, Lysimakhos, Ptolemaios ve I. Seleukos'un yer aldığı geniş bir koalisyon MÖ 302 yılında kurulmuştur. Bu süreçte I. Seleukos¹¹⁴ Yukarı Asya üzerine harekete geçerek Kapadokya'da ordusu ile birlikte konaklamış ve Lysimakhos'un ordusuyla birleşmiştir. İki müttefik güç, İpsos'ta Antigonos ve Demetrios'un ordusunu mağlup etmişlerdir (Diodorus, XXI, 1, 2-4b; Özsait, 1982, ss. 290-293). Bu zafer, Diadokhlar mücadelesinde Antigonos'un siyasal gücünün sona ermesini sağlamıştır.

İpsos Savaşı'nın ardından I. Seleukos ile Ptolemaios arasında Aşağı (Güney) Suriye bölgesinin egemenliği konusunda bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlık, Roma Dönemi'ne kadar her iki tarafı da güçsüz düşürecek uzun soluklu mücadelenin başlangıcını oluşturmuştur (Özsait, 1982, s. 293). Buna rağmen I. Seleukos, Suriye ve Frigya'dan İndus Nehri'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada egemenlik kurmayı başarmıştır (Appian, Syr. 55). I. Seleukos'un egemenlik sahası; Suriye, Armenia, Torosların güneyindeki Kapadokya ve Frigya'nın iç kesimlerini kapsamaktaydı (Grainger, 2014, s. 98). MÖ 301 yılında Kapadokya, Pontos ve Armenia bölgelerini yönetim alanına dâhil eden I. Seleukos Nikator, bu bölgeleri merkezden atanan görevliler aracılığıyla idare etmiştir (Appian, Syr. 55-56; Tarn, 1964, s. 170; Gürun, 2010, s. 32). I. Seleukos döneminde oluşturulan ve Anadolu'da merkezî otoritenin tesis edilmesini sağlayan bu idarî yapı, modeli, özerk şehirler, vasal krallıklar, dağ ve bozkır kabileleri, toprak sahibi aristokrasiler gibi içinde birçok farklı yapıyı barındırmaktadır. Bereketli Hilal denilen ve içinde Armenia'nın da yer aldığı bölgede yerel gücün varlığını kırmadan doğrudan kontrol mekanizması ile hegemonyacı bir güç oluşturulmuştur (Strootman, 2018, s. 139).

Öte yandan İpsos Savaşı'nın ardından I. Seleukos ile Lysimakhos arasında da toprak paylaşımı konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır. Küçük Asya'nın batı kesimini ele geçirerek I. Seleukos'un Ege Denizi'ndeki faaliyetlerini sınırlandıran Lysimakhos ile I. Seleukos arasında MÖ 281 yılında Kyroupedion Savaşı meydana gelmiştir. I. Seleukos'un bu savaştan galip ayrılması, Küçük Asya'nın büyük bölümünü egemenliği

¹¹⁴Seleukos'un ordusunda Candragupta ile anlaşma sonucu aldığı 500 fil, 20.000 piyade, 12.000 süvari ve okçu

altına almasını sağlamış ve İskender'in kurmuş olduğu imparatorluğu yeniden ihya etme idealini güçlendirmiştir (Appian, Syr. 55-62; Grainger, 2014, s. 159; Mansel, 2004, s. 468; Rawlinson, 1899, s. 186; Sykes, 1958, s. 1).

Bu askerî başarısını meşruiyet açısından da desteklemek isteyen I. Seleukos, İskender'in kullandığı gümüş sikkeleri basmaya devam etmiş ve kendisini onun mirasının meşru temsilcisi olarak göstermeye çalışmıştır (Wright, 2005, s. 68). Böylece I. Seleukos, Anadolu'da MÖ 180 yılına kadar devam edecek Seleukos egemenliğinin temellerini atmıştır (Özsait, 1982, s. 294).

Ancak I. Seleukos'un ölümünden sonraki süreçte Seleukos Devleti'nin merkezî otoritesi giderek zayıflamış ve bu durum Anadolu'daki siyasî dengelerin değişmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Bithynia, Pontos, Bergama, Kapadokya ve Armenia gibi bölgesel krallıklar güç kazanarak daha bağımsız bir siyaset izlemeye başlamış, bunun sonucunda Seleukos egemenliğinin Anadolu'daki bütünlüğü önemli ölçüde zayıflamıştır (Özsait, 1982, s. 295; Mansel, 2004, s. 472). Zira III. Antioches zamanında Seleukos Krallığı'nın doğu bölümlerinde isyan girişimleri meydana gelmiştir. Armenia satraplığı vergi vermeyi reddetmesi ve isyan girişiminde bulunması üzerine III. Antioches isyanı bastırmak için bölgeye sefer düzenlemiştir. Armenia Satrapı Xerxes'in bu saldırı karşısında başarısız olacağını anlaması üzerine III. Antioches egemenliğini kabul etmiştir (Ghirshman, 1965, s. 223). Böylelikle Armenia MÖ 188 yılına kadar Seleukos egemenliği altında kalmıştır.

Ancak III. Antioches'un Magnesia Savaşı'nda Roma tarafından yenilmesi S Seleukos Krallığı'nın gücünün kırılma noktası olmuştur. Zira savaşın ardından yapılan Apamenia Anlaşması sonrasında Seleukoslar Torosların güneyine doğru geri çekilmiş ve Armenia bağımsızlığını kazanmıştır. Bununla birlikte Baktria, Parthia gibi diğer doğu satraplıkları da egemenliklerini kazanarak merkezi otoriteden ayrılmıştır (Cary, 1965, s. 72; Günaltay, 1951, s. 122; Tekin, 2008, s. 165). Böylece Seleukos Krallığı toprakları Roma'nın müttefikleri arasında paylaştırılmış ve Seleukosların eski güçlerine bir daha ulaşması engellenmiştir (Tekin, 2008, s. 169).

Özellikle III. Antiokhos tarafından işgal edilen Armenia bölgesi MÖ 2. yüzyıldan sonra Seleukosların bağımsızlığını kaybetmesinde önemli rol oynamıştır (Gülerdoğan-Yılmaz, 2023, ss. 55, 59). Bu dönemden itibaren Armenia'nın siyasal

varlığı belirgin şekilde görülmeye başlanmış ve Seleukos egemenliğine karşı gelişen hareketlerde etkin bir rol üstlenmiştir. (Tekin, 2008, 165). Baktria'nın yanı sıra Armenia'nın da III. Antiokhos'a karşı Parth Kralı III. Arsaces tarafına geçmesi Seleukos hâkimiyetinin doğu sınırlarında zayıfladığını göstermektedir. Her ne kadar Armenia, MÖ 212 yılında III. Antiokhos tarafından yeniden Seleukos hâkimiyetine alınmış olsa da, Magnesia Savaşı'nın ardından bağımsızlığını kazanmış ve böylece bölgedeki Seleukos nüfuzu büyük ölçüde sona ermiştir (Bouche & Leclercq, 1913, s. 222). Magnesia Savaşı'nı takip eden süreçte Roma ile imzalanan Apameia Barışı ise Anadolu'nun siyasî yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu antlaşmayla birlikte Anadolu krallıklarının Roma'dan bağımsız hareket etme imkânı önemli ölçüde sınırlandırılmış, ayrıca Roma'nın müttefiklerine karşı tehdit oluşturabilecek siyasî ve askerî güçleri de zayıflatılmıştır. Böylece Roma, izlediği dengeli ve stratejik siyaset sayesinde Anadolu krallıklarının ortak hareket etmelerini engellemiş; özellikle MÖ II. yüzyılın ortalarından itibaren uyguladığı böl ve yönet politikasıyla Anadolu üzerindeki siyasî nüfuzunu büyük ölçüde pekiştirmiştir.

Bu politika, Roma'nın Seleukos Krallığı'nı doğrudan ilhak etmeden Doğu sınırlarındaki nüfuzunu ve siyasî hâkimiyetini pekiştirmeye yönelik kapsamlı bir strateji izlediğini göstermektedir (Arslan&Yıldız, 2020, ss. 315-316; Kuhrt, 2010, ss. 104-107).

Bu gelişme, Akhamenidler gibi Seleukosların da kendilerini bir imparatorluk gücü olarak görmelerine rağmen, farklı siyasî oluşumların krallık statüsünde varlıklarını sürdürebileceğini kabul ettiklerini göstermektedir. Bu siyasî süreçte başlangıçta Seleukos egemenliği altında bulunan Parthlar zamanla bağımsız bir güce hâline gelmişlerdir. Nitekim Seleukosların en önemli siyasî rakiplerinden biri olarak krallığın zayıflamasıyla otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Bu siyasi boşluktan yararlanan Parthlar Ön Asya ve Fırat hattı üzerindeki siyasal nüfuzunu genişletmeye başlamıştır (Strootman, 2018, ss. 130,141).

2.2.3.6. Parthlar

Doğu coğrafyasındaki bu siyasal dönüşümün merkezinde olan ve Doğu kaynaklarında Eşkanian ismiyle anılan Parthların (Wiesehöfer, 2003, s. 15) kökenlerine dair farklı görüşler vardır. İskit kaynaklarında Parth isminin “sürgün edilen” anlamına

geldiği belirtilir (Justinus, XLI. I.1-2). Sasani İmparatoru I. Şapur yazıtında geçen “Abrenag” kelimesi ise Parthçada “Prynk” anlamına gelmektedir (Tosun, 2021, ss. 2-3).

Parthların köken tartışmalarının ötesinde doğu Anadolu ve Yukarı Fırat/Erzincan havzasını doğrudan etkileyecek olan tarihsel varlıkları oldukça eskiye dayanmaktadır. Parthların erken tarihine dair ilk kayıtlar Ochus Nehri çevresiyle ilişkilendirilmektedir. Ancak mevcut veriler, bu bölgenin Parthların asıl yurdu olduğunu kesin biçimde ortaya koymamaktadır. Parthlar, tarih sahnesinde MÖ 250 yılları dolaylarında Pers topraklarında bulunan Parthava bölgesine göç etmelerinin ardından belirgin bir siyasî topluluk olarak kaynaklarda yer almaya başlamışlardır (Herzfeld, 1932, s. 36). MÖ 247 civarında Seleukos topraklarında özellikle Güney Türkistan ve İran Platosu’nun sınır bölgelerinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Orta Asya bozkırlarından gelen ve Parni (veya Parnae) olarak bilinen göçebe bir grup, Arsak (Arsakes) adlı bir şefin liderliğinde, Güneybatı Türkistan’a karşı bir saldırı başlattı ve ardından İran Plato’suna doğru ilerleyerek günümüzde kuzeydoğu İran’daki Horasan’a denk gelen Parth eyaletinin Seleukoslar tarafından atanan valisi yenmiştir. Bu askerî başarının ardından, Parniler¹¹⁵ bağımsız bir siyasî varlık oluşturarak daha sonra Arsak (Parth) İmparatorluğu olarak anılacak olan Parthların temellerini atmışlardır (Appian, XI, 52; McGovern, 1939, ss. 67-68; Strootman, 2018, s. 132).

Seleukoslar bu gelişmeler sonucunda Güney Türkistan ve Doğu İran’ın büyük çoğunluğunu kaybetmiştir. II. Seleukos zamanında Parthlara karşı MÖ 237 yıllarında çıkılan seferde Seleukoslar, Parthlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Daha sonra Seleukoslar, III. Antiokhos döneminde doğuda kaybedilen toprakları geri almak için tekrar Parthlar üzerine harekete geçmiştir. MÖ 209-207 yıllarında Seleukos Kralı III. Antiokhos Parth başkenti Hecatompylos’u¹¹⁶ ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak Parthları tamamen yıkamayacağını anlayan III. Antiokhos, onlara özerklik vermiştir. Böylelikle Parthlar Güneybatı Türkistan’a doğru çekilmiştir (McGovern, 1939, s. 68; Polybius, X, ss. 28-31).

Parthların bağımsızlık süreçleri Seleukosların, Roma tarafından boyunduruk altına alınmasıyla hız kazanmıştır (McGovern, 1939, 69). Parthların giderek artan gücü,

¹¹⁵ Parthların asıl vatani olarak Kuzey Türkistan ovaları bilinmektedir. Massagetlerin bir kolu olarak adlandırılan ve Sarmatlar olarak bilinen kuzeydeki İran göçebe grubuna dâhildirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Herzfeld, 1932, s. 36.

¹¹⁶ Batı Horasan’da yer alır.

Baktriyalıların batıdaki faaliyetlerini sınırlandırırken artık seferlerinin çoğunu doğuya yönlendirilmelerine neden olmuştur. Parthlar ise batıya doğru genişleme siyasetine odaklanmıştır. I. Mithridates, Seleukos hâkimiyetinde olan kuzeydeki Media ve güneydeki Pers eyaletleri de dâhil olmak üzere tüm Batı İran'ı kontrolü altına almıştır. Ayrıca Mezopotamya'yı ele geçirerek Seleukosları, Fırat'ın batısına sürmüştür. Böylelikle Parthlar MÖ 171-138 yılları arasında hüküm süren I. Mithridates tarafından bağımsızlıklarını kazanmıştır (McGovern, 1939, ss. 71-72; Rawlinson, 1873, ss. 69-70; Tarn&Litt, 1932, ss. 578-579).

Partların bölgesel bir güçten Doğu Anadolu'ya uzanan bir siyasi yapıya dönüşmelerinin en önemli adımı bölgenin daha eski dönemlerdeki idari ve askeri yapısıyla ilişkilidir. Parthların erken tarihi olarak adlandırılan Parthava bölgesindeki varlıkları ilk kez Asur döneminde belgelenmiştir. Kayıtlar, Asur Kralı Essarhadon tarafından gerçekleştirilen sefer ile Parthları egemenliği altına aldığını göstermektedir. Bu olay daha önceden Med hâkimiyeti altındaki topraklara Asurluların nüfuzunu genişlettiği ilk dönem olarak bilinmektedir (Luckenbill, 1927, ss. 519, 540; Olmstead, 1963, ss. 46-47).

Parthava¹¹⁷ bölgesi hakkında Behistun Yazıtı'nda II. Kyros'un MÖ 546-539 yılları arasındaki seferleri sırasında alındığından bahseder. Parth bölgesinin yönetimi Hystaspes'e verilmiş ve bölge bir satraplık hâline getirilmiştir. II. Kyros'un Dahae Seferi sırasında hayatını kaybettiği dönemde Parthava Satraplığı, Elbruz ve Hazar Dağları arasında yer alan Hyrcania bölgesini de kapsamaktaydı. I. Darius'un iktidara geçtiği süreçte meydana gelen ayaklanmalar sırasında Hystaspes, Parth bölgesinde kraliyet otoritesini desteklemiş ve bölgenin yeniden kontrol altına alınmasında önemli rol oynamıştır. MÖ 479 yılından sonra Parth satraplığı ile Hyrcania idarî bakımdan birbirinden ayrılmış; daha sonraki dönemde ise Parth satraplığı, Chorsamia satraplığı ile birleştirilmiştir (Debevoise, 1938, ss. 3-6).

Büyük İskender'in Akhamenid işgali sırasında Parthlar III. Darius tarafında yer alarak, MÖ 331 Arbela'daki Gaugamela Savaşı'nda III. Darius'u desteklemişlerdir. III. Darius'un yenilmesi üzerine Parthlar, Büyük İskender'in egemenliğine girmiş ve Parth satrapı olarak Büyük İskender tarafından Amminaspes atanmıştır. Ayrıca Doğu

¹¹⁷ Parthava bölgesi Behistun Yazıtı'nda da Nakş-ı Rüstem Yazıtı'nda da geçmektedir. Parthların hala Med bölgesinin egemenliği altında olduğunu göstermektedir.

topraklarında Diadoklar dönemi ile Seleukos yönetimi altında yeniden düzenlenme yapıldı (Debevoise, 1938, ss. 6-7).

Hellenistik dönem ardından batıya doğru ilerleyişini sürdüren Partlar I. Mithridates döneminde Doğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası'nı doğrudan siyasi etkileri alanlarına dâhil etmişlerdir. I. Mithridates kardeşi I. Phraates'ten (Phrautes) devraldığı Parth Krallığı'ndan Orta Doğu'da yeni bir güç yarattı. MÖ 161-155 yılları arasında Medya topraklarında uzun bir savaş dönemi geçirdi. Med topraklarının Parth egemenliğine girmesi ile Mezopotamya'nın kapısı Parthlara açılmış oldu (Debevoise, 1938, ss. 19-20). Daha sonra Baktriya üzerine hareket ederek Turiva ve Asponius bölgesini ele geçirdi (Macdonald, 1922, s. 457) ve bölgeye vali olarak Parthlı birisi tayin edildi.

I. Mithridates'in Kuzeydoğu sınırında yaptığı fetihler arasında Arsacid egemenliğinin kalesi ve önemli merkezleri olan Merv (Margiana'daki Antiocheia) ve Margiana bölgesi yer almıştır (Brosius, 2006, s. 86; Olbrycht, 2010, s. 237). Mezopotamya'ya doğru ilerleyen I. Mithridates, Seleukeia ve Ktesiphon'u ele geçirmiştir. Ardından MÖ 141 yılında Babil'i hâkimiyeti altına alarak Parth Devleti'nin imparatorluk niteliği kazanmasında önemli bir rol oynamış ve siyasî gücünü önemli ölçüde pekiştirmiştir. Bu süreçte Ktesiphon, Parthların kraliyet merkezi hâline gelirken Mithradatkert (Nisa, Nesa) ise Parthların anavatanı olarak kabul edilmiştir (Brosius, 2006, ss. 86-87; Debevoise, 1938, ss. 21-23).

I. Mithridates öldüğünde¹¹⁸ imparatorluk sınırları, Parthları, Hyrcania'yı, Media'yı, Babil'i, Asur'u, Elymais'i, Persis'i ve Tapuria ile Traxiana bölgelerini içeren geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı (Assar, 2005, ss. 1-7; Debevoise, 1938, s. 27). Armenia bölgesi ise "Ermenistan Kralı" olarak atanmış olan I. Mithridates'in kardeşi Valarshak tarafından yönetilmekteydi. Valarshak'ın Bagasis/Vagasis olarak adlandırılan Medya valisi ile aynı kişi olduğu ve bu nedenle Babil çivi yazılı kayıtlarında geçtiği belirtilmekteydi (Assar, 2005, s. 3).

I. Mithridates'in ardından II. Mithridates döneminde Doğu Anadolu'ya yapılan seferler Erzincan Ovası ve Karasu Vadisi'nin jeopolitik önemini etkilemiştir. II. Mithridates dönemi Parth İmparatorluğu için önemli oranda toprak genişlemesi, siyasî

¹¹⁸ I. Mithridates'in ölüm tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Assar, 2005, ss. 1-7.

ve ticarî yönden gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. II. Mithridates daha önce kaybedilen Babil topraklarını ve birkaç doğu eyaletini geri alarak bölgede Parth kontrolünü yeniden sağladı ve imparatorluğu yeniden güçlendirdi. II. Mithridates'in en önemli siyasî ve askerî başarılarından biri Armenia Kralı Artavasdes'e karşı çıktığı askerî seferdir. Bu sefer sonucunda Armenia Kralı'nın oğlu Tigranes esir alındı ve birkaç yıl Parth sarayında tutuldu. Bu durum yalnızca Armenia'nın teslimiyetini sağlamakla kalmamış aynı zamanda Parth ve Armenia arasında kalıcı siyasî ilişkinin temelini oluşturmuştu. Zamanla Armenia kraliyet ailesi Arsak hanedanlığının bir alt kolu haline gelmiştir.

Armenia'nın Parth siyasî alanına bu şekilde entegre edilmesi, bölgeyi Parth ve Roma İmparatorlukları arasında stratejik bir aracı konumuna getirmiştir. Daha sonra bölge Parth ve Roma arasındaki diplomatik ve askerî rekabetin merkezi haline gelmiştir (Debevoise, 1938, ss. 41-43; Justinus, XXXVIII, 3, 1; Kaya, 2004, ss. 73-74).

Armenia topraklarına MÖ 190 yılında Roma İmparatorluğu tarafından I. Artaksiad kral olarak tayin edildi. Başkent Aras Nehri dolaylarında kurulan Artakşa kentiydi. Roma'nın da yardımı ile I. Artaksiad Armenia bölgesinin topraklarını Kür-Aras bölgesi ile Van Gölü ve çevresine kadar genişletmiştir (Özmenli, 2014, ss. 2-3). Ancak II. Mithridates döneminde artan İskit akınları durdurduktan sonra batıya doğru yönelmiştir (Rapson, 1922, ss. 567-568) Bu hareket sonucunda MÖ 120 tarihlerinde Armenia topraklarını fethetmiştir (Özmenli, 2014, 2-3; Olbrycht, 2009, s. 165). Armenia topraklarının egemenlik altına almasından sonra Sulla yönetimindeki¹¹⁹ Roma heyeti ile anlaşma yapılmasının ardından Fırat Nehri iki güç arasında sınır kabul edilmiştir (Plut. Sull. 5. 4; Brosius, 2006, s. 91).

Fırat Nehri'nin resmi sınır kabul edilmesinin ardından Erzincan Ovası, Karasu Vadisi ve doğal geçit konumundaki Kemah/Üzümlü hattı Fırat'ın doğusunda kalması sebebiyle Partların ve onlara bağlı Arsaklı Krallığı'nın Doğu Anadolu'daki en ileri askerî ve stratejik savunma üssü konumuna gelmiştir. II. Mithridates, Adiabene, Gordyene ve Osrhoene özerk krallıklarını boyunduruk altına almıştır. Böylelikle stratejik açıdan önemli Dura-Europos şehrini Parth kontrolüne alarak Kuzey Mezopotamya'daki Parth otoritesini başarıyla genişletmiştir. II. Mithridates'in saltanatı

¹¹⁹ Parth topraklarına gelen ilk Romalı devlet adamı olarak kabul edilen Sulla, Parth elçisi Orobazus ile Fırat Nehir çevresinde anlaşmaya varmıştır.

Doğu'da Çin İmparatoru Wu ile aynı döneme denk gelmesiyle diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Bu diplomatik ve ticari ilişkiler sayesinde İpek Yolu'nu Orta Asya, İran Platosu, Doğu Akdeniz ve Küçük Asya bağlantısını sağlayarak kıtalararası bir ticaret gerçekleştirdi. Bu diplomatik ve ekonomik ağ sayesinde II. Mithridates kuzeybatı sınırını güvence altına alınmıştır (Brosius, 2006, ss. 90-91; Kingsmill, 1882, ss. 81-94). Bu ticari ve lojistik ağ içerisinde Erzincan Ovası, Karasu Nehri boyunca uzanan Fırat geçitlerini kontrol etmektedir. Bu doğrultuda İpek Yolu'nun kuzey güzergâhını güvenceye alan ticari bir saha olmakla birlikte askeri birliklerinde merkez noktası olmuştur.

Parthların artan gücüne karşı Roma doğrudan bir politika uygulamak yerine dolaylı olarak yerli muhalefet yanlısı bir politika izledi. MÖ 1. yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'da yer alan Armenia, Kapadokya ve Kommagene krallıklarını destekledi. Özellikle Armenia ve Pontus kendilerini Akhameniş mirasının varisi olarak görmeleri Roma tarafından jeopolitik önemlerini artırmıştır. Nitekim bu devletler Roma'nın taraftarı olarak gözükseler de Roma ve Parthlar arasındaki değişen dengeleri kendi avantajları için de kullanmışlardır (Debevoise, 1938, ss. 44-180; Kaya, 2004, s. 74). Sonuç olarak Roma ile Parthlar arasındaki bu stratejik nüfuz mücadelesinde Erzincan bölgesi, Doğu Anadolu'daki güç dengesini doğrudan şekillendiren kilit bir askeri saha niteliğini devam ettirmiştir.

2.2.3.7. Roma İmparatorluğu

MÖ 753 yılında kurulmuş Roma İmparatorluğu MÖ 3. yüzyıldan itibaren Hellenistik dünya üzerinde belirleyici bir siyasî ve askerî güç olarak ortaya çıkmış ve bölgenin siyasî yapısını önemli ölçüde şekillendirmiştir. MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu, İtalya Yarımadası'nın büyük bölümünde hâkimiyetini tesis ederek genişleme politikaları için gerekli siyasî ve askerî altyapıyı oluşturmuştur (Tekin, 2008, ss. 191).

Sonraki iki yüzyıl boyunca, askerî genişleme ve ilhak süreciyle Hellenistik dünyanın büyük bir bölümü Roma kontrolü altına girmiştir. MS 1. yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu doğu sınırını Fırat Nehri'ne kadar genişletmiştir. Bu sınırda, Parth ve Sasani imparatorluklarının ortaya çıkması eski Hellenistik Doğu'nun bazı bölümleri üzerinde Pers hâkimiyetini yeniden sağladığı görülmüş ve böylelikle bölgedeki Roma

İmparatorluğu'nun başlıca rakipleri haline gelmişlerdir. Ancak Roma doğu muhalefetine rağmen hemen hemen Hellenleşmiş dünyanın büyük bir bölümünü imparatorluk yapısına dâhil etmeyi başarmıştır. Böylece Akdeniz ve Yakın Doğu'nun geniş bölgelerini Roma yönetimi altında birleştirmiş oldu (Mitchell, 2016, ss. 2-4).

Anadolu'da yaşanan siyasî karışıklıklar, Seleukos hâkimiyetinin kurulması ve ardından Pergamon (Bergama) Krallığı'nın ortaya çıkışıyla birlikte yeni bir siyasî sürecin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Pergamon Krallığı'nın Galatların oluşturduğu istila tehdidene karşı yürüttüğü başarılı mücadele, devletin Anadolu'da önemli bir siyasî güç hâline gelmesini sağlamıştır (Özsait, 1982, s. 295). Pergamon Krallığı'nın karşı karşıya kaldığı en önemli tehditlerden biri de Seleukos Devleti'nin varlığıydı. Ancak Seleukoslar ile Pergamon Krallığı arasında gerçekleşen Sardeis Savaşı, Seleukos hâkimiyetini önemli ölçüde zayıflatmıştır. Zira savaşın sonucunda Seleukoslar Batı Anadolu'daki topraklarının önemli bir bölümünü katbetmiştir (Bettalli, 2017, s. 205; Magie, 1950, s. 19).

Daha önce de zikredildiği üzere Romalıların, Seleukosları yenmesi ve sonrasında yapılan Apamenia antlaşmasının birlikte Anadolu'da geniş bir toprak parçası Seleukosların hâkimiyetinden çıktı. Toprakların büyük kısmı II. Eumenes yönetimindeki Pergamon Krallığı ile Rodos Cumhuriyeti arasında paylaşıldı. Böylece Roma, Küçük Asya'nın batısında güçlü ve sadık bir müttefiği güçlendirdi ve dolaylı yoldan kontrol politikasını sürdürdü. Pergamon Krallığı bir yandan bölgenin idarî sorumluluklarını üstlenirken, diğer yandan Roma'nın çıkarları doğrultusunda hareket etmesi bu politikanın esas amacıydı. Bunun yanı sıra Pergamon gücünü dengelemek için, Rodos'a da önemli bir toprak parçası verilerek müttefikler arasında denge sağlandı (Magie, 1950, s. 20).

Pergamon Kralı III. Attalos'un ölümü üzerine, Roma, Anadolu topraklarının varisi konumuna gelmiştir. MÖ 133 yılında ölen III. Attalos, Roma'ya kraliyet topraklarını bırakarak¹²⁰ Batı Anadolu'nun kapısını açmıştır. Roma bu sayede ürün çeşitliliği, otlak genişliği, ticaret ve ihracat bakımından zengin topraklar elde etmiştir

¹²⁰ III. Attalos'un vasiyetinin içeriği tam olarak bilinmemektedir. Ancak III. Attalos yakın bir zamanda Makedonya eyaletinin kurulmasının ardından Güney Yunanistan şehirlerinin statüsüne benzer bir durum öngörerek bu kararı vermiş olabilir. Bu bağlamda eyaletlerin birçoğu prokonsüllük yetkisi ve müdahalesinden, bazı durumlarda Roma vergilerinden muaf olurken bazı şehirlerde iç işlerinde bağımsız olabiliyordu. Bkz. Sherwin & White, 1977, s. 167.

(Kaya, 2019, s. 210; Magie, 1950, ss. 32-34; Tekin, 2008, s. 149; Tozlu, 2011, s. 164). Pergamon vasiyetine karşı çıkan MÖ 131-129 yılları arasındaki gerçekleştirilen Aristokonas İsyanı¹²¹ sonucunda Roma bölgeyi Provincia Asia¹²² olarak belirlemiştir. Böylelikle Roma, Anadolu'da Armenia, Pontus ve Kommagene krallıklarına kadar sınırlarını genişletmiştir. Bir başka Hellenistik krallıklardan biri olan Bithynia Krallığı da topraklarını vasiyet yolu ile Roma'ya bırakmıştır. IV. Nikomedes'in vasiyeti ile Roma Anadolu'nun önemli bölgelerinden birini ikinci eyaleti olarak sınırlarına katmıştır (Kaya, 2019, s. 324-367; Taşdöner, 2013, s. 92).

Roma'nın Anadolu'da hâkim olduğu topraklarda Roma'nın şehirlere yönelik uyguladığı siyasî ve idarî sistemi Anadolu halkına karşı adaletsiz bir vergi düzeni oluşturmuştur. Bu durum Pontos Kralı VI. Mithridates'in Roma'ya karşı yürüttüğü mücadelenin temel gerekçelerinden birini oluşturmuştur. Helen dünyasında yeniden siyasî birlik oluşturmayı hedefleyen VI. Mithridates, Kolhis, Paflagonya, Galatya ve Kapadokya'yı denetimi altına alarak bölgedeki siyasî nüfuzunu önemli ölçüde genişletmiştir. Bunun üzerine Roma askerî harekâta başlamış, iki devlet arasında gerçekleşen Mithridates Savaşları süresince Anadolu uzun yıllar boyunca önemli bir çatışma sahası hâline gelmiştir. Bu süreç sonunda Anadolu'nun büyük bölümü MÖ 89 yılında Roma egemenliği altına girmiştir. (Schwertheim, 2004, ss. 75-76; Tekin, 2008, s. 152).

Roma bir yandan Anadolu'nun doğusundaki hâkimiyet alanını genişletirken bir yandan da eyalet yönetiminde yeni idarî düzenlemeler uygulamaya koymuştur. Bu doğrultuda Asya Eyaleti'nde vergilendirme ve ticaret alanına ilişkin çeşitli idarî düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. (Sherwin & White, 1977, ss. 168-169). Bu eyaletler hukuksal olarak iç işlerinde özerkolmakla birlikte dış işlerde Roma'nın denetime tâbiydi. Bu idarî yapı sayesinde eyaletler Roma'ya askerî ve lojistik destek sağlamıştır (Kaya, 2021, ss. 40-41).

Roma, yukarıda belirtildiği biçimde eyaletler arasındaki idarî düzeni sağladıktan sonra doğudan gelebilecek Parth tehdidini önlemek ve Fırat havzasındaki ticaret yollarını denetim altında tutmak amacıyla bölgede kapsamlı askerî düzenlemeler

¹²¹ Aristokhanes isyanı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tozan, 2011, ss. 158-178.

¹²² Roma'nın Pergamon Krallığı'ndan aldığı toprakları nitelendirmek için verilen bir terimdir. Bkz. Mitchell, 2008, ss. 167-168.

gerçekleştirmiştir. (Charlesworth, 1974, s. 49; Gawlikowski, 1985, ss. 77-79; Yıldırım, 2013, s. 172). Roma, Fırat hattındaki hâkimiyetini başlangıçta doğrudan askerî müdahalelerle değil; Armenia, Osroene, Kommagene ve Edessa gibi bağımlı krallıklarla kurduğu stratejik ittifaklar aracılığıyla sürdürmüştü (Yıldırım, 2013, s. 172) ve bu doğrultuda Anadolu'da Roma, Zeugma, Samosata, Melitene ve Satala'da önemli askerî karargâhlar kurmuştur. Ayrıca Roma, bu stratejik merkezlere lejyonlar konuşlandırmış; birlikler arasında sağlanan koordinasyon ve askerî sevkiyatlar sayesinde doğu sınırının güvenliğini büyük ölçüde sağlamıştır (Parker, 1980, s. 128-149; Sherwin&White, 1977, s. 64).

Roma'nın Anadolu'daki nüfuzunun giderek arttığı bu süreçte Pontos Kralı VI. Mithridates, Roma'nın bölgedeki yayılcı politikalarına karşısında, karşıt bir politika benimsememiştir. Bu doğrultuda VI. Mithridates propaganda faaliyetlerini, özellikle doğrudan Roma yönetimi altında bulunan eyaletlerde sürdürmüştür. Zira VI. Mithridates'in gayesi burada bulunan Roma idaresini sömürücü ve baskıcı bir yönetim olarak göstermeyi amaçlamaktadır. Kendisini Büyük İskender'in meşru varisi olarak tanıtan VI. Mithridates, Roma'ya karşı yürüttüğü mücadeleyi meşrulaştırmaya çalışmış ve askerî seferlerini Anadolu'daki yerel halkları Roma egemenliğinden kurtarmaya yönelik bir hareket olarak sunmuştur (Arslan, 2007, s. 114; Plutarkos, Lucullus, VII. 5).

Pontus Kralı VI. Mithridates'in bu faaliyetlerine karşılık Roma, bölgeye Lucullus¹²³ komutasında bir ordu göndermiştir. Bunun sonucunda VI. Mithridates topraklarının büyük bölümünü kaybetmiş; buna karşılık Lucullus, Roma hâkimiyetini Pontus'un ötesine taşıyarak Armenia'nın ¹²⁴ bazı bölgelerine kadar genişletmiştir. Böylece Roma hâkimiyetinin Fırat Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Fakat bu durum Roma İmparatorluğu'nun Parth İmparatorluğu ile ilişkilerinin giderek gerginleşmesine neden olmuş ve iki devlet arasında ilerleyen dönemlerde yaşanacak bölgesel mücadelelerin yol açmıştır. (Appian, Mithridates, 114; Mcging, 1986, s. 166; Keaveney, 2003, ss. 117-120; Plutarkos, Lucullus, VI. 4, VII. 1).

Armenia topraklarını egemenliği altına alan Roma, doğuda Parth sınırlarına kadar ulaşmıştır. Ancak Armenia'nın Roma egemenliğine girmesiyle birlikte

¹²³ Lucullus dönemindeki düzenlemeler için bkz. Okutan, 2008, ss. 47-75.

¹²⁴ Lucullus MÖ 69 yılında Fırat Nehri'ni geçerek Armenia topraklarına saldırarak, Tigranokerta'yı ele geçirmiştir. Bkz. Sherwin&White, 1992, ss. 240-242.

genişleyen sınırların nasıl yönetileceği Roma Senatosu'nda önemli bir tartışma konusu hâline gelmiştir. Bu tartışmaların sonucunda bölgedeki müttefik krallıklara duyulan güvensizlik, Roma'yı Parth İmparatorluğu ile diplomatik bir uzlaşma arayışına yöneltmiştir. Böylece Fırat Nehri Roma ile Parthlar arasında doğal sınır olarak kabul edilmiştir (Strabon, VII, XVI. 1. 28; Winter&Dignas, 2007, s. 13).

Erzincan ve çevresi ise bu sınırlar içerisinde Roma'nın doğu siyasetinde ve Parth İmparatorluğu ile ilişkilerinde merkezi bir noktada yer alarak stratejik bir merkez niteliği kazanmıştır.

MÖ 1. yüzyılda Roma'nın bölgeye yayılımı Pontus ve Armenia Krallığı ile olan ilişkileri üzerinden gerçekleşmiştir. Pompeius Magnus'un III. Mithridates Savaşı sonrasında Armenia üzerindeki gücünü artırarak Roma'nın doğuya yayılımını genişletmiş ve böylece bölgenin siyasî yapısında doğrudan bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Yerel krallıklarla ilişkiler içinde egemenliğini sağlamaya çalışan Roma, MÖ 66'da imzalanan Artaxata Antlaşması'yla Armenia, Roma'nın vasalı hâline gelmiştir. Bu anlaşmayla Yukarı Fırat hattı Roma'nın askerî ve siyasî nüfus alanına girmiştir (Mitchell, 1993, ss. 117-123). Strabon, bu çerçevede Yukarı Fırat havzasını, Roma, Armenia ve Doğu krallıkları arasında bir tampon bölge olarak nitelendirmiştir. Böylece Erzincan ve çevresi doğrudan Roma eyaleti değil, nüfuz alanına dâhil edilmiş bir sınır coğrafyası olmuştur (Strabon, XI. 13).

Bu dönemde Kapadokya'nın da Roma'nın bir eyaleti haline gelmesiyle Erzincan, Roma'nın doğudaki sınırın önemli bir parçası hâline gelmiştir. Zira Tiberus'un Kapadokya'yı doğrudan Roma'ya bağlamasıyla Roma'nın sınır hattı Kapadokya'dan Erzincan'ın yer aldığı Fırat Havzası'na kadar uzanmıştır. Bu çerçevede Erzincan ve çevresi, Pontus-Kapadokya sınırında yer alması nedeniyle Armenia üzerinden gelişen Roma-Parth ilişkileri bağlamında önemli bir çatışma alanı hâline gelmiştir (Millar, 1993, s. 42).

Erzincan'ın içinde bulunduğu Yukarı Fırat havzası Erzincan'ın içinde bulunduğu Yukarı Fırat Havzası, Roma ile Parth Devleti arasında giderek yoğunlaşan güç mücadelesinin odağı hâline gelmiştir. Bu mücadele sonucunda Rhandeia Antlaşması ile Roma ve Parth Devleti arasında uzlaşmaya varılmış; bu anlaşma sonucunda Armenia, Arsak Hanedanı'na mensup krallar tarafından yönetilmekle birlikte Roma'nın siyasî

nüfuzu altında kalmıştır. Böylece Roma diplomatik yollarla doğu sınırını oluştururken Erzincan ve çevresi Roma, Armenia ve Parth Devleti arasında gelişen siyasî sistemin stratejik merkezlerinden biri hâline gelmiştir (Tacitus, XV, 17; Isaac, 1990, ss. 30-37).

Roma ve Parth Devleti arasında belirlenen sınır, Roma'nın Doğu Akdeniz'in kapılarını açmıştır. Ancak MÖ 1. yüzyılda Akdeniz dünyasında hâkimiyet kuran Roma'nın, Fırat Nehri'nin güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli askerî ve idarî tedbirler alması gerekmiştir. Bu önlemlerin temel amacı, Parth Devleti'nin doğudan gelebilecek tehditlerini sınırlandırmak ve Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini güvence altına almaktır.

Roma açısından Fırat'ın doğu kesiminin güvenliğinin sağlanmasında Antakya stratejik öneme sahip bir merkezdi. Bunun için Roma ulaşım ve ticareti yollarını kontrol altında tutmak için Fırat Nehri güzergâhına lejyonlar konumlandırdı (Charlesworth, 1974, ss. 49-58). Kapadokya ve Galatya da idarî olarak tek bir eyalet yapıldı. Ayrıca Roma, doğu sınırının güvenliğini sağlamak amacıyla XII. Fulminata Lejyonu'nu Melitene'ye, XVI. Flavia Firma Lejyonu'nu ise Satala'ya konuşlandırmıştır. Fırat'ın batı kesiminde ise IV. Scythica Lejyonu Zeugma'ya, XVI. Flavia Firma Lejyonu ise Samosata'ya konuşlandırılmıştır (Debevoise, 1938, ss. 199-200; Kaya, 2005, ss. 89-173; Wheeler, 2007, ss. 246-249).

2.2.3.7.1. Satala Karargâhı

Roma'nın doğu sınırındaki dördüncü ve son lejyon karargâhı olan Satala, bu çalışma açısından önemli bir yere sahiptir. Fırat Nehri'nin doğu sınırında bulunan Satala Karargâhı, günümüzde Gümüşhane ilinin Kelkit ilçesine yaklaşık 25 km, Erzincan'a 20 km ve Trabzon'a 190 km mesafede yer almaktadır. Satala Karargâhı, bir platonun üzerinde deniz seviyesinden 1670 m. yükseklikte engebeli ve dağlık bir alanda yer almaktadır. Coğrafi konum açısından elverişli bir alan olmasa da stratejik açıdan ana yolların kavşağında bulunması karargâha stratejik önem kazandırmaktadır (Yıldırım, 2020, ss. 584-585; Crow&Bryer, 1997, ss. 287-288; Lightfoot, 1991, s. 299; Lightfoot, 1993, s. 123; Honigman, 1970, s. 5; Cumont&Cumont, 1906a, s. 343).

Bu yollar kuzeyden güneye, doğudan da batıya doğru uzanır ve bölgedeki önemli noktaları birbirine bağlar. Bu hattın Roma için önemi, Anadolu'yu Fırat Nehri'ne bağlayan kuzey-güney doğrultusunda uzanan askerî güzergâhta yer almasıdır. Zira Anadolu'da kurulan lejyonların konuşlandırılması bu hattın planlamasına göre

şekillendirilmiştir (Ramsay, 1960, s. 56; French, 1988, s. 246; Yıldırım, 2013, s. 172; Windfield, 1977, s. 14).

Roma döneminde Kapadokya eyaletiyle sınırı olan Satala'nın özellikle Yukarı Fırat Havzası'ndaki konumu dikkat çekmektedir. Bu havza, Kelkit hattından Erzincan Ovası ile bağlantılı güzergâhlar nedeniyle Roma'nın doğu siyasetinde ve sınır hattında kilit noktalardan birini oluşturmaktadır. Roma'nın Parth ve daha sonra Sasani Devleti ile girdiği güç mücadelesinde Satala Karargâhı askerî harekât noktasının lojistik desteğini sağlamıştır. (Mitchell, 1993, ss. 121-124; Kennedy&Riley, 1990, ss. 30-32; Millar, 1993, ss. 133-136).

Satala'nın Erzincan bölgesindeki varlığı Roma'ya askerî desteğin yanı sıra coğrafi ve idarî sistemde bir bütünlük sağlamıştır. Nitekim Kelkit vadisi ve Yukarı Fırat Havzası'nda bulunan geçitler üzerinden Erzincan Ovası'na ilerleyen güzergâhlar Satala'yı bölgedeki ulaşım hatlarının kilit noktası hâline getirmiştir. Bu hat Roma'nın doğu sınır bölgelerini birbirine bağlayan bir kontrol ağı oluşturmuştur. Bu durum sonucunda Satala ile birlikte Erzincan, Roma döneminde sınır hattının önemli bir parçası hâline gelmiştir (Mitchell, 1993, ss. 118-120)

Stratejik konumu sayesinde antik Satala kenti, ticaret ve ulaşım yollarında önemli bir kavşak görevi görmüş ve MS 1. yüzyılda önemli Roma garnizonları olarak işlev gören Melitene ve Samosata üzerinden Suriye üzerine erişim sağlamıştır (Ramsay, 1960, 56; Wheeler, 2007, s. 247; Bryer&Windrell, 1985, s. 25; Honigman, 1970, s. 5). Satala'dan uzanan hat kuzeyde Refahiye ve güneyde Erzincan güzergâhıyla birleşmesi, Fırat Vadisi boyunca stratejik bir kontrol noktası işlevi görmesini ve şehrin MS 502 yılında Sasaniler ile yaşanan savaşta önemli bir rol oynamasını sağlamıştır (Bryer&Windrell, 1985, s. 33; Honigman, 1970, ss. 50-51; Doruk&Dikmen, 2015, s. 14).

Erken İmparatorluk döneminde, Roma İmparatorluğu, XVI. Flavia Firma lejyonunu¹²⁵ stratejik sınır yerleşimi olan Satala'ya konuşlandırmıştır. İmparator Vespasianus döneminde kurulan bu lejyonun öncelikli görevi, imparatorluğun doğu sınırlarını güvence altına almaktır. Görevi, Parthlar da dâhil olmak üzere komşu güç ve

¹²⁵ Antakya yakınlarında bulunan bir yazıtta XVI. Flavia Firma lejyonunun Suriye ordusunun bir parçası olduğu kaydedilmiştir. Dolayısıyla lejyon Suriye merkezli bir birliktir.

grupların yanı sıra İskitler ve Sarmatlar gibi Fırat yakınlarındaki Kafkasya bölgesinde yaşayan çeşitli toplulukların tehditlerini denetim altında tutmaktı. Ancak, İmparator Traianus döneminde askerî stratejide yaşanan yeniden yapılanma sonucunda, XVI. Flavia Firma lejyonunun yeri XV. Apollinaris lejyonu¹²⁶ değiştirilmiştir. Bu durum, Roma'nın doğu savunma sistemindeki kalıcı lejyon üslerine dayalı yeni öncelikleri yansıtmıştır (Debevoise, 1938, ss. 199-200; Parker, 1980, ss. 145-148).

XV. Apollinaris lejyonunun kuruluşu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı akademisyenler, Octavianus döneminde, Aktium Muharebesi'nden önce kurulduğunu öne sürerken (Parker, 1980, 270) bazıları da daha erken bir tarih olarak Julius Sezar'ın MÖ 53 yılında başka bir askerî birliği desteklemek için lejyon kurduğunu ileri sürmektedir (Wheeler 2000, ss. 260-263). Lejyon daha sonra İmparator Hadrianus döneminde Satala'da konuşlandırılmıştır. Yazıtlar, XV. Apollinaris lejyonunun MS 114-131 yılları arasında Satala'da bulunduğunu¹²⁷ doğrulamaktadır (Uzunoglu, 2012, ss. 110-111). Bölgede lejyona dair en son belgelenmiş referans MS 4. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Dönemin idarî ve askerî dönüşümlerine rağmen bölge, MS 6. yüzyıla kadar doğu sınır savunma sistemi içindeki stratejik önemini korumuştur (Cumont&Cumont, 1906, s. 345). Got ve Sasaniler ile mücadele etmek zorunda kalan XV. Apollinaris lejyonu Satala'da büyük bir yenilgiye uğradı. Satala'nın bu dönemde bir karakol kalesi olarak kullanıldığı görülürken lejyon ilk yenilgisini Sasani hükümdarı I. Şapur¹²⁸ karşısında almıştır (Wheeler, 2000, ss. 304-305, Cumont&Cumont, 1906, s. 346; Canepa, 2009, s. 54).

Satala Karagâhı bu noktaya kadar anlatıldığı üzere askerî amaçla kullanılmala birlikte burası şehir yerleşkesi olarak da kullanılmıştır. Zira her ne kadar Satala MS 2.

¹²⁶ Roma Dönemi'ne ait MS 4. yüzyıl garnizon listeleri Notitia Dignitatum'da yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kulikowski, 2000, ss. 358-377.

¹²⁷ XV. Apollinaris lejyonunun Satala'daki varlığı hakkında farklı görüşler de vardır: XV Apollinaris lejyonu muhtemelen MS 118 yılında Satala'ya transfer edilmiş ve buraya varması MS 119 yılında gerçekleşmiştir. Carnuntum'dan ayrıldıktan sonra lejyon, geçici olarak Mısır'da konuşlanmış ve MS 106'da Arabia eyaletinin kurulmasının ardından III. Cyrenaica lejyonun yerini almıştır. XV Apollinaris lejyonu, Mısır'da bulunduğu süre boyunca Mons Claudianus taş ocaklarındaki operasyonları denetlemek de dahil olmak üzere çeşitli görevlerde bulunmuş ve muhtemelen MS 115-117 yılları arasında patlak veren Yahudi İsyanı'nın bastırılmasına katkıda bulunmuştur. MS 119 yılında III. Cyrenaica lejyonu Mısır'daki görevine geri dönmüş, bu XV Apollinaris lejyonun bölgeyi terk ettiğini düşündürmektedir. Lojistik ve stratejik değerlendirmelerin yanı sıra, Satala'da 13 yıl görev yaptıktan sonra ölen bir askere ait mezar yazıtı gibi epigrafik kanıtlar da lejyonun MS 118 yılı baharında Mısır'dan ayrılarak aynı yılın yazında Satala'daki yeni üssüne ulaştığını güçlü biçimde düşündürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Urloiu, 2010, ss. 90-107.

¹²⁸ Sasani hükümdarı I. Şapur hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emine, 2012, ss. 25-34.

yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başlarında¹²⁹ şehir olarak askerî amaçla kullanılmışsa da 4. yüzyıl başlarından itibaren sivil yerleşim alanı olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Lightfoot, 1993, s. 123).

Roma'nın doğu sınırında bulunan Satala antik kenti kalıntıları araştırmacılar tarafından MS 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak kent inşası lejyon kalesi üzerine olup erken dönemlere aittir. MS 75 yılında kurulan kale Vespasianus tarafından Roma'nın doğu sınırını yeniden düzenlemek için inşa edilmiştir (Lightfoot, 1993, s. 124).

Kent tarihi üzerine çalışan araştırmacılara göre yerleşim Geç Kalkolitik döneme tarihlenmektedir. Ancak daha çok Demir Çağı'na ait yerleşim kalıntılarına rastlanmıştır (Lightfoot, 1991, s. 304; Doruk&Dikmen, 2015, s. 14). Aynı zamanda bazı kalıntılarla Orta Çağ'a ait buluntularda elde edilmiştir (Lightfoot, 1991, s. 304). Roma Dönemi'nde kullanılan karargâhlardan olan Satala'nın (Lightfoot, 1992, s. 292; Mitford, 1974a, s. 242) 2018 yılındaki kazılarında bulunan bronz sikke, kentin tarihinin Erken Hellenistik Dönem'e kadar uzanabileceğini göstermektedir (Yıldırım, 2020, s. 583).

Satala'daki yerleşimin temeli günümüzde hala görülebilen şehir surlarının kalıntılarına dayanarak yerleşim alanının en eski bölümü olarak kale inşasıyla başladığı düşünülmektedir. Yerleşimin, MS 2. yüzyılın sonlarından MS 3. yüzyılın başlarına kadar Roma askerî garnizonu olarak kale çevresinde genişlediği kabul edilmektedir (Mitford, 1974, s. 161; Cumont&Cumont, 1906, s. 343).

Satala'da yerleşime dair erken dönem izleri neredeyse yok denecek kadar azdır. Yerleşimde göze çarpan kalıntılar Lejyon Kalesi'nin olduğu bölümü kapsamaktadır. Yapıda Roma Dönemi yerine Orta Çağ mimari özellikleri yoğun olarak görülmektedir (Yıldırım, 2020, 585). Kale sur ve burçları orantılı bir şekilde işlenmiş dikdörtgen taş bloklar ile aralarına geliş güzel bir şekilde yerleştirilen tuğlalardan inşa edilmiştir (Dikmen&Toruk, 2015, s. 23). Kale yapıları yardımcı kale kalıntılarının daha etkileyici durumdadır (Crow, 1986, s. 83). Lejyonlar, gerektiğinde Fırat'ın 1000 km doğusuna kadar bu üslerden doğrudan müdahale edebilir ve kuşatmalarını sürdürebilirdi. Yardımcı garnizonlar, lejyoner üsleri arasında kuzeyden güneye veya

¹²⁹ Satala'da bulunan bir yazıtta yüzbaşı rütbesindeki kişinin muhtemelen Satala'da ilk görevlendirilen kişiler arasında olduğu ve bu yazıtta MÖ 3. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. French, 1987, ss. 17-22; Mitford, 1988, ss. 167-178.

belki de doğudan batıya ana iletişim hatları üzerinde bulunuyordu. Muhtemelen iç güvenlik sorunlarıyla olduğu kadar dış tehditlerle de ilgileniyorlardı (Crow, 1986, s. 88). Melitene ve Satala'daki lejyoner kaleleri konum olarak tepelerin altında düz bir arazide Melitene ve Urmiye-Van yolu doğusunda, Van Gölü'nün güneyinde bulunan Gayda Kalesi gibi aynı türde bir yerleşim yeri olan Satala Geç Roma Dönemi'nde terk edilmiştir (Mitford, 1986, ss. 567-572)

1866 yılında yapılan ilk araştırmalarda ana yol üzerinde bulunan lejyoner kalesi tespit edilmiştir (Taylor, 1868, s. 289). 1985 yılında yapılan yüzey araştırmaları ile Satala'nın askerî varlığı ve kapsamı doğrulanmış oldu (Bryer&Winfield, 1985, ss. 8-33). 1906 yılında yapılan kazılar, antik kentin tipik bir Roma kampı düzenine göre inşa edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu çalışmalarda 6. yüzyıldan öncesine ait su kemeri kalıntıları da belgelenmiştir (Cumont&Cumont, 1906, ss. 349-350). 1990 yılında yapılan ek araştırmalar, şehrin kuzey kesiminde küçük bir kilise ve şapelin varlığını kaydederek, bölgenin geç antik dönem dinî mimarisinin anlaşılmasına katkıda bulunmuştur (Lightfoot, 1992, ss. 289-303). 2017-2018 yıllarındaki çalışmalar ile kentin en önemli yapısı olan Lejyon kalesi ve bu kalenin güneydoğusunda bulunan revaklı yapı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Düz bir tepelik alanın üstüne kurulan kale kalıntıları İmparator Justinianus döneminde inşa edilen kısımlardır. Kuzey-güney yönünde tespit edilen C1 açmasındaki duvar kalıntıları lejyonun ana komuta parçalarını oluşturmuştur. Bu açmada bulunan bronz fosil kalıntıları sonucunda MS 10-11. yüzyıllara kadar kentin kullanımının devam ettiğini göstermiştir. Bu süreç 150 yıllık bir zamanı kapsamıştır. Ayrıca bölümde ocaklar, sütun kaideler, başlıklar ve özellikle Principia'nın temiz su teminini sağladığı sarnıç da yer almaktadır. C2 açmasında kuzey-güney yönünde uzanan duvara eklenmiş bir duvar aksı görülmektedir. Açmalarda Roma ve Bizans dönemlerine ait seramik, cam ve metal buluntular bulunmuştur. Akropolis çalışmalarında Roma'nın su ihtiyacının karşılandığı bir havuz da yer almaktadır. Nekropol alanında yürütülen kazılarda XV. Apollinaris Lejyonu'na ait mezar stellerinin tespit edilmesi, Roma'nın doğu sınır hattında konuşlanan XV. Apollinaris Lejyonu'nun varlığını ortaya koymuş; bunun yanı sıra, açığa çıkarılan mimari kalıntılar ve açmalar Roma askerî mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtmıştır (Yıldırım, 2020, ss. 589-593).

Bu arada Satala antik kentinde yapılan son çalışmalarda Urartu varlığına dair kanıtlara ulaşılmıştır. Bazı araştırmacılar Satala ve çevresinde Urartu hâkimiyetinin

devam ettiği ve yerel gruplar aracılığıyla varlıklarını sürdürdüklerini belirtmektedir (Bryer&Winter, 1985, s. 300).

2.2.3.7.2. Roma-Parth İlişkilerinde Doğu Anadolu Bölgesi

Roma'nın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mücadelesi, Parth Devleti'nin Armenia bölgesini egemenliği altına almasıyla başlayan başlamıştır. Doğu'da Parthların, Batı'da ise Roma'nın hâkimiyet kurması, iki devlet arasında sınır çatışmalarına ve egemenlik mücadelelerine yol açmıştır. Parthlar I. Mithridates döneminde Doğu Anadolu bölgesindeki Armenia topraklarına kadar egemenlik alanlarını genişletmişlerdir. II. Mithridates dönemine gelindiğinde Armenia'nın hâkimiyetini elinde bulunduran Artaksiad sülalesini yenerek bölgenin Parth kontrolüne geçmesini sağladı. Böylelikle Artaksiad sülalesinden II. Tigranes'i esir aldı. MÖ 94 yılında Armenia Kralı'nın ölmesi ve tahtın boş kalması sonucunda esir olan II. Tigranes, Parthların desteğini alarak II. Mithridates tarafından Armenia tahtına oturtuldu. Bu tarihten sonra Armenia,¹³⁰ Parthların bölgedeki önemli bir gücü hâline gelmiştir (Debevoise, 1938, ss. 41-45). Bu gelişmeyle Parthlar önemli ölçüde toprak (yetmiş vadiyi kapsayan) parçası aldı. Bu durum Parthların Armenia'daki gücünü artırmış ve Armenia tahtında söz hakkını güçlendirmiştir. Ancak batıda Armenia topraklarını Parthlara bırakmak istemeyen Roma, buna karşı yerel güçleri destekleyen bir politika izlemiştir. Bu durum ise iki güç arasındaki Armenia sorununu meydana getirmiştir (Kaya, 2004, ss. 73-74).

Roma-Parth siyasetinde Yukarı Fırat Havzası askerî ve siyasî ilişkilerde en önemli bölgelerden birini oluşturmaktadır. Sophene ve Acilisene coğrafyası içinde Erzincan ve çevresi, Roma-Parth çatışmalarının coğrafi ve stratejik konumunu belirleyen alanlardan biridir. Roma egemenliğindeki Anadolu eyaletleri ile Armenia arasında bir denge sahası niteliği taşımaktadır (Mitchell, 1993, ss. 117-124)

Parth Devleti, Roma'nın etki alanı dışında kalan Fırat Nehri'nin doğusundaki topraklara hükmetmeye başlamıştır. Onların kontrolleri altındaki çok sayıdaki ülke ve kabile bulunuyordu. Bu durum büyük ölçüde Parthların savaşlardaki başarılarını

¹³⁰ Armenia'nın Parth hâkimiyeti altındaki siyasî konumu, bölgenin ticaretteki önemini de ortaya koymaktadır. Armenia bölgesinin kara ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu ve Çin'e kadar uzanan ticaret ağının siyasî politikalarla desteklenmesi bölgenin ticaretteki önemini artırmıştır. Bölgenin ticaretteki önemini artırmıştır. Taşındıkları malları getirip Parth ve Mezopotamya (veya Armenia ve Küçük Asya) üzerinden Seleukoslar topraklarına ve Akdeniz limanlarına taşımışlardır. Bu ticaret ağı daha sonraki dönemlerde "İpek Yolu" olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Debevoise, 1938, s. 42 vdd.

etkilemiş ve böylece Roma ile rakip haline gelmişlerdir (Drijvers, 1998, ss. 287). Nitekim Doğu'nun kontrolü ve Parth tehdidini sona erdirmek Roma politikasının en önemli önceliklerinden biri hâline geldi (Ball, 2000, s. 9). Tekrarlanan antlaşmalar ve ortaya çıkan uzlaşmacı diplomasi de kalıcı bir barış sağlayamadı. Bu gerilimler, Roma'nın iç politikalarından ve kısmen Suriye'nin savunma açısından dezavantajlı bir durumda olmasından kaynaklanıyordu. Zira Fırat Nehri savunma açısından zayıf ve güçlü bir sınır değildi (Ferguson, 2005, s. 9).

II. Mithridates, Roma'nın Armenia'ya olası bir müdahalesinin devletinin çıkarları için oluşturacağı tehdidin farkındaydı. Çünkü bölgenin coğrafi konumu, Armenia'yı Mezopotamya'nın stratejik giriş kapısı¹³¹ hâline getiriyordu ve bu da Parthlar için stratejik önemini artırıyordu (Börm, 2019, ss. 104-105).

Parth Kralı II. Mithridates, Armenia tahtı üzerindeki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla oğlunu II. Tigranes'in kızıyla evlendirmiş ve böylece iki hanedan arasında akrabalık bağı tesis etmiştir (Debevoise, 1938, ss. 47). Bu evliliğin temel amacı iki yönetici hanedan arasındaki ilişkileri güçlendirmek ve siyasî gelişmelerin Parth çıkarlarını tehdit ettiği bir durumda Armenia bölgesini olası bir Arşak müdahalesi için kullanmaktı (Dabrowa, 2021, s. 45).

Armenia Kralı II. Tigranes'in giderek güçlenmesi, MÖ 112-93 yılları arasında kuzeybatıda büyük ve güçlü bir krallık kuran Pontus Kralı VI. Mitridates ile ittifak ilişkileri kurmasını sağlamıştır (Ghirshman, 1965, s. 250). Pontus Kralı'nın kızı Kleopatra ile evlenen Tigranes, Armenia ile Pontus arasında akrabalık ilişkilerini sağlamlaştırdı. II. Tigranes tahta çıktıktan sonra ise "Kralların Kralı" unvanını almıştır. Bu unvan onun, krallığını ulaştırdığı noktayı¹³² göstermektedir. Ayrıca Pontus Krallığı ile kurduğu ittifak sayesinde siyasî ve askerî gücünü de artırmıştır (Chahin, 2001, s. 22).

¹³¹ Mezopotamya'dan Kommagene ve Suriye'ye uzanan Fırat Nehri üzerindeki ana geçitleri kontrol etme fırsatı vermiştir.

¹³² Tigran iktidara geldiğinde bu vadileri geri aldı ve Parth topraklarını, Ninova ve Arbela çevresindeki toprakları harap etti. Atropatenalılar ve Gordyenelileri kendi otoritesine tâbi kıldı. Ayrıca askerî güç kullanarak Mezopotamya'nın geri kalan kısmını ve Fırat'ı geçerek Suriye ve Fenike'yi de ehâkimiyeti altına aldı. Ayrıca Adiabene ve Nusaybin'i de ele geçirdi. Böylece güney sınırı Singara'nın ötesine ulaştı. Bunun yanı sıra Tigran, Zareh Hanedanı'ndan (Zariadris) Ervand V'in (Orontes-Artanes) hâkimiyetindeki kadim ve geniş Sophene eyaletini kendi krallığına kattı. Tigran, Babil ile yürütülen ticaretin ekonomik öneminin farkındaydı. Bu doğrultuda, siyasî bakımdan düşmanca tutum sergileyen şehirlerden kaçınan bir güzergâh izleyerek, Mezopotamya Çölü üzerinden Carrhae ve Balikh Nehri'ni aşan, Bambyce'nin karşısındaki Fırat geçidine ve Antakya'nın kuzeydoğusuna kadar uzanan ticaret yolunu kontrol eden Skenitai (Bedevi) Arapları ile dostane ilişkiler kurdu. Bkz. Chahin, 2001, s. 22.

VI. Mithridates ve II. Tigranes arasındaki ittifak, VI. Mithridates'in Armenia topraklarındaki emellerini gerçekleştirmesi, II. Tigranes'in ise Roma ile eşit olabileceği bir statü elde etmesi anlamına geliyordu (Genç, 2016, s. 249).

Kısa bir süre sonra II. Tigranes, MÖ 112-93 yılları arasında tüm Küçük Asya'yı kapsayan ve anakara Yunanistan ile sınırı olan güçlü bir krallık kuran Pontuslu VI. Mithridates ile ittifak kurdu. Bu sayede uzun yıllar Roma ilerlemesine karşı direne bildi. Armenia'nın konumunu güçlendiren bu ittifak karşısında II. Mithridates bekleme politikasını benimsemiştir. MÖ 92'de Romalılar Fırat'a ulaştığında, onlara ittifak teklifiyle bir elçilik heyeti gönderdi. Parthları siyasî olarak küçümseyen Sulla, Part elçilerine kibirli ve lakayt bir tavırla yaklaştı. Bunun üzerine II. Mithridates diğer iki Doğu hükümdarıyla anlaşarak ittifak kurmuştur. Parthlara karşı alınan bu tavır Roma'nın daha sonraki rekabetinin başlangıcını oluşturacaktı (Ball, 2000, s. 13; Campbell, 1993, s. 214; Ghirshman, 1965, s. 250; Schur, 1949, s. 1990).

Mithridates Kapadokya'ya karşı II. Tigranes'in askerî gücünden yararlanmak istemiştir. MÖ 93 yılında, Armenia Kralı II. Tigranes'in Kapadokya üzerine saldırmasını teşvik etmiştir. Fethedilen Kapadokya, yapılan anlaşmagereği Mithridates'in oğluna bırakılmıştır. Zira iki taraf arasında daha önce yapılan anlaşma şartları gereği fethedilen şehir ve topraklar Mithridates'e ait olacaktı. Bu gelişme, Parthların Anadolu'da siyasî nüfuslarını genişletmeye başladığını göstermektedir. Ancak kısa bir süre sonra Roma bu duruma tepki gösterdi ve Sulla komutasında bir ordu göndererek Kapadokya'yı geri aldı. Böylelikle, Roma müttefiki olan I. Ariobarzanes Kapadokya tahtına oturtuldu (Manandyan, 2007, ss. 23-25).

MÖ 92 yılında Fırat Nehri güzergâhında Roma'ya Parth Kralı'nın elçisi Orobazus tarafından barış teklifi götürüldü. Kapadokya Kralı da Parthlarla birlikte dostane ilişkiler kurdu (Debevoise, 1938, ss. 46-47). Zira bu durum Kapadokya'nın MÖ 91 yılında yeniden işgalinden sonra gerçekleşti. Ancak Roma ile Parthlar arasındaki ilişkilerin iyileşmesi, II. Tigranes tarafından arzu edilen bir gelişme değildi. Ayrıca Kapadokya'yı Ariarathes ve Gordius'a teslim ederek II. Tigranes'in Batı kanadının güvenliğini sağladığı ve Parthlara karşı yaklaşan savaşta siyasî konumunu güçlendirdiği de anlaşılabilir (Manandyan, 2007, s. 26).

Bu olaylar esnasında II. Tigranes'in lehine olan bir olay meydana gelmiştir. Parth Kralı II. Mithridates'in ölmüş, onun ölmesiyle Parth Devleti'nde ortaya çıkan siyasî boşluk taht kavgalarına neden olmuştur. Bu durumdan yararlanan II. Tigranes yalnızca Parthlara haraç olarak verdiği toprakları geri almakla kalmamış Parth topraklarının bir kısmını da ele geçirmiştir (Dabrowa, 2021, s. 45). Parthların zayıflaması ve Pontus desteğinin olması Armenia kralının güçlenmesini sağlamıştır. Ancak III. Phraates döneminde Parthlar yeniden toparlanmaya ve II. Mithridates'in ölümü ile kaybedilen toprakları geri almayı amaçlamıştır. Parth Devleti, Pontus Krallığına karşı toprak kaybetmiş olsa da de hem Sinatruces hem de halefi III. Phraates döneminde Pontus Kralı VI. Mithridates'in ittifak arayışına sahne olması Parthların konumunu göstermektedir. Roma'ya karşı oluşturulmak istenen ittifakta sadece Pontus Kralı VI. Mithridates değil, aynı zamanda Armenia Kralı II. Tigranes de ittifak¹³³ arayışına girmiştir. Ancak Parth Kralı, her iki hükümdarın ittifak teklifini de reddederek tarafsızlığını korumuştur. (Chahin, 2001, s. 203; Debevoise, 1938, s. 70; Sherwin&White, 1984, s. 243). Zira Roma komutanı Lucullus bu ittifak arayışına karşı Parthları tehdit ederken diğer yandan dostluk teklif etmiştir. Lucullus, III. Phraates'e Armenia topraklarını vaat etmiş ve böylece Fırat ortak sınır olarak tanınmış olacaktı. Her iki durumu da kendi lehine kullanmaya çalışan III. Phraates diplomatik ilişkilerle tarafsızlık yürütmüştür (Chahin, 2001, s. 203; Dabrowa, 2021, ss. 45-46; Debevoise, 1938, s. 70).

Lucullus'un yerine, MÖ 66 yılında Doğu ordularının komutanı olarak göreve getirilen Pompeius, kendisinden önceki halefin aldığı kararların bir kısmını sürdürdü. Bunlardan III. Phraates ile yapılan tarafsızlık anlaşmasını tekrardan güvence altına aldı (Debevoise, 1938, s. 72; Sherwin&White, s. 254). Ancak, MÖ 66 yılında Armenia tahtında çıkan isyan girişimi dengelerle oynayacaktı. Armenia kralının oğlu tarafından tahttan indirilmek üzere çıkan isyanda Parthlar kendisine sığınan genç II. Tigranes'e yardım elini uzatmıştır. Parthların Romalılarla yaptığı antlaşma haberi Mithridates'i endişelendirmiş ve ateşkes için müzakereleri başlatmıştır. VI. Mithridates'e Armenia kralından yardım istedi. Ancak II. Tigranes, oğlunun çıkardığı isyan girişiminin VI. Mithridates'ten kaynaklandığını düşünmekteydi. Bu durum iki kralın da

¹³³ İttifakın sağlanabilmesi amacıyla Parth Kralı'na Yetmiş Vadi, Adiabene ve Kuzey Mezopotamya'nın bırakılması teklif edildi. Bunun karşılığında Parthların Mezopotamya'ya saldırarak Lucullus'un ikmal hatlarını kesmeleri istendi. Bkz. Debevoise, 1938, s. 70.

müttefikliklerine darbe vurdu. Pontus Kralı VI. Mithridates'in Roma'ya karşı müttefik arayışında Armenia seçenек olmaktan çıkmış oldu. Bu sefer Parth kralına teklif götüren VI. Mithridates yanıt alamamıştır. Armenia Kralına yapılan saldırıda başarısız olan Genç Tigranes önce Parth Kralı III. Phraates'e daha sonra Roma komutanı Pompeius'a sığındı. Ancak genç Genç Tigranes'in yaptığı bu hamle Armenia topraklarını Roma tehdidine açık hâle getirdi. Armenia Kralı yenilirken Genç Tigranes ise Gordyene ve Sophene kralı oldu. Ancak Roma'da Gabinus'un harekete geçmesiyle. Genç Tigranes esir alındı. Böylelikle Roma ve Parthlar arasında ilk ihtilaf atılmış oldu. MÖ 64 yılında Parth Kralı III. Phraates'in bu girişime cevabı Armenia'yı istila etmesi ve Gordyene'yi geri alması oldu (Debevoise, 1938, ss. 72-75; Kaya, 2004, ss. 75-77).

Genç Tigranes kazandığı için Pompeius'u kendisinin yanında yayılımcı Parth'lara karşı savaşmak üzere yardıma çağırıyordu. Pompeius ise, Roma'nın en büyük düşmanı Mithridates'in, artık bu derece güçlenmesinden dolayı, bir de Parth'ları karşısına almaktan korktu (Aslan, 2007, s. 497)

Roma ve Parthlar arasındaki anlaşma Fırat Nehri'nin Roma ile arasındaki sınır olarak resmen tanınması ile sonuçlandı. Parthlar Roma'nın üstünlüğünü kabul etmiş oldu. Nitekim Roma doğu politikasını ve Armenia bölgesinin politik durumunu kendi inisiyatifiyle yönetmiştir (Bivar, 1983, s. 47; Debevoise, 1938, ss. 72-75; Kaya, 2004, ss. 75-77). Genç Tigranes ve III. Phraates arasındaki çekişme henüz sona ermemiştir. Phraates, Adiabene'yi, Tigranes Gordyene ve Nisibis'i elinde tuttu. Şüphesiz elçiler, her iki kralın da artık güçlerini ortak düşmanları olan Roma'ya karşı saldırmak için korumaları gerekmektedir. Nitekim MÖ 58 veya 57 civarında III. Phraates oğulları tarafından öldürülmüştür (Aslan, 2007, s. 498; Debevoise, 1938, ss. 76-77)

MÖ 53 yılında Roma'nın önemli generallerinden olan Marcus Licinius Crassus güç ve şöhretini artırmak ve büyük ganimetler elde etmek üzere Parthlar üzerine sefere çıkmıştır (Bivar, 1983, ss. 49-50).

Suriye komutanı olarak Doğu'ya Parthlar üzerine sefere çıkan Crassus, başlangıçta Parth birliklerini geri çekilmeye zorlamışsa da bu avantajı kullanamamıştır. Zira Parth Kralı II. Orodes, kışı yaklaşan mücadeleye hazırlık yaparak geçirirken, Crassus, Armenia Kralı II. Artavasdes'in yardım teklifini reddetmişti (Chahin, 1987, s. 211). II. Orodes ise bunu haber alınca Kral II. Artavasdes'i kontrol altında tutmak ve

Roma saldırısını beklemek için Armenia'ya gitmişti. Carrhae'de (bugünkü Harran), Parthların yaklaştığı haberini alan Crassus'un hızlı ve aceleci bir şekilde hareket etmesi yorgun olan ordusunun gücünün azalmasına neden oldu. Romalılar, Parthların gücünün farkında değildi çünkü saldırı anına kadar birlikleri gizli bir şekilde hareket etmişti (Ball, 2000, s. 14; Bivar, 1983, ss. 48-54; Debevoise, 1938, ss. 79-93; Sherwin&White, 1984, s. 224). Nihayet Parthlar, Roma ordusuna hızlı bir şekilde saldırdılar. Bu saldırıyla birlikte Roma piyadeleri, her taraftan ölümcül bir ok yağmuru yağdıran Parth okçuları tarafından kuşatılmış ve hafif silahlı Romalıların hücumu etkisiz kalmıştır (Campbell, 1993, s. 229; Demir, 2018, s. 239). Geri çekilen Roma ordusu Carrhae'ye sığındı. Bu süreçte savaşı sona erdirmek amacıyla Parthlar ile Romalılar arasında yürütülen müzakere girişimleri sonuçsuz kaldı. Bunun ardından Parthlar ile Roma arasındaki siyasî ve askerî rekabet giderek daha da şiddetlendi. Bununla birlikte II. Orodes, Armenia Kralı II. Artavasdes'i kendi tarafına çekebilmek amacıyla hanedan evliliği yoluyla siyasî bir ittifak kurdu (Ball, 2000, s. 14; Bivar, 1983, ss. 48-54; Debevoise, 1938, ss. 79-93; Demir, 2018, ss. 239, 241; Sherwin&White, 1984, s. 224).

Roma'nın bu yenilgisi Parthların Akdeniz'den İndus'a kadar uzanan topraklarda Parthları, Roma ile eşit, hatta belki de daha üstün bir konuma getirdi. Fırat'ın doğusundaki topraklar kesin olarak Parthların hâkimiyetine geçti. Roma ordusu komutanı Lucius Caesennius Paetus'un, MS. 62 veya 63 yılında Part ve Armenia kuvvetleri karşısında bugünkü Malatya yakınlarında gerçekleşen Rhandaia Muharebesinde yenile kadar Fırat Nehri, Roma ile Parthlar arasında tanınan bir sınır olarak kaldı (Bivar, 1983, ss. 48-52; Scullard, 1982, s. 106; Ball, 2000, s. 15). Fakat yenilginin ardından Parthlar, Fırat Nehri'nin batısına geçince Romalılar açısından bu durum ortadan kalmış oldu. Bu durum Romaların, Doğu sınırının kontrolünü sağlamak ve Parthların meydan okumasına karşılık vermek en önemli önceliklerinden birisi haline gelmiştir. Ancak buna rağmen Romalılar tehlikeyi tamamen sona erdirecek kalıcı bir çözüm bulamamıştır (Oates, 1979, s. 193).

Parthlar, antik dünyada Roma gücüne denk tek ulus olarak ön plana çıkıyordu ve Roma ordularını birçok kez yenmiştir (Ball, 2000, s. 9). Yine de Parthlar, sonraki Roma liderlerinin askerî hırslarının hedefi olmaya devam etmiştir. Hırslı Roma komutanları için Parthları yenmek rakipsiz bir zafer göstergesi sayılmaktaydı.

2.2.3.7.3. Augustus Dönemi (MÖ 27-MS 14) Roma-Parth İlişkileri

Augustus, Parthlara yönelik olarak önceki Roma yönetimlerinin benimsediği **Parthları boyunduruk altına alma** politikasını terk ederek daha temkinli ve diplomatik bir strateji benimsemiştir (Bivar, 1983, s. 65; Ghrishman, 1951, s. 227). Bu yeni stratejinin temelinde, Roma'yı ciddi askerî kayıplara uğratabilecek ve somut bir sonuç doğurmayacak savaşlardan kaçınma anlayışı yer almıştır. Ayrıca Augustus, Roma ile Parthlar arasında tampon bölge işlevi gören Armenia'nın güvenliğini sağlamak amacıyla gerektiğinde askerî, lojistik ve insan kaynağı sağlayabilecek müttefik devletlerden oluşan yerel bir savunma sistemi kurmuştur. MS I. yüzyılda bu sistem içerisinde Kommagene, Kapadokya, Sophene, Küçük Ermenistan ve Palmira gibi yerel unsurlar en önemli tampon devletler arasında yer almıştır. (Guzman, 2014, s. 87).

Augustus'un Mısır'daki Ptolemaios Krallığı ile yaptığı Actium Savaşı ve bu savaşın kazanması onu, Roma ve Akdeniz dünyasının lideri konumuna getirmiştir. Ceasar'ın yeğeni olan Augustus'un gerçek adı Octavius olup "kutsal" anlamına gelen August unvanıyla ismi özdeşleşmiş ve Roma dünyasında kullanılacak bir unvan halini almıştır. Augustus MÖ 27 yılında tüm askerî gücü kendinde toplayarak başkomutan unvanı almıştır (Tekin, 2008, s. 224).

Augustus döneminin en önemli siyasî sorunu daha önceki dönemlerden kalan Parth sorunuydu. Actium Savaşı'ndan dolayı da Parthlara yeterince dikkat edilememiştir. Bu durumdan yararlanan Parthlar, Armenia tahtına kendi taraftarları ve aynı zamanda Roma'ya karşı olan II. Artavades'in oğlu II. Artaksiad'ı oturtmuşlardır.

Roma ile Armenia arasındaki düşmanlığın nedeni eskiye dayanmaktadır. Şöyle ki MÖ 36 yılındaki Parth yenilgisinin¹³⁴ sebebi olarak görülen Armenia Kralı II. Artavasdes'e karşı Roma, siyasî evlilik yolu ile ittifak girişiminde bulunmuştur. Ancak Artavasdes'in isteksiz davranarak bunu kabul etmemesi üzerine Marcus Antonius harekete geçerek Armenia'yı ele geçirmiştir. Yönetimi eline alan Marcus Antonius, II. Artavasdes'i esir alarak, oğlu II. Artaksiad'ı ve doğal olarak hanedanlığını Armenia yönetiminden uzaklaştırdı. Bu hanedan yerine Marcus Antonius'un Mısır'ın ünlü kraliçesi Kleopatra'dan dünyaya gelmiş olan oğlu Aleksandros Helios Armenia, Media

¹³⁴ IV. Pharates'in Parth tahtında güçlenmesi, Armenia Kralı Mithridates'in Parth yanlısı bir politika yürütmesi, Antonius'un harekete geçmesine neden olmuştur. Atropatane'ye saldıran Antonius, Parthlar tarafından ağır yenilgiye uğratılmıştır. Bkz. Gutschmid&Nöldöke, 1888, ss. 98-102.

ve Parth Kralı olarak atanmıştır. Bu durum Parthlar ve Romalılar arasında Armenia sorununu daha da körüklemiştir (Debevoise, 1938, ss. 132-134; Kaya, 2004, s. 80; Magie, 1950, s. 437;).

Augustus, dönemini sarsan Parth sorununa karşı ılımlı bir politika benimsemiştir. Bu doğrultuda ilk olarak Carrhae Savaşı'nın Roma'ya getirdiği askerî ve psikolojik yıkımı ortadan kaldırmak amacıyla savaş sırasında Parthlar tarafından alınan Roma sancaklarının ve esirlerinin geri alınmasını başlıca hedef olarak belirlemiştir. Bu durum Roma'nın kaybolan prestijinin yeniden oluşturulmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte Armenia'nın yukarıda belirtildiği üzere Parth kontrolüne girmesi yeni bir sorunun meydana gelmesine neden olmuştur (Magie, 1950, s. 476).

Augustus'un belirlediği politikayı uygulayabilmesi için en elverişli gelişme, Parth Kralı IV. Phrates ile II. Tigranes'in aralarında yaşadığı mücadele olmuştur. IV. Phraates'e karşı Parth tahtını ele geçirmeye  alışan Tridates başarısız olması üzerine  skitlerin desteğini alan IV. Phraates yeniden tahtını geri almıştır. Bu süreçte Armenia Kralı II. Tigranes Roma'ya sığınırken Parth topraklarından kaçan Tridates beraberinde IV. Phrates'in küçük oğlunu esir alarak Roma'ya iltica etmiştir (Gutschmid&&N ld ke, 1888, ss. 104-115). IV. Phrates'in oğlunu ve Tridates'i geri istemesine karşılık Roma, kaybedilen sancaklarını geri istemiştir. Parth Kralı IV. Phrates ilk başlarda bu talebi reddettiyse de Tiberius komutasında Roma ordusu harekete geçince şartları kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Roma savaş sonucunda kaybettiği sancaklarını ve esirleri geri almayı başarmıştır. Anlaşma sonucunda Armenia, Roma egemenliğine girmiş, Fırat Nehri yeniden Roma ve Parthlar arasında doğal sınır olarak kabul edilmiştir (Debevoise, 1938, ss. 135-137; Magie, 1950, s. 483).

Parth ve Roma arasında ittifakın sağlanmasına rağmen bu sefer Armenia tarafında karışıklıklar meydana gelmiştir. Armenia tahtında çıkan taht sorunları ve Roma'nın gönderdiği kralların Armenia tarafından istenmemesi sonucunda Kral II. Artaksiad'ın öldürülmesiyle Augustus, III. Tigranes'i Armenia'nın başına getirmiştir. Augustus bu yolla Armenia'nın Romanın vasal bir krallığı hâline getirilmesi amaçlanmıştır (Kaya, 2015, ss. 82-83; Magie, 1950, s. 482).

Bu arada Parth Kralı IV. Phraates'in ölümü üzerine oğlu Phraataces Parth tahtına geçmiştir. Phraataces, Augustus ile kardeşlerinin teslimi ve Armenia'dan garnizonların

çekilmesi için görüşme girişiminde bulunmuş ve bunun sonucunda iki taraf Fırat'ta görüşme gerçekleştirmiştir. Her iki gücün otorite olarak eşit sayılabileceği bu ortamda Parthların, Armenia'nın iç işlerine karışmaması yönünde bir anlaşmaya varılmıştır (Debevoise, 1938, s. 148; Magie, 1950, ss. 483-484). Ancak buna rağmen Phraataces anlaşmaya uymayarak, Armenia Kralı III. Artavades'e karşı gerçekleştirilen ayaklanmayı desteklemiştir. Bunun sonucunda III. Artavades ve Roma birlikleri Armenia'dan çıkarılmış ve yerine Parth himayesinde olan IV. Tigranes tahta çıkarılmıştır. Roma tarafından atanan Ariorbanez de muhtemelen Armenia'dan çıkarıldığını anlaşılmıştır. Bu durum Atropates kökenli hanedanlığının sona erdiği ve Armenia'da Parth etkisinin yeniden hâkimiyet kazandığını göstermektedir. Ancak Augustus'un Roma topraklarını genişletme siyasetine rağmen Phraataces yönetimindeki Parthların askerî ve siyasal zayıflığı iki güç arasında çatışmadan ziyade uzlaşmaya dayalı bir çözüm arayışını beraberinde getirmiştir (Gutschmid&Nöldöke, 1888, s. 117). Ayrıca Augustus'un, Parthlar tarafından yenileceği korkusu onlara karşı girişimlerinde temkinli davranmasına neden olmuş ve Parthlar ile yapılan bu anlaşmalar kısa süreliğine gerçekleşmiştir (Öztürk, 2018, ss. 11-12). Nitekim Augustus'un, Parth ülkesine yönelik politikaları başarısız olmuştur. Bununla birlikte Roma'nın Armenia'yı bir vasal krallık yapma yönündeki çabaları da sonuçsuz kalmıştır (Magie, 1950, s. 496).

2.2.3.7.4. Tiberius Dönemi (MS 14-37) İlişkileri

Roma, Armenia üzerindeki hâkimiyetini Augustus sonrasında Armenia tahtına çıkardığı adaylarla devam ettirmeye çalışmıştır. Parth Kralı II. Artabanus, Armenia meselesine halletmeye dönük politikalar gerçekleştirmeye başladı ve bu durumu öncelikli çözülmesi gereken siyasî süreç olarak ele aldı. Buna karşın Parth ve Armenia orduları birleşerek aralarında ittifak yapmışlardı. II. Artabanus oğlu Orodes'i Armenia valisi yaparak Armenia'nın Parthların vasalı olarak elinde tutmayı amaçlamıştır. Bu durum Roma müdahalesine karşı güvenli bir süreç olarak görülmüştür. Ayrıca Armenia tahtına II. Artavades'in oğlu Zeno-Artaxias (III. Artaxias) getirilmiştir. Parthlar, Zeno-Artaxias'ı siyasî olarak kendilerine yakın görmekte ve Roma'nın tepkisini çekmeyeceklerini düşünmüştür. Nitekim MS 18 yılında Parthlar ve Armenia arasında yapılan Armenia Anlaşması ve MS 19 yılında II. Artabanos ve Germanicus tarafından yürütülen görüşmelerin ılımlı bir şekilde geçmesi buna bağlanmıştır (Olbrycht, 2013, ss. 1-5; Olbrycht, 2016, s. 608).

MS 1. yüzyılın ikinci on yılında Parth tahtına çıkan II. Artabanos'un, Parthların Roma karşısında yeniden büyük güç politikası izlemeye başlaması ve Armenia üzerindeki nüfuzunu artırması, Roma açısından önemli bir tehdit oluşturmuştur. Bu gelişmeler üzerine İmparator Tiberius, bölgedeki siyasî istikrarı yeniden sağlamak amacıyla Germanicus'u geniş yetkilerle Suriye ve Armenia'ya göndermiştir. II. Artabanos'un uyguladığı Parth baskısı ve Roma açısından belirsiz olan Armenia'daki durum göz önüne alındığında, Tiberius'un Germanicus misyonuna karşılık Armenia'da ihtiyaç duyduğu desteği Suriye sağlamıştır. MS 18 yılı yazında Germanicus Suriye'ye ulaşmış ve görevinin ana hedefi olan Armenia meselesini çözmek üzere harekete geçmiştir. Fırat Nehri'ndeki görüşmelerde Germanicus ile II. Artabanos, Parthlar için avantajlı olan ancak Roma tarafından da olumlu görülen bir tür uzlaşmaya vardıkları anlaşılmaktadır (Debevoise, 1938, ss. 169-170; Olbrycht, 2013, s. 6; Seager, 2005, ss. 86-94). Bu anlaşmayla Germanicus, Zeno-Artaxias'ın Armenia'daki yönetimini tanımıştır. Bu gelişme Armenia için uygun koşullarda bir barış ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Parth ve Roma arasındaki askerî çatışmaları önleyecek bir anlaşma üzerinde mutabakata varmışlardır.

Zeno-Artaxias'ın ölümü üzerine Artabanos'un oğlu Arsakes'i tahta çıkarmıştır. Romalılar buna hemen karşılık verdi ve iki güç arasındaki ilişkilerde ciddi bir kırılma meydana gelmiştir. Artabanos'un amacı, Fırat Nehri kıyısındaki sınır bölgelerini ele geçirerek Romalıları nehirден ve dolayısıyla Armenia ve Mezopotamya'dan uzaklaştırarak bölge için güvenli bir ortam oluşturmaktır. Parthlar ve Romalılar arasında tekrar gerginlik alevlendiğinde, Tiberius, Parthlardaki iç gerginlikleri ustaca kullanarak Artabanos'un beklediğinden daha zorlu bir rakip olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Tiberius'un ölümü ile Roma, Parth politikasında başarısız oldu ve bunun sonucunda otoritesini kaybetmiştir. Roma, Artabanos'u Parth hükümdarı olarak tanıyarak, ona; birçok siyasî grubun iktidar mücadelesi verdiği Parth ülkesinde otoritesini pekiştirme fırsatı vermiştir. Bu durum Roma'yı Parth işlerine karışmaktan kaçınmaya mecbur bırakmıştır (Olbrycht, 2013, ss. 6-8; Olbrycht, 2016, ss. 614-628).

2.2.3.7.5. Gaius/Caligula (MS 37-41) ve Claudius (MS 41-54) Dönemi İlişkileri

Roma, MS 37 yılında Tiberius'un yerine geçen Gaius Ceaser Germanicus döneminde başlangıçta ılımlı bir politika izlerken daha sonra sert bir politika sürdürmüştür (Akşit, 1976, ss. 79, 81). Ancak Claudis olarak da adlandırılan Kral MS 41 yılında tahta çıktığında daha temkinli bir politika izleyerek, selefleri Augustus ve Tiberius'un politikasını sürdürmüştür (Akşit, 1976, ss. 87, 89).

Parth Krallığı'nda Artabanos'dan sonra çeşitli aristokrat grupların destekleriyle on yıldan uzun bir süre tahta değişiklikler olmuş ve bunun sonucunda idarede istikrarsız bir dönem yaşanmıştır. Bu durum Armenia'nın eski Kralı Mithridates'in kardeşi Pharasmenes tarafından Roma'ya bildirilmiş ve böylece Roman'ın harekete geçmesi sağlanmıştır. Zira Tiberius ve Gaius zamanlarında Armenia tahtı Roma tarafından boş bırakılmıştır. Parthlar ise bu durumdan yararlanarak hâkimiyeti ele geçirmiştir. Fakat Roma ordusunun yardımıyla Mithridates Armenia'da tahtı geri almıştır (Debevoise, 1938, ss. 166-170).

Parthlarda ise süre gelen taht kavgaları sonucunda Gotarzes'in tahtı ele geçirdi. Sonrasında da MS 51 yılında tahta I. Vologases geçti ve böylece Roma'nın karşı müdahalesi sonuçsuz kaldı (Debevoise, 1938, s. 170-174). Armenia'yı Parth nüfuzu altında gören I. Vologases bölgeyi istikrarsız olarak görmüş ve burada konumunu güçlendirmek ve aynı zamanda burayı Tiridates'in hâkimiyetine alabileceği bir satraplık olarak görmüştür (Debevoise, 1938, s. 177). Armenia'daki siyasî istikrarsızlıktan yararlanan ve tahta müdahale eden I. Vologases Armenia'daki karışıklıktan yararlanarak MS 52 yılında Armenia'yı işgal etmiştir (Dabrowa, 2012, s. 175). Böylelikle Parthlar tarafından Armenia tahtına Tiridates getirilmiştir. Roma tüm bu olaylar karşısında herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Bu durum taki Claudis'in ölümünün ardından gelen Nero dönemine kadar sürmüştür (Akşit, 1976, s. 94).

2.2.3.7.6. Nero Dönemi (MS 54-68) İlişkileri

MS 54 yılında Claudius'un ölümünün ardından Roma tahtına Nero geçmiştir (Akşit, 1976, s. 105). Nero tahta geçtiği zamanlarda Parthlarla ilişkiler Roma'da sorun olarak kalmaya devam etmiştir. Roma, Parthlarla doğrudan savaşa girmekten kaçınmasına rağmen, Parth Krallığı'nda sürekli iç mücadeleler ve taht çekişmeleri

meydana getirmeyi amaçlayan bir politika izlemiştir. Bu strateji, İmparator Tiberius ve Claudius dönemlerinde de devam etmiştir. Her iki imparator da farklı dönemlerde Roma’da rehine olarak bulunan Arsaklı hanedan mensuplarının Parth tahtını ele geçirme girişimlerini siyasî ve diplomatik yollarla desteklemiştir (Bivar, 1983, s. 80; Guzman, 2014, s. 88).

I. Vologases’in tahta çıkışıyla birlikte Parth Devleti, yeniden güçlenme ve siyasî istikrar sürecine girmiştir. Hükümdar, Parth Krallığı’nın eski ihtişamını yeniden tesis etmeyi amaçlayan kapsamlı bir politika izlemiştir. Bu politikanın temel hedefleri arasında, ülke içindeki siyasî istikrarsızlığı sona erdirmek ve Armenia konusunda daha kararlı bir tutum benimseyerek Parth dış politikasını güçlendirmek yer almıştır. Bu hedefler doğrultusunda kardeşleri Pacorus’u Media, Tiridates’i ise Armenia tahtına çıkarmıştır. Ancak Tiridates’in Armenia tahtına geçmesiyle, Roma ile Parthların anlaşma süreçleri ihlal edilmiştir (Wolski, 1993, ss. 164-165).

Nero mevcut anlaşmaların ihlal edilmesi sebebiyle bölgede bir saldırı harekâtı başlatmak zorunda kalmış ve bu da MS 54-63 yılları arasında gerçekleşecek olan Roma-Parth Savaşı’nı başlatmıştır. Armenia’da oluşan boşluğu değerlendirmek isteyen Roma, Corbulo önderliğinde harekete geçmiştir (Rawlinson, 1873, s. 167).

Corbulo, Roma İmparatorluğu’nun Lucullus ve Pompey tarafından kazanılan sınırlarına geri getirmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda ordu harekete geçip Armenia bölgesine ulaştığında, MS 59 yılında kış ayını geçirmeleri için şehrin kapıları Roma ordusuna açılmıştır. Bununla birlikte Corbulo seferinin başarısı, Parthların bu dönemde kendi hâkimiyetlerinde bulunan Hyrcania bölgesinde meydana gelen isyanlarla meşgul olmaları, bu seferin başarılı olma ihtimalini büyük ölçüde artmıştır (Bivar, 1983, ss. 81-83)

MS 62 yılında Nero, Armenia üzerine Corbulo’nun önceki tedbirlerini ve deneyimlerini yok sayan Caesennius Paetus’u gönderdi. Zira Caesennius Paetus, bölgeye ulaştığı zaman tedbirsiz tavrınarak Parthlara saldırmış ve bunun sonucunda Parth ordusu tarafından hezimete uğratılmıştır. Bu zaferin ardından Parthlar, MS 63 yılında Roma’ya bir elçilik heyeti göndererek Nero’dan Tiridates’i Armenia kralı olarak tanımasını istemiştir. Görüşmeler sonucunda iki taraf arasında yapılan Rhandaia Anlaşması ile Armenia yönetimi MS 66 yılında Nero tarafından Tiridates’e verilmiştir.

Bu anlaşmayla birlikte Roma, Armenia üzerindeki egemenliğini bir kez daha göstermiştir. Ancak Parthlar da Armenia’da Arsakid kökenli bir kralın tahta oturmasını sağlamıştır (Bivar, 1983, ss. 81-85; Guzman, 2014, ss. 89-90; Scullard, 1982, ss. 265-266).

Erzincan’ın içinde bulunduğu Yukarı Fırat Havzası bu anlaşma sonrasında şekillenen siyasî sürecin coğrafi zeminini oluşturmuştur. İra Erzincan’ın da içinde bulunduğu Yukarı Fırat Havzası, Kapadokya Eyaleti ile Armenia arasında tampon bir bölge oluşturmuş; Roma ile Parth Devletleri arasındaki doğrudan askerî çatışmaların yaşandığı bir alan olmaktan ziyade, iki güç arasındaki sınır güvenliği, siyasî denge ve askerî hareketliliğin şekillendiği stratejik bir geçiş sahası niteliği kazanmıştır (Mitchell, 1993, s. 117 vd.; Millar, 1993, s. 132 vd; Tacitus, X. s. 17).

2.2.3.7.7. Vespasianus Dönemi (MS 69-79) İlişkileri

Vespasianus Nero’nun ölümünün ardından Roma tahtına seçilmiştir. Roma ordusunda görev yapan Vespasianus, Nero dönemi dâhil olmak üzere selefleri Tiberius ve Claudius zamanında da etkin rol oynamıştır (Tekin, 2008, ss. 242-243). Vespasianus Roma tahtına çıktığında Roma içte istikrarsız bir dönem yaşamaktaydı ve hâlihazırda Yahudilerin çıkartmış olduğu büyük isyanla uğraşmaktaydı. Vespasianus bu isyanla mücadele etmeyi sürdürmüş ve karışıklıkları sona erdirmeye çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde Armenia’da Nero döneminde yapılan düzenlemeleri daha kalıcı hâle getirmek için de faaliyete bulunmuştur (Akşit, 1976, ss. 145-146).

Roma ve Parth arasındaki gergin ilişkiler Vologases’in hükümdarlığı boyunca azalmadan devam etti. Yahudiye’deki Roma karşıtı ayaklanma (MS 66-70) ve daha sonra 68-69 yıllarında Roma tahtında hırs mücadeleleri yaşandı. Parth hükümdarı ise bu olayları kendi lehine kullanmaya çalıştı. Ancak Roma’nın içişlerine müdahale etme girişimleri, karşılıklı ilişkilerde gerginliklere yol açtı. Vespasianus’un imparator olmasıyla bu gerginlikler daha da yoğunlaştı. Roma geleneksel sınır olan Fırat Nehri boyunca askerî yığınak yapmaya başlayarak Doğu komşusuna olan güvensizliği açıkça belli etti (Dabrowa, 2021, ss. 175-176).

Parth Kralı I. Vologases ile Vespasianus arasında bölgede siyasî üstünlük mücadelesi başlamıştır. Parthlar bu mücadelede muhtemelen Roma’nın iç savaşa sürüklenmesi yönünde çalıştı. Ancak yine de I. Vologases tarafından savaş ihtimaline

karşılık dostane ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu durum Kommagene Kralı Antiokhos'un Parthlarla girdiği iş birliği istihbaratının Vespasianus tarafından alınmasına kadar devam etmiştir (Debevoise, 1938, s. 198). Zira bu ittifak tehlikeli olacaktı, çünkü Kommagene'nin başkenti Samosata, Fırat Nehri üzerindeki en iyi geçiş noktalarındandı. Böylelikle Parthlar, Suriye ve Kilikya'daki faaliyetleri için mükemmel bir üsse sahip olacaktı (Debevoise, 1938, s. 199). Komagene ve Armenia'da yaşanacak değişiklikler bölgedeki tüm düzeni değiştirecek düzeyde olmuştur. Zira bu ittifaka ek olarak Komagene ve Armenia arasında gerçekleştirilen ittifak ve bu ittifakın yaratacağı tehlikenin farkında olan Vespasianus harekete geçerek, Armenia'da kralı tahttan azlederek Suriye eyaletini Komagene ile birleştirdi. Ayrıca Kapadokya ve çevresindeki eyaletlerle birlikte Roma'nın doğu sınırlarını güvence altına alacak şekilde yeniden düzenlendi. Böylelikle doğu bölgelerini güvence altına almış ve yerel krallıklarının güvenliğini lejyonlar aracılığıyla sağlamıştır (Akşit, 1976, ss. 145-146; Debevoise, 1938, s. 199; Levick, 1999, ss. 165-166).

2.2.3.7.8. Traianus Dönemi (MS 98-117) İlişkileri

Traianus imparatorluğu boyunca Roma'yı doğal sınırlarına¹³⁵ ulaştırdığı söylenebilir. Özellikle Fırat Nehri ötesinde yer alan toprakların kalıcı olarak işgal edilmesini amaçlayan ilk seferi başlatmıştır (Millar, 1993, s. 99). Parthların, Armenia'nın iç işlerine¹³⁶ karışması ve Roma'nın vasal krallığı statüsündeki Armenia tahtına müdahale etmesi Parth-Roma ilişkilerini bozmuştur. Çünkü taht değişikliği için Roma'nın onayı gerekliydi (Kalaycı, 2024, s. 243). Bunun üzerine Parthlara karşı harekete geçen Traianus, Fıratı geçerek Parth prenslerinden Parthaspates'in kendi tarafına geçmesini ve bu sayede ona Parth tahtını vereceğini bildirdi. Traianus komutasındaki Roma ordusu Parthaspates ile yapılan görüşmeleri resmîleştirmek için Fırat'ı geçerek Satala'ya ilerledi ve böylelikle seferin ikinci aşamasına geçilmiştir. Elazığ geçidinden Palu'ya ulaşan ordu Pülümür'den kuzey yönde hareket ederek muhtemelen Eriza (Erzincan) üzerinden Fırat'ı tekrardan geçmiş ve Satalaya ulaşmıştır (Bennett, 1997, ss. 195-196). Ancak Roma, Malatya ve Satala'daki görüşmelere rağmen belirlenen anlaşma şartlarına uymamıştır. Nitekim Elegia'daki görüşmede

¹³⁵ Fırat'ın batısındaki yerel krallıkları kendine bağlamış. Böylece, Toroslardan Kuzey Hicaz'a kadar olan dağ silsilesi ile ekilebilir tüm araziler Fırat'ın yukarı ve orta havzası Toroslardan Bereketli Hilal'in bittiği ve güneydoğuya yöneldiği sahaya kadar ulaşmıştır. Bkz. Millar, 1993, s. 99

¹³⁶ Osroes, Tiridates'i Armenia tahtından indirerek yerine II. Pacorus'un oğlu Axidares'i getirmiştir.

Parthamaspates tacını Roma İmparatoru'na teslim ederek bağılılığını göstermiştir. Ardından Parth ordusunun başında olan ve iş birliği yaptığı kardeşi Sanatruces'in öldürülmesine neden olmuştur. Bu olaylar Parthların yenilmesine ve Parthamaspates'in Roma'nın vasal kralı olarak tahta çıkmasını sağlamıştır. Roma bu savaşla istenilen sonucu elde edemese de Armenia eyalet statüsünde yeniden düzenlenmiştir. Parthamaspates, Roma tarafından Parth tahtına oturtularak Parthlar vasal bir krallık haline getirilmiştir (Akşit, 1976, s. 188; Bivar, 1983, ss. 86-88; Tekin, 2008, s. 251). Dolayısıyla Roma ve Parthlar arasındaki Fırat Nehri sınır olarak kullanılma özelliğini kaybetmiş ve Roma sınırı Fırat'tan Dicle'ye kadar genişletilmiştir (Millar, 1993, s. 99).

2.2.3.7.9. Hadrianus Dönemi (MS 117-138) İlişkileri

Roma tahtına Traianus'un ölümünün ardından Hadrianus çıktı. Seleflerinin yayılmacı politikasını terk ederek daha muhafazakâr bir politika izleyen Hadrianus, Roma imparatorlarının barışçıl politikasını benimsemiştir. Nitekim yönetimi döneminde Fırat Nehri tekrar sınır olarak kullanılmıştır. Bu süre zarfında Roma destekçisi destekçisi Parthamaspates iktidardan uzaklaştırılmış ve zorlu bir mücadelenin ardından Part tahtına III. Vologases (Baliş) geçmişti. Roma; onun, Armenia krallığı üzerindeki egemenliğine izin verere, Parthlarla olan anlaşmazlık durumlarını barışçıl yollarla çözmeye çalışmıştır. Ayrıca bölgedeki istikrarı sağlamak için Parthlar tarafından onaylanmasa da Parthamaspates'i Osroene'ye kral yaparak, Parthlarla barış yapmıştır (Akşit, 1976, s. 195; Bivar, 1983, s. 93; Debevoise, 1938, s. 240; Sheldon, 2010, s. 154; SHA Hadr., V. I-4, IX.1).

2.2.3.7.10. Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) İlişkileri

Hadrianus'un ölümünden sonra Roma'nın başına ilk olarak Antoninus Pius (MS 138-161) geçmiştir. Antoninus döneminde Parthlarla siyasî ilişkiler sınırlı olmuştur. Bu dönemde Parth Kralı III. Vologases Armenia üzerine sefer hazırlığına girişmiştir. Bunun üzerine Antoninus, III. Vologases ile irtibata geçip Hadrianus zamanında Traianus'ın ele geçirdiği Parth tahtının geri verimesi karşılığında onu seferden vazgeçirmiştir. Ancak Parth tahtının geri verilmesi sözü Antonius tarafından onaylanmamıştır (Akşit, 1976, s. 217; SHA, Antonius, IX. 3-10; SHA, Hadr., VIII. 8;).

MS 161 yılına gelindiğinde tahta Marcus Aurelius geçmiştir. Marcus Aurelius dönemiyle birlikte Parth ilişkileri yeniden hareketlilik kazanmıştır. III. Vologases'in

Antoninus döneminde hazırlığını başladığı savaşı Marcus Aurelius'un tahta geçmesinin ardından gerçekleştirmek üzere Roma'ya savaş ilan etmiştir (Akşit, 1976, s. 228; SHA, Marcus., VIII. 4-11;). Ayrıca III. Vologases, Roma'da meydana gelen taht değişikliğinden yararlanarak, Armenia tahtına Pacorus'u getirmiştir (Birley, 2001, s. 121).

Parthla savaşa hazırlanan Marcus Aurelius bu savaş için komutanlarını görevlendirmiş ve Sedatius Severianus'u harekete geçirmiştir. Severianus komutasındaki ordu Fırat'ı geçerek Erzincan yakınlarından doğuya yönelmiştir. Armenia üzerine doğru hareket eden ordu Elegia'da Osroes komutasındaki Parth ordusuna yenilmiştir. Bunun ardından Parthlar Suriye'ye doğru ilerlemiştir (Keppie, 1989, s. 250). Roma'nın Suriye'deki hâkimiyetinin zayıflaması Suriye'nin Roma egemenliğinden çıkma tehlikesini doğurmuştur. Zira Parthların Suriye üzerinde siyasî nüfuz kurmak istedikleri anlaşılmaktadır. Fırat'ı geçen Parthlara karşılık bu kez Marcus Aurelius Doğu seferinin başına Lucius Verus'u getirmiştir. Lucius Verus'un diplomatik girişimleri Parth Kralı III. Vologases tarafından kabul edilmemiş ve zayıflık olarak görülmüştür. Bu olay neticesinde Lucius Verus'un, Statius Priscus önderliğinde gönderdiği ordusu Artaxata'ya kadar ilerleyerek Parthları mağlup etmiştir (Debevoise, 1938, s. 246; Rawlinson, 1873, s. 326; Sheldon, 2010, s. 157). Bunun üzerine Parthlar tarafından Armenia tahtına oturtulan Pacorus görevden uzaklaştırılmış yerine Roma yanlısı Soaemus getirilmiştir. Böylece Roma, Armenia'daki egemenliğini yeniden tesis etmiş ve bölge üzerindeki hâkimiyeti güçlenmiş, (Magie, 1950, s. 661; Sheldon, 2010, s. 157). Fırat hattında yeniden stratejik üstünlük sağlamıştır (Birley, 1992, s. 163).

MS 161 yılında III. Vologases Armenia üzerine tekrardan sefere çıktı. Bunun üzerine Roma komutanı Aurelius Severianus onunla savaşmak üzere harekete geçmişse de yenilmiştir. Bundan sonra Parthlar, Armenia'yı alarak Fırat Nehri'ni geçip Suriye'ye ulaştılar. Parthlar Suriye'de bulunan Roma komutanı Cassius tarafından yenilgiye uğratılarak bölgeden uzaklaştırılmıştır. Bu zaferin ardından Cassius harekete geçerek Armania'yı Parthlardan geri almıştır (Aştiyani&Pirniyani, 1385 hş., ss. 276-277; Debevoise, 1938, s. 244 vdd.; Pirniya, 1392 hş., s. 190). Savaştan kısa bir süre sonra Roma orduları tarafından, Parth anavatanına doğru hareket etmek için hazırlıklar yapılmıştır. MS 165 yılında Seleucia ve Ctesiphon'un alınmasıyla Parth savaşı son buldu. Parthların yenilmesi Roma'ya prestijini geri kazandırmıştır. Topraklarını

genişleten Roma, Fırat'ın (Euphrates) doğu kıyılarına kadar uzanmış böylelikle Osroene, Edessa ve Carrhae'yi egemenliğine almıştır (Akşit, 1976, s. 228).

Yaşanan bu savaş, etkilediği coğrafyanın genişliği ve Parthların sergilediği askerî kapasite bakımından Roma ile Parth Devleti arasında meydana gelen en kapsamlı ve en şiddetli mücadelelerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu son büyük askerî teşebbüsün ardından Parth Devleti, siyasî ve askerî açıdan bir gerileme sürecine girmiştir (Nöldeke, 1907, s. 73). MS 166 yılında Roma orduları, Parth ülkesine yeniden sefer düzenleyerek Dicle'nin kuzeyinden Media'ya ilerlemiş ve Doğu'nun en eski krallıklarından biri olan Parth Devleti'nin çekirdek bölgesi niteliğindeki Media'yı hedef almıştır. Bu harekât, Roma'nın Parthlar karşısındaki son büyük askerî başarısı olarak kayda geçmiştir (Sheldon, 2010, s. 160; Birley, 1992, s. 164).

2.2.3.7.11. Septimius Severus Dönemi (MS 193-211) İlişkileri

Roma tahtında yaşanan iç karışıklıklar Commodus'un ölümü ardından Pertinax'ın başa geçişiyle başlamıştır. MS 193 yılında Roma tahtına geçen Pertinax üç ay tahta kalabilmiştir. Ardından üç farklı bölge olan Britanya'da Clodius Albinus, Syria'de Pescennius Niger ve Pannonia'da Septimius Severus imparatorluklarını ilan etmiştir. Ancak iç karışıklıklar süre gelmekte olup üç imparatorun varlığı Roma'ya istikrarsız bir dönem yaşatmıştır. Ancak Septimius Severus bu mücadeleden galip çıkarak istikrarı kurumaya çalışmıştır (Rawlinson, 1873, ss. 333-334). Bu zamanlarda Parth tahtında da değişiklik olmuştur. III. Vologases'in¹³⁷ ölümü üzerine Parth tahtına onun yerine oğlu IV. Vologases geçmiştir. IV. Vologases döneminde Parthlarla Roma arasındaki mücadele tekrar başlamıştır (Pirniya, 1392 hş., s. 191).

Severus Roma'da imparator olduktan sonra Niger taht iddiasından vazgeçmiştir. Ancak Doğu'ya doğru hareket ederken tekrar taht iddiasında bulunmuştur. Bunun üzerine Suriye bölgesine hâkim olan Niger'i¹³⁸ Severus'a karşı müttefiklik arayışına girip Fırat'ın doğusundaki yöneticilerden asker yardımı istemiştir. Armenia, Hatra ve Parth Kralları ile ikili ilişki sürecini başlatmıştır. Doğu vasallarının da yararına olan bu durum onlar tarafından değerlendirilememiş ve müttefikliği reddetmişlerdir. Niger,

¹³⁷ III. Vologases'in ölümü nümizmatik verilerine göre MS 191 yılında gerçekleşmiştir. Bkz. Pirniya, 1392 hş., s. 190.

¹³⁸ Niger, Roma'nın doğudaki vasalları ile Parth yanlıları tarafından desteklenmekteydi. Bkz. Sheldon, 2010, s. 163.

Hatra'nın desteği sayesinde bu birlikler içerisinde güçlü bir okçu kuvveti oluşturmuştur. Bu gelişmeleri Osrhoene, Adiabene ve Scenite yöneticileri ile Roma'daki iktidar mücadelesinden yararlanmayı amaçlayan Parth Kralı IV. Vologases de kendi siyasî çıkarları doğrultusunda değerlendirmiş ve ihtiyatlı bir denge politikası izlemiştir. Nitekim IV. Vologases, satraplar aracılığıyla askerî kuvvet toplayacağını bildirmesine rağmen bu süreçte Roma'ya karşı doğrudan bir askerî harekâta girişmemiş, gelişmeleri diplomatik açıdan takip etmeyi tercih etmiştir (Sheldon, 2010, s. 163; Debeveoise, 1938, s. 255).

Severus ile Niger arasında yaşanan iktidar mücadelesi, Niger'in yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Yenilginin ardından Parth ülkesine sığınmaya çalışan Niger, bu girişiminde de başarılı olamamıştır. Severus ile Niger arasındaki mücadele devam ederken Parth Kralı IV. Vologases, Osrhoene, Adiabene (Sheldon, 2010, s. 163) ve Scenite Araplarını harekete geçirerek Nisibis'i kuşatmıştır. Söz konusu kuşatmanın temel amacı, daha önce Niger'e destek veren şehri cezalandırmak ve aynı zamanda Severus'un bölgedeki ilerleyişini engelleyerek Roma'nın iç karışıklıklarından yararlanmak olmuştur. Bu durumu reddeden Severus Mezopotamya ötesine geçmek için fırsatı değerlendirip savaş ilan etmiştir. MS 195 yılında Fırat'ı geçip Nisibis'i ve Adiaben'i tekrar aldı. Partlar ilk başlarda bu gelişmelere karşı harekete geçmedi. Ancak Parth Kralı IV. Vologases, MS 197 yılından sonra Roma'nın iç savaşlar nedeniyle zayıflamasından yararlanarak Mezopotamya'ya yönelik yeniden harekete geçmiştir. Fırat Nehri'ni aşarak Nisibis'i geri almış, muhtemelen Armenia üzerindeki nüfuzunu da yeniden tesis etmiştir. Bu süreçte Adiabene Kralı Narses'in Roma yanlısı siyaseti IV. Vologases tarafından cezalandırılmış ve Adiabene üzerindeki Parth hâkimiyeti yeniden kurulmuştur. Buna karşılık Roma, MS 197 yılının yaz aylarında Armenia üzerine yeniden sefer düzenlemiş; taraflar arasında varılan uzlaşma sonucunda ise Armenia'ya daha geniş bir hareket alanı tanınmıştır. Ardından Septimius Severus, Habur Nehri'nin Fırat ile birleştiği stratejik bölgeyi kontrol altına alarak Batı Mezopotamya üzerindeki askerî ve siyasî hâkimiyetini önemli ölçüde güçlendirmiştir.

Parthlara yönelik askerî harekâtlarını sürdüren Septimius Severus, daha önce kaybedilen bölgeleri yeniden ele geçirmek amacıyla Fırat güzergâhını takip ederek Parth topraklarına ilerlemiştir. MS 198 yılında Parth başkenti Ktesifon'u ele geçirerek kenti yağmalamıştır. Parthların batıdaki başkentinin yeniden Roma hâkimiyetine

girmesi, devletin askerî ve siyasî bakımdan zayıflama sürecini daha da hızlandırmıştır (Birley, 1999, s. 115. vdd.; Pirniya, 1392 hş., ss. 190-191; Sheldon, 2010, s. 164 vdd.; Campbell, 2008, s. 3 vdd.).

2.2.3.7.12. Marcus Aurelius Antonius “Caracalla” Dönemi (MS 211-217) İlişkileri

Septimius Severus’un ölümünün ardından oğullarından Bassianus, Caracalla unvanı alarak Roma tahtına geçmiştir (Birley, 1999, s. 225; Gibbon, 2019, s. 190; SHA, Sept., XIX. 3-6). Parth tahtına ise MS 209 yılında IV. Vologases’in yerine V. Vologases geçmiştir. MS 212 yılında Parth topraklarında karışıklıklar baş göstermiş ve MS 213 yılında kardeşi Artabanus’un krallık iddiası Parthları uzun sürecek bir iç savaşa sürüklemiştir. Bu durum Roma için kaçırılmayacak bir fırsat yaratmıştır.

Büyük İskender politikasını benimseyen Caracalle doğu politikasını genişletmeye yönelmiştir. Bu doğrultuda Armenia’ya karşı sefer başlattı ancak karşı saldırıyla cevap veren Armenia, Roma tarafından sadece ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Caracalla, Parth cephesinde gelişen Artabanus ve Vologases arasındaki anlaşmazlık karşısında herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Bu durum muhtemelen Caracalla’nın, Parthların zayıflamasına katkıda bulunacağı düşüncesinden kaynaklanmıştır. Nitekim Roma; Parthların, Armenia Prensi Tiridates’i kendisine teslim etmeyişlerini bahane ederek sefer hazırlığına girişmiştir. Ancak daha sonra Parthların, Tiridates ve Antiochus’u teslim etmesiyle Caracalla bu seferden vazgeçmiştir (Bivar, 1983, s. 94; Debevoise, 1938, s. 263; Nöldeke, 1907, s. 74; Sheldon, 2010, s. 172).

Bu dönemde Roma ve Parthlar arasında büyük savaşlar olmamıştır. MS 213 yılındaki küçük çaplı mücadeleler MS 216 yılına kadar bu seyirde devam etmiştir. Caracalla daha sonra Parthları, Roma’ya bağlamak için Parth hanedanlığı ile siyasî bir evlilik sürecine girmek istemiş ancak Parthlar tarafından teklif reddedilmiştir (Campbell, 2008, s. 19). Bu durum üzerine MS 216 yılında Caracalla, Parthlar üzerine yeni bir sefer başlattı. Roma ordusu Med bölgesine ilerleyerek bölgenin büyük çoğunluğunu ele geçirmiştir. Parthların Arbela’daki mezarlıkları yağmalandı ancak sefer Caracalla’nın ölümü üzerine sonlandırılmıştır (SHA, Caracalla, VII. 1-2.)

Roma’da meydana gelen bu gelişmeleri yakından takip eden Parth Kralı V. Vologases, izlediği siyaseti daha saldırgan bir çizgiye yöneltmiştir. Bu süreçte Parth

tahtına Artabanus geçmiş ve iktidarı ele almıştır. Artabanus'un yönetimindeki Parth kuvvetleri askerî üstünlüğü sağlayarak Mezopotamya üzerine sefer düzenlemiş ve bölgenin önemli bir kısmını yeniden Roma hâkimiyetinden çıkarmayı başarmıştır (Nöldeke, 1907, s. 77; Debevoise, 1938, s. 266; Akşit, 1970, ss. 61-62).

2.2.3.7.13. Macrinus Dönemi (MS 217-218) İlişkileri

Macrinus Roma tahtına geçmesi Roma'da yeni bir dönem başlamıştır. İlk defa senato dışında biri imparator ilan edilmiştir (SHA. Macr. II.1). Onun zamanında Parth ilişkileri yeni bir döneme girdi. Askerî yeteneği olmayan Macrinus, Caracalla döneminden gelen Parth mücadelesinde Nisibis'te Parthlarla karşı karşıya gelmiş, ancak kısa bir süre sonra ağır bir yenilgiye uğramış ve bu dönemde Armenia, Roma'dan ayrılmıştır (Akşit, 1970, ss. 69-70).

MS 217 yılında tahta geçen Macrinus, Parthlarla bir mücadelenin içine girmek zorunda kalmıştır. Parth ile savaşmak için uygun bir zaman olmadığı yargısı ile savaşı sonlandırmak istediye de bu görüş Parth Kralı IV. Artabanus tarafından kabul edilmedi. Macrinus; Roma ve Parthlar arasındaki uzun mücadele sürecini sonlandırmak istemişse de başarılı olamamıştır (Sheldon, 2010, s. 174). Parth kuvvetleri Nisibis'e doğru ilerledi. Başlangıçta avantaj Roma ordusundayken daha sonra Parth kuvvetleri üstünlük sağlamıştır. Macrinus'un Parthlara ağır bir tazminat ödemeyi kabul etmesiyle iki güç arasında barış yapılmıştır. Ancak bu savaş Roma'nın zaferi olarak sunulmuştur (SHA. Macr. II.1; Debevoise, 1938, ss. 266-267). Bu arada Armenia bu dönemde Roma'dan ayrıldı. Zira Roma'nın II. Tiridates'e taç giydirmesi Armenia üzerinde sadece sözde bir bağlılığı kaldığını göstermiştir (Akşit, 1970, s. 70).

Parthlar MS 2. yüzyılın sonlarına doğru güç kaybetmiş ve gerilemiştir. İç işlerindeki sorunlar ve komşu güçlerle savaşları Parthlara zarar vermiştir. Parthların çöküş sürecinde ortaya çıkan Sasani isyanı bu süreci hızlandıran bir etki yaratmıştır. MS 205 yılından itibaren Parthların, Sasaniler ile mücadelesi başlamıştır. Bu mücadele MS 224 yılında Ardaşir'in Istar Kralı olarak yönetimi ele almasıyla belirgin hâle gelmiştir (Frye, 1962, ss. 206-209). Parth otoritesine karşı girişilen mücadelede Ardeşir ve müttefikleri Parthların çöküşüne neden olmuştur (Daryaee, 2009, s. 3; Debevoise, 1938, ss. 268-269). Hormizdagan Savaşı'nda (Hürmüzgân) IV. Artabanus'un yenilmesi Parth egemenliğini fiilen sona erdirmiştir (Frye, 1983, s. 118). Bu yenilginin ardından

Parthların tüm toprakları Medya dâhil Sasani hükümdarının eline geçmiştir. Geriye kalan Parthlar dağlara doğru kaçarken, Artabanus'un oğlu Artavas, Parthların çöküş sürecinde birkaç yıl daha mücadelesini sürdürmüştür (Debevoise, 1938, s. 269).

Parthların yıkılışı Armenia bölgesinde etkili oldu. Armenia bölgesindeki Arsakid hanedanlığı, Sasani İmparatorluğu'nun kuruluşundan 70 yıl sonra son bulmuştur. Bölgede Roma'ya karşı zaman zaman uygulanan ılımlı politika Sasaniler tarafından da devam ettirilmiştir. Sasani ile Roma arasında 3. yüzyıl sonlarına doğru mücadeleler yeniden başlamıştır (Tezcan, 2014, s. 159). Zira bölge Roma ile Sasaniler aralarındaki mücadeleye sahne olmuştur.

2.2.3.8. Sasaniler

Sasani Hanedanlığı, Artaxerxes'in babası Papag tarafından Istahr yönetimi ele geçirmesiyle tarih sahnesinde görülmeye başlamıştır. MS 224 yılında Ardaşir/Ardaxşahr'ın Hormizdağan Savaşında IV. Artabanus (Ardavan)'ı yenmesi Sasani İmparatorluğu'nun kuruluşunu sağlamıştır (Daryaei, 2009, s. 3; Toğay, 2024, s. 287; Wiesehöfer, 2003, s. 219). Savaşın ardından Parth toprakları üzerinde hızla kontrol sağlayan I. Ardaşir yaklaşık 228 yılında Parth krallığının son üyelerini de yenerek Arşak Hanedanlığı'nın yerini almıştır (Wiesehöfer, 1986, s. 371 vd.). Ancak Arşak Hanedanlığı, Armenia'nın kraliyet ailesi olarak dönem dönem Roma kontrolünde 428 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

Sasaniler kendilerini Pers ve İran hükümdarlarının sonuncusu ve meşru hanedan sahibi olarak görmüştür (Canepa, 2020, s. 294; Whitby, 1988, s. 203). I. Ardaşir seferlerini Armenia bölgesi dışında Parth coğrafyasında ilerleyerek Kuzey Arabistan'a kadar topraklarını genişletmiştir (Campbell, 2008, s. 25; Herodian, VI. 1-2). Bu şekilde Parthların topraklarına egemen Sasaniler, daha sonra kendilerini Anadolu'nun meşru hâkimi olarak görüp Parthlardan daha saldırgan bir yönetim anlayışı benimsenmiştir.

MS 224 yılı ve ilerleyen yıllarda Roma tahtında sorunlar başlamıştır. Kendi iç sorunları ile uğraşan Roma aynı zamanda Sasanilerin saldırılarına maruz kalmıştır. Sasaniler bir yandan egemen bir güç olarak çıkarken, bir yandan da egemen oldukları Parth toprakları ile birlikte onların iç ve dış siyasetteki sorunları ve rakiplerini de miras almıştır. Bu sorunların başında Romalılar ve bozkır halkları ile yaşanacak mücadeleler

gelmekteydi ve bu durum 3. yüzyılın sonlarında Sasanileri etkileyecek önemli unsurları oluşturmuştur (Wiesehöfer, 2003, s. 219).

Sasanilerin; Armenia, Suriye ve Kapadokya'yı işgal etmesi onların doğrudan Roma ile çatışma haline girmesine neden olmuştur. Alexander Severus döneminde MS 231-233 yıllarındaki savaşlarda iki tarafta birbirine üstünlük sağlayamamıştır. Zira bu tarih aralığında Roma'nın, Sasaniler karşısında aldığı ağır yenilgisinin ardından Sasaniler de aynı şekilde Roma tarafından yenilgiye uğratılmıştır (Dodgeon, 2005, ss. 20-27). MS 235 yılından itibaren Mezopotamya, Dura, Carrhae, Nisibis ve son olarak Hatra, Sasaniler tarafından işgal edilmiştir (Herodian, VI. 2, 4; Dodgeon, 2005, ss. 14-28). Hatra'nın I. Ardaşir tarafından ele geçirilmesi Roma'ya ağır bir yenilgi yaşatmıştır. Bu durum Roma ile Sasani arasında gerginlikleri artırmıştır.

Sasani dış politikası sadece Roma sınır bölgelerini ele geçirmeyi değil aynı zamanda Mezopotamya, Basra Körfezi'nin batı kıyı bölgeleri ve doğu Arabistan'a da hâkim olmak şeklindeydi (Winter&Dignar, 2001, s. 40). Bu fetihler sayesinde Sasanilerin, Armenia ve Yukarı Mezopotamya'ya doğru hareket etmesinin önündeki engel kalkmıştır (Dodgeon, 2005, s. 2)

asanilerin Parth topraklarında hâkimiyet kurması, Armenia ile İran arasındaki siyasî dengeyi değiştiren önemli bir gelişme olmuştur. I. Ardaşir'in Parth Kralı V. Artabanus'u öldürerek Parth Devleti'ne son vermesiyle Armenia, akrabalık bağları ve siyasî ittifak içinde bulunduğu Parthların desteğinden mahrum kalmıştır. Bu gelişme, Armenia'nın Sasanilere karşı düşmanca bir siyaset benimsemesine ve dış politikada Roma İmparatorluğu ile daha yakın ilişkiler kurmasına zemin hazırlamıştı. Hatta müttefik olarak Roma ile birlikte hareket etmelerini sağlamıştır. MS 224 yılında yenilmeleri ve Sasanilerin, Parthların yerini alması Rhandaia Antlaşması'ndan itibaren Roma ve İran arasında var olan siyasî dengeyi bozmuştur. Armenia okçu birlikleri Roma ordusunda “dost ve müttefik” olarak görev yapmaya devam etmiştir. Ancak durum, Roma'ya karşı peş peşe zafer kazanan yeni Sasani Kralı I. Şapur'un¹³⁹ (240-270) tahta çıkmasıyla kökten değişmiştir (Garsoian, 1997, s. 72).

¹³⁹ I. Şapur'un *Res Gestae Divi Saporis*'te sahibi olduğu yerleri şöyle belirtmiştir: Persis, Parth, Susiana, Mesene, Assuristan, Adiabene, Arabistan (Beth Arabaye), Atropatena, Armenia... şeklindedir. Bkz. Dodgeon, 2005, ss. 29-30.

Sasani tahtında devlet otoritesini sağlamlaştıran I. Şapur'un batıya yönelmesiyle birlikte Roma-Sasani ilişkileri askerî çatışmaların yoğunlaştığı bir döneme girmiştir (Naskali, 1991, s. 174). I. Şapur ile Roma İmparatoru III. Gordianus'un MS 244 yılındaki Meshiche (Irak) karşı karşıya gelmiş ve bu karşılaşmadan sonra III. Gordianus'un öldürülmesi (Amm. Marc. XXIII, V, 17; Dignas&Winter, 2007, s. 78) Roma tahtında ani bir değişikliğe neden olmuştur. Philippus Roma tahtına çıkmış ve Sasanilerle barış yaparak geri çekilmiştir (Drinkwater, 2008, 36; Dodgeon, 2005, 39). Bu savaşın sonunda yapılan anlaşma ile Sasaniler Romalılardan, Mezopotamya ve Armenia'nın büyük bir kısmını almıştır (Daryae, 2009, s. 7; Dodgeon, 2005, s. 40; Frye, 1962, s. 212, 215; Maricq, 1958, s. 306). I.Şapur'un zaferi olarak adlandırılan bu savaş (Frye, 1962, s. 216-217) özellikle Carrhae ve Nisibis'in Sasanilerin kontrolüne girmesini sağlamış ve Roma'nın Armenia bölgesindeki egemenliğini zayıflatmıştır (Garthwaite, 2016, s. 84).

Birkaç yıl süren barış antlaşması Roma'nın Armenia iç işlerine karışmasıyla yeniden bozulmuştur. I. Şapur Armenia üzerindeki etkisini artırmak için Arşak Kralını, Sasani gücü ile tahttan indirmiştir. Ancak Arşak Kralı'nın oğlu Tiridates Roma safına katılınca MS 244 yılında gerçekleştirilen anlaşmayı ihlal etmiş sayan I. Şapur Roma'yı adaletsizlikle suçlayıp Armenia üzerindeki gücünü etkinleştirdi. MS 252 yılında Arşak Krallığı'na son verip Armenia tahtına Hürmüz'ü oturtarak onun liderliğinde Armenia'yı Sasani eyaleti haline getirdi. Sasanilerin bu hamlesi Roma ile çatışmaları kaçınılmaz kılmıştır. Bunun yanı sıra Armenia'nın Sasani kontrolüne geçmesi Sasanilere, Kafkasya bölgesi ile olan askerî ve ticari çatışmalarda avantaj sağlamıştır (Dodgeon, 2005, s. 40; Frye, 1962, s. 217; Frye, 1983, s. 125-127; Frye, 2008, s. 468-470; Garsoian, 1997, s. 73; Winter&Dignar, 2001, s. 41). Roma'ya karşı alınan bu zafer I. Şapur tarafından, Roma imparatoru Valerianus'u¹⁴⁰ diz çöker halde Nakş-Rüstem yazıtlarına tasvir ederek anmıştır (Nejadedkberi, 1386, s. 32)

MS 235-284 yıllarında Roma İmparatorluğunda, Parth ve Sasanilerle yapılan mücadeleler ile Galya isyanları üçüncü yüzyıl krizini ortaya çıkarmıştır. Bu durum Diocletian¹⁴¹ tarafından yapılan düzenlemelerle iyileştirilmiştir. Sasani tahtında I.

¹⁴⁰ I. Şapur 260 yılındaki üçüncü seferinde Roma'yı ağır bir hezimete uğratmış ve Valerianus'u esir almıştır. Bkz. Dodgeon, 2005, s. 50.

¹⁴¹ Diocletian dönemi için bkz. Bowman, 2008, ss. 67-88.

Şapur'dan sonra yaşanan taht değişiklikleri ile MS 288 yılında süren karışıklıklar Diocletian tarafından değerlendirilmiş ve Armenia tahtına Tiridates'i oturtmuştur. Ancak Sasani Kralı Narseh Roma'nın Mısır ve Afrika ile ilgilenmesinden yararlanarak Tiridates'i Armenia tahtından indirmiştir. Böylece Roma ile Sasaniler arasındaki sınır tekrardan değiştirilmiş ve gerginlikler baş göstermiştir (Frye, 1983, s. 129; Nejadedkberi, 1386, s. 41).

Yukarıda da belirtildiği üzere Sasaniler için, Armenia'nın İran'daki Arşak Hanedanlığı'nın son kalıntısı ve kraliyet ailesinin düşmanı olan Tiridates tarafından yönetilmesi Armenia'nın işgal edilmesini gerekli kılmıştır. Bu yüzden MS 296-297 yılında Roma ve Sasani ordusu karşı karşıya gelmiş. Sasaniler ilk karşılaşmada Roma'yı ağır bir yenilgiye uğratmış ve Armenia'yı işgal etmiş olsa da ikinci karşılaşma olan (Bowman, 2008, s. 73-74; Nejadedkberi, 1386, 41) Satala'da Roma ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. MS 298 yılına gelindiğinde Sasani başkenti Ctepsion işgal edilmiştir. Bu yenilgi Narseh'i çaresiz bırakmış ve Nisibis Anlaşması'nın¹⁴² koşullarını kabul etmek zorunda bırakmıştır (Banchich, 2015, s. 133-136; Burckhardt, 1949, ss. 100-101; Canepa, 2009, s. 83-84; Frye, 2008, s. 471; Konuk, 2022, ss. 8-13; Potter, 2014, s. 292; Dodgeon, 2005, s. 98 vdd.). Nisibis Anlaşması sayesinde Roma Dicle Nehri'ni sınır¹⁴³ olarak kabul etmiştir. Bu durumun Romalılara, Anadolu ile Kuzey Mezopotamya arasındaki yolları ve dağ geçitlerini¹⁴⁴ üzerinde kontrol olanağı vermiştir. Özellikle çalışmamız için önemli olan Armenia bölgesinin hâkimiyeti Roma'ya geçmiştir (Potter, 2014, s. 293; Lighfoot, 2008, ss. 494-495; Konuk, 2017, ss. 10-11). Anlaşma II. Şapur'un Sasani tahtına geçmesine kadar yürürlükte kalmıştır.

Sasani tahtına geçen II. Şapur, Roma İmparatoru Constantinus'a elçi heyeti göndererek Nisibis anlaşmasını tanımadığını ve bu yüzden Doğu sınırının yeniden düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Constantinus, II. Şapur'un bu teklifini kabul etmemiş bunun yanı sıra döneminde yoğunlaştığı Hristiyanlık politikasını Sasani ilişkilerinde de kullanmıştır. Bu durum II. Şapur'u harekete geçirmiştir (Kaçar, 2012, s.

¹⁴² Nisibis anlaşması hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bleckmann, 1992, ss. 135 vdd.

¹⁴³ Dicle Nehri'nin sınır olarak kabul edilmesinden ziyade nehrin ötesinde bulunan halkların hâkimiyetinden bahsetmektedir. Bu halkların yerel yönetimi devam ederek Roma eyaleti olmamıştır. Bkz. Konuk, 2017, s. 10.

¹⁴⁴ Bu yolları ve dağ geçitleri şu şekildedir: İngilene (bugünkü Diyarbakır yakınlarındaki Eğil şehri civarı), Sophanene (Dicle'nin batısında, güneyde Batman Nehri ile çevrili), Arzene, Corduene (günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda/Kuzey Irak'ta bulunan dağlık bir bölge) ve Zadbicene (daha güneydoğuda, Yukarı Zap Nehri bölgesi yakınlarında) bölgeleri ile Bitlis geçidi ve güneydeki Tur Abdin Platosu.

161; Barnes, 1985, s. 131). Constantinus'un ölümü üzerine II. Şapur Nisibis'i kuşatmış ancak başarılı olamamıştır (Burgess, 1999, s. 7 vdd, Lightfoot, 1998b, ss. 106-111; Dodgeon, 2005, s. 150). Bunun üzerine II. Şapur dikkatini Armenia'ya yönelterek iç işleri ile ilgilenmeye başlamıştır. II. Constantinus, Sasanileri yenilgiye uğratmıştır. Ancak Armenia tahtına oturtulan III. Arşak üzerinde Sasani etkisi diplomasi yoluyla sürmeye devam etmiştir (Blockley, 2008a, ss. 419-420; Grousset, 2005, s. 134; Christensen, 1936, s. 233). Armenia Kralının hem Roma hem de Sasaniler ile ikili bir süreç içinde olduğunu anlayan II. Şapur, Tiridates'i öldürmüş ve bu siyasî süreç beş yıllık bir sükûnet dönemine girmiştir (Frye, 1962, s. 310).

İki güç MS 363 yılında tekrar karşı karşıya gelmiş, bu karşılaşmada Roma, Sasanileri¹⁴⁵ yenilgiye uğrattı. Ancak Roma Julianus döneminde Ctesiphon Savaşı olarak adlandırılan bu savaşı kazanan taraf olsa da imparatorun ölmesi başlangıçta savaşı sonuçsuz bırakmıştır. Ancak II. Şapur saldırılara devam etmiş ve sonunda Roma ile anlaşma yoluna gidilmiştir. Böylelikle savaş Roma'nın ağır bir antlaşma imzalamasıyla¹⁴⁶ sonuçlanmıştır (Greatrex&Lieu, 2002, s. 1; Norwich, 2012, s. 88; Konuk, 2023; ss. 147-148). Savaş ile birlikte Roma ve Sasani sınırı tekrar değişmiş Roma MS 298 yılında Sasanilerden elde ettiği kazanımların yarısını kaybetmiş, özellikle Dicle üzerinde yer alan Nymphios (Batman Çayı) sınır kabul edilmiştir. Sasaniler ise otoritelerini güçlendirmeye başlamış ve Armenia satraplıklarının hâkimiyetini yeniden sağlamıştır (Çevik&Konuk, 2014, s. 542).

II. Şapur'un ölmesiyle Sasani tahtına III. Şapur geçti. Roma tahtına ise Theodosius'un geçmesiyle Roma ve Sasanilerin Armenia üzerine müdahaleleri¹⁴⁷ yeniden başlamıştır (Blockley, 2008b, s. 111). Bu mücadeleler sonucunda aşağıda da zikredileceği üzere Armenia bölgesi Büyük ve Küçük Armenia olarak bölünmüş, Roma'ya ait olan kısmı Artaserhas yönetmiştir. Artaserhas, III. Khosrow tarafından öldürülünce Armenia toprakları vasal durumundan Roma'nın egemenliğine geçme statüsü kazanmıştır. Ancak Sasaniler Armenia tahtına III. Şapur'un kız kardeşiyle evliliği sonucu dünyaya gelmiş olan III. Hüsrev'i oturtmuştur (Frye, 2008, ss. 138-142;

¹⁴⁵ Roma, Hazar ve Şam Araplarından oluşan bir ordu ile Sasanilere karşı savaşmıştır. Bkz. Pirmiyani, 1385 hş. s. 197.

¹⁴⁶ Bu anlaşma ile Sasaniler; Nusaybin, Singara ve birçok önemli kaleyi ele geçirmiştir. Böylelikle Yukarı Fırat ve Dicle Nehri boyunca uzanan topraklara sahip olmuştur. Bkz. Norwich, 2012, s. 88 vdd.

¹⁴⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Greatrex&Lieu, 2002, ss. 26-28.

Daryaee, 2009, s. 20; Blockley, 2008a, s. 426; Greatrex&Lieu, 2002, s. 28). III. Hüsrev'in Armenia merkezi Ayrarat'ın kontrolünü ele geçirmesi üzerine Artaserhas, Akilesene (Erzincan) bölgesine çekildi ve Roma'dan gelecek yardımı bekledi. Nitekim bu süre zarfında Roma ile Persler arasında elçiler gidip gelmiş ve müzakere görüşmesi yapılmıştır (Blockley, 1987, s. 229).

MS 387 yılında iki güç arasında yapılan Akilesene Anlaşması ile Armenia iki bölüme ayrılmıştır (Tezcan, 2014, ss. 163-164; Stock, 1978, ss. 176-181; Greatrex&Lieu, 2002, s. 16). Doğu ve Batı olarak ayrılan Armenia yukarıda bahsetildiği gibi MS 387 tarihinden önce Büyük Armenia ve Küçük Armenia olmak üzere adlandırılmıştı ve Fırat Nehri sınır kabul edilmiştir. Büyük Armenia Pers yönetimine kalırken Küçük Armenia yönetimi Roma hâkimiyetinde kalmıştır (Grosby, 1997, ss. 18-24; Hewsens, 1992, ss. 17-19; Greatrex&Lieu, 2002, ss. 29-30; Christensen, 1936, s. 248). Bu tarihten sonra Pers Armeniası ve Roma Armeniası olarak belirlenen bölünmede sınır Batman Çayı olmuştur. Böylelikle Erzurum ve Nisibis'in batısındaki büyük Sasani toprakları Roma'nın denetimine geçmiş ve bu topraklarda Sasaniler, Roma'nın egemenliğini kabul etmiştir. Bu taksimattan sonra Armenia Kralığı küçülmüş ve gerilemiştir (Tezcan, 2014, s. 164; Honigman, 1970, ss. 7-8; Greatrex&Lieu, 2002, ss. 28-30).

III. Hüsrev döneminde Armenia'nın hemen hemen beşte dördünü oluşturan İpek yolunun kuzey-batı güzergâhı¹⁴⁸ Sasani hâkimiyetine geçmiştir. Batı kısmı ise beşte bir oranına sahip olup III. Arşak idaresinde Roma denetimine geçmiştir. Bu durum Roma'nın kuzeydoğudaki vasfını önemli oranda zayıflatmıştır (Tezcan, 2014, s. 164; Isaac, 2008, s. 442; Hewsens, 1992, s. 147). Erzincan'a kaçan III. Arşak, imzalanan anlaşma sonucunda ikametgâhını burada kurmuştur. Anlaşma ile Roma "Derzene (Tercan), Keltzene¹⁴⁹ ve Agilisen (Erzincan yöresi), Khorzane veya Khorzianene, Daranalis, Balabitene, Asthianene, Anzethene, Sophanene, Akilisene (Garin) ve Martyropolis" bölgelerini egemenliği altına almıştır (Grousset, 1973, ss. 164-165).

Sasani Hükümdarı IV. Vahram tarafından, Pers Armeniası'nın (başkenti Dvin) yönetimine getirilen III. Hüsrev görevden uzaklaştırılmış ve yerine Vahram-Şapur atanmıştır. Bu gelişmeyle birlikte Armenia'da uzun yıllar hüküm süren Arşak Hanedanı

¹⁴⁸ Bu taksimatın içine Erzurum, Silvan ve Mardin'in doğu kısmı girmektedir.

¹⁴⁹ Ekeleac (Keltzene)'in başkenti Erzincan'dır. Bkz. Honigman, 1970, s. 195.

fiilen sona ermiştir. Her ne kadar Akilisene Antlaşması sonrasında ortaya çıkan siyasî tablo, iki tarafın da toprak paylaşımından benzer ölçüde pay aldığını düşündürse de antlaşmadan en fazla siyasî ve stratejik kazanç sağlayan taraf Sasaniler olmuştur (Blockley, 1987, s. 230; Christensen, 1936, ss. 248-249).

Roma, Theodosius döneminde iç ve dış savaşlar yaşamıştır. Buna rağmen Theodosius, imparatorluğun siyasal bütünlüğünü korumaya yönelik birleşik bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Bu hedef için imparatorluğu ölümünün ardından oğulları arasında paylaştırarak merkezi otoritenin devamını sağlamayı amaçlamıştır. Ancak bu paylaşım bir daha birleşmemek üzere Roma'yı doğu ve batı olarak ikiye ayırmıştır. 395 yılında ibaren etkisini artıran Kavimler Göçü imparatorluğun bölümleri arasındaki siyasal ve askerî bağların giderek zayıflamasına sebep olmuştur.

Doğu Roma İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu ile uzun süren mücadelelerin ardından 7. yüzyılın ilk yarısında yeni bir siyasal ortamla karşılaşmıştır. 636 yılında İslam ordularının Anadolu'ya ulaşmasıyla birlikte, Roma-Sasani rekabeti fiilen sona ermiş ve bölgedeki güç dengeleri köklü bir biçimde değişmiştir.

Batı Roma İmparatorluğu, yoğun göç hareketleri, iç istikrarsızlıklar ve istilalara maruz kalması sonucunda 476 yılında tarih sahnesinden çekilmiştir. Buna karşılık Doğu Roma İmparatorluğu siyasal varlığını 1453 yılına kadar sürdürmüştür (Cinemre, 2016, s. 632; Ostrogorsky, 2011, ss. 49-50; Vasiliev, 1943, ss. 25, 108).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞ'ININ SONLARINDAN 6. YÜZYILIN SONUNA KADAR ERZİNCAN ARKEOLOJİK MERKEZLERİ

3.1. Höyükler

3.1.1. Çayırılı İlçesi

3.1.1.1. Aşağı Kartallı Höyük

Erzincan Çayırılı ilçesinin güneydoğusuna 18 km'lik uzaklıkta yer alan höyük, Aşağı Kartallı köyünün merkezinde yer almaktadır (Ceylan, 2004, s. 264; Ceylan, 2008, s. 128; Kozbe & Ceylan vd. 2008: Aşağı Kartallı). Höyük Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir (Üngör, 2018b, s. 214). Çayırılı'dan Tercan'a uzanan güzergâh üzerinde bulunması, yerleşmenin bölgesel ulaşım ağıyla ilişkili bir konumda olduğunu göstermektedir (Üngör&Torun, 2021, s. 98). Ovanın güneydoğu kesiminde yer alması höyüğün kırsal bir yerleşim olarak değerlendirilmesi mümkündür. Orta Çağ döneminde bu tür küçük ölçekli yerleşimlerin tarımsal üretim odaklı yerel nüfusu barındıran alanlar olarak işlev gördüğü düşünülmektedir (Ceylan, 2008, ss. 120-130). Bu yönüyle Aşağı Kartallı Höyük, Erzincan Ovası'ndaki kırsal yerleşim ağının anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Aşağı Kartallı Höyük'te Orta Çağ iskân izlerinin görülmesi sahanın yerel ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmaya başlanan bir merkez konumundadır. Bölgesel hiyerarşi açısından Aşağı Kartallı Höyük Altıntepe merkezli sistemde tarımsal alan içinde yer almaktadır. Höyüğün bu kırsal konumu Altıntepe'ye hizmet eden yardımcı bir lojistik ağ işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca stratejik güzergâhlar üzerinde bulunması ile bölgedeki ekonomik üretimin ve tarımsal nüfus dağılımının doğrudan bu hat üzerinden ilerlediği göstermektedir.

Şekil 3. 1: Aşağı Kartallı Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 2: Aşağı Kartallı Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.1.2. Beykomu Höyük

Erzincan'ın Çayırılı ilçesinin 12 km kuzey-doğu kısmında yer alan Beykomu Höyük, kuzey-güney ekseninde 13 m doğu-batı ekseninde 14 m uzunlukta yer alır. Höyük Çayırılı Ovası'na hâkim bir konumda yer alıp, ovadın 50 m yükseklikte bir kum tepesi üzerinde bulunmaktadır. Höyüğün bulunduğu ova Karasu Nehri tarafından sulanan verimli bir alanı göstermektedir. Höyük çevresinde tespit edilen materyaller arasında İlk Tunç Çağı, Geç Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait malzemelere rastlanmıştır (Ceylan, 2002b, ss. 166-167; Ceylan, 2008, s. 77; Kozbe & Ceylan vd. 2008: Beykomu Höyük; Üngör, 2018b, s. 213).

Beykomu Höyük'te İlk Tunç Çağı'nın ardından Geç Demir Çağı'nda yerleşim izlerine rastlanması sahanın uzun bir kesintiden sonra tekrar işlev kazandığını

göstermektedir. Geç Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan veriler ise Urartu sonrası süreçte bölgenin farklı siyasî ve kültürel evrelerden geçtiğini gösterir. Yerleşmeye bu çerçeveden bakıldığında Altıntepe ile olan dinamik ilişkisini daha net anlaşılmaktadır. Höyük Erzincan ve çevresinde Altıntepe'nin merkezi siyasî yapısının dönüştüğü bir evrede yeniden aktif hale gelmiştir. Nitekim höyüğün Geç Demir Çağı'na ait verileri ile Altıntepe'nin Geç Demir Çağı'na ait boyalı seramik parçaları kronolojik bir çağdaşlık sergilemektedir. Bu durum Beykomu Höyük'ün söz konusu süreçte Altıntepe'nin bölgesel organizasyon ağına dâhil olduğunu kanıtlar niteliktedir. Kale Karasu Nehri havzasındaki bu stratejik konumu sayesinde Altıntepe'nin gıda ve hammadde ihtiyacını karşılayan lojistik bir ağ olarak işlev görmüştür. Bu işlevsellik höyüğün merkezi sistemin destekleyici bir kırsal bir saha ve tarımsal üretim alanı olarak kullanıldığını destekler niteliktedir.

Şekil 3. 3: Beykomu Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.1.3. Büyük Kalecik Höyük

Erzincan'ın Çayırılı ilçesinin 27 km kuzeybatısında bulunan höyük, Sarıgüney köyüne 3 km uzaklıkta yer almaktadır. Erzurum-Erzincan kara yolunun kuzey bölümünde yer alan höyük ovadan 100 m yükseklikte yer alır (Ceylan, 2002b, s. 167; Ceylan, 2008, s. 78; Kozbe&Ceylan vd., 2008: Büyük Kalecik). Höyük Demir Çağı ve Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir (Üngör, 2018b, s. 213).

Höyüğün Erzurum-Erzincan güzergâhına hâkim bir noktada bulunması Altın-tepe merkezli bölgesel sisteminin de doğu yönündeki hareketliliğin kontrol edilmesini sağlamaktadır. Höyük Kafkasya üzerinden Altın-tepe'ye yönelen ticari kervan ve askerî hareketlikleri izleyebilecek bir topografyaya sahiptir. Bu yönüyle höyük Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerinde bölgenin güvenliği denetleyen ve ileri karakol görevi gören stratejik bir kontrol noktası olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 3. 4: Büyük Kalecik Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.1.4. Çataldaş Höyük

Erzincan'ın Çayırılı ilçesinin batı bölümünde ilçe merkezine 6 km mesafede yer almaktadır. Höyükte kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan iskeletlere rastlanmıştır. Erzincan-Erzurum kara yolunun geçtiği alanda yer alan höyük tarla olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımdan dolayı höyük tehlike altındadır (Ceylan, 2000b, s. 279; Ceylan, 2001a, s. 73; Ceylan, 2008, s. 82; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Çataldaş Höyük). Höyükte Demir Çağı ve Orta Çağ özellikleri gösteren malzemeler bulunmaktadır (Üngör, 2018b, s. 213).

Çayırılı Ovası'nın ana ulaşım güzergâhına bağlı stratejik bir konumda yer alan Çataldaş Höyük konumu itibariyle Büyük Kalecik Höyük ile benzer bir işleve sahiptir. Demir Çağ ve Orta Çağ buluntuları bu stratejik güzergâh üzerindeki yerleşim sahasının ve mekânsal kontrol sağlamaktadır. Bu sürecin her iki dönemde de devam ettiğini

göstermektedir. Höyük Altıntepe'ye yönelen ova girişlerini denetlemektedir. Bununla birlikte bölgedeki kara yolu hatlarını görebilen ve Büyük Kalecik Höyük ile Altıntepe'yi karşılıklı olarak denetleyen önemli bir güvenlik kavşağı konumundadır.

Şekil 3. 5: Çataldaş Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.1.5. Cennetpınarı Höyük

Çayırılı ilçesinde bulunan Cennetpınar köyüne 3,5 km güneybatısında yer almaktadır. 1590 m rakımda Talos Çayı üzerinde 10 m yüksekliktedir. Höyük etrafı tarım alanları ile çevrilidir. Güney istikametinde Çayırılı-Cennetpınar'a giden yol geçmektedir. Höyük kuzey ve güneyden dağlar ile çevrilidir.

Höyük mimarisi kuzey ve güney yönden 90 m doğu ve batı tarafından 35 m ölçülere sahiptir. Höyükte oldukça yoğun miktarda keramik verileri yer almaktadır. Bu veriler üçüncü bir dönem olarak Orta Çağ verilerini göstermektedir (Günaşdı vd. 2026, s. 304).

Bölgedeki yerleşim sahaları su kaynakları, tarım sahaları ve doğal ulaşım koridorlarından ilerlediği dikkate alındığında (Ceylan, 2008, ss. 43-45) Cennetpınarı Höyük'teki Orta Çağ verileri bölgenin iskân ve lojistiğine dair önemli bir değişim yaşandığına işaret etmektedir. Höyükte tek bir döneme ait saptanabilen yerleşim izleri bu merkezin Orta Çağ dönemindeki varlığını iç vadilere kaydığını düşündürmektedir. Erzincan-Erzurum ana hattı bir değişim göstererek kuzeydeki dağlık iç koridorların önem kazandığını göstermektedir.

Altıntepe'nin merkezi konumu düşünöldüğünde kuzeydeki dağlık sahadan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi engelleyerek ana yol güzergâhı dışındaki yan kollardaki yol güvenliğini sağlamak istendiğı düşünölebilir. Bunun yansıra Talos Çayı ve tarımsal sahayla çevrili oluşu iç vadilerdeki üretimin Altıntepe eksenindeki lojistik hatta aktarmak içinde kullanılmış olmalıdır.

Şekil 3. 6: Cennetpınarı Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.1.6. İshak Höyük

Erzincan Çayırılı ilçesinin güney-doğu kısmında yer alan höyük ilçeye 1,5 km mesafede bulunmaktadır. Höyük hemen hemen 100x 60 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Ancak kuzey bölümünde kaçak kazılardan dolayı tahribat oluşmuş ve burada çokça hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Höyüğün çevreleyen nehir yatakları kuzey-güney doğrultu da uzanmaktadır. Höyükte Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerine ait keramik veriler elde edilmiştir (Ceylan, 2001b, s. 73; Ceylan, 2008, s. 66; Kozbe&Ceylan vd. 2008: İshak Höyük; Üngör, 2018b, s. 213).

Demir Çağı ile Orta Çağ'a tarihlenen keramik verileri dâhilinde yerel bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sisteme baktığımızda sahadaki yoğun hayvan kemiğı varlığı bu alanın hayvancılık kaynaklı bir saha olduğunu göstermektedir. Çevresindeki zengin su kaynaklarıyla birlikte değerlendirildiğinde ana merkezin gıda ihtiyacını destekleyen yardımcı bir tedarik sahası görevi görmüş olmalıdır.

Şekil 3. 7: İshak Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.1.7. Saygılı Höyük

Erzincan ilinin Çayırlı ilçesinin 8 km’lik mesafede yer alır. İlçeye bağlı Saygılı köyünün kuzeyinde 1 km’lik bir uzaklıkta yer alır. Höyük kuzey-güney uzantıda 36 m doğu-batı uzunlukta 47 m’lik alana yayılmıştır. Höyüğün yüksekliği 36 m’yi bulmaktadır. Höyüğün çevresine göre kuzey kesiminde yer alan kısım en dik alanı oluşturmaktadır ve bu kısımda bir dere geçmektedir. Kaçak kazılar sebebiyle güneydoğu kısmı tahrip edilmiştir. Bu kısımda pithos parçalarına ve yangın tabakasına rastlanmıştır. Höyükte Geç Demir Çağı keramikleri bulunsa da Orta Çağ dönemine ait keramikler çoğunluktadır (Ceylan, 2002b, s. 166; Ceylan, 2008, s. 76; Ceylan, 2019b, ss. 635-648; Günaşdı, 2015, ss. 113-131; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Saygılı Höyük; Üngör, 2018b, s. 213).

Doğal savunma yapısıyla korunaklı bir noktada seçilmiş merkezi bölgesel hiyerarşide stratejik bir saha olduğu göstermektedir. Sahada pithos verilerinin varlığı Altıntepe merkezi sisteminde tarımsal ürünlerin toplandığı ve korunduğu bir bölge ambarı olduğunu göstermektedir. Yangın tabakası ile bir dönemin sona ermesi bu merkezin uğradığı askeri saldırının bir kanıtıdır. Ancak yangın tabakası Geç Demir Çağı’nda gerçekleşmiş olarak bakarsak Urartu sonrası süreçte daha korunaklı bir sahaya geçişleri bu dönemdeki halkın dağlık sahaları tercih ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemdeki siyasi istikrarsızlık yerel toplulukları ova tabanından ziyade korunaklı sahaya çekilmeye zorlamıştır. Bu çerçevede Altıntepe sistemindeki süreçte tarımsal ürünlerin güvenceye alındığı korumalı bir ambar görevi görmüş olmalıdır. Orta Çağ döneminin yangınla sona erdiğini düşünürsek Altıntepe sisteminde var olan eski savunma ve lojistik hatların önemini göstermektedir. Bu çerçevede saha depolama ve

gözetleme amacıyla yeniden tahkim edilmiş ve yangınla son bulmuş demektir. Bunun yansıra yine de bu sahalar yerel toplulukların korunmasında yeterli olmamıştır. Orta Çağ döneminde yoğun olarak kullanıldığını gösteren veriler ise Altıntepe odağındaki bu merkezin savunma ve lojistik öneminin devam ettiğini göstermektedir. Bu ihtimaller değerlendirildiğinde Saygılı Höyük'ün stratejik konumu bölgenin lojistiğindeki varlığının devamlılığını ve önemini gösterir.

Şekil 3. 8: Saygılı Höyük A. CEYLAN Arşivi

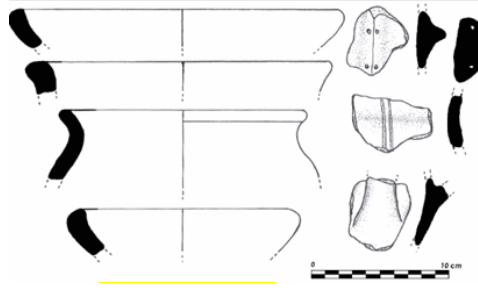

3.1.1.8. Yukarı Kartallı Höyük

Erzincan Çayırılı ilçesinin güneydoğusuna 11 km mesafede ilçeye bağlı Yukarı Kartallı köyünün batı bölümüne 500 m'lik mesafede yer alır. Höyüğün yüksekliği 1710 m'yi bulmaktadır. Höyük kare bir yapıya sahip olup boyut ölçüleri 40x40 m civarındadır. Çevresinde yer alan keramikler Orta Çağ özelliği vermektedir (Ceylan, 2004, s. 264; Ceylan, 2008, s. 127; Üngör, 2018b, ss. 213-214).

Höyük ovanın yüksek kesimlerinde bulunması nedeniyle yerel sistemde iskân, gözetim veya denetim amaçlı bir kullanım sunmaktadır. Sahada sadece Orta Çağ verilerine rastlanması bölgedeki savunma hatları ile stratejik güzergâhların daha yukarı sahalara kaydığını göstermesi bakımından önemlidir. Aşağı Kartallı Höyük'ün yukarıdan gören konumu ile savunma sisteminde gözetleme istasyonu olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Böylelikle Yukarı Kartallı Höyük Altıntepe merkezli eski hiyerarşik sahaları Orta Çağ döneminde daha yüksek mevkiden kontrol etmektedir. Bu da merkeze erkenden uyarı gönderen bir ileri karakol görevi üstlenmiş olduğunu göstermektedir.

Şekil 3. 9: Yukarı Kartallı Höyük Keramik Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.2. İliç İlçesi

3.1.2.1. Maltepe Höyük

Erzincan-İliç'in kuzey kısmından 13 km uzaklıkta bulunan höyük, Boyalık köyünün 7 km mesafesinde güneybatı doğrultusunda yer alır. Höyüğün yüksekliği 1482 m'yi bulmaktadır. Höyüğün çevresinde hayvancılık için elverişli araziler yer almakla birlikte doğu kısmında tarım faaliyetleri yapıldığı görülmektedir. Höyükte 10 m'yi aşan derinlikte kaçak kazılar görülmüştür. Bu müdahaleler, özellikle mimari kalıntıların ortaya çıkarıldığı höyüğün kuzey ve batı kesimlerinde yoğunlaşmıştır. Höyükte yaklaşık 5 m derinlikte yangın tabakası ve bu tabakanın aşağısına inildikçe mimari kalıntılar ortaya çıkmaktadır. Keramik verilerinin yoğun miktarda İlk Tunç Çağı özelliği vermesi bu dönemde önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra elde edilen keramik verilerinin arasında boyalı keramiklerin varlığı Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan, 2015, s. 341; Ceylan&Günaşdı, 2015, s. 73; Üngör, 2018b, s. 215; Üngör&Günaşdı, 2023, s. 426).

Maltepe Höyük'ün İlk Tunç Çağı'nın ardından Orta Çağ'da yeniden işlev kazanması Altintepe merkezli savunma hattında yeni oluşumların gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Altintepe'nin ova savunma hattında sınırda konuşlanan istasyonların ihtiyaç duyulduğu bir döneme denk geldiğini söyleyebiliriz. Altintepe'nin güneybatı uç hatlarında konumlanan höyük Fırat Vadisi'ne açılan yerel geçiş koridorlarının ve yüksek otlak alanlarının güvenliğini üstlenmiştir. Bu perspektiften bakıldığında höyüğün sınır hattına bağlı bir haber ağı ve lojistik destek sağlayan bir yerleşim olarak yeniden canlandırıldığı söylenebilir.

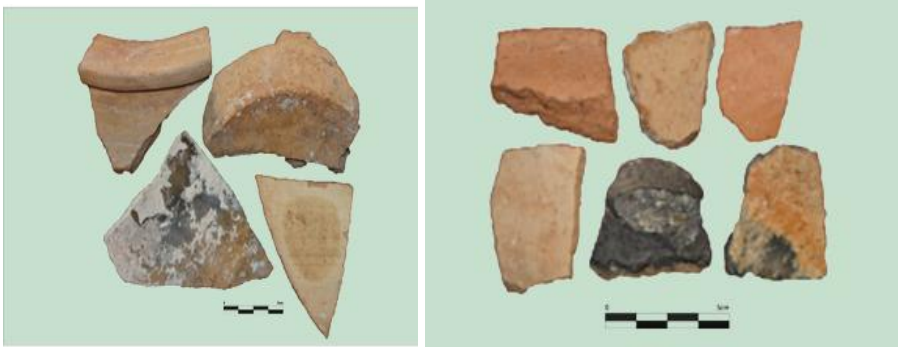
Şekil 3. 10: Maltepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

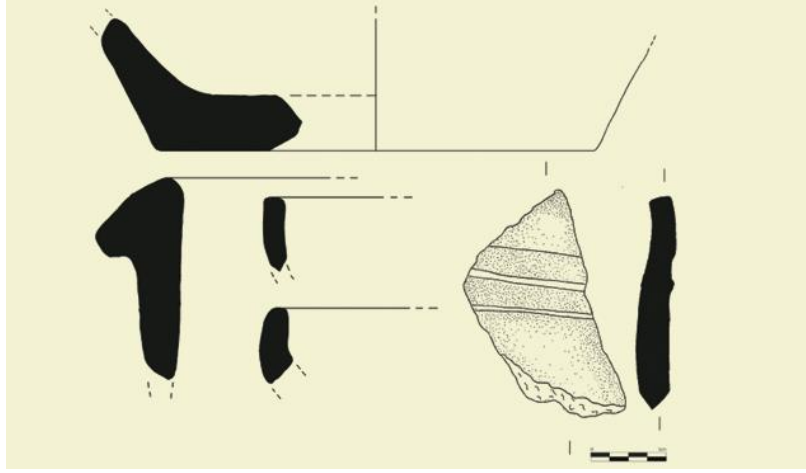
Şekil 3. 11: Maltepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 12: Maltepe Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 13: Maltepe Höyük KeramikÇizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.2.2. Ortatepe Höyük

Erzincan-İliç ilçesinin güneybatı yönünde 24 km mesafede yer alan ilçeye bağlı Ortatepe köyünde bulunmaktadır. Höyük 1294 m yükseklikte bulunmaktadır. Höyük modern köy yerleşmesinin altında kaybolmuş durumdadır. Köy çevresindeki loğ, dibek ve değirmen taşlarının bulunmuştur. Bu malzemeler tarım malzemelerini oluşturmaktadır. Aynı zamanda çevrede rastlanan keramik verilerin varlığı höyüğün Orta Çağ döneminde yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir (Ceylan, 2015, s. 397; Ceylan vd., 2016a, s. 452-453; Üngör&Günaşdı, 2023, s. 427).

Höyük ve yakın çevresinde ele geçen loğ, dibek ve değirmen taşları höyüğün doğrudan gıda teminini sağlayan ve tarımsal üretime dayalı bir işleve sahip olduğunu kesinleştirmektedir. Altıntepe merkezi sisteminde Ortatepe höyük sistemin ekonomik bağlantılarının sağlandığı yerel bir gıda üretim ve işleme merkezi olarak konumlanmaktadır. Yoğun bir askeri ve idari nüfusu barındıran Altıntepe gibi büyük garnizon merkezlerin iâşe temini Ortatepe gibi tarımsal üretim potansiyeli yüksek kırsal yerleşimler aracılığıyla karşılanmıştır. Bu perspektiften bakıldığında höyüğün Orta Çağ'da Altıntepe hinterlandının güneybatı lojistik ikmal ağını destekleyen kırsal bir üretim sahası görevini gördüğünü söyleyebiliriz.

Şekil 3. 14: Ortatepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 15: Ortatepe Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 16: Ortatepe Höyük Keramik Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.3. Merkez

3.1.3.1. Aktepe Höyük

Höyük Erzincan merkezinin güneydoğu kısmında 20 km mesafede bulunmaktadır. Erzincan-Çağlayan güzergâhının ise 18. km'sine denk düşmektedir. 1162 m rakıma sahip olan höyüğün yüksekliği hemen hemen 12m'yi bulmaktadır. Höyük kuzey-güney doğrultusunda 140 m doğu-batı doğrultusunda ise 190 m uzunluğa sahiptir. Ayrıca höyüğün tepesinde bir nirengi taşı da bulunmaktadır.

Höyük çevresinde tarıma uygun araziler olup güney bölümünde 3 km mesafede Munzur Dağları yer almaktadır. Karasu Nehri'nin güney bölümüne ve Erzincan Ovası'nın güneydoğusuna denk gelen höyüğün çevresindeki araziler oldukça verimlidir.

Yoğun bir şekilde kaçak kazılara maruz kalan höyüğün kuzey kesiminde bu kazılar sonucu derin bir alan gözlemlenmiştir. Bu alan höyüğün yerleşim sahasının stratigrafisini ortaya koyması bakımından önemli arkeolojik veriler sunmaktadır. Höyükte oldukça fazla keramik verisine rastlanmıştır. Bu veriler höyüğün İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönemi özelliği vermektedir (Ceylan&Günaşdı, 2018b, s. 87).

Topografik olarak Erzincan Ovası'na hâkim bir noktada tarıma elverişli alanlar ile su kaynaklarının kesişim noktasında bulunmaktadır. Ayrıca ulaşım hatlarına yakın güzergâhta bulunmasıyla birlikte değerlendirildiğinde Aktepe'nin bölge arkeolojisindeki uzun soluklu işlevini açıklamaktadır. Altın-tepe merkezli bölgesel yerleşim sistemi içerisinde Aktepe İlk Tunç Çağı'ndan itibaren ovadaki tarımsal üretimi ve iâşe devamlılığını sağlayan bir saha olarak görev görmüştür. Höyüğün güney yönden Munzur Dağları, kuzeyden Karasu Irmağı ile sınırlandırılmış olması sahayı bir kısıkaca olarak höyüğe askeri bir kimlik kazandırmıştır.

Özellikle Orta Çağ döneminde güneydoğu istikameti olan Çağlayan koridorundan gelebilecek saldırılara karşı stratejik bir ileri gözetleme noktası olarak yeniden işlev görmüştür. Bununla birlikte Orta Çağ'ın yoğun nüfuslu ordularının iâşe teminini sağlamak için höyüğün çevresinde bulunan verimli tarım alanları ekonomik üretim merkezi olarak kullanıma yeniden açılmıştır. Bu durum Aktepe Höyüğü hem askeri savunmanın hem de ekonomik lojistiğin kilit noktası olarak tarih boyunca bu merkez üzerinden yönetildiği anlaşılmaktadır.

Başka bir açıdan bakıldığında höyükte Orta Demir Çağı yerleşim izlerinin bulunmasına rağmen Geç Demir Çağı yerleşim izlerine rastlanmaması bu stratejik merkezin dönemsel olarak kesintiye uğradığını göstermektedir. Urartu Krallığının yıkılmasının ardından ova tabanlı yerleşim sahalarında yer alan Aktepe gibi höyükler açık hedef haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında ova yerleşimlerinin güvenlik gerekçesiyle terk edildiği ve bölgedeki yerleşim stratejisinin daha sarp ve yüksek kesimlere kaydırıldığını ortaya koymaktadır.

Şekil 3. 17: Aktepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.3.2. Dereyurt Höyük

Höyük, Erzincan'a bağlı Dereyurt Köyü'nün kuzey bölümünde 1 km mesafede bulunmaktadır. Erzincan-Gümüşhane güzergâhının 17. km'sinde batı bölümüne denk gelmektedir. 1,501 m rakıma sahip, etrafı dağlarla çevrili olan höyük çevresine göre çukurda kalmaktadır. Çevresinde çayırılık alanlar mevcuttur.

Doğu bölümünden akan dere hem güney hem batı bölümlerini geçip kuzey yönde ilerlemektedir. Yine doğu bölümde su kaynakları ve tarıma uygun araziler mevcuttur. Höyük çevresinde elde edilen keramikler Orta Çağ dönem özelliği vermektedir (Ceylan vd., 2020, s. 130).

Dereyurt Höyüğü'nün yüksek rakımlı bir sahada ve dağlar arasında korunaklı bir havzada yer alması yerleşimin yapısını doğrudan etkilemiştir. Altıntepe bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde bu höyük, Erzincan Ovası'nı Kelkit Havzası üzerinden Gümüşhane'ye ve Karadeniz sahil güzergâhına bağlamaktadır. Böylelikle tarihi dağ içi geçiş koridorunun güvenliğini sağlamaktadır. Çevresinde yer alan su kaynakları ve

tarım sahalarıyla birlikte ele alındığında höyük dışarıya bağımlı kalmadan kendi iâşesini karşılayabilen bir sahaya sahiptir. Altıntepe'nin kuzey sınır doğrultusuna denk gelen bu saha Ahmediye hattı boyunca devam eden dağ içi geçitleri kontrol altında tutarak bölgenin savunmasını güçlendirmektedir. Bu durum höyüğe merkezi erkenden uyaran ve yerel düzeyde savunma sağlayan askeri bir yapıyla konumlandırılmıştır.

Höyükte sadece Orta Çağ dönem verisine rastlanması bu merkezin yeni bir yerleşim sahası olabildiğini göstermektedir. Dereyurt Höyüğü'ne bu perspektiften bakıldığında coğrafi rota değişmeden Orta Çağ döneminde askeri ve lojistik ihtiyaç doğrultusunda yeni bir düzende kurulduğunu söyleyebiliriz. Böylelikle Orta Çağ'da dağlık geçiş koridorlarını ve geçitleri merkeze alan bir güzergâhın yeniden şekillendiğini göstermektedir.

3.1.3.3. Elmaağacı (Davarlı) Höyük

Erzincan il merkezine bağlı Yukarı Davarlı köyünde bulunan höyük, köye 2 km mesafede yer alır. Erzincan iline 13 km uzaklıktaki Erzincan-Sivas kara yolu üzerinde bulunur. Erzincan Ovası'nın batı kısmında yer alan höyüğün ovoiden yüksekliği 200 m'yi bulmaktadır. Kuzeyden güneye 100-150 m uzunlukla uzanan Davarlı Çayı ile çevrelenmiştir. Höyükte İlk Tunç Çağı keramikleri çokça yer almaktadır. Höyüğün batı kısmının Orta Çağ yerleşim alanı olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra merkezin önemini artıran ve bölgede az rastlanan Geç Demir Çağı dönemine ait boyalı keramiklerin yer alması da önemlidir (Ceylan, 2000a, s. 183; Ceylan, 2002b, s. 167; Ceylan, 2008, s. 50-51; Kozbe&Ceylan vd. 2007: Elmaağacı; Üngör, 2018b, s. 213).

Höyük çevresindeki düzlüğe göre 200 m yükseklikle bir avantaj sağlamakla birlikte batı koridoruna hâkim konumu ile stratejik bir noktadadır. Geç Demir Çağı verilerinden boyalı keramiklerin varlığı Altıntepe merkezi sistemi ile eş zamanlı idari ve askeri sistemle bütünleşmiş bir yapı sunduğunu düşündürmektedir. Höyüğün batı bölümünde yoğunlaşan Orta Çağ yerleşim izleri görülmesi sahanın bu dönemde güçlü bir nüfusa sahip olduğunu anlaşılabılır. Ayrıca bu durum bölgenin dinamizmini koruduğunu gösterir. Bu perspektiften bakıldığında höyük Erzincan Ovası'nı Sivas istikametinden gelerek ana hatta bağlayan güzergâhın batı yönünden girişini denetlemektedir. Altıntepe bölgesel sisteminde ise batı kanadının en önemli erken uyarı gözetleme ve haberleşme merkezlerinden biri olarak düşünülebilir.

Şekil 3. 18: Elmaağacı (Davarlı) Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.3.4. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük

Erzincan merkeze bağlı Tandırılı köyü sınırları içinde olan höyük merkeze 25 km uzaklıktadır. Erzincan-Sivas yolunun güney kısmında yer alan höyük Erzincan Ovası'nın batısına denk gelmektedir. Höyük bulunduğu bitki örtüsü itibarı ile herhangi bir mimari bulguya rastlanmamıştır ve höyüğe ulaşım son derece güçtür. Ulaşım güçlüğü höyüğü savunmaya elverişli bir yapıya getirmiştir. Aynı zamanda kuzey kesiminden Elmaağacı Höyüğünü gören bir konumdadır (Ceylan, 2000a, s. 184; Ceylan, 2002b, s. 167; Ceylan, 2008, s. 52; Kozbe&Ceylan 2008: Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük). Höyük Demir Çağı, Erken Demir ve Orta Çağ dönemlerini yansıtmaktadır (Üngör, 2018b, s. 213).

Kaleciktepe'nin yer aldığı sarp ve dağlık topografyası sahanın askeri ve stratejik amaçlı bir savunma noktası olduğunu göstermektedir. Hemen kuzeyindeki Elmaağacı Höyük ile karşılıklı görüş sahasının içinde bulunmaktadır. Bu merkez Altıntepe bölgesel askeri sisteminin batı doğrultusundaki savunma hattının erken uyarı bağlantısını kanıtlamaktadır. Hem Elmaağacı hem Kaleciktepe Höyük Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde batı koridorundan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi Altıntepe'ye ileten gözetleme sahası olarak bölgesel sistemde işlev görmüştür

Şekil 3. 19: Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.3.5. Saztepe Höyük

Erzincan ilinin 8 km doğusunda yer alan höyüğün Altıntepe ile aralarında 2 km mesafe bulunmaktadır. 1280 m yükseklikte olan höyüğün doğusunda mezarlık alanı oluşturmaktadır. Höyükte elde edilen keramiklerin Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği verdiği görülmüştür. Ayrıca Kalede Geç Demir Çağı boyalı seramiklerine¹⁵⁰ de rastlanmış olup Urartu yerleşimi için önem arz etmektedir (Ceylan, 2003, s. 313; Ceylan, 2008, s. 101; Kozbe&Ceylan 2008: Saztepe; Üngör, 2018b, s. 213).

Saztepe Höyüğü'nde elde edilen seramik verileri Akhamenid Hanedanlığı ile le olası bir ilişkiye işaret etmektedir. Pers Dönemi'nde Daskyleion Satraplığına bağlı idarî yapılanmanın höyük çevresinde yer alması, bu değerlendirmeyi destekleyen önemli bir unsur olarak görülmektedir (Işıklı, 2008, ss. 266-272).

Saztepe Höyük'te bulunan boyalı keramikler Akhamenid/Pers İmparatorluğu'nun eyalet sistemi ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Höyüğün Altıntepe'ye 2 km mesafede bulunması bu iki merkezi mekânsal ve işlevsel yönden birbirine bağımlı hale getirmektedir. Coğrafi yakınlık Saztepe'yi Altıntepe'nin bölgesel sisteminde idari alt merkezi konumuna yükseltmiştir. Bu hiyerarşik bağ doğrultusunda Akhamenid/Pers Dönemi'nde Altıntepe'nin idari sistemine bağlı üst düzey görevlilerin ikamet ettiği bir yerleşim yeri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra Saztepe'nin konumu Altıntepe'nin ihtiyaç duyduğu gıda ve hammadde temini ile

¹⁵⁰ Triangle ware olarak adlandırılan bu seramikler G. Summers tarafından 1993 yılında incelenmiştir. Bkz. Summers, 1993, ss. 85-108

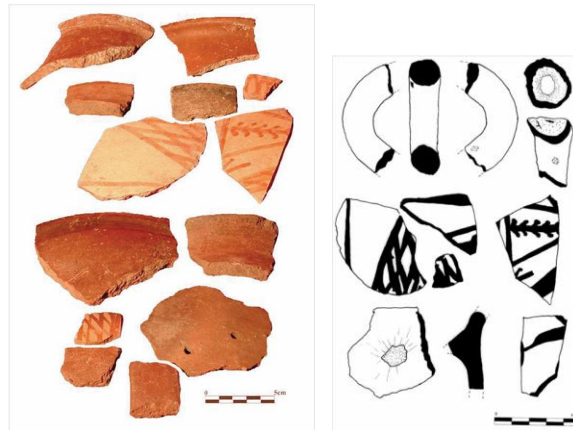
kervan geçişlerini kontrol eden lojistik bir tedarik ve üretim sahası olarak işlev görmüş olmalıdır.

Bununla birlikte Demir Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na ve Orta Çağ dönemine kadar yerleşim izlerinin görülmesi sahanın stratejik önemini koruduğunu göstermektedir. Siyasi otoriteler değişse bile höyüğün Orta Çağ'da yeniden kullanılması sahanın coğrafi önemini kaybetmediğine işaret etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında Saztepe Höyük lojistik ağların idaresi açısından vazgeçilmez bir merkez konumundadır.

Şekil 3. 20: Saztepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 21: Saztepe Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.4.Otlukbeli İlçesi

3.1.4.1. Ağamçağam Höyük

Otlukbeli ilçesi Ağamçağam köyü sınırları içinde yer alan höyük, köyün güneybatısında, 1764 m rakımda konumlanmaktadır. 25 m yüksekliğe sahip bir tepe üzerinde yer alan yerleşim, Otlukbeli vadisine hâkim stratejik bir noktada bulunmaktadır. Höyük, kuzey, doğu ve güney yönlerden tarım alanlarıyla çevrilmiştir. Alanda ele geçen seramik buluntuları, yerleşimin Orta Çağ-Geç Orta Çağ dönemlerine tarihlendiğini göstermektedir (Günaşdı vd., 2026, s. 304). Aynı zamanda Höyüğün etrafında yer alan mezarlık sahalarında Helenistik döneme tarihlendirilen keramik buluntularına rastlanmıştır (Batmaz, 2015, s. 67; Üngör&Özgül, 2016, 273).

Yerleşimde daha erken dönem izlerine rastlanmayıp sadece Orta Çağ verilerinin saptanması bölgedeki savunma sisteminde köklü bir değişim yaşadığına işaret etmektedir. Aynı zamanda yerleşim sistemindeki değişim yaşandığını göstermektedir. Orta Çağ döneminde istikrarsız bir süreç yaşanmıştır. Bu da Altıntepe merkezi sisteminde Otlukbeli vadisindeki sarp ve dağlık koridorlara önem kazandırmıştır. Bu koridorlar sayesinde Altıntepe'nin kuzeydoğu yönündeki vadi içi geçişleri denetim altına alınarak stratejik hinterland güvenliğini sağlamıştır. Aynı zamanda tarımsal üretimin devam ettirilmesini ve iâşe sürekliliğini destekleyen bir güvenlik sınırı oluşturduğu söylenebilir.

3.1.4.2. Avcıçayırı Höyük

Erzincan Otlukbeli ilçesinin batı bölümünde 17 km mesafe ile Avcıçayırı köyünde bulunmaktadır. Höyük tarihi Otlukbeli-Bayburt-Karadeniz kara yolunun güneyinde yer almaktadır. Höyük dağ eteğinde, verimli tarım alanlarına ve kuzey bölümünde yer alan bir dereye hâkim konumdadır. Ancak bugün höyük tehlike altında olup tahrip görmüştür. Höyükteki keramikler İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemine işaret etmektedir (Ceylan, 2015, s. 383; Üngör&Günaşdı, 2016, s. 425). Ayrıca keramikler Demir Çağı özelliği de yansıtmaktadır (Ceylan vd., 2016a, s. 449).

Höyükte İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ verilerinin görülmesi yerleşimin stratejik değerini koruduğunu göstermektedir. Höyüğün Demir Çağı'ndaki işlevini Orta Çağ döneminde de sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Altıntepe'nin idari sistemine bağlı olarak işleyen ve Karadeniz hattı ile Bayburt üzerinden gelebilecek hareketliliği önceden haber

almaktadır. Altıntepe'nin kuzey sınır hattı olarak görev görmektedir. Böylelikle Altıntepe hinterlandını Karadeniz üzerinden gelen yol güzergâhının güvenliğini sağlamaktadır. Bununla birlikte tarım sahasının ve su kaynaklarının varlığı iâşe teminine katkı sağlamıştır.

Şekil 3. 22: Avcıçayırı Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 23: Avcıçayırı Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.4.3. Turnatepe (Yeniköy) Höyük

Erzincan'ın Otlukbeli ilçesine 4 km uzaklıkta bulunan ve doğu kesimine denk gelen Ağamçağam deresi üzerinde yer almaktadır. Yeniköy'ün batısına düşen ve "Turnatepe" adı verilen yerde bulunmaktadır. Höyük burada kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yer almaktadır. Höyüğün yüksekliği 1690 m olup 50x40 m ölçülerine sahiptir (Ceylan, 2003, s. 313; Ceylan, 2008, s. 100; Kozbe&Ceylan vd. 2008). Höyükte yer alan keramikler yoğun miktarda İlk Tunç, Demir Çağı (Ceylan, 2008, s. 100;

Üngör&Günaşdı, 2016, s. 428; Üngör&Özgül, 2016, s. 280) ve Orta Çağ özelliği vermektedir (Üngör, 2018b, s. 213).

Höyükte İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ verilerinin görülmesi yerleşimin stratejik değerini koruduğunu göstermektedir. Dere yatağını takip eden doğal bir topografik hat üzerinde konumlanan höyük özellikle Orta Çağ döneminde lokal ulaşım hattının güvenliğini sağlamıştır diyebiliriz. Çevresindeki dağlık kütlelerin sunduğu korunaklı vadi içindeki konumu ve tarımsal yönüyle ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında stratejik noktada yer alması Orta Çağ'da kontrol noktası ve askeri karakol görevi üstlenmiş olabilir. Altın-tepe merkezi sisteminde ana hatta bağlı bir tarımsal üretim merkezi olarak devamlılık göstermiştir.

Şekil 3. 24: Turnatepe (Yeniköy) Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.5. Refahiye İlçesi

3.1.5.1. Doplaktepe Höyük

Erzincan Refahiye ilçesine bağlı Akçiğdem köyünün doğusunda 1 km uzaklıkta yer alır. Höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 2025 m olup kuzeyinden Kuzun deresi geçmektedir. Höyükte Karaz türü keramiklerin yer alması höyüğü önemli kılmaktadır. Keramiklerin yapısı İlk Tunç Çağı (Ceylan, 2004, s. 263; Ceylan, 2008, s. 127; Kozbe&Ceylan Vd. 2008) ve Demir Çağı özelliği vermektedir (Üngör, 2018b, s. 213).

Doplaktepe'nin yüksek rakımlı konumu ve Karaz türü keramik verileri Erzincan'ın kuzey kesiminin etki alanını göstermektedir. Bu durum Kuzey Kafkasya ve Doğu Karadeniz kültür sahalarıyla etkileşim halinde olduğunu somut olarak ortaya koymaktadır. Altın-tepe merkezli bölgesel sistem açısından bakıldığında höyük sarp

yapısıyla kuzey geçiş koridorlarını ve yayla denetleyen bir noktada bulunmaktadır. Bu doğrultuda merkezi sistemin en kuzey uç bölgesini oluşturan höyük kültürel ve askeri istasyon olarak değerlendirilebilir.

şekil 3. 25: Doplakepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

şekil 3. 26: Doplakepe Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.5.2. Ekecek Höyük

Erzincan Refahiye ilçesinin doğusunda 22 km mesafede yer alan höyük Ekecek köyünün kuzeyinde 3 km mesafede yer alır. Höyük çevresine oranla daha yüksek bir alana kurulmuş olup yüksekliği 2107 m'yi bulmaktadır. Kuzey ve doğu yönünden yüksek tepelerle çevrilidir. Güneyi Erzincan-Refahiye yoluna denk gelmekte olup güney yönünde kayalıklar yer almaktadır. Kaçak kazılara maruz kalan höyük İlk Tunç ve Orta ağ yansıtmaktadır (Ceylan, 2015, s. 247; zgl&Ceylan vd. 2013, s. 282; ngr&Gnaşdı, 2016, ss. 426-427).

Höyük 2107 m yüksek topografik konumu ve Erzincan Ovası ile Refahiye platosu arasındaki ana geçiş güzergâhını yukarıdan gören hisar konumundadır. Bu

topoğrafik özellikler dikkate alındığında stratejik ve askeri amaçlar için tekrar yapılandırıldığı anlaşılmaktadır. Altıntepe bölgesel sistemi açısından değerlendirildiğinde höyük batı güzergâhtan gelebilecek herhangi bir hareketliliği görebilen bir görüş açısına sahiptir. Nitekim höyük dağ silsilesinin en uç kesiminde konuşlanmakla birlikte ana güzergagı gören ve merkezi sisteme bilgi aktaran lojistik ve stratejik haber ağı olarak işlev görmüş olmalıdır. Höyüğün topoğrafik konumu Orta Çağ'da neden iskân edildiğini göstermektedir. Orta Çağ'ın istikrarsız ve güvenlik arayışında korunaklı bir saha olarak kullanımını zorunlu hale getirmiştir diyebiliriz.

Şekil 3. 27: Ekecek Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 28: Ekecek Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.5.3. Küçük Höyük

Erzincan Refahiye'de yer alan höyük ilçenin 13 km kuzeybatı bölümüne denk gelmektedir. Höyüğün yüksekliği 30 m olup deniz seviyesinden yüksekliği 1488 m'yi

bulmaktadır. Toprakkale Höyüğü ile hemen hemen aynı güzergâhta olan höyük Toprakkale'nin batısında 1 km'lik mesafede yer alır. Kaçak kazıya rastlanan höyükte çok az keremik verileri bulunmuştur. Bu verileri ile tarihi bir dönem belirleme de zorluk yaratsa da Orta Çağ dönem özelliğini yansıtan bir höyük olarak düşünülmektedir (Ceylan, 2015, s. 151; Üngör, 2018b, s. 215).

Höyüğün ana savunma hattını oluşturan Toprakkale ile aynı güzergâh üzerinde ve oldukça yakın bir mesafede yer alması merkezler arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Orta Çağ verileriyle sınırlı kalması bu höyüğün askeri amaçlar dâhilinde kullanıldığını göstermektedir. Bölgenin köklü savunma geleneğini yansıtan Altıntepe merkezli sisteminde Orta Çağ'da değerlendirildiğinde höyük Refahiye-Sivas hattının geçişini denetleyen Toprakkale çerçevesinde çalışmaktadır. Dolayısıyla ana hattın batı kanadını koruyan askeri bir istasyon görevi görmüş olmalıdır.

Şekil 3. 29: Küçük Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.5.4.Ortagöze Höyük

Erzincan'ın Refahiye ilçesinin kuzeybatı kısmında 14 km'lik mesafeye denk gelen höyük ilçeye bağlı Ortagöze Köyü'nde yer almaktadır. Höyük ormanlık alan içerisinde bulunup bir kaçak kazı sonucu çok büyük hasara uğramıştır. Bu kazılar sonucu yaklaşık 17x10 m boyutunda ve 10 m derinliğinde açmalar oluşmuş ve bunlar höyüğün tamamen tahrip olmasına sebep olmuştur. Her ne kadar mimari kalıntılar bu müdahaleler sonucu ortaya çıksa da tahribat seramik verilerinin bulunmasını engellemiştir. Mimari kalıntılardan tespit edilebilen dönem Orta Çağ özelliği vermektedir (Ceylan, 2015, s. 193).

Ortagöze’de bulunan mimari kalıntılar neticesinde bu merkezin gelişmiş bir imar faaliyeti içinde olduğunu söyleyebiliriz. Altıntepe bölgesel merkezi sisteminde işlevinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu çerçevede bakıldığında höyük bulunduğu ormanlık konumu ile bölgeye hammadde teminini ve transferini yapan bir sahayı oluşturmaktadır. Bununla birlikte dağ içi patika yol diyebileceğimiz yolların güvenliğini sağlayan ve askeri üs olarak görev almış olmalıdır. Höyükteki Orta Çağ mimari verileri ile askeri çatışmaların yaşandığı bu dönemde stratejik bir sınır sahası haline geldiğini açıkça göstermektedir.

Şekil 3. 30: Ortagöze Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.5.5. Şaip Höyük

Refahiye’ye bağlı olan Şaip köyünün doğu bölümünde 600 m mesafede Erzincan-Sivas güzergâhının güneyine 10 m uzaklıkta yer almaktadır. 1530 m rakımda bulunan kalenin yerden yüksekliği 15 myi bulmaktadır. Höyüğün ölçüleri 50x20 m olup etrafında dağlık bir arazi mevcuttur. Kuzey yönden Refahiye-Sivas güzergâhı geçmekte olup yine bu yönden Çobanlı Çay’ı bulunmaktadır. Kaçak kazıya maruz alan höyükteki veriler yoğun olarak İlk Tunç Çağı ve Karaz keramiği özelliği göstermektedir. Ancak çalışmamız için önemli olan ve az sayıda da olsa Orta Çağ dönem keramiği de tespit edilmiştir (Ceylan vd., 2024, s. 140).

Höyükte İlk Tunç Çağı verilerinin yoğun olması buranın Karaz kültürü için stratejik bir yerleşim sahası olduğunu göstermektedir. Buna karşın Orta Çağ buluntularının sınırlı olması yerleşimin bu dönemde daha kısıtlı ve spesifik bir amaçla kullanıldığını düşündürmektedir. Çobanlı Çayı vadisini ve stratejik Refahiye-Sivas

transit karay olunu denetleyen bir sahadadır. Bu doğrultuda bakıldığında höyük askeri amaçlı bir konuşlanmanın yaşandığı geçici bir merkez olarak değerlendirilmelidir. Altıntepe merkezli bölgesel savunma hattın en dış merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Böylelikle ön haber ağı işlevi aracılığıyla ana güzergâhın yerel ölçekte güvenliğinin daha da sağlamlaştırıldığı görülmektedir.

Şekil 3. 31: Şaip Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.5.6. Toprakkale Höyük

Erzincan'ın Refahiye ilçesine 13 km uzaklıkta ilçenin kuzeybatı kısmında yer alan höyük, Çavuş Köyünde bulunmaktadır. Höyük bulunduğu alan bakımından stratejik bir nokta da olup Erzincan-Sivas kara yolunun kesişim noktasında yer almaktadır. Sivas-Suşehri istikametindeki yol ayrımının 500 m kuzeybatı yönüne denk düşmektedir. Höyük çevresinde verimli arazi etrafında kurulmuş olup kuzey bölümünden Köroğlu Çayı geçmektedir. Yoğun şekilde elde edilen keramikler envanterleri buranın İlk Tunç, Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerinde kullanıldığını göstermektedir (Ceylan, 2015, s. 152; Üngör, 2018b, s. 215).

Höyük bir tepe üzerine inşa edilmiş olup doğu-batı ekseninde 400 m kuzey-güney ekseninde 336 m'lik bir alanı kapsamaktadır. Höyüğün merkezinden hareketle doğu-batı yönünde 154 m kuzey-güney yönünde 167 m uzunluğundadır. Çevresine göre 60 m daha yüksekte olan höyüğün rakımı 1560 m'yi bulmaktadır.

Toprakale Höyüğü'nün önemli kılan özellik seramik verilerinin analizi olmuştur. Seramikler az bir oranda Kalkolitik çağ özelliği vermektedir. Karaz Kültürü özelliklerini yansıtan gri, kahverengi, devetüyü, kırmızı-siyah renklerdeki seramikler yer almakla birlikte bunlar arasında çizgi bezemeli seramikler de bulunmaktadır. Seramiklerin büyük bir bölümü İlk Tunç Çağı özelliği vermekte olup Karaz türü özelliği göstermektedir. Bölge genelinde yapılan değerlendirmelerde, Şaip Höyük ve Kurtbaşı Kalesi'nde Karaz Kültürü ile ilişkilendirilebilecek nitelikte envanterlere rastlanmıştır. Yine Refahiye ilçesinden Kızıldağ'a kadar karaz özelliği veren merkezler yer almaktadır. Seramiklerden az bir kısmı da Orta Çağ özelliği yansıtmaktadır (Ceylan vd., 2024, s. 141; Üngör&Günaşdı, 2023, ss. 695-696).

Toprakkale Höyüğü ölçüleri dâhilinde Refahiye ilçesinin en büyük ve bölgesel idare merkezini oluşturmaktadır. Arkeolojik yerleşim merkezlerinin fiziksel büyüklüğü bölgenin idaresinde oynadığı rolü göstermektedir. Çevresinde bulunan küçük ölçekli Şaip Höyük gibi sahalarla ilişkisi düşünüldüğünde Toprakkale'nin iktisadi ve idari bir merkez oluşturduğu görülmektedir (Hodder&Orton, 1976, ss. 56-58). Ancak Orta Çağ verilerinin azlığı bu dönemde bu durum değişmekle birlikte Sivas ve Suşehri güzergâh noktasında Altıntepe bölgesel sisteminde savunma hattı olarak işlev görmüş olabilir. Böylelikle sınır hattının güvenliğini ve kontrolünü sağlayan askeri amaçlı bir saha halini almıştır.

Şekil 3. 32: Toprakkale Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.6. Tercan İlçesi

3.1.6.1. Çakmaklı Höyük

Tercan ilçesi Çadirkaya beldesinin kuzeydoğusunda 5 km mesafe ile Çadirkaya düzlüğünde yer almaktadır. 1540 m rakımda bulunan höyük ve çevresi tarım arazisi olarak işlev görmektedir. Höyüğün hem doğusunda ve hem batısında su kaynakları yer almaktadır. Höyüğün çevresi kuzeyden güneye yaklaşık 100 m, doğudan batıya ise 50 m ölçülerindedir. Höyüğün ortasında kaçak kazılar sonucu yaklaşık 4 m derinlik oluşmuş olup burada mimari yapıya ait taşlar tespit edilmiştir. Ayrıca buradan çıktığı tahmin edilen keramik verilerine rastlanmıştır. Yoğun miktarda elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemine ait olduğu görülmüştür (Ceylan&Üngör, 2017, ss. 28-29).

Höyükte saptanan yoğun Orta Çağ dönemine ait keramik verileri bu sahanın bulunduğu dönem itibariyle spesifik bir amaca hizmet etmek için seçildiğini göstermektedir. Höyüğün topografik konumu sahayı yerel üretim ve kırsal bir yerleşim alanı olarak öne çıkarmaktadır. Altın-tepe merkezli bölgesel sisteminde doğu sınırından merkezi ovaya doğru uzandığı görülmektedir. Bu perspektiften bakıldığında höyük merkezin iâşe ihtiyacına cevap vererek ekonomik alt istasyon görev yapmış olmalıdır. Orta Çağ'da Erzurum hattından ilerleyerek Erzincan-Sivas üzerinden Anadolu'ya ulaşan doğu-batı yönlü güzergâhın lojistik açıdan güçlendirmiştir.

Şekil 3. 33: Çakmaklı Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.2. Dağçayırı Höyük

Tercan ilçesi Çadirkaya beldesinin kuzeydoğusunda 14 km mesafede bulunmaktadır. Höyük 2004 rakımla küçük bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kaçak kazılar sonucu mimari kalıntılar ortaya çıkmıştır. Bu mimari yapılarda küçük taşların yanında sal taşlarının varlığı da gözlenmiştir. Höyüğün kuzey yönüne oldukça geniş ve derin bir vadi bulunmaktadır. Höyük çevresi tarım ve çayır alanları ile çevrilidir. Höyük 50x50 m ölçülerinde olup çevresi yüksek dağlarla çevrilidir. Höyük Tercan-Çayırli ve Aşkale'ye varan güzergâhın kuzey bölümünde yer alır. Elde edilen veriler höyüğün Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 28).

Dağçayırı Höyük'ün topografik konumu bu merkezin askeri ve stratejik bir saha olarak kullanımını göstermektedir. Höyüğün Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde Erzincan havzasının doğu sınırını güvence altına alarak Aşkale doğrultusundan gelecek hareketlikleri ve dağ içi geçişlerini denetleyen kontrol noktası görevi görmüş olmalıdır. Höyüğün özellikle Orta Çağ dönemindeki varlığı bu merkezi Erzincan-Tercan-Çayırli hattının güvenliğini sağlayan istasyon görevi üstlendiğini göstermektedir

Şekil 3. 34: Dağçayırı Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.3. Kireçlitepe Höyük

Tercan ilçesi Çadirkaya beldesinin kuzeydoğusunda 5 km mesafede bulunmaktadır. Höyüğün tam olarak konumu Çadirkaya ovasının başlangıç noktasında

olup 1607 m rakımda bulunmaktadır. Höyük çevresindeki su kaynakları doğu bölümde yer alır.

Höyük oval yapıda olup oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Kaçak kazıların olduğu yapıda mimari kalıntılar kısmen görülebilmektedir. Elde edilen keramiklerin Orta Çağ dönemini yansıttığı tespit edilmiştir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 29).

Höyük sahasının Çadirkaya Ovası'nın giriş kapısında bulunması alanı jeopolitik bir kilit noktası haline getirmiştir. Geniş bir alana yayılan höyük mimari kalıntıları ile birlikte değerlendirildiğinde bu merkezin idari bir ağı oluşturduğunu ortaya çıkarmaktadır. Altıntepe bölgesel sisteminde höyüğün Tercan'ın doğu sınır hattını koruduğu ve ovanın giriş-çıkış noktalarını denetlediği görülmektedir. Bu perspektiften bakıldığında höyüğü bölgenin ekonomik trafiğini denetleyerek idari merkeze aktaran bir denetim sahası olarak değerlendirebiliriz.

Şekil 3. 35: Kireçlitepe Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.4. Tarlabası Höyük

Tercan ilçesi Çadirkaya beldesinin kuzeydoğusunda 13,5 km mesafede bulunmaktadır. Höyüğün yerden yüksekliği 70 m olup 2020 m rakımda yer almaktadır. Höyük konum olarak kısmen tarihi güzergâhların üzerinde bulunmaktadır. Çok fazla kaçak kazıya maruz kalan höyükte az da olsa mimari kalıntılar görülebilmektedir. Eldeki verilere Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 29). Geçiş güzergâhlarının denetimini sağlayan bir yerleşme olarak düşünülebilmektedir.

Höyüğün oldukça fazla bir yükseklik seviyesine sahip olması burayı topografik olarak doğal koruma ve savunma sahası haline getirmiştir. Höyükteki iskân izlerinin tek bir dönemde görülmesi höyüğün Orta Çağ'da ihtiyaçlar dâhilinde seçilmiş stratejik bir saha olduğunu göstermektedir. Bu perspektiften bakıldığında höyüğün Altın-tepe merkezli bölgesel yerleşim sisteminde iktisadî ihtiyaçlara göre coğrafyayı nasıl kullandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 3. 36: Tarlabası Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.5. Toprakkale Höyük

Erzincan'ın Tercan ilçesinden 6 km uzaklıkta güneybatı kısmında yer alan höyük, Beşkaya köyünün batısına düşen Çevlik mevkiinde bulunmaktadır. Höyük doğu-batı yönlü kurulmuş olup kuzey yönde yüksekliği 100 m'lik bir tepe görüntüsü verse de doğu yönünden daha alçak bir tepe görünümündedir. Kaçak kazılara maruz kalan höyükte keramik verileri Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir ve Orta Çağ özelliği vermektedir (Ceylan, 2015, s. 83; Ceylan&Bingöl vd. 2010, s. 381; Günaşdı, 2013, s. 165; Üngör, 2018b, s. 215).

Toprakkale Höyük Geç Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a uzanan geniş bir zaman diliminde iskân görerek, Tercan bölgesinin güneybatı yönünden en köklü ve büyük ölçekli idari merkezi konumuna gelmiştir. Höyüğün Erken ve Orta Demir Çağ dönemlerin de devam eden bir yerleşim görmesi bu yerleşimin Altın-tepe'nin Urartu Krallığı dönemindeki güçlü dönemi ile eş zamanlı bölgesel bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte höyüğün kuzeyinden geçen Erzurum-Erzincan yolu stratejik

ve ticari önemini göstermekte ve tarih boyunca devamlı bir kullanım görmesini açıklamaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisindeki yeri değerlendirildiğinde höyük çevresindeki geniş tarım arazilerinde gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinin toplandığı lojistik bir merkez konumundadır. Höyüğün konum ve zamansal boyutu düşünüldüğünde etrafındaki küçük ölçekli yerleşimlerin yürütücüsü konumunda olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultu da Toprakkale Höyük ile idari ve ekonomik olarak bağlantılı olan alt yerleşimler Dağçayırı, Tarlabası ve Çakmaklı höyükleridir.

Şekil 3. 37: Toprakkale Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 38: Toprakkale Höyük Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.6. Turgutlu Höyük

Tercan ilçesi Çadirkaya beldesinin doğusunda 4 km mesafede yer almaktadır. 1489 m rakımda yer alan höyüğün yerden yüksekliği 10 m'dir. Höyük kuzeydoğu-

güneybatı yönünde uzanır. Höyüğün çevresinde tarım arazileri yer almakta olup kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Höyükte elde edilen keramikler Orta Çağ'a tarihlendirilir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 30).

Höyüğün tarım arazilerinin merkezinde konumlanması bu yerleşimin işlevini ekonomik yönden etkilemiştir. Höyüğün savunmaya yönelik herhangi bir kale görünümü ve işlevini vermemektedir. Bu doğrultuda bakıldığında Tercan-Çadirkaya ova tabanındaki verimli alanda elde edilen tarımsal ürünler ve bu ürünlerin üretim süreçlerindeki faaliyetlerini yansıtan bir Orta Çağ yerleşimidir. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde höyük iase zincirinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Çevre düzlüklerdeki tahıl ürünlerini toplayıp merkezi sisteme aktaran bir tür yerleşim yeri olarak değerlendirilebilir. Höyükte tek bir dönem olarak Orta Çağ verilerinin bulunması buranın bu dönemde gıda ve lojistik ihtiyacı karşılamak için kurulmuş bir saha olduğu yönünde düşünülebilir.

Şekil 3. 39: Turgutlu Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.7. Yaylayolu Büyük Höyük

Erzincan-Tercan'ın 19 km güneybatı yönünde yer alan Yaylayolu köyünün doğusuna 1 km'lik mesafede bulunmaktadır. Höyüğün çevresi oval bir görünümündedir. Yükseklik 1575 m'yi bulurken batı kısmının yüksekliği 80 m olup doğu kısmı yayvan görünümü vermektedir. Höyükte bulunan keramik verilerinden İlk Tunç, Erken Demir,

Orta Demir Çağ ve Orta Çağ dönemleri görülmektedir (Ceylan, 2015, s. 85; Ceylan&Bingöl vd. 2010, s. 381; Üngör, 2018b, s. 214; Üngör&Günaşdı, 2023, s. 428).

İlk Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar uzanan uzun süreli iskân devamlılığı höyüğün stratejik önemini göstermektedir. Höyüğün batısındaki 80 m'lik yükseklik bu yerleşime savunma özelliği oluşturmuştur. Aynı zamanda doğu yönlü olarak geniş bir şekilde uzanması ekonomik faaliyetlerinde ova merkezinde hareket edilmesini sağlamıştır. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde höyük Urartu Döneminden Orta Çağ'a kadar önemini koruduğunu göstermektedir. Bununla beraber Orta Çağ'da yeniden kullanımı bu merkezin işlevselliğini tekrardan ortaya koymaktadır. Zira Geç Demir Çağ'ında kullanımın terk edilip tekrardan Orta Çağ'da yaşanması buna en iyi örnektir. Nitekim höyüğün Altıntepe merkezi sistemi içinde korunaklı yapısı ile askeri garnizon özelliği verirken ovayla bütünleşen tarım sahası ise iaşelerin toplanabildiği bir işlev ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda Tercan havzasını Erzincan Ovası'na bağlayan güzergâhın güvenliğini sağlayan bir merkez konumundadır.

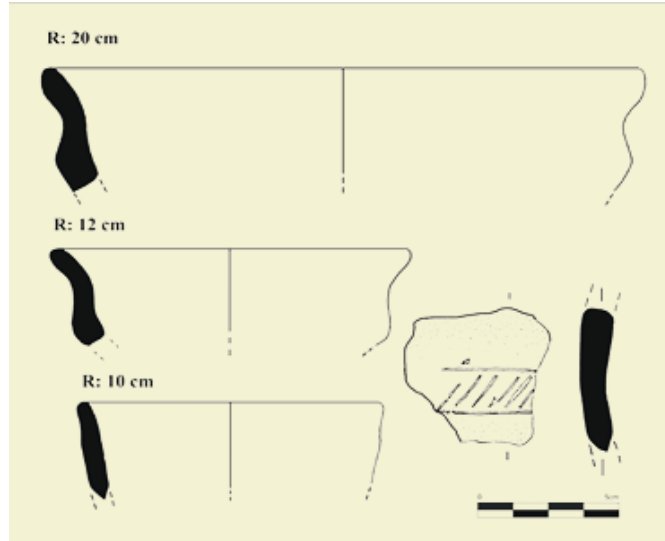
Şekil 3. 40: Yaylayolu Büyük Höyük A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 41: Yaylayolu Büyük Höyük Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 42: Yaylayolu Büyük Höyük Keramik Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.1.6.8. Yaylayolu Küçük Höyük

Erzincan-Tercan'a bağlı Yaylayolu köyünün batısında bulunmaktadır. Yaylayolu ilçeden 19 km uzaklıkta ilçenin güneybatı kısmında yer almaktadır. Yaylayolunda bulunan Büyük Höyük ile doğu-batı doğrultuda yer alır ve Büyük höyüğün batı kısmında bulunur. Doğu-batı doğrultuda 18 m kuzey-güney doğrultuda 26 m uzunluğa sahiptir. Höyükte az sayıda keramik elde edilmiş olup bu veriler Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan, 2015, s. 87; Ceylan&Bingöl vd. 2010, s. 381; Üngör, 2018b, s. 214; Üngör&Günaşdı, 2023, s. 428).

Yaylayolu Küçük Höyük'ün merkez konumundaki Yaylayolu Büyük Höyük ile aynı yerleşim güzergâhı üzerinde ve kısa bir mesafede bulunması bu yerleşimin bağımsız bir saha oluşturmadığını göstermektedir. Höyüğün Orta Çağ'a ait az oranda keramik bulgusu vermesi ve sadece bu döneme ait iskân izlerinin bulunması yerleşimin bu dönemde daha az oranda ve sınırlı amaçlarla kullanılmış olabileceğine düşündürmektedir.

Sahadaki arkeolojik verilerin azlığı belirli bir işlevi netleştirmeyi zorlaştırsa da bu merkezin karakol, gözetleme kulesi ve askeri kontrol noktası olarak kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Özellikle Orta Çağ döneminde bölgedeki askeri hareketlilik ve akabinde gelişen güvenlik ihtimali höyüğün kullanımını gerekli kılmıştır. Bu doğrultudan bakıldığında Altın-tepe merkezli bölgesel savunma sisteminde Büyük Yaylayolu Höyük'ü batı yönünden emniyete alan ve merkezin savunma gücünü arttıran yardımcı bir askeri saha olarak işlev görmüş olabilir.

Şekil 3. 43: Yaylayolu Küçük Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.1.7. Üzümlü İlçesi

3.1.7.1. Küçük Höyük

Erzincan'ın 22 km doğusunda, Üzümlü ilçesi ile Altın-tepe arasında yer alan höyük, bahar aylarında kuzeyden gelen seller ve kaçak kazılar nedeniyle tahrip olma tehlikesi altındadır. Elde edilen seramikler ise İlk Tunç Çağı, Demir Çağ (Ceylan, 2008, s. 50; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Küçük Höyük; Üngör, 2018b, s. 213) ve Orta Çağ'a kadar tarihlenmektedir (Işıklı, 2014, s. 508).

Höyüğün Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a uzanan yerleşimi Alltın-tepe bölgesinin köklü bir yerleşim sahası olduğunu göstermektedir. Altın-tepe merkezli bölgesel sisteminde Altın-tepe Kalesi'ne oldukça yakın mesafede bulunması buranın lojistik ve ileri karakol görevi üstlendiğini göstermektedir. Höyüğün fiziki şartlardan kaynaklanan sel tahribatı jeomorfolojik açıdan bu merkezin Esence Dağlarından kuzey yönündeki vadi geçişini sağlamaktadır. Aynı zamanda buranın morfolojik konumunu da yansıtmaktadır. Bu doğrultudan bakıldığında dağ geçitlerinden gelebilecek her türlü hareketliliği kontrol altında tutan ve höyüğün spesifik konumu ile stratejik önemini arttırmaktadır. Böylelikle kuzey yönden Altın-tepe'ye Kalesi'ne doğru harekete geçen her türlü faaliyet Küçük Höyük yani Kındilli Tepe'den geçme zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu da Altın-tepe bölgesel merkezi yerleşiminde Küçük Höyüğün kuzey sınır güvenliğinin de jeomorfolojik yapısı ve görüş sahasına hâkim konumunda olan askeri bir set görevi gördüğünü göstermektedir.

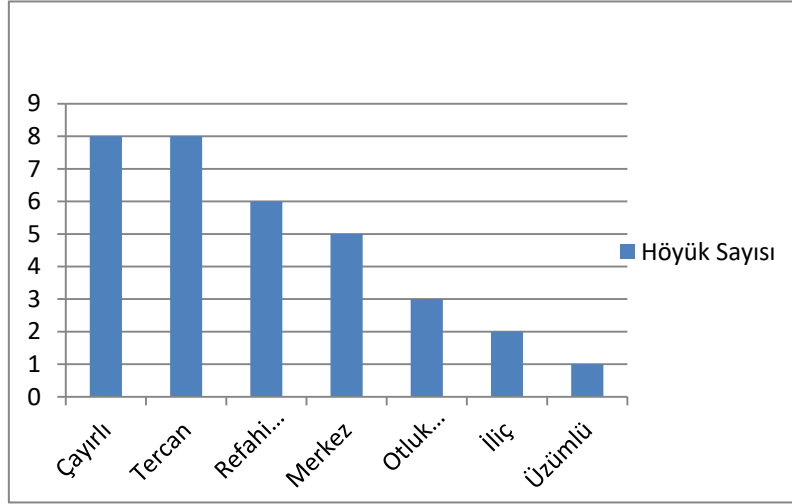
Şekil 3. 44: Küçük Höyük A. CEYLAN Arşivi

3.2. Höyüklerin Değerlendirmesi

Çalışma kapsamında incelenen höyüklerin mekânsal dağılımı Erzincan iline bağlı ilçeler esas alınarak sınıflandırılmıştır. Yürütülen araştırmalar neticesinde Erzincan il sınırları dâhilinde toplam 33 höyük analize tabi tutulmuştur. Bu merkezlerin ilçelere göre sayısal ve oransal dağılımı incelendiğinde Çayırılı ilçesinde 8 adet, Tercan ilçesinde 8 adet, Refahiye ilçesinde 6 adet, Merkez ilçede 5 adet, Otlukbeli ilçesinde 3 adet, İliç ilçesinde 2 adet ve Üzümlü ilçesinde 1 adet höyük tespit edilmiştir.

Tablo 3. 1: Erzincan ili İlçelerine Göre Höyüklerin Dağılımı

İdari dağılımları incelenen merkezlerin özellikle tarımsal potansiyeli yüksek ova tabanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Çayırlı ve Tercan havzalarında görülen bu yoğunluk özellikle tarımsal üretimi ve iye teminini açısından taşıdığı önemi göstermektedir. Buna karşılık dağlık sahanın baskın olduğu dar vadi yapısına sahip Otlukbeli, İliç ve Üzümlü ilçelerinde höyük sayının daha sınırlı olduğu anlaşılmıştır.

Höyüklerde ele geçen keramik buluntuları ve mimar kalıntıları değerlendirildiğinde yerleşmelerin İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'ndan itibaren kullanılmakta olduğu görülmüştür. Özellikle Orta Çağ'da oldukça yoğun bir iskân gördüğü anlaşılmaktadır. İlçeler özelinde dönemler incelendiğinde şu veriler ortaya çıkmaktadır:

Çayırlı ilçesinde yoğunlukla Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ dönemine ait iskân izleri tespit edilmiştir.

Otlukbeli ilçesinde genellikle İlk Tunç Çağı'nı takiben Orta Çağ iskân izleri görülmektedir.

İliç ilçesinde yer alan merkezlerin iskân başlangıçlarının İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ'a dayandığı görülmektedir.

Merkez ilçesinde yer alan yerleşimlerin dağılımı genel bir yayılım göstermektedir. Bu yerleşimlerin başlangıçları İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerini yansıtmaktadır.

Refahiye ilçesinde veriler yoğunlukla Orta Çağ dönemine işaret etmektedir. Bununla birlikte bazı merkezlerin başlangıçlarının İlk Tunç Çağı'na kadar uzandığı görülmektedir.

Tercan ilçesinde çalışmamız dâhilinde incelenen merkezlerde ağırlıklı olarak oldukça Orta Çağ dönemi verileri ön plana çıkmaktadır.

Höyüklerin yükselti değerleri 1150 m ile 2107 m arasında değişmektedir. Genel olarak höyükler yüksek plato ve ova tabanlarında konumlanmışlardır.

1150 m ile 1300 m arasındaki yükselti aralığı alçak vadi ve ova tabanlı sahaları içermektedir. Bu yükselti aralığında İliç ilçesinde Ortatepe Höyük 1294 m'de Merkez ilçede Aktepe Höyük 1162 m'de ve Saztepe Höyük 1280 m'de Üzümlü ilçesinde Küçük Höyük yer almaktadır.

1300 m ile 1500 m arasındaki höyükler ova tabanlarında ve vadi düzlüklerinde konumlanmıştır. İliç sınırları içindeki Maltepe Höyük 1482 m'de Refahiye sınırları içindeki Küçük Höyük 1488 m'de Tercan ilçesi sınırları içindeki Turgutlu Höyük 1489 m'de yer almaktadır. Çayırılı ilçesinde Çataldaş, İshak, Aşağı Kartallı, Beykomu, Saygılı, Merkez ilçesindeki Elmaağacı ve Kaleciktepe (Tandırılı) höyükleri bu gruptadır.

1500 m ile 1800 m arasında yüksek vadilerde ve plato sahalarında yer almaktadır. Çayırılı ilçesinde Cennetpınarı Höyük 1590 m'de, Yukarı Kartallı Höyük 1710 m'de, Otlukbeli ilçesinde Turnatepe Höyük 1690 m'de, Ağamçağam Höyük 1764 m'de yer almaktadır. Merkez ilçesinde Dereyurt Höyük 1501 m'de, Refahiye ilçesinde Şaip Höyük 1530 m'de, Toprakkale Höyük 1560 m'de, kurulmuştur. Tercan ilçesinde ise Çakmaklı Höyük 1540 m'de, Yaylayolu Büyük Höyük 1575 m'de, Kireçlitepe Höyük 1607 m'de yer almaktadır.

1800 m ve üzeri yükseklikler yüksek plato ve dağlık sahalarda yer almaktadır. Bunlar arasında Refahiye ilçesinde Ekecek Höyük 2107 m'de, Doplakepe Höyük 2025 m'de, Tercan ilçesinde Dağçayırı Höyük 2004 m'de, Tarlabası Höyük 2020 m'de en yüksek grupta konumlanmıştır.

Höyükler hidrografik açıdan değerlendirildiğinde çoğunluğun su kaynaklarına yakın sahalarda yer aldığı görülmektedir. Bu höyükler Fırat Nehri yatağında, nehrin beslediği ova tabanlarında yer almaktadır. Aynı zamanda ana çaylar üzerinde ve yan

kolların kesişim sahasında da konumlanmıştır. Bunlar arasında Karasu Ova tabanında ve nehir yatağına yakın konumda yer alan höyükler bulunmaktadır. Merkez ilçede Saztepe Höyük Karasu nehir yatağına çok yakın konumda bulunmaktadır. Yine merkez ilçede Fırat Nehri yatağının hemen kıyısında yer alan Aktepe Höyük verimli sahada konumlanmıştır. İliç ilçesindeki Ortatepe Höyük Fırat vadisinde su kaynağına yakın yerde konumlanmıştır. Çayırılı ilçesindeki İshak Höyük kuzey güney yönden su kaynaklarıyla çevrilidir.

Çayırılı ve Tercan ovasından geçen ana çaylar ve yan kollar kıyısında yer alan höyükler şöyledir. Çayırılı ilçesindeki İshak Höyük Çayırılı çayı ve onu besleyen kolların kenarında yer almaktadır. Aynı havzada Cennetpınarı Höyük doğal dere kaynaklarının çıkış noktasında konumlanmıştır. Yine Çayırılı'daki Beykomu Höyük Karasu besleyen dere yatağının kenarında verimli sahada yer almaktadır. Çataldaş Höyük Çayırılı Ovası'nda bulunan ve su kaynaklarının toplandığı havza da yer almaktadır. Aşağı Kartallı Höyük ise dere yatağı boyunca uzanan taban alanında konumlanmıştır. Tercan ilçesindeki Turgutlu Höyük Tuzla Çayı'nın kenarında yer almaktadır. Bununla birlikte Merkez İlçedeki Elmaağacı Höyük akarsu kollarının birleştiği ova tabanında konumlanmıştır. Yine Merkez İlçedeki Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük'te akarsu düzlüğünde ve ova tabanına yakın konumda yer almaktadır.

Plato sahalarında konumlanan ve mevsimlik su kollarıyla sulanan dere yatağı yakınında kurulmuş höyükler şöyledir. Merkez ilçesinde Dereyurt Höyük vadi tabanındaki dere yatağı yakınında konumlanmıştır. Refahiye ilçesindeki Küçük Höyük vadide yer alan su kaynağına yakın konumda bulunmaktadır. Refahiye yüksek platosunda bulunan Şaip Höyük Çoban Çayı kenarında yer almaktadır. Refahiye ilçesinin vadi tabanındaki Toprakkale Höyük Köroğlu Çayı kenarında konumlanmıştır. Tercan ilçesindeki Çakmaklı Höyük dere yatağının kenarında konumlanmıştır. Tercan ilçesindeki Yaylayolu Büyük Höyük dere suları ile beslenen vadi tabanında bulunmaktadır. Tercan ilçesindeki Kireçlitepe Höyük'ün doğu bölümünde sürekli bir su kaynağının yakınında konumlanmaktadır. Çayırılı ilçesinin yüksek vadi bölümünde yer alan Yukarı Kartallı Höyük dere kaynağının kenarında konumlanmıştır. Otlukbeli ilçesindeki Turnatepe Höyük Ağamçağam Deresi üzerinde kurulmuştur. Otlukbeli

ilçesindeki yüksek vadide yer alan Ağamçağam Höyük dere kaynağının çıkış noktasında konumlanmıştır.

3.2. Yerleşim Yerleri

3.2.1. Ana merkezler (Altıntepe ile Satala Bağlantılı Merkezler)

3.2.1.1. Haramidere Yerleşmesi

Erzincan ili Çayırılı ilçesinin Kuzeydoğu bölümünde ilçeye 10 km'lik mesafede yer almaktadır. Haramidere yerleşiminin bulunduğu çevre ovaya hâkim bir konumda bulunmakla birlikte kuzey bölümünden Karasu Nehri ile beslenmekte ve Çayırılı-Mercan kara yolunun geçiş güzergâhında bulunmaktadır. Kaçak kazıların rastlandığı höyükte yangın izleri tespit edilmiştir. Yerleşimden çıkarılan seramik topluluğu, Çayırılı bölgesinde belgelenen en önemli koleksiyonu temsil etmektedir. Bu malzemeler, Erken Tunç Çağı, Erken ve Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerini kapsayan tipolojik özellikler göstermekte ve alanın uzun süreli ve tekrarlanan bir yerleşim olduğunu göstermektedir (Ceylan, 2002b, s. 166; Ceylan, 2008, s. 77; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Haramidere; Üngör, 2018b, s. 213).

Haramidere Yerleşmesi Erken Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar uzanan uzun süreli fakat kesintili iskân görmüştür. Yerleşmenin ovaya hâkim konumu ve uzun süreli kullanımı burayı Çayırılı Havzası'nın idari ve ekonomik ana merkezi konumuna getirmiştir. Altıntepe merkezli bölgesel sistem içerisinde yerleşim kuzeydoğu yönünden lojistik destek sağlayan ve güvenlik ağına bağlı stratejik bir saha olarak işlev görmüştür. Altıntepe ile kuzey doğrultudaki Satala hattı arasında doğal bir geçit özelliği oluşturmuştur. Bu özellik ile bölgesel sistemle bütünleşmiş güzergâh hattı arasında oldukça önemli bir kilit noktası ve uzun zamandır kullanılan ana bağlantı merkezlerinden biridir.

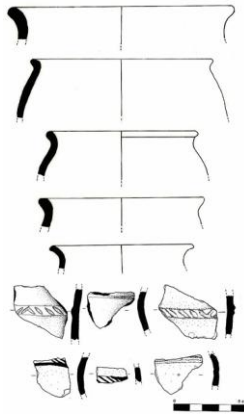
Yerleşimin Geç Demir Çağı'ndaki Post/Urartu ve Akhamenid evresiyle daha sonraki ve Orta Çağ döneminde bölgesel idari merkez ile güçlü bağlantılar kurduğu söylenebilmektedir. Karasu Irmağı'nın sağladığı tarımsal avantajlar sayesinde önemli bir gıda ve iâşe üretim merkezi olarak konumundadır. Aynı zamanda Çayırılı-Mercan güzergâhı üzerinde stratejik bir kontrol noktası durumundadır. Arkeolojik tabakalarda

saptanan yangın izler yerleşimin jeopolitik önemin burayı askeri hedef sahası haline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 3. 45: Haramidere Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 46: Haramidere Yerleşmesi Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.2.1.2. Kekliktepe Yerleşimi

Erzincan İliç'in güneybatı bölümünde 24 km mesafedeki Ortatepe köyü sınırları içinde yer almaktadır. Yerleşimin köyün kuzeydoğu yönünde 1 km uzağında 1326 rakımlı bir alanda kurulmuştur. Yerleşim mevki olarak geniş bir alanı kaplamakla birlikte mimari yapıları göz önünde yer almaktadır. Ancak yerleşim kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Rastlanan keramik verileri Orta Çağ (Ceylan, 2015, s. 393; Ceylan vd.,

2016b, s. 452) ve Demir Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2016b, s. 452).

Yerleşimin güneybatısına doğru 500 m ilerisinde bulunan Gümbürün Kalesi ile bağlantısının olduğu tahmin edilmektedir. Bu yerleşim alanlarının birbiriyle olan bağlantısını bulundukları bölgedeki maden sahasının varlığı oluşturmuştur (Üngör, 2018c, s. 392).

Orta Çağ dönemine tarihlendirilen keramik buluntuları ve mimari kalıntılarıyla Demir Çağ'dan itibaren kullanım görmüştür. Yerleşim çevresindeki Gümbürün Kalesi ile olan muhtemel bağlantısı, bölgedeki maden sahalarının ekonomik ve stratejik önemi üzerinden şekillenen bir yerleşim ağını işaret etmektedir. Bu stratejik önemi neticesinde güneydeki Altıntepe ile kuzeydeki Satala hattının geçit koridorunu oluşturan merkezlerden biridir.

Kekliktepe Yerleşiminin metalürjik üretim sahası yakınında bulunması Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde bu yerleşim sahasının hammadde kontrolünü sağlayan bir üs konumuna yükseltmiştir. Demir Çağı dönemi boyunca Altıntepe merkezi sisteminde ihtiyaç duyulan hammadde ihtiyacının bir kısmının bu yerleşim yerinden temin edildiği görülmektedir. Kekliktepe Yerleşimi çevresindeki Gümbürün Kalesi ile maden faaliyetlerinin güvenliğini sağlayarak Altıntepe bölgesine sevk işlemlerinin gerçekleşmesini denetleyen bir merkez olarak değerlendirilebilir. Orta Çağ boyunca yerleşimin önemi ve merkezin stratejik ulaşım ağındaki işlevini devam ettirmiştir.

Şekil 3. 47: Kekliktepe Yerleşimi A. CEYLAN Arşivi

3.2.1.3. Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli)

Erzincan Otlukbeli ilçesinde yer alan yerleşim 5 km mesafede ilçenin kuzeydoğu bölümünde bulunmaktadır. Tarihi Tercan-Bayburt kara yoluna hâkim bir konumdadır. Çevresi dağlarla çevrili olup su kaynakları bulunmakla birlikte bu kaynakların tarım için kullanıldığı görülmüştür. Yerleşim geniş bir sahaya yayılmış olup batı kısımda bir mezarlık yer almaktadır. Burada yer alan keramik verileri Helenistik ve Orta Çağ dönemi özelliği göstermektedir (Batmaz, 2015, ss. 71-72; Ceylan, 2015, s. 394; Üngör&Özgül, 2016, ss. 226-227).

Otlukbeli Yerleşimi Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde kuzey sınır hattında ilerleyen kara yolu güzergâhının denetimi sağlamaktadır. Yerleşimde elde edilen Helenistik ve Orta Çağ verileri Altıntepe merkezi çevresinde yaşanan siyasi ve askeri hareketliliğin ardından stratejik nokta olarak öneminin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu merkez bu dönemlerde tarımsal üretimi sürdürmekle birlikte Tercan-Bayburt hattının geçiş güvenliğini sağlamıştır. Bu güzergâh sayesinde doğudaki en büyük lejyon olan Satala'nın güney uzantısını oluşturmaktadır. Böylelikle kara yolu güzergâhının denetimini sağlayan önemli bir düğüm noktası niteliğindedir. Aynı zamanda Altıntepe'ye kuzey yönden gelebilecek tehditlere karşı koruyan güvenli bir tampon bölge konumundadır.

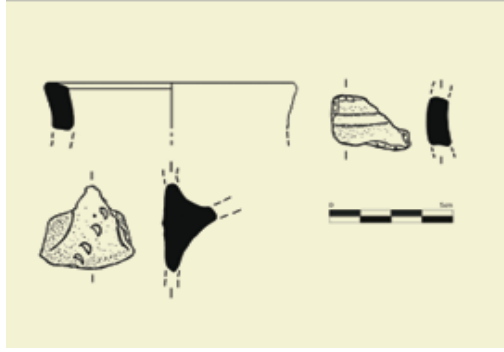
Şekil 3. 48: Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli) A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 49: Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli) Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 50: Otlukbeli Yerleşmesi (Küçükotlukbeli) Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.2.2. İkincil Merkezler

Erzincan ili sınırları içinde ana merkez hattı ile kırsal saha arasında köprü görevi gören yerleşimler aynı zamanda vadi geçit hatları ile bölgesel sahanın güzergâh noktalarını da denetlemektedir.

3.2.2.1. Çat Yerleşmesi

Kemaliye ilçesinin güneydoğu yönünde 24 km mesafede bulunan yerleşim Çat köyünün güneydoğusuna 500 m uzaklıktadır. Höyük, 995 m rakımda bulunmakta olup doğu-batı doğrultusunda oyularak ana kaya üzerine yerleştirilmiştir. Yerleşimin güney bölümünden bir dere geçmektedir. Sahada yoğun miktarda keramik verileri ortaya çıkmıştır. Doğu yönünde ise elde edilen buluntular içi taşlarla doldurulmuş pithoslar açığa çıkarılmıştır. Veriler Helenistik ve Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir (Günaşdı&Üngör, 2020, s. 669).

Çat Yerleşmesi Altıntepe merkezi bölgesel sisteminin güney sınır hattında konumlanarak özgün mimari yapısı ve bünyesindeki pithos parçaları buranın tahkimatlı bir gıda deposu ve savunma hattı görevi gördüğünü göstermektedir. Yerleşimdeki Helenistik ve Orta Çağ verileri bu merkezin Urartu Krallığı yıkılmasından sonrasında kullanım sahası oluşturduğunu ve yeni siyasi süreçlerle birlikte kullanım işlevinin ortaya çıktığını göstermektedir.

Şekil 3. 51: Çat Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 52: Çat Yerleşmesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.2.2.2. Karasu (Ozantepe) Yerleşimi

Yerleşim Erzincan-Kemah güzergâhının 12. km'sinde, Karasu Irmağı'nın ise kuzey bölümüne denk gelmektedir. Kemah Boğazı'nın girişinde yer alan yerleşim doğal koruma alanına sahiptir. Yerleşimin doğu bölümünden yüksekliği 20 m iken kuzey

bölümünden yüksekliği 6 m'dir. Kuzey bölümünden tren hattı geçmekte olup oldukça tahrip edilmiştir.

Yerleşimin sarp yamacında mezar yapısına rastlanmıştır. Ancak bu alan kaçak kazılara maruz kalmış ve buradaki malzemelerin güney yamaçtaki Karasu Nehri'ne atıldığı tespit edilmiştir. Bu malzemelerden elde edilen veriler alanın İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemlerinde kullanıldığını göstermektedir (Ceylan&Günaşdı, 2018b, s. 87).

Karasu Yerleşimi İlk Tunç Çağı'nın ardından Orta Çağ döneminde iskân edilerek yeniden kullanım görmüştür. Yerleşim jeopolitik konumu itibarıyla Altıntepe merkezli bölgesel sistem içerisinde güneybatı sınır hattındaki en stratejik boğaz kontrol noktasını oluşturmaktadır. Erzincan Ovası'nı Kemah güzergâhı üzerinden batıya bağlayan tek doğal geçit özelliği ile Kemah girişini kontrol eden askeri ve idari bakımdan önemli bir güzergahtır. Bu konumu ile Altıntepe merkezine gelebilecek herhangi bir hareketliliği denetleyen sınır karakol noktası görevini görmektedir.

Şekil 3. 53: Karasu (Ozantepe) Yerleşimi A. CEYLAN Arşivi

3.2.2.3. Komünü Yerleşmesi

Yerleşim, Tercan ilçesinde yer alan Çadirkaya beldesinin doğu kesimine 4 km mesafede, 1513 m rakımla Komünü adı verilen saha da bulunmaktadır. Bulunduğu alan bakımından Çadirkaya'ya hâkim bir mevkide bulunur. Alan hem ovaya hem Karasu

Nehri'ne hâkim bir noktadadır. Yerleşim doğu-batı bölümünden 500 m'den kuzey-güney bölümünde 150 m'den oluşan bir alana sahiptir. Elde edilen veriler alana dağılmış şekilde olup bazı bölümlerden elde edilmiştir. Bu veriler yerleşimin tarihini Demir Çağı ve Orta Çağ olarak tarihlendirilmektedir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 29).

Yerleşimin Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ döneminde yeniden iskân görmesi bu merkezin jeopolitik ve askeri önemini açıkça göstermektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sistem dâhilinde değerlendirildiğinde Karasu Irmağı ve Çadirkaya Ovası'nın kesişimin noktasını doğrudan denetim altında tutmaktadır. Bu stratejik konum Orta Çağ döneminin siyasi ve askeri döneminde bölgeden geçen kara yolu ticaret ve askeri güzergâhların kontrol edilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda yerleşimin kilit noktası çevresindeki kale ve idari merkezler için erken uyarı ve haber ağı olarak da işlev görmüştür.

Şekil 3. 54: Komünü Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.2.4. Mecidiye Yerleşmesi I

Yerleşme, Erzincan-Çayırlı güzergâhının 19. Km'sinin kuzeyine hemen hemen 100 m mesafede bulunur. Esence Dağları'ndan geçen güzergâh yolunda bulunan yerleşmenin rakımı 2060 m'yi bulmaktadır. Kuzeydoğu yönünden güneybatı yönüne uzanan yerleşmenin mimari kalıntıları görülebilmektedir. Bulunduğu alan bakımından tarıma uygun bir saha olan yerleşme ayrıca hayvancılık bakımından da önemli bir

konuma sahiptir. Alandan elde edilen keramikler Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2020, ss. 130-131).

Yerleşimin yüksek konumu ve Orta Çağ'a özgü buluntuları ile Altıntepe merkezli bölgesel savunma sisteminde dağ içindeki geçiş güzergâhlarının güvence altına alan kontrol noktası özelliği taşımaktadır. Çevresindeki hayvancılık faaliyetlerinin yapılabildiği bu sahada kendi iâşesini üreterek kendi kendine yetebilen bir ekonomik yapı ortaya çıkmaktadır. Zira yerleşimin ekstra yüksekliği ve topografyası kendi idaresini yürütebilme zorunluluğunu doğrudan ortaya çıkarmaktadır. Önemli geçiş güzergâhlarının üzerinde bulunması ise Orta Çağ'da Altıntepe'ye gelebilecek her türlü hareketliliği denetleyebilen ve kontrol altında tutabilen askeri ve idari kontrol noktası olarak işlev gördüğü ortaya çıkmaktadır.

3.2.2.5. Mecidiye Yerleşmesi II

Erzincan-Çayırılı güzergâhının 19. km'sinde 250 m mesafe de Mecidiye I Yerleşmesi'nin kuzey bölümüne denk gelmektedir. 2050 m rakımda yer alan yerleşimde kaçak kazılar görülmüştür. Elde edilen keramikler Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2020, s. 131).

Mecidiye II Yerleşmesi kara yolu güzergâhı boyunca güney cephesinde yer alan Mecidiye I Yerleşmesi ile eş zamanlı olarak kullanım görmüştür. Her iki yerleşim yerinde de iskân izlerinin Orta Çağ verisini yansıtmaması bu dönemde bölgede planlı bir savunma stratejisi uygulandığını ortaya çıkarmaktadır. Esence Dağları'ndan ilerleyen hatta Mecidiye II Yerleşimi merkez niteliğindeki Mecidiye I Yerleşmesi'nin kuzey cephesini emniyet altına alan yardımcı bir yerleşim işlevi görmüştür. Bu doğrultuda bakıldığında her iki yerleşim yeri Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde kuzey yönündeki sarp dağlık mevkiinden ovaya doğru gelebilecek tehditlere karşı Mecidiye yerleşmesi I ile koordineli çalışan stratejik bir uyarı ve dağ içi savunma hattı oluşturmaktadır.

3.2.3. Kırsal Yerleşmeler

3.2.3.1. Ağdat Bağlar Mevkii Yerleşmesi

Erzincan il merkezine bağlı Ortayurt köyünün güney bölümüne 1 km mesafede bulunan yerleşim Bağlar adı verilen sahada bulunmaktadır. 1340 m rakımda bulunan

yerleşim Munzur Dağı yamacında korunaklı bir alana sahiptir. Verimli tarım arazisine ve hayvancılığa elverişli sahada bulunan yerleşim etrafındaki vadide çokça üzüm bağı bulunmaktadır. Taranan bölgede oldukça yoğun şekilde keramik parçaları elde edilmiştir. Bu parçalar arasında künk ve küçük amorfların da yer aldığı çanak-çömlekler bulunmaktadır. Bu veriler Orta Çağ dönemine tarihlenmektedir (Ceylan&Üngör, 2023, s. 93).

Ağdat Bağlar Mevkii Yerleşimi Altıntepe merkezli bölgesel sisteminin çekirdek havzasında tarımsal üretimin ve su mühendisliğinin merkezi konumundadır. Yerleşimdeki saptanan künk parçaları burada gelişmiş bir su dağıtım şebekesini göstermektedir. Aynı zamanda amorf kapların bağcılığa dair izleri geniş ölçekli bir üzüm üretimini kanıtlamaktadır. Bu doğrultudan bakıldığında Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde Orta Çağ döneminde kullanım gören kırsal bir merkezdir. Bununla birlikte verimli ve fonksiyonel bir tarımsal üretimi sayesinde saray ya da yüksek rütbeli askeri görevlilerin iâşe ihtiyacının karşılandığı bir saha konumundadır. Nitekim bu merkez Altıntepe'nin kontrolünde özel bir üretim ve tedarik sahası olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.3.2. Bolutepe Düz Yerleşmesi

Erzincan Tercan'ın güneydoğusundan hareketle 20 km mesafede bulunan Günbulak Köyü'ne 3 km batısındaki Bolutepe alanında yer almaktadır. Bolutepe'nin güney kısmına düşen yerleşme buradan 500 m uzaklıkta düz bir alandan oluşur. Yerleşimim bulunduğu alan Kilistepe ve Bolutepe Kaleleri arasında kalmaktadır. Yerleşim alanından yoğun miktarda Orta Çağ karakterli çanak-çömlek verisi elde edilmiştir (Ceylan, 2008, s. 289; Ceylan&Bingöl vd, 2009, s. 134; Üngör, 2018b, 214).

Yerleşim yerinde tek bir döneme ait iskân izlerinin görülmesi Orta Çağ'da dönemsel güvenlik ihtiyaçlarına yönelik geçici bir kullanım gördüğünü ortaya koymaktadır. Yerleşim yerinin Kilistepe ve Bolutepe arasındaki konumu buranın bir geçiş koridoru ve lojistik destek noktası olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde savunma hattını güneydoğu yönden destekleyen haber ağını ve lojistik akışı koordine eden stratejik bir kırsal köy yerleşimi niteliğindedir.

Şekil 3. 55: Bolutepe Düz Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.3.3. Çatalarmut Yerleşmesi

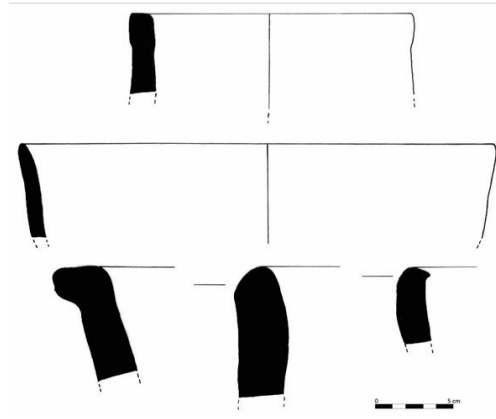
Erzincan ilinin merkezine 17 km mesafede, kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşim Erzincan Barajı sırasında Çatalarmut köyünde yapılan çalışmalar esnasında çok sayıda pithosa ulaşılsa da bu malzemeler makineler dolayısıyla tahrip olmuştur. Tahribatın boyutu yerleşim yerinin dönemi hakkında bilgi edinmeyi zorlaştırmıştır (Ceylan, 2001a, s. 72; Ceylan, 2008, s. 59). Ancak yerleşimin Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerinde kullanılmış olsa gerek (Ceylan, 2008, s. 25).

Yerleşim yerinde saptanan oldukça yoğun pithos parçaları buranın ovadaki tarımsal ürünlerin muhafaza edildiği merkezi bir depolama ambarı olduğunu ortaya koymaktadır. Çatalarmut Yerleşmesi Altıntepe merkezli bölgesel sistem içerisinde ana tahıl deposu ve kırsal yerleşim merkezi görevini üstlenmektedir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde Altıntepe Kalesi'nin 17 km kuzeybatısında konumlanması bölgeye yönelik gelebilecek herhangi bir askeri tehdit durumunda merkezin iâşe güvenliğini sağlayan lojistik bir saha görevi görmektedir. Altıntepe ekseninde Demir Çağı ve Orta Çağ'da iskân izlerinin devam etmesi bölgenin tarımsal lojistik merkezlerin stratejik sürekliliğini ortaya koymaktadır.

Şekil 3. 56: Çatalarmut Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 57: Çatalarmut Yerleşmesi Keramik Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.2.3.4. Dipler Yerleşmesi

Erzincan'ın Kemah ilçesine 20 km uzaklıkta Doğanbeyli köyünün kuzeydoğu kesiminde 3 km mesafede yer alır. Kuzey-güney doğrultuda uzanan yerleşim, çevresindeki doğal bitki örtüsü sebebiyle ölçülerinin alınmasını olanaksız kılmıştır. Yerleşimde elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan, 2005b, s. 191; Ceylan, 2008, s. 178; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Dipler; Üngör, 2018b, s. 214).

Dipler Yerleşmesi Altın-tepe merkezli bölgesel sistem içerisinde özellikle Orta Çağ döneminde vadi tabanında konumlanmıştır. Bu konum ile yerleşim sahası yerel tarımsal üretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kırsal bir merkezi saha olarak işlev görmüştür. Yerleşimin topografyası ve bitki örtüsü buranın Orta Çağ'da güvenli bir

sığınak olabileceğini düşündürmektedir. Kemah Havzası ile Erzincan Ovası arasındaki geçiş güzergâhı noktasında bulunan bu yerleşim bölgenin güvenliğini destekleyen yerel bir güvenlik sahası olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3. 58: Dipler Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.3.5. Karacaören Yerleşmesi

Yerleşim, Tercan'ın kuzeyinde 7,5 km uzaklıktaki Karacaören köyünün güney bölümünde 3,5 km mesafede yer alır. Çevreye hâkim bir konumda olan yerleşmenin yüksekliği 1798 m'yi bulmaktadır. Günümüzde tarla olarak kullanılan yerleşmenin yüzey kısmında çok sayıda keramik veri ortaya çıkmıştır. Keramik verileri Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan, 2007, ss. 165-166; Ceylan, 2008, s. 242; Üngör, 2018b, s. 214).

Yerleşim yerinde tek bir döneme ait iskân izlerinin görülmesi Orta Çağ'ın istikrarsız ortamında dönemsel güvenlik ihtiyaçlarına yönelik bir kullanım ortaya koymuştur. 1798 metrelik rakımı ve tarıma elverişli konumu ile Altıntepe merkezli bölgesel sistemin içerisinde kuzey yöndeki tarımsal faaliyetlerin güvenli bir sahada gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Bu durum yerleşimi Orta Çağ döneminde kırsal ve ekonomik faaliyetlerinin yer aldığı bir saha konumuna getirmiştir.

Şekil 3. 59: Karacaören Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.3.6. Karşılar Mevki Yerleşmesi ve Maden Erğitme Sahası

İlçenin 26 km güneydoğusunda, Demir köyünün 300 m batısında bulunmaktadır. 970 m rakımda yer alan yerleşim çevresinde yoğun miktarda keramik verileri tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra sahada çok sayıda demir madeni cürufuna rastlanmıştır. Ayrıca kırık şekilde elde edilen pithos parçaları da bulunmuştur. Günümüzde tarım arazisi olarak kullanılan bu yerleşim sahasındaki veriler Helenistik ve Orta Çağ dönemine tarihlenmektedir (Günaşdı&Üngör, 2020, s. 670).

Karşılar Mevkii Yerleşimi, Altıntepe merkezli bölgesel sistemin güney sınırında yer alan metalürjik üretim sahası olarak işlev görmektedir. Maden cürufları ve depolama küplerinin varlığı; bu merkezin kendi iâşesini sağlayan tarımsal faaliyetlerinin yanı sıra bölgesel sisteme ham demir ve metal üretimi sunduğunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte sahada Demir Çağı iskânına rastlanmayıp Helenistik ve Orta Çağ verilerinin bulunması, bölgesel idari stratejinin değişimini ortaya koymaktadır.

3.2.3.7. Oğulcuk (Ergan) Yerleşmesi

Erzincan'a bağlı Oğulcuk köyünün 700 m batı bölümünde bulunmaktadır. 1270 m rakıma sahip yerleşim geniş bir sahaya yayılmıştır. Tarım alanı olarak kullanılan yerleşim tahribata uğradığı görülmüştür. Alanın doğu bölümünde bir akarsu yer almaktadır. Keramik verileri az miktarda olup Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2023, s. 93).

Yerleşimin ova tabanında konumlanması buranın tarımsal üretim faaliyetlerinin yürütüldüğü ekonomik bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Yerleşimin yakınından bir akarsuyun geçmesi, buranın tarımsal faaliyetleri ve yerleşik yaşamın sürdürülebilirliği açısından stratejik önemini arttırmıştır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde Oğulcuk Yerleşimi, Altıntepe merkezli bölgesel sistemin iâşe ihtiyacını karşılayan ve merkezin lojistik ağını besleyen bir yerleşim olarak kullanılmıştır. Sahanın Orta Çağ'da iskân edilmiş olması bu istikrarsız dönemde merkezin tarımsal üretim ağı çerçevesinde sistemli bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

3.2.3.8. Seyit Yerleşim Alanı

Üzümlü'nün kuzeydoğu bölümüne 20 km mesafede bulunan Sarıkaya (Kureyşli) köyünün kuzeydoğusuna 1 km mesafede Seyitler Mezrası'nın kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşim 1990 m rakımda geniş bir sahada bulunmaktadır. Yerleşimin etrafı dağlık ve dağınık bir orman yapısıyla çevrilidir. Aynı zamanda küçük parselli sayılabilecek tarım arazileri ve yoğun şekilde su kaynakları mevcuttur. Yerleşim Esence Dağları'nın yüksek alanlarında yer almakta olup hayvancılık bakımından uygun faaliyetlerin yürütülmesine sahiptir. Yerleşim yerinde elde edilen keramikler az sayıda olup Orta Çağ dönemine tarihlenmektedirler (Ceylan vd., 2024, ss. 139-140).

Yerleşiminin sadece Orta Çağ'da iskân edilmiş olması, buranın istikrarsız siyasi ve askeri ortamda duyulan güvenlik ihtiyacına bağlı olarak korunaklı bir üretim sahası şeklinde yapılandırıldığını ortaya koymaktadır. Yerleşimin 1990 m olan oldukça yüksek rakımı bu merkezin Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde kuzey sınırında yaylacılık faaliyetlerinin yapılabilceği bir saha olarak değerlendirilmiştir. Zengin su kaynakları ve hayvancılık faaliyetleri ile Altıntepe'nin iâşe ihtiyacını karşılayan üretim hattını oluşturmuştur.

Şekil 3. 60: Seyit Yerleşim Alanı A. CEYLAN Arşivi

3.2.3.9. Telliçayır Yerleşimi

Otlukbeli'nin doğusunda yaklaşık 2 km mesafede yer alan yerleşim, 1715 m rakımıyla Kırmantepe Kalesi'nin etek kısmında kurulmuştur. Yerleşim 150 x 60 m boyutlarındaki büyük bir alanı kaplamaktadır. Alanın batı bölümünde su kaynağı mevcuttur. Günümüzde tarım alanı olarak faaliyet görmektedir.

Yerleşimin Kırmantepe eteğinde yer alması ve yüzeyden toplanan keramik verileri her iki merkezinde birbirleriyle çağdaş ve bütünleşmiş şekilde kullanıldığını göstermektedir. Elde edilen keramik verileri ile bu merkez İlk Tunç ve Orta Çağ dönemlerine tarihlenmektedir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 27).

Telliçayır Yerleşimi'nin İlk Tunç Çağı'nın ardından uzun süreli bir kesintiye uğradığını ancak Orta Çağ döneminde yeniden iskâna sahne olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Kırmantepe ile koordineli bir işleyiş içinde olduğu görülmektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sistem içerisinde değerlendirildiğinde kuzey sınır zincirini oluşturan ana kalenin lojistik ağını organize eden alt yerleşim ve kırsal üretim sahası konumundadır.

Şekil 3. 61: Telliçayır Yerleşimi A. CEYLAN Arşivi

3.2.4. Savunma Yerleşmeleri

3.2.4.1. Çamlıca Yerleşmesi

Erzincan'ın Refahiye ilçesine bağlı Çengerli köyünün yaklaşık 3 km kuzeyinde Kurtlutepe Dağı'nın güney yamaçlarında yer almaktadır. Yerleşimin etrafında bir sur duvarı bulunmakla birlikte, taş duvar kalıntıları son dönemlerde büyük oranda yok olmuştur. Yerleşim, doğusundan geçen Ballı Çayı ile batısından geçen Çamlıca Çayı arasında kalan su kaynakları açısından son derece zengin bir arazi üzerine kurulmuştur.

Yerleşim yerinin üst bölümlerinde sınırlı sayıda çanak-çömlek parçaları görülmüştür. Bu durumda yerleşim yerinin daha önceki dönemlerde de kullanıldığı anlaşılmıştır. Topoğrafyanın 4 kademeli seki şeklinde düzenlenmesi yerleşimin en erken evrelerini ortaya çıkarmaktadır. Elde edilen keramikler aracılığıyla İlk Tunç ve Orta Çağ dönemlerinde yerleşim gördüğünü göstermektedir (Ceylan, 2015, s. 145; Ceylan, 2019b, s. 435; Ceylan, 2020, s. 40; Üngör, 2018b, s. 215).

Çamlıca Yerleşmesi İlk Tunç Çağı'nın ardından uzun süreli bir kesintiye uğramış Orta Çağ döneminde yeniden iskâna sahne olmuştur. Doğu ve batı yönlerinden akarsuların sağladığı doğal bariyer su kaynaklarını dış tehditlere karşı korunaklı bir hale getirmiştir. Altıntepe merkezli bölgesel sistem içerisinde değerlendirildiğinde bu

yerleşim yeri, seki mimarisi ve korunaklı su sistemiyle birlikte merkezin kuzeybatı yönündeki sınır güvenliğini emniyete alan stratejik bir karakol görevi görmüştür.

Şekil 3. 62: Çamlıca Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 63: Çamlıca Yerleşmesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.2. Ilısu Mağara Yerleşmesi

Tercan ilçesinin güneydoğu doğrultusunda 21 km mesafede bulunan Ilısu köyünde yer almaktadır. Ilısu köyü içerisinde “Çerme Mezrası Mağara Mevkii” adı verilen bölgede bulunmaktadır. Yerleşimin bulunduğu alanda Ilısu Deresi’nin

aşındırması sonucu oluşumlar yer almaktadır. Kaçak kazıların yapıldığı gözlemlenen yerleşimde oldukça fazla çanak-çömlek parçasına rastlanmıştır. Kaya altı sığınağı olarak kullanıldığı öngörülen mağaranın dönemi Orta Çağ özelliklerini yansıtmaktadır (Ceylan, 2015, s. 90; Ceylan vd., 2010, s. 832; Üngör, 2018b, s. 214).

Yerleşimde sadece Orta Çağ'da iskân edilmesi buranın istikrarsız bir ortamda ihtiyaç dâhilinde kurulmuş olduğunu açıkça göstermektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sistem içerisinde topoğrafyanın sunduğu sarp ve korunaklı konum yerleşme yerine korunaklı bir kaya altı sığınağı niteliği kazandırmıştır. Dere aşındırması sonucu oluşan mağara doğal korunaklı bir saha sunmaktadır. Yerleşimin bu jeomorfolojik özelliği sahayı stratejik bir gözetleme ve acil durum noktası haline getirmiştir.

Şekil 3. 64: Ilısu Mağara Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.3. Kalecik Yerleşmesi

Erzincan merkezinin güneydoğu kesimine 35 km mesafede bulunan yerleşim Kalecik köyüne 1 km uzaklıkta yer alır. Yerleşim 1516 m rakımlı bir tepede kurulmuştur. Munzur Dağı çevresinde kurulan yerleşimin etrafında verimli alanlar ve zengin doğal kaynaklar bulunmaktadır. Kaçak kazıların yoğun olduğu alanda 1,5 m yükseklikte ve 2,5 m genişliğinde açılan çukurda mimari kalıntılar ortaya çıkmıştır. Yerleşimde az bir oranda keramik verilere rastlanmıştır. Bu veriler bize Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliğini vermektedir (Ceylan, 2015, s. 391). Orta Çağ keramikleri yerleşmenin sınırlı da olsa devam eden bir süreci olduğunu göstermektedir.

Kalecik Yerleşmesinin jeopolitik konumu Munzur Dağlarından ovaya inen stratejik geçitleri kontrol altında tutan bir yerleşim sahasıdır. Aynı zamanda yerleşimdeki zengin su ve tarım kaynaklarının ova çevresine açılması Altıntepe merkezli bölgesel savunma sistemi içerisinde merkezin güneydoğudan ovaya sızabilecek tehlikelere karşı korunaklı bir yerleşim sahası haline gelmiştir. Urartu Dönemi'ni temsil eden Orta Demir Çağı verileri bu yerleşim sahasının Altıntepe ile eş zamanlı çalışan bir merkez olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Orta Çağ döneminde yerleşimin devam etmesi Altıntepe'nin ekseninde bu merkezin stratejik ve lojistik konumunu göstermektedir.

Şekil 3. 65: Kalecik Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 66: Kalecik Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.4. Kemaliye Kalesi ve Yerleşmesi

Erzincan il merkezinin 151 km güneybatı bölümünde yer alan yerleşim Kemaliye ilçesinin güneybatı yönünde konumlanan 1182 m rakımlı tepenin zirve noktasında yer almaktadır. Bu tepelik alan ilçenin kuzeydoğu yönündeki yerleşimlerin eteğinde bulunmaktadır. Yerleşimin kuzeyinden gelen Fırat Nehri, tepenin doğu yamaçlarını dolandıktan sonra güney yönüne doğru akışını sürdürmektedir.

Kemaliye ilçe merkezinin 1182 m rakımlı sahasının tepesinde konumlanan yerleşim ilçe merkezinin kuzeydoğu yönünde yer almaktadır. Tepenin aşağı yamaçlarında, güneybatı kesimde kuzey-güney doğrultusunda 10 m, doğu-batı doğrultusunda 12 m boyutlarında bir sur duvarı kalıntısı rastlanılmıştır. Bununla birlikte yamaç kısmının güneydoğu bölümü ile kuzey bölümünde yerleşimler tespit edilmiştir. Yamaç yerleşiminde künk parçaları ve keramik verileri elde edilmiştir. Bu buluntular ile burada su taşımada kullanılan bir imarın yapıldığı düşünülmektedir. Bu veriler Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir (Günaşdı&Üngör, 2020, s. 669-670).

Kemaliye Kalesi ve Yerleşmesi'nin Orta Çağ verileri ile sınırlı kalması bu yerleşimin Orta Çağ'ın istikrarsız döneminde stratejik zorunlulukla yeni bir saha olarak tahkim edildiğini göstermektedir. Yerleşimin topografik konumu Fırat Nehri'nin geçişlerini denetlemesini sağlamak ve bölgedeki künk verileri ile kalenin su kaynaklarının yönetiminde önemli bir merkez olduğunu işaret etmektedir. Bu gelişmiş altyapı ile kalenin kuşatmalara karşı kendi iâşesini sağlayabilen bir su mühendisliğini belgelemektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde Kemaliye Kalesi ve Yerleşimi Fırat geçişlerini kontrol altına alan iâşe ve su güvenliğini sağlayan güney sınırının askeri idare merkezi konumundadır.

Şekil 3. 67: Kemaliye Kalesi ve Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 68: Kemaliye Kalesi ve Yerleşim Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.5. Kırantepe Yerleşmesi

Refahiye'nin kuzeydoğu bölümünde 35 km mesafede Kırantepe köyünün batısında bulunmaktadır. Yerleşim kayalık alan üzerine kurulmuş olup mimari herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Yerleşim bölgesinde yalnızca sınırlı sayıda keramik verileri elde edilmiştir. Bu veriler yerleşimi Orta Çağ dönemine tarihlendirmektedir (Ceylan, 2015, s. 192; Ceylan, 2019b, s. 439; Günaşdı&Topaloğlu vd. 2012: s. 52; Üngör, 2018b, s. 215).

Yerleşim yerinde tek bir döneme ait iskân izlerine rastlanması buranın Orta Çağ'da dönemsel güvenlik ihtiyaçlarına bağlı olarak geçici bir kullanım gördüğünü

ortaya koymaktadır. Yerleşim yerinde herhangi bir mimari izin tespit edilememesi ve keramik verilerinin son derece sınırlı olması sahanın askeri niteliğini göstermektedir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde Altıntepe merkezli bölgesel yerleşim sisteminde kuzeydoğu sınır hattında konumlanan yerleşim ana merkezin güvenliğini destekleyen küçük ölçekli askeri gözetleme ve erken uyarı noktası olarak işlev görmüştür.

Şekil 3. 69: Kırantepe Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.6. Ötekıran Yerleşmesi

Kemaliye'ye bağlı Harman köyünün kuzeyinde 2 km mesafe ile Hayatlar Kalesi'nin batı bölümüne 200 m mesafede yer almaktadır. Yerleşmede sur duvarları bulunsa da bunların, alandaki tarım faaliyetleri sonucunda yıkıldığı düşünülmektedir. Sahadaki keramik verileri Erken Demir Çağı ve Orta Çağ özelliğini göstermektedir (Ceylan vd., 2020, s. 133).

Kemaliye hattı Altıntepe'nin güneybatı sınırını oluşturmaktadır. Yerleşimdeki sur duvarları sahanın doğrudan askeri işleve sahip olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Ötekıran Yerleşimi Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde güneybatı sınırındaki en uç sınır karakolu görevini göstermektedir. Yerleşimin çevresindeki tarımsal potansiyel ve yakınındaki Hayatlar Kalesi ile birlikte değerlendirildiğinde kendi ihtiyaçlarını destekleyen yardımcı yerleşim yeri özelliği ortaya çıkmaktadır. Yerleşimin Erken Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ döneminde yeniden iskân edilmesi Kemaliye güzergâhının jeopolitik önemini açıkça ortaya koymaktadır. Savunma sisteminde sur ağıyla doğrudan bağlantı sağlayan stratejik bir sahadır.

3.2.4.7. Şamlı Dağ Yerleşmesi

Tercan'ın 39 km kuzey bölümünde bulunan Yeşilyayla köyünün kuzeydoğu kısmında 2,5 km mesafe de yer almaktadır. 1871 m rakımda bulunan yerleşimin etrafı dağlık arazilerle çevrili olup oldukça sarp bir yapıya sahiptir. Korunaklı yapısı, mimari kalıntıların günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Oldukça yoğun bir şekilde rastlanan keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Günaşdı, 2018b, s. 88).

Yerleşimde İlk Tunç Çağı ardından Orta Çağ'da yeniden iskân edilmesi bölgenin dönemsel kriz anlarında önemini açıkça ortaya koymaktadır. Altın-tepe merkezli bölgesel sistem dâhilinde değerlendirildiğinde, yerleşim kuzey dağlık kesimindeki sarp ve korunaklı topografik yapısı ile güvenli bir dağ sığınağı niteliğindedir. Bununla birlikte yerleşimin 1871 metre rakımda konumlanması buranın coğrafi olarak yaylacılık faaliyetlerine dayalı bir ekonomiye sahip olduğunu da göstermektedir. Yerleşimin sarp yapısı Orta Çağ'ın yoğun askeri hareketlilik dönemlerinde korunaklı bir sığınma alanı olarak tercih edilmesini coğrafi bir zorunluluk haline getirmiştir. Böylelikle, yerleşim Altın-tepe'nin kuzey uç sınır hattında ekonomik üretimi ve savunmayı destekleyen güvenlik kilidi konumundadır.

Şekil 3. 70: Şamlı Dağ Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.8. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi

Tercan'ın doğu bölümünde ilçeye 9 km uzaklıktaki Yaylacık köyünde bulunan yerleşim köyün güneyine düşen Karasu Nehri'nin çevresinde kurulmuştur. Yerleşimin 950 m doğusunda Yaylacık Kalesi bulunmakta olup yüksekliği 1563 m'den oluşmaktadır. Eski köy sahasına ait kalıntılar olduğu tahmin edilmektedir. Yakın tarihli kalıntılar görülmekte olup bunlardan 50-100 yıllık mezar yapılarına rastlanmıştır (Ceylan, 2008, s. 239). Yerleşim bölgesinde yapılan incelemeler bu merkezin İlk Tunç Çağı (Üngör, 2018b, s. 214), Demir Çağı ve Orta Çağ dönemi özelliklerini yansıttığını göstermektedir (Ceylan, 2007, s. 164; Üngör, 2018b, s. 214).

Yerleşimde İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve ardından Orta Çağ'da iskânın sürdürülmesi buranın bölgesel sistemdeki kalıcı önemini açıkça ortaya koymaktadır. Altıntepe merkezli bölgesel sistemde Karasu Nehri çevresindeki konumu ve doğusundaki Yaylacık Kalesi ile bütünleşmesi yerleşimin nehir vadisi boyunca uzanan lojistik istasyon ve güvenlik bölgesi konumuna getirmiştir. Nehir kıyısındaki ulaşılabilir konumu ile tarih boyunca stratejik bir güzergâh haline gelmiştir ve hemen hemen her dönem iskân özelliği göstermektedir. Kalenin topografik ve stratejik konumu Yaylacık Kalealtı Yerleşmesinin savunma ve kontrol sistemiyle uyumlu olduğunu göstermektedir.

Şekil 3. 71: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 72: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.2.4.9. Yazıören Yerleşmesi

Tercan'a bağlı Çadirkaya beldesindeki Yazıören köyünde bulunmaktadır. Köyün 17 km mesafede kuzeydoğu bölümünde yer alan yerleşim 1869 m rakımda yer alır. Yerleşimin bulunduğu alan Yazıören Kalesinin 750 m doğusuna denk gelmektedir. Yerleşim alanı günümüzde köy olarak kullanılıp daha sonra terk edilmiştir. Ancak köye ait mimari kalıntılar görülebilmekte ve bu kalıntılar yerleşimin doğu tarafında yoğunlaşmıştır.

Yazıören Yerleşimi ve Yazıören Kalesi ortasından bir vadi görülmektedir. Bu vadiden de devamlı bir akışta olan çay geçmektedir. Yerleşim güney bölümünden dağlık araziyle çevrilidir. Yerleşim alan olarak kuzey-güney yönden 300 m, doğu-batı yönden 200 m'lik bir sahaya sahiptir. Nitekim yerleşim yerinin kale ile bağlantısının olduğu düşünülmektedir. Elde edilen keramik verileri yerleşimin İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemlerine ait olduğunu göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2017, ss. 30-31).

Yerleşimde İlk Tunç Çağı'nın ardından uzun bir süre sonra Orta Çağ'da yeniden iskân edilmesi, bölgenin askeri önemini açıkça ortaya koymaktadır. Yerleşim sahası öncelikle vadi boyunca uzanan su kaynağının lojistik avantajıyla birlikte çevresindeki Yazıören Kalesi ile koordineli bir savunma işlevi oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Altıntepe merkezli bölgesel sistem içinde kuzeydoğu yönünden gelen geçit hatlarını kontrol eden ileri bir karakol ve vadide denetim alanı olarak görülmektedir. Aynı zamanda su kaynağı ile birlikte vadideki tarımsal faaliyeti ve sınır güvenliğini

sağlamıştır. Böylelikle yerleşim yeri Altıntepe'ye kuzeydoğudan gelebilecek stratejik müdahaleleri önleyen savunma seti görevi üstlenmiştir.

Şekil 3. 73: Yazıören Yerleşmesi A. CEYLAN Arşivi

3.3. Yerleşim Yerlerinin Genel Değerlendirmesi

Çalışma kapsamında incelenen yerleşim yerlerinin mekânsal dağılımı Erzincan iline bağlı ilçeler esas alınarak sınıflandırılmıştır. Yürütülen araştırmalar neticesinde Erzincan il sınırları dâhilinde toplam 26 yerleşim yeri analize tabi tutulmuştur. Bu merkezlerin ilçelere göre sayısal ve oransal dağılımı incelendiğinde Çayırılı ilçesinde 3 adet, İliç ilçesinde 1 adet, Kemah ilçesinde 2 adet, Kemaliye ilçesinde 4 adet, Merkez ilçede 4 adet, Otlukbeli ilçesinde 2 adet, Refahiye ilçesinde 2 adet, Tercan ilçesinde 7 adet, Üzümlü ilçesinde 1 adet tespit edilmiştir.

Tablo 3. 2: Erzincan ili Yerleşim Yerlerinin İlçelere Göre Sayısal/Oransal Dağılımı

İlçe	Yerleşim Sayısı	Sayısal/Oransal Dağılım	En Yaygın Dönem
Çayırılı	3	12%	Orta Çağ
İliç	1	4%	Orta Çağ
Kemah	2	8%	İlk Tunç Çağı/Orta Çağ
Kemaliye	4	15%	Erken Demir Çağı/ Orta Çağ
Merkez	4	15%	Orta Çağ
Otlukbeli	2	8%	İlk Tunç Çağı/Orta Çağ
Refahiye	2	8%	İlk Tunç Çağı/Orta Çağ
Tercan	7	27%	Orta Çağ
Üzümlü	1	4%	Orta Çağ
Toplam	26	100%	Orta Çağ

İdari dağılımı incelenen merkezlerin özellikle tarımsal potansiyeli yüksek ova tabanlarında yoğunlaştığı gözlenmektedir. İlçelere göre değerlendirildiğinde Kemaliye ve Merkez ilçeleri eşit oranlara sahiptir. Tercan ilçesindeki yerleşim yoğunluğu diğer sahalara oranla daha belirgindir.

Yerleşimlerin dönemsel dağılımında Orta Çağ iskânı ağırlıklı olarak görülmektedir. Bununla birlikte farklı kronolojik evrelere ait yerleşim izleri de görülmektedir.

Çayırılı ilçesinde Haramidere Yerleşimi'nde İlk Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı ile başlayan iskân evreleri özellikle Geç Demir Çağı ve Orta Çağ'da da devam etmiştir. Mecidiye Yerleşmesi I ve II'de ise iskân özellikleri Orta Çağ ile sınırlı kalmıştır.

İliç İlçesinde Kekliktepe Yerleşmesi Orta Çağ dönemiyle öne çıkmaktadır.

Kemah ilçesinde Dipler Yerleşmesi sadece Orta Çağ iskân özelliği gösterirken Karasu Yerleşmesi'nde İlk Tunç Çağı ile Orta Çağ döneminde iskân özelliği göstermektedir.

Kemaliye ilçesinde Ötekıran Yerleşmesi'nde Erken Demir Çağı ve Orta Çağ tabakaları tespit edilmiştir.

Merkez ilçede Ağdat Bağlar Mevkii Yerleşmesi'nde Orta Çağ, Çatalarmut Yerleşmesi'nde Demir Çağ ile Orta Çağ, Keleciktepe Yerleşmesi'nde Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ, Oğulcuk Yerleşmesi'nde Orta Çağ dönemlerine ait iskâna görülmektedir.

Otlukbeli ilçesinde Otlukbeli Yerleşmesi'nde Helenistik ve Orta Çağ, Telliçayır Yerleşmesi'nde İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ evreleri saptanmıştır.

Refahiye ilçesinde Çamlıca Yerleşmesi'nde İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ, Kırantepe Yerleşmesi'nde Orta Çağ iskân izleri görülmektedir.

Tercan ilçesinde Bolutepe Düz Yerleşmesi, Karacaören Yerleşmesi, Ilısu Mağara Yerleşmesi'nde Orta Çağ döneminde iskân özelliği göstermektedir. Kömönü Yerleşmesi'nde Demir Çağı ve Orta Çağ, Şamlıdağ ve Yazıören Yerleşmesi'nde İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ, Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi'nde İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ evrelerini kapsayan katmanlı bir yerleşim yapısı ortaya çıkmaktadır.

Üzümlü ilçesinde Seyit Yerleşim Alanı'nda Orta Çağ döneminde ait yerleşim izine rastlanmıştır.

Yerleşimlerin hidrolojik dağılımı incelendiğinde su kaynaklarının alan seçiminde temel bir etken olduğu ortaya çıkmaktadır. Karasu havzasından beslenen yerleşimler arasında Haramidere Yerleşmesi ile çevresi zengin su kaynaklarına sahip olan Otlukbeli Yerleşmesi öne çıkmaktadır. Telliçayır Yerleşmesi'nin batı bölümünde su kaynağı yer almaktadır. Refahiye ilçesindeki Çamlıca Yerleşmesi hem Ballı Çayı hem de Çamlıca Çayı tarafından sulanan son derece avantajlı bir sahada konumlanmıştır. Kömönü Yerleşmesi, Karasu Irmağı'na hâkim bir noktada kurulmuştur. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi doğrudan Karasu Nehri'nin çevresinde şekillenmiştir. Ilısu Mağara Yerleşmesi'nden Ilısu Deresi geçmektedir. Benzer şekilde Seyit Yerleşim Alanı çevresindeki yoğun su kaynaklarıyla öne çıkmaktadır.

3.3. Kaleler

3.3.1. Çayırılı İlçesi

3.3.1.1. Balıklıköy Kalesi

Kale, Çayırılı ilçesine bağlı 4 km mesafede yer alan Balıklıköy içinde bulunmaktadır. Bulunduğu köye oranla 100 m daha yüksekte yer almıştır. Kalenin tarihi güzergâhlarda yer alması yapı özellikleri bakımından gözetleme amaçlı inşa edildiğini göstermektedir.

Kalenin inşa edildiği ana kaya taş ocağı şeklinde kullanım gördüğü tespit edilmiştir. Kalenin duvar yapısı 1,20 x 1,80 m boyutunda taşlardan oluşmaktadır. Duvar, moloz taş örgü yöntemiyle oluşturulmuştur (Ceylan, 2001a, s. 73; Ceylan&Üngör, 2016, s. 89; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Balıklıköy Kalesi). Bu yöntemle örülen duvar Orta Çağ dönemi özelliği göstermektedir (Ceylan, 2000b, s. 279; Ceylan, 2001a, s. 73; Ceylan&Üngör, 2016, s. 89; Üngör, 2018b, s. 213).

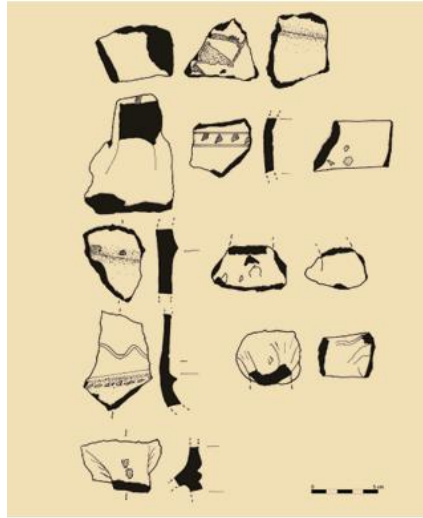
Balıklıköy Kale'sinde Orta Çağ dönemine ait iskân izlerinin görülmesi bu dönemin istikrarsız siyasi ve askeri ortamında yerel güvenlik ihtiyacına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Altıntepe merkezi sisteminde stratejik ulaşım güzergâhlarını denetim altında tutarak kuzey ve kuzeydoğu yönlerinden gelebilecek saldırılara karşı bölgesel güvenlik ağının bir parçasını oluşturmaktadır. Böylelikle kale ovoidan Altıntepe'ye

ulaşan tali yolların güvenliğini ve denetimini yapmaktadır. Nitekim merkezle kesintisiz bir haber ağı oluşturarak erken uyarı sinyali gönderen askeri işlevli bir karakol görevi üstlenmiştir.

şekil 3. 74: Balıklıköy Kalesi A. CEYLAN Arşivi

şekil 3. 75: Balıklıköy Kalesi Keramik izimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.2. Başköy Kalesi

Çayırılı ilçesine bağlı Başköy köyün 3 km güneybatısında yer alır. Başköy, Çayırılı ilçesinin kuzeybatı bölümüne ve Kemah akırılı'ya 17 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kale yer aldığı ovaya hâkim bir mevkide olup ovadan yüksekliği 80 m'yi bulmaktadır. Kalenin kuzey yönünde yer alan doğu-batı doğrultusundaki yolu görebilmektedir.

28 x 52 m boyuta sahip kalenin, kuzey ve güney cephelerinde duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Batı yönünde 3,25 x 2,90 m ölçülerinde kayaya oyulmuş su sarnıcı bulunmaktadır. Duvarların yapımında kesme taş örgü sistemi kullanılmıştır. Kalenin dikkat çekici özelliği taşlara gömülmüş midye kabuklarının varlığıdır (Ceylan, 2000b, s. 279; Ceylan, 2001a, s. 73; Ceylan, 2008, ss. 62-63; Ceylan&Üngör, 2016, s. 90; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Başköy).

Keramik verileri kalenin ilk olarak Demir Çağı'nda yerleşim gördüğünü ve sonraki dönemlerde Orta Çağ'da yeniden kullanıldığını göstermektedir (Ceylan, 2008, ss. 62-63; Üngör, 2018b, s. 213).

Kalenin topografik konumu ve mimari yapısı Orta Çağ döneminde yeniden inşasına gerek duyulmadan savunma ve iskân amacıyla kullanılmasını sağlamıştır. Sahadaki Demir Çağı verileri bu sahanın Altıntepe merkezli bölgesel yerleşim sisteminde Urartu Krallığı'na bağlı askeri birliklerinin konuşlandığı stratejik bir garnizon alanı olduğunu göstermektedir. Orta Çağ döneminde de kullanımının devam etmesi sahanın askeri stratejik öneminin değişmediğini ortaya koymaktadır. Doğu-batı doğrultudaki güzergâh ve kesme taş işçiliği Altıntepe'nin savunma mimarisinin kırsal sahaya yansımasıdır. Kalede bulunan su sarnıcının varlığı herhangi bir kuşatma anında askeri birliklerin dışarıdan destek almadan daha uzun süreli konuşlanmasını sağlayan savunma avantajı sunmaktadır.

Şekil 3. 76: Başköy Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 77: Başköy Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.3. Başbudak Kalesi

Tercan'ın 60 km güneydoğu yönündeki Başbudak köyünde yer alan kale, köyün Sağırkom adı verilen mezra alanında bulunmaktadır. Sağırkom mezarının güney tepesinde konumlanan kale, yine güneyde bir vadi ile çevrelenmiştir. Kale bulunduğu çevre araziye göre 150 m daha yüksektir. Doğu yönünde bir dere bulunmakta ve yağış dönemlerinde aktifleştigi bilinmektedir.

Kuzey-güney yönlü uzanan kalenin tüm duvarları yıkılmıştır. Duvar taşları genel itibarı ile temel taşlarından daha yüksek yapıya sahiptir. Kalenin üst kısımlarında ise küçük taşların kullanıldığı vadiye dağılan taşlardan anlaşılmaktadır.

Kale, Tuzla Çayırı'nın doğusunda ve tarihi yolların kavşak noktasında yer almaktadır. Doğudan Tercan-Erzurum-Çat arası güzergâhın kontrolünü sağlayabilmektedir. Keramik verileri Kalkolitik, Erken Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Ayrıca Kale konum olarak Şirinlikale'ye yakın bir konumda olması kaleyi erken bir dönemde kullanıldığını açıkça gösterebilmektedir (Ceylan, 2008, ss. 289-290; Ceylan&Üngör, 2016, s. 139).

Demir Çağı'nda iskân gören bu kale stratejik güzergahların doğu kesiminde önemli kavşak noktasında yer almaktadır. Başbudak Kalesi Altın-tepe merkezli yerleşim sistemi içinde Tercan-Erzurum-Çat hattını denetim altına almaktadır. Orta Çağ döneminde iskân yerleşiminin kesintiye uğraması bölgenin askeri coğrafyasındaki stratejik güzergahlardaki hattın yön değiştirdiğini açıkça göstermektedir.

Şekil 3. 78: Başbudak Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 79: Başbudak Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.4. Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi

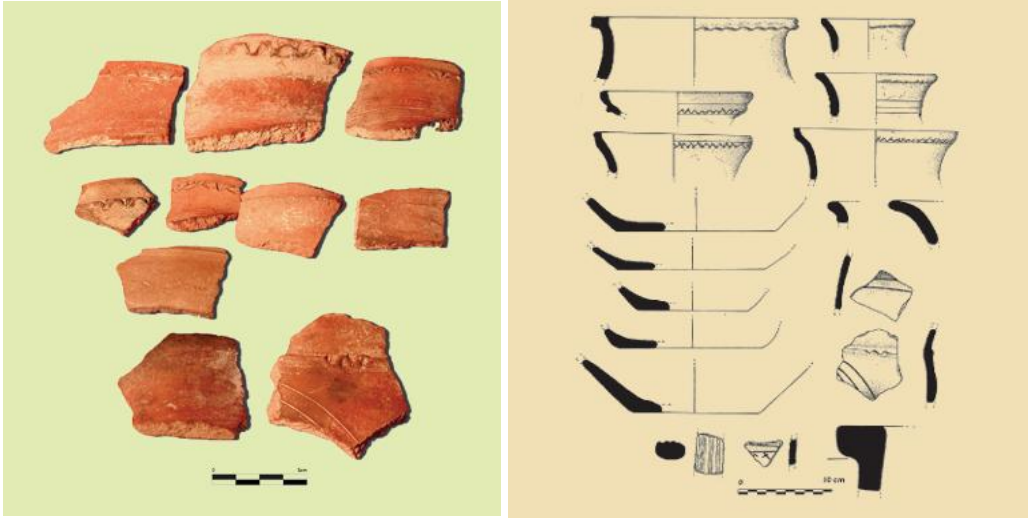
Çayırılı'ya bağlı Bulmuş köyünde yer alan kale, ilçenin güneydoğusuna 44 km köye ise 500-600 m mesafede bulunmaktadır. Kale 1760 m deniz seviyesinden yüksekte yer alır. Kalede kaya basamakları bulunmakta olup bunlar doğu-batı doğrultuda uzanmaktadır. Kayalara oyularak yapılan merdivenler paralel iki sıra halinde olduğu tespit edilmiştir. Kalede çok farklı formda keramik gözlemlenmiştir (Ceylan, 2003, s. 312; Ceylan&Üngör, 2016, s. 107). Bu veriler Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği yansıtmaktadır (Ceylan, 2008, s. 97; Üngör, 2018b, s. 213).

Beyaztaş Kalesi'nin topografik yüksekliği ile Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ döneminde de iskân görmesi sahanın stratejik önemini sürdürdüğünü göstermektedir. Demir Çağı'nda kullanılan kaya basamaklı anıtsal yapı bu merkezin Altıntepe merkezli bölgesel yerleşim sistemi içerisinde ova tabanında yer alan tarımsal faaliyetleri ve üretimi korumak için kurulduğunu göstermektedir. Orta Çağ döneminin getirdiği yoğun askeri hareketlilik zamanında sarp konumu ile havza tabanındaki tarımsal üretimin sürdürülmesini sağlamakta ve güvenliği sağlayan bir sığınak konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 1760 m yükseklikle geniş bir görüş açısı sağlayan kale, Altıntepe merkezi sisteminde havzadaki sınır karakolu görevi üstlene merkezler ve yerleşim sahaları arasında bağlantı sağlamaktadır. Böylelikle Altıntepe'ye herhangi bir tehlike anında önceden haber veren stratejik bir haberleşme kulesi olarak işlev görmüştür.

Şekil 3. 80: Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 81: Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.5. Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi)

Çayırılı'ya bağlı Orta köyde bulunan kale ilçenin 45 km güneydoğusunda köyün 3 km güneydoğusun da yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1650 m olup bulunduğu alandan ise 40 m daha yüksekte yer alır. Kale üzerinde tespit edilen moloz taşların kalenin duvar malzemesi olduğu düşünülmektedir. Kalede ve çevresinde elde edilen keramik verileri sırlı ve sırsız olarak farklılaşıp bizi Orta Çağ dönemine götürmektedir (Ceylan, 2003, s. 312; Ceylan&Üngör, 2016, s. 106; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Harabeler; Ceylan, 2008, s. 96; Üngör, 2018b, s. 213).

Harabeler Kalesi Orta Çağ dönemine ait iskân izlerinin saptanması Altıntepe merkezî sistemi içerisinde Orta Çağ'ın istikrarsız askeri ortamında güvenlik ihtiyacını karşılamak için inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Kalenin konuşlandığı topografik konum avantajı ve moloz taş duvar yapısıyla buranın tali yolların güvenliğini denetlemek için kurulduğunu göstermektedir. Bu konumu sayesinde Altıntepe merkezine yönelebilecek herhangi bir askeri tehlikeyi ana hatta varmadan engelleyerek stratejik hatların güvenliğinin sağlayan sınır karakolu niteliğinde kullanım görmüştür.

Şekil 3. 82: Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi) A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 83: Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi) Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.6. Hasanbey Kalesi

Çayırılı'nın kuzeybatısında 25 km mesafedeki Cennetpınar köyünde yer almaktadır. Kale 1725 m deniz seviyesinden yüksekte olup çevresine hâkim bir konumda yer alır. Dikdörtgen bir yapıda inşa edilen kale güneybatı-kuzeydoğu doğrultuda 40 m, kuzeybatı-güneydoğu doğrultuda 25 m boyutlarındadır (Ceylan, 2003, s. 312; Ceylan&Üngör, 2016, s. 100; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Hasanbey). Kalede oldukça fazla rastlanan keramik verileri Orta Çağ dönemine tarihlenmektedir (Ceylan, 2008, s. 93; Üngör, 2018b, s. 213).

Hasanbey Kalesi'nde saptanan arkeolojik verilerin Orta Çağ dönemi ile sınırlı kalması, bu yerleşimin dönemsel olarak istikrarsız askeri dönemde güvenlik ihtiyacını karşılamak üzere inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Coğrafi ve topografik veriler

doğrultusunda kale Çayırılı ilçesinin üst havzasında kuzeybatı doğrultusunda yer almaktadır. Kalenin 1725 m rakımda yer alması Altın-tepe merkezî sistemi içerisinde Çayırılı'nın kuzeybatı yönündeki dağlık geçişleri kontrol altına aldığını göstermektedir. Konumu itibariyle kuzeydeki Kelkit Havzası ve Karadeniz güzergâhını çevrelemektedir. Güneyden ise Karasu ve Altın-tepe havzasına bağlanan sarp Otlukbeli dağ geçidinin çıkış kapısını oluşturmaktadır. Bu stratejik konumu ile ovaya gelebilecek herhangi bir ani baskını önlemek için kurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Altın-tepe merkezi sisteminde kuzeybatı hattın güvenliğini sağlayan geçiş hattı özelliği göstermektedir.

Şekil 3. 84: Hasanbey Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.7. Kalecik Kalesi (Çayırılı)

Çayırılı'nın Cennetpınar köyünde yer alan kale köyün kuzeyine 3 km mesafede bulunmaktadır. Kalenin yüksekliği 1800 m civarındadır. Kalede yer yer duvar kalıntıları gözlemlenmiştir. Duvar kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda 35 m kuzeybatı-güneydoğu doğrultuda 45 m ölçülerinde uzanmaktadır (Ceylan, 2003, s. 312; Ceylan, 2008, s. 93; Ceylan&Üngör, 2016, s. 101; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Kalecik). Kaleden elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan, 2003, s. 312; Üngör, 2018b, s. 213).

Kaledeki verilerin Orta Çağ dönemiyle sınırlı kalması bu yerleşimin dönemsel olarak istikrarsız askeri ortamda güvenlik ihtiyacını karşılamak üzere inşa edildiğini ortaya koymaktadır. 1800 m rakımda yer alan kale bölgenin en yüksek kale sahalarından birini oluşturmaktadır. Kalenin bu yüksek konumu 1725 m rakımdaki Hasanbey Kalesi ve 1790 m rakımla Kurt Kalesi ile birlikte Cennetpınar'da birbirini

destekleyen bir savunma hattı ortaya çıkmaktadır. Bu stratejik bütünlük Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde kuzey sınır hattını yukarıdan çevreleyen yüksek tahkimat sahası oluşturulmuştur. Böylece vadiye yer alan geçiş hatlarının kontrol altında tutmak için konuşlandırılmış bir askeri nitelikli yapı konumundadır.

Şekil 3. 85: Kalecik Kalesi (Çayırılı) A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 86: Kalecik Kalesi (Çayırılı) Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.8. Kötür (Akyurt) Kalesi

Çayırılı'nın güneydoğusuna 29 m Tercan ilçesine bağlı Mercan'ın batısına 3 km mesafede bulunmaktadır. Erzurum-Erzincan yol güzergâhında bulunan Kötür köprüsünün yanında yer almaktadır. 1430 m yüksekliği olan kalenin yapısı dairesel bir plan vermektedir. Kalenin kuzey ve güney bölümlerinde yontulmamış taşlarla yapılmış

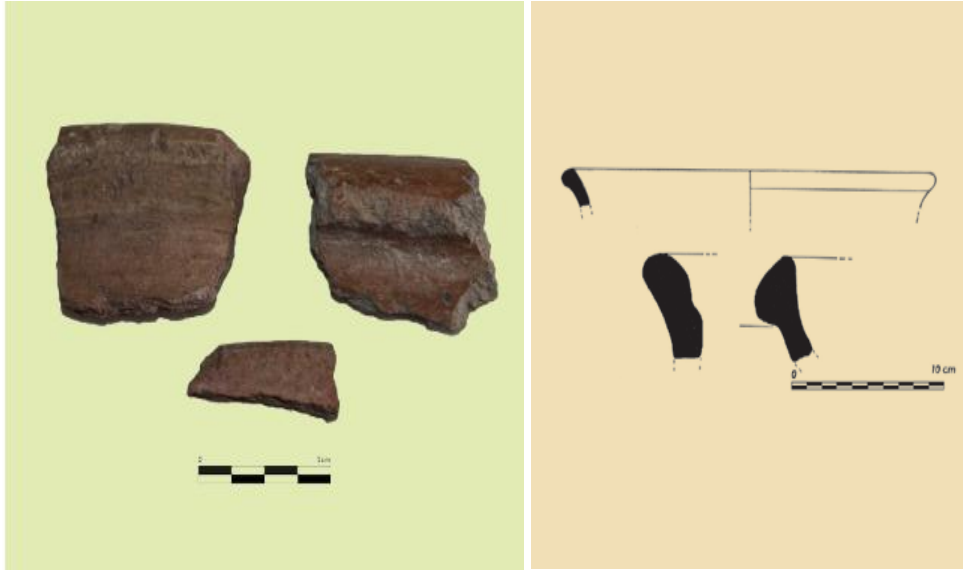
duvar kalıntıları bulunur. Ayrıca bu duvar yapısında kum ve kirecin kullanıldığı harçlar da tespit edilmiştir (Ceylan, 2008, s. 99; Ceylan&Üngör, 2016, s. 110; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Kötür). Keramik verileri Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan, 2003, s. 312; Üngör, 2018b, s. 213).

Kaledeki verilerin Orta Çağ dönemiyle sınırlı kalması bu yerleşimin dönemsel olarak istikrarsız askeri ortamında güvenlik gereksinimleri doğrultusunda inşa edildiğini göstermektedir. Çayırılı ilçesinin güneydoğu sınırın yer alan kale Erzurum-Erzincan hattında ve nehir yatağının yanında yer alması bu kaleyi stratejik kontrol noktası konumundadır. Kalenin doğudaki komşu Tercan ilçesine bağlı Mercan beldesine 3 km mesafede bulunması burayı kilit noktası haline geldiğini göstermiştir. Bu stratejik avantajlı konumu Tercan havzasından ilerleyerek Altıntepe ana merkezine ve Erzincan Ovası'na yönelen ana güzergâhı Karasu geçiş koridorundan kontrol altında tutmaktadır. Böylelikle Altıntepe merkezi sisteminde doğu hattını güvenliğini sağlayan stratejik bir karakol görevindedir.

Şekil 3. 87: Kötür (Akyurt) Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 88: Kötür (Akyurt) Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.9. Kurt Kalesi

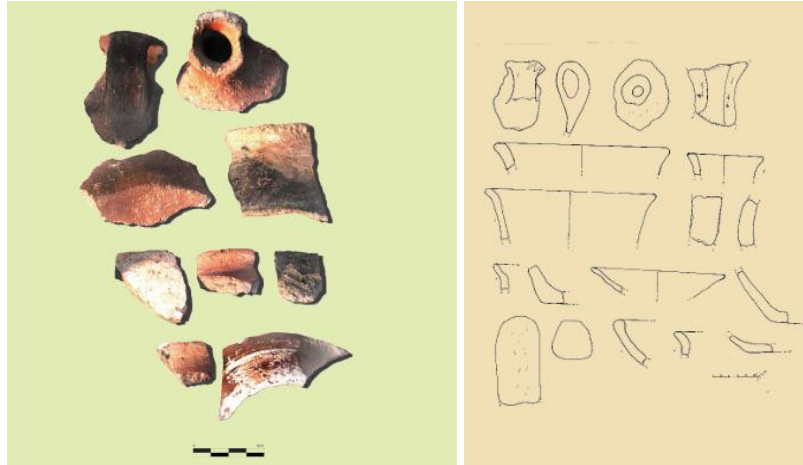
Çayırılı'ya bağlı Cennetpınar köyünde yer alan kale köye 8 km mesafede bulunur. İlçenin ve köyün kuzey bölümünde yer almaktadır. Kalenin yüksekliği 1790 m civarında olup bulunduğu konuma hâkim bir yüksekliktedir. Kalenin duvar kalıntıları belli belirsiz şekilde yer yer görülebilmektedir (Ceylan, 2008, s. 93; Ceylan 2003, s. 312; Ceylan&Üngör, 2016, s. 103; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Kurt Kalesi). Elde edilen keramik verileri bölgenin Orta Çağ döneminde kullanıldığını göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 103; Üngör, 2018b, s. 213).

Kaledeki verilerin Orta Çağ dönemiyle sınırlı kalması bu yerleşimin güvenlik gereksinimleri doğrultusunda inşa edildiğini göstermektedir. Kalenin 1790 m rakımda yer alması topografyaya hâkim bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu stratejik konum bölgenin kuzeyindeki Karadeniz dağlık sınırından ovaya gelebilecek herhangi bir askeri müdahalenin denetlenmesini sağlamaktadır. Altıntepe merkezi sisteminde havzada yer alan katmanlı savunma ağında konuşlanmış gözetleme ve erken haber ağı sahası görevi görmüştür. Bu savunma mekanizması aynı coğrafi havzada yer alan ve yukarıda bahsettiğimiz Hasanbey ve Kalecik Kalesi üçgenini oluşturmaktadır. Nitekim havzada yer alan merkezlerle birlikte Altıntepe'ye istihbarat sağlayan askeri sızıntıları denetleyen bir işlevde yer almıştır.

Şekil 3. 89: Kurt Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 90: Kurt Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

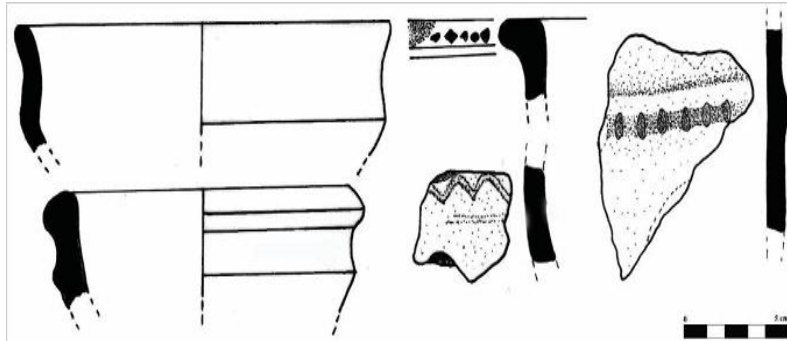
3.3.1.10. Mirzaoğlu Kalesi

Çayırılı'nın kuzeydoğusuna 16 km mesafede bulunan kale aynı isimle anılan Mirzaoğlu köyünün kuzeyinde 3 km'lik mesafede yer almaktadır. Kalenin batı bölümünden Çataksu Deresi akmaktadır. Kale konum itibariyle bulunduğu ovadın 40 m yükseklikte yer alır. Kaledeki en önemli ayrıntıyı ana kayaya oyulmuş şekilde oluşturulan kaya basamaklı su tüneli verir. Bu basamakların yapısına bakıldığında 2 m uzunlukta, 40 cm eninde, 20 m yükseklikle inşa edilmiştir. İçerisinde hala su bulunan tünelin en fazla 20. basamağına kadar gidilebilmekte olup basamakların toplam sayısının 70-80 civarında olduğu bilinmektedir. Bu su tünelinin batı bölümünde geç dönemlerde

kullanılan sarnıç yer almaktadır. Sarnıcın çapı 1,60 m civarında ve horasan harcı kullanılarak yapılmıştır. Kaleden elde edilen keramik verileri Demir Çağı ve yoğun olarak Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan, 2002b, s. 167; Ceylan, 2008, s. 77; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Mirzaoğlu).

Mirzaoğlu Kalesi Altıntepe merkezî sisteminde değerlendirildiğinde Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ döneminde yeniden iskân görmesi bu sahanın coğrafi stratejik önemini göstermektedir. Aynı zamanda tarihsel süreçteki devamlılığın açıkça ortaya koymaktadır. Ana kayaya oyulmuş su tüneli Altıntepe merkezi sisteminde Urartu Krallığının bölgedeki varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda merkezi besleyen su hatlarının güvenliğini oluşturmaktadır. Kalenin etrafından geçen Çataksu Deresi'ni kontrol altında tutarak su kaynağını güvenlik altına almıştır. Nitekim Altıntepe'ye doğudan gelebilecek askeri hareketliliği destekleyen hidrolik alt yapısı sayesinde bölgeye yüksek kapasiteli lojistik kaynağı sunmaktadır.

Şekil 3. 91: Mirzaoğlu Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.11. Ortaçat Kalesi

Ortaçat kalesi Çayırılı ilçesinde yer almaktadır. İlçenin kuzey batısından 3,5 km mesafede 1840 m rakımda yer alır. Çayırılı ovasına bakan kalenin doğusunda Çoraksu Deresi geçmekle birlikte doğu ve güney kesiminde tarım ve otlak sahaları bulunmaktadır.

Kalenin mimari kalıntısı altında sur duvarları görülmektedir. Bu surlar doğu-batı istikametinde 50 m ve kuzey-güney istikametinde 30 m ölçülerindedir. Kuzey-batı sur duvarı 1 m yüksekliğe sahip 2-3 taş sıradan oluşmaktadır. Genişlik olarak 1,5 m olan duvarlar 55x45, 70x20 ve 40x30 ölçülerine sahip bu taş sıraların mimari olarak kabaca

işlendiği görülmüştür. Kalede elde edilen keramik verileri Orta Çağ aittir (Günaşdı vd., 2026, s. 303).

Kalede Orta Çağ dönem izlerinin görülmesi bu merkezin gereksinim gereği dönemsel ihtiyaçlar doğrultusunda aktif bir işlev üstlendiğini ortaya çıkarmaktadır. Topografik konumun 1840 metrede yer alması ve güçlü sur duvarları buranın stratejik konumunu ve askeri yapısını açıkça göstermektedir. Altıntepe bölgesel merkezi sisteminde değerlendirildiğinde kale çevresindeki verimli otlak ve tarım sahaları bölgedeki hayvancılık ve üretim faaliyetlerini kontrol altında tutmak için inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 3. 92: Ortaçat Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.12. Ozanlı Kalesi

Ozanlı kalesi Erzincan merkezine yaklaşık 113 km mesafede, Çayırılı'ya bağlı Ozanlı köyüne 4 km mesafe ile köyün güneybatı bölümünde yer almaktadır. Kalenin güney bölümünde yer alan dere ve alanın engebeli olması ulaşımın kuzeyden yapılmasını sağlamaktadır. Kale temellerinin bir kısmının ana kayaya oyularak yapıldığı belirlenmiştir. Ana kaya oyularak farklı ihtiyaçlar için kullanılmak istenen kanallar tespit edilmiştir. Yine güney bölümde yan yana oluşturulan ve ana kaya oyularak oluşturulan odalar bulunmaktadır. Ancak bulguların yetersizliği bu odaların hangi amaçla yapıldığı henüz belirlenememektedir.

Kaya basamaklı su tünelinin varlığı güney bölümde kendini göstermektedir. Bu su tünelleri hem su ihtiyacı hem de savunma amaçlı olup bölge genelinde oldukça

yaygın bir kullanım vermektedir. Konum olarak buraya en yakın örneği Çadirkaya¹⁵¹ vermektedir. Doğu bölümde tespit edilen mezar kalıntıları Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir (Ceylan 2000'a, ss. 184-185; Ceylan, 2008, ss. 53-54; Ozanlı; Ceylan 2000b, s. 278; Ceylan&Üngör, 2016, s. 85; Kozbe&Ceylan vd. 2008).

Kalede tespit edilen mezar verileri bu kalenin dönemsel ihtiyaçlar dâhilinde Orta Çağ iskân izlerini göstermektedir. Aynı coğrafi havzada yer alan Mirzaoğlu Kalesi gibi hemen hemen aynı özelliklere sahip olan kaledeki kaya basamaklı su tüneli buranın askeri yapısını ortaya koymaktadır. Bu doğrultudan bakıldığında coğrafi konum itibarıyla Çadirkaya Kalesi ve Mirzaoğlu kalesiyle mimari bir benzerlik göstermektedir. Bu konum bölgenin güneyindeki engebeli topoğrafyayı doğal bir set olarak kullanmasını sağlamıştır. Nitekim kale Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde savunma ağının doğu bölümünden merkeze gelebilecek herhangi bir askeri müdahaleyi daha önceden baskılayan ve güçlü bir lojistik kapasitesi sağlayan idari ve askeri bir işlev görmüştür.

Şekil 3. 93: Ozanlı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

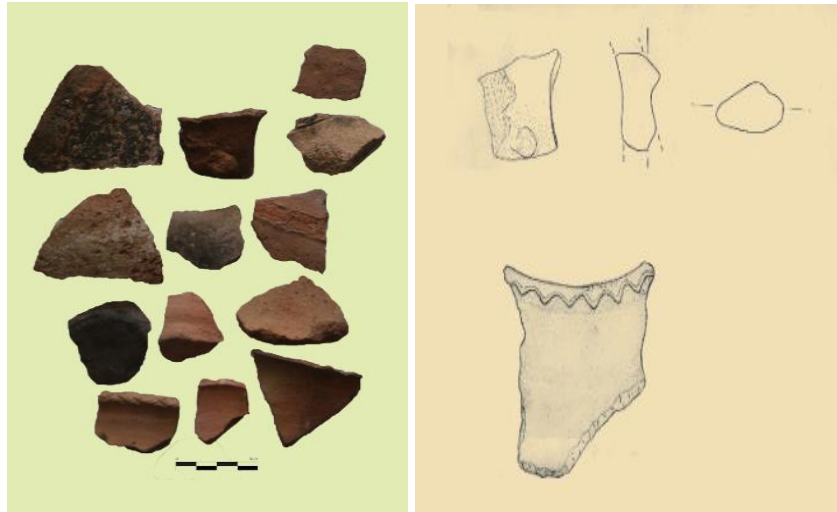

¹⁵¹ Kaya tünellerinin benzerlerine Van-Kalecik, Yeşilalıç, Diyadin-Toklucak, Bağın, Kızılkaya, Şirinkale ve Çadirkaya'da da rastlanmaktadır. Bkz. Burney, 1957, s. 414 vdd; Ceylan, 2008, s. 59; Koçhan&Başaran, 1986, s. 240 vdd.; Işık, 1987, s. 297 vdd.

Şekil 3. 94: Ozanlı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 95: Ozanlı Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.13. Toprakkale/Çayırılı

Erzincan Çayırılı ilçesine bağlı Toprakkale köyünde bulunan kale, Çayırılı'nın güneydoğusunda 11 km mesafe ile Toprakkale köyünün doğu bölümünde bulunmaktadır. Kalenin konumu iki dere arası Şivke ve Toprakkale Deresinin kesiştiği noktada yer alır. Kale 1710-1760 m arasında yüksekliğe sahiptir. Duvar yapımında kullanılan malzemelerdeki orta büyüklükte olan moloz taşların yapımında harç kullanılmıştır (Ceylan, 2003, s. 312 Ceylan, 2008, s. 95; Ceylan-Üngör, 2016, s. 104; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Toprakkale). Keramik verileri kalenin Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 104; Üngör, 2018b, s. 213).

Kalenin işlevsel yapısına dair verilerin Orta Çağ'da görülmesi bu merkezin güzergâh güvenliği ihtiyaçları doğrultusunda inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Şivke

ve Toprakkale derelerinin kesişim noktasında yer alan bu stratejik konumu sahanın Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde su yollarının güvenliğini sağladığını göstermektedir. Topografik konumu sayesinde ovaya inen su kaynaklarının geçiş güzergâhlarının kontrolünü ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde Toprakkale, Altıntepe merkezine gelebilecek herhangi bir askeri müdahaleyi engelleyerek hidrolik hatları ve havzayı emniyete alan stratejik kilit sahası konumundadır.

şekil 3. 96: Toprakkale/ayırlı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

şekil 3. 97: Toprakkale/ayırlı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 98: Toprakkale/Çayırli Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.1.14. Turnaçayırı Kalesi

Çayırli'nın batı bölümüne 39 km'lik mesafede bulunan Turnaçayırı köyünün güney bölümüne 1 km'lik mesafede bulunmaktadır. Kale konumu bulunduğu ovaya hâkim olmakla birlikte yüksekliği 200 m civarındadır. Kalenin etrafını kuzeyden güneye doğru çevreleyen Turnaçayırı Deresi sarmaktadır. Kale çevresinde çalışan iş makinalarının verdiği tahribattan dolayı yeterli oranda malzeme bulunmamaktadır. Elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 98).

Kalenin Orta Çağ döneminde iskân görmesi bu merkezin dönemsel olarak artan güvenlik ve güzergâh denetimi ihtiyaçları doğrultusunda inşa edildiği ortaya koymaktadır. Kalenin ovaya gören bir noktada konuşlanması ve etrafını bir yay gibi saran Turnaçayırı Deresi bu sahayı stratejik bir kontrol noktasına dönüştürmüştür. Altıntepe merkezli bölgesel savunma sistemi içerisinde havzanın batı sınır uç sahasını denetleyen önemli bir hattır. Batı yönündeki güzergâhı kontrol altında tutarak batı doğrultusundan Altıntepe'ye gelebilecek herhangi bir askeri tehlikeye karşı erken müdahale sağlayan stratejik bir sınır karakolu görevi görmektedir.

Şekil 3. 99: Turnaçayırı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 100: Turnaçayırı Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.2. İliç İlçesi

3.3.2.1. Bağlıca Kalesi

Kale ilçenin kuzeybatısına doğru 20 km, ilçeye bağlı Bağlıca köyünün ise kuzeyine doğru 3 km uzaklıkta bulunmaktadır. Ana kaya üzerine kurulan kalenin yüksekliği 1660 m'dir. Vadilerin giriş bölgelerini kontrol etmekte olduğundan stratejik

konuma sahiptir. Kalenin duvarı 2 m kalınlıkta ve kiklopik ve teraslama tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Taşların dışarı kısımları biraz düzeltilmiş olup mimari kalıntılar kuzey ve kuzeydoğu bölümde yerleşime uygunluğu sebebiyle toplanmıştır. Keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan vd., 2015, s. 340).

Kalede İlk Tunç Çağı ardından Orta Çağ döneminden yeniden iskân bu merkezin korunaklı ve savunma amaçlı seçilmiş bir yerleşim olduğunu ortaya koymaktadır. Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde değerlendirildiğinde kaledeki kiklopik surları havzanın kuzeybatı kanadında kalkan görevi görmektedir. Nitekim coğrafi konumu itibarıyla Altıntepe merkezine kuzeybatı hattından gelebilecek tehlikeleri öncelikli karşılayan ve merkeze bilgi gönderen stratejik bir sınır kontrol noktası konumundadır.

Şekil 3. 101: Bağlıca Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.3. Kemah İlçesi

3.3.3.1. Kalecik Kalesi (Kemah-Akbudak Köyü)

Erzincan Kemah ilçesinin kuzeyine 50 km mesafede yer alan Akbudak köyünde bulunmaktadır. Köyün kuzeydoğusunda 4 km mesafede olan Ziyarettepe'nin batı bölümüne denk gelmektedir. Kalenin etrafını kuzey ve doğu yönde çevreleyen Akbudak

Çayı bulunmaktadır. Kale yüksekliği Akbudak çayından 50 m yüksekte olup tepe üzerine kurulmuştur. Bu tepe dağların vadiye bakan yamaçlarında boğaz kısmında kurulmuş olup savunma amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır (Ceylan, 2008, s. 177; Ceylan&Üngör, 2016, s. 123; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Kalecik). Elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan, 2005b, s. 191; Üngör, 2018b, s. 214).

Kalenin Orta Çağ iskân izleriyle sınırlı kalması dönemsel olarak çağın gerektirdiği güvenlik ihtiyacı ve güzergâh kontrolü doğrultusunda inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Kale Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde kuzeybatı kanadındaki savunma halkasının stratejik ağlarından birini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde Kuzey Anadolu ve Karadeniz yönünden Altıntepe ve Kemah hattına doğru ilerleyen güzergâhları yüksek bir noktadan kontrol etmektedir. Nitekim akarsu havzasının kaleyi bir yay gibi kuşatması kale çevresinde doğal bir set koruması oluşturarak güçlü bir savunma hattı meydana getirmiştir. Bu topografik avantaj geçiş hattındaki askeri tehlikeleri daha erkenden tespit ederek bu tehlikelere müdahale etme imkânı vermiştir. Böylelikle Kalecik Kalesi merkeze istihbarat gönderen stratejik bir sınır karakolu konumuna gelmiştir.

Şekil 3. 102: Kalecik Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 103: Kalecik Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.3.2. Kemah Kalesi

Erzincan Kemah ilçesinin 50 km güneydoğusunda yer almaktadır. İlçe 1100 m yüksekte iken Kemah Kalesi çevresine göre yüksekliği 50 ile 100 metre arasında değişmektedir. Güneyde Munzur Dağları Kuzeyde Karadağ arasındaki Kemah Boğazı içerisinde bulunmaktadır. Tanasur Deresi tarafından doğudan başlayarak kuzeydoğuya doğru çevrelenen kaleyi bir yay gibi çevreleyerek Fırat Nehri'ne ulaşır. Kalenin batısında ise tarihi kara yolu geçmektedir. Böylelikle kale MÖ II. binyıldan günümüze kadar kullanıldığı görülmektedir.

Kalede kuzey yönden çaya ulaşan bir su tüneli bulunmaktadır. Kalede Tunç Çağı (Ceylan-Üngör, 2016, ss. 119-120) ve Demir Çağı görülmektedir (Üngör, 2018, s. 214) Aynı zamanda kalede 2011 yılında yapılan çalışmalarda Roma döneminde de kalenin kullanım gördüğü tespit edilmiştir (Ceylan-Üngör, 2016, s. 120; Başbüyük, 2011, s. 359).

3.3.3.3. Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)

Kale Kemah'a bağlı Yücebelen köyünün güney bölümünde 5 km mesafede yer almaktadır. Kaleye batı bölümünden Kalebaşı Deresi doğu bölümünden komşu Tunceli ili Ovacık ilçesine hâkim bir boğazda yer almaktadır. Bu noktada kalenin batı ve kuzey yönünden su kaynakları geçmektedir.

Kaleye çıkış sağlayan 45 adet basamak bulunmaktadır. Burada 3 adet su sarnıcı ve bu sarnıçlardan en büyüğünde 18 kaya basamağı yer almıştır. 5,20 cm genişliğinde ve 1,20 cm yükseklikten oluşan bir de kutsal alan vardır. Kalenin etrafında yerleşimin varlığı buradaki mimari kalıntılar ve mezarlardan anlaşılmaktadır. Keramik verileri burasının Demir Çağı ve Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 113).

Kalede Demir Çağı ardından Orta Çağ döneminde yeniden iskân görmesi bu merkezin korunaklı ve savunma amaçlı seçilmiş bir yerleşim olduğunu ortaya koymaktadır. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde kale Ovacık yönüne açılan geçiş güzergâhını denetim altında tutarak merkezin güney sınır güvenliğini sağlamaktadır. Kalede bulunan anıtsal alanın varlığı bu sahanın dinsel ve ideolojik kontrol sisteminin taşrada uygulandığını göstermektedir.

Şekil 3. 104: Yücebelen Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 105: Yücebelen Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 106: Yücebelen Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.3.4. Sarıtaş Kalesi (Kemah-Çamlıyayla Köyü)

Kalenin konumu Kemah-Refahiye kara yolunun 23. kilometresindeki kavşağın kuzeye kısmında bulunur. Sarıtaş olarak adlandırılan alan adını kaleye de vermiştir. Kaçak kazılar sonucunda sur duvarları tahrip olmuştur. Ayrıca maden şirketi faaliyetleri de kalenin hasar görmesine sebep olmuştur. Saha araştırmaları sırasında elde edilen keramik malzemeler, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerine tarihlendirilmektedir (Ceylan 2005b, s. 190; Ceylan, 2008, s. 174; Ceylan&Üngör, 2016, s. 117; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Sarıtaş).

Kalede İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerinin tespit edilmesi bu sahanın uzun süreli bir iskân yeri olduğunu göstermektedir. Yüksek topografik konumu

ile Orta Çağ'ın istikrarsız döneminde korunaklı bir stratejik bir saha olduğunu göstermektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde kale Kemah-Refahiye güzergâhı üzerinde yer alarak merkeze açılan en stratejik noktalardan birini oluşturmaktadır. Altıntepe merkezinin batı yönünde bulunan kale bölgedeki ticari akışı ve askeri hatları kontrol altında tutan önemli bir yol güvenliği sağlamaktadır.

Şekil 3. 107: Sarıtaş Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 108: Sarıtaş Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.4. Kemaliye İlçesi

3.3.4.1. Bayraktepe (Yuva) Kalesi

Kemaliye'ye bağlı Yuva köyündeki kale, köyün güneydoğusunda 500 m mesafelik bir alanda bulunmaktadır. Kale bulunduğu konum bakımından Fırat Nehri'nin stratejik noktasını kontrol etmektedir. Zira nehir Kemaliye'nin doğusundan hareketle Yuva köyünün kuzey bölümünden kıvrılarak doğuya doğru ilerler. Bayraktepe Kalesi, Toybelen Kalesi ve Kayabaşı Kalesi ile birlikte kavşak noktasının kontrolünü sağlamaktadır. Kale bulunduğu alana uygun bir şekilde kurulmuştur. Çevrede bulunan keramikler Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2020, s. 131-132).

Kalede iskân izlerinin Orta Çağ dönemiyle sınırlı kalması buranın savunma amaçlı ve bölgesel nitelikli bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde değerlendirildiğinde kalenin Fırat Nehri üzerinde yer alması konumunun stratejik işlevini arttırmıştır. Bu doğrultuda nehrin stratejik kıvrım ve kesişim noktasında konuşlandırılan Bayraktepe Altıntepe'nin güneyine açılan su hattını ve güzergahları denetleyen stratejik gözcü kalesi konumundadır.

Şekil 3. 109: Bayraktepe (Yuva) Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.4.2. Kayabaşı (Apçağa) Kalesi

Kemaliye'ye bağlı Apçağa köyünde bulunan kale günümüzde mesire alanı olarak kullanılmaktadır. Sahada kullanılan iş makineleri kalede ağır hasara neden olmuştur. Sahadaki keramik verileri Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2020, s. 132).

Kalede Orta Çağ iskân izleri görülmesi sahanın askeri istikrarsız döneminde ihtiyaç dâhilinde inşa edildiğini göstermektedir. Yerleşimin nehir vadisine hâkim coğrafi konumu Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde Fırat havzasında savunma zincirinin ara istasyonu olduğunu göstermektedir. Nitekim konumsal olarak Bayraktepe ve Toybelen Kalelerini doğrudan gören bir görüş açısına sahip kale nehir hattı boyunca uzanan kör noktaları denetleyen ve merkeze erkenden uyarı gönderen ağ içerisinde yer almaktadır.

Şekil 3. 110: Kayabaşı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.4.3. Toybelen Kalesi I

Kale, Kemaliye'ye bağlı bulunan Toybelen köyünün kuzeydoğusunda 300 m mesafede bulunmaktadır. Kale Fırat Nehri kıyısında yer almaktadır. Kale surları varlığını hala korumaktadır. Keramik verileri İlk Tunç Çağ ve Orta Çağ dönemine tarihlenmektedir (Ceylan vd., 2020, s. 133).

Kalede İlk Tunç Çağı'nın ardından Orta Çağ iskân izlerinin yeniden görülmesi stratejik savunma ve sığınma olanakları dâhilinde benzer askeri ihtiyaçlara başvurulduğunu göstermektedir. Konumu itibarıyla Fırat Nehri kıyısında yer alması Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde nehir ticaretinin ve su hattının doğrudan güvenliğini sağlayan önemli bir kale konumundadır.

3.3.4.4. Toybelen Kalesi II

Kale, Kemaliye'ye bağlı bulunan Toybelen köyünün kuzeyinde 400 m mesafede bulunmaktadır. Fırat'ın güney bölümünde yer alan kale, nehrin yakınındaki sarp tepe üzerine kurulmuştur. Sarp bölümün yer aldığı kuzey yönde kaya basamaklı su tüneli yer

almaktadır. Yine keramik verileri Toybelen Kalesi I'deki gibi Toybelen Kalesi II'de Orta Çağ dönem özelliği vermektedir (Ceylan vd., 2020, s. 133).

Toybelen Kalesi II'nin kronolojik olarak Toybelen Kalesi I ile çağdaş bir şekilde Orta Çağ'da iskân edilmesi kaleler arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Bu bağlantı noktaları ile Fırat geçiş hattını çift taraflı denetlemek üzere tasarlanmış bir savunma sahası olduğunu ortaya koymaktadır. Kuzey yöndeki kaya basamaklı su tünelinin varlığı sahanın olası bir askeri hareket dâhilinde su güvenliğini güvence altına almasını sağlayabilmektedir. Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde Fırat Nehri üzerindeki geçiş koridorunu stratejik bir ağ içine alan kilit bir savunma noktasıdır.

Şekil 3. 111: Toybelen Kalesi II A. CEYLAN Arşivi

3.3.5. Merkez

3.3.5.1. Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları

Erzincan merkeze 25 km mesafede Erzurum-Erzincan güzergâhının kuzey bölümünde bulunan Karakaya beldesinin 3 km uzağında yer alır. Kale, Altıntepe'yi kuş bakışı görmekte ve bu merkezin kuzeydoğusuna denk gelmektedir. Kale bulunduğu ovadan yüksekte olup dik bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kale Elmaağacı Höyüğüyle aynı doğrultuda yer alır. Kalenin doğu bölümünde bir vadi bulunmakta, kuzeyden doğuya doğru ilerleyen çay ovaya doğru ilerlemektedir. Zorlu ulaşım

şartlarına rağmen kalede hasar bırakan kaçak kazılar yapılmıştır. Kazılar sonucunda yer altında mimari kalıntılar ortaya çıkmıştır.

Kale basamakları kalenin kuzeydoğu bölümünde bulunur ve önemli bir ayrıntı olan basamaklar ana kaya oyularak oluşturulmuştur. Basamaklar güney yönden oluşturulmaya başlanmış olup burada ikinci bir patika yol ana kayanın oyulmasıyla inşa edilmiştir.

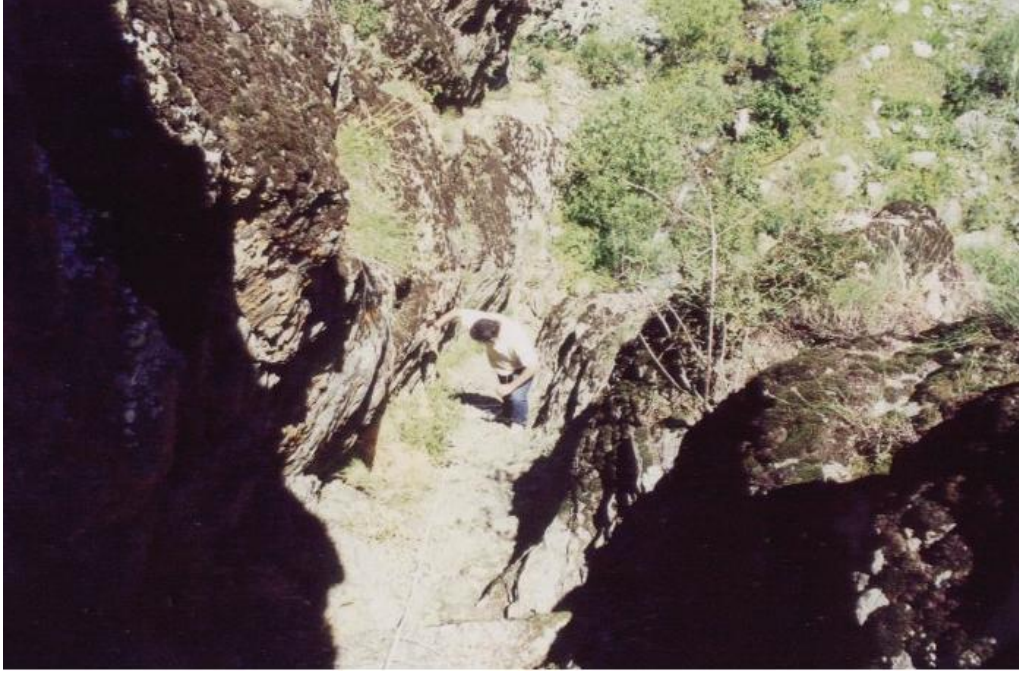
45 adet basamaktan meydana gelen merdivenlerin son üç tanesi toprağa gömülü haldedir. Basamaklar yükseklik olarak 25-50 cm'yi genişlikleri ise 1,1 m-1,9 m ölçülerini vermektedir. Bütün basamakların yerden yüksekliği ise 30 m'yi bulmaktadır.

Kalenin zamanı tam olarak belirlenemese de bulunduğu konum ve taş kullanımları tarihi hakkında bilgi verebilmektedir (Ceylan, 2000a, s. 183-184; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları; Ceylan&Üngör, 2016, 83-84). Kalede İlk Tunç, Geç Demir ve Orta Çağ dönemine uzanmakta olduğu görülmektedir (Üngör, 2018b, s. 213).

Kalenin kayalık bir sahada bulunması ve ana kaya oyulmuş basamakları kaleyi sağlam ve korunaklı bir yapı haline getirerek askerî bir sığınak ve savunma sahası haline getirmiştir. İlk Tunç, Geç Demir ve Orta Çağ dönemlerinde bölgesel ölçekte yoğun askeri ve siyasi istikrarsızlıkların yaşandığı evrelerde iskân görmesi stratejik ve korunaklı yapısını koruduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Geç Demir Çağı verileri Urartu Krallığı sonrası otorite boşluğu ve kaos döneminde yerel toplulukların veya askeri unsurların güvenli bir sığınma alanı olarak tercih edildiğini göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel siteminde değerlendirildiğinde kalenin topografik konumu Altıntepe'yi kuş bakışı görmesiyle merkezi gözetleme kulesi niteliğinde işlev gördüğünü açıkça göstermektedir. Doğu yönünden Erzurum hattından Altıntepe merkezine gelebilecek herhangi bir askeri hareketliliği ilk evrede belirleyip merkeze bildirilmesini sağlayan erken uyarı noktasını oluşturur.

Şekil 3. 112: Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 113: Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.5.2. Kız Kalesi

Kale, Erzincan merkezine 17 km mesafede bulunan Esence Ovası'nda yer alır. Ovanın kuzey sınırını oluşturan Esence Dağları'nın zirvesine yakın, geniş ve yüksekte bulunan bir kayalıkta yer almaktadır. Erzincan merkezinden kaleye giden bu yolun 7 km'si düz bir saha iken yolun diğer 10 km'lik bölümü dik ve engebeli bir dağ güzergâhıdır.

Sarp kayalığa inşa edilen kale, bulunduğu sahanın yapısına uygun olarak doğu-batı doğrultuda uzanır. Kale, Van/Tuşpa'dan hareketle Erzincan Ovası'na varan buradan

da İç Anadolu güzergâhında ilerleyen eski tarihi kara yolu bağlantı noktasına hâkim konumda yer alır. Kale böylelikle Erzincan Ovası'na hâkim noktayı kontrol için kurulmuştur.

Kalenin ölçüleri üzerinde bulunduğu kayalığın doğal yapısına göre şekillendirilmiştir. Doğu-batı doğrultuda 250 m uzunlukta kuzey-güney doğrultuda 70 m genişlikte kurulmuştur. Kaleye giriş kuzey bölümden sağlamakta olup giriş kapısının kale etrafından yüksekliği 30-70 m arasında değiştiği görülmüştür. Batı ve güney bölümlerinde ise bu fark birkaç yüz metreye ulaşmaktadır.

Batı bölümünde akış gücü devam eden bir çay geçmektedir. Doğu bölümünde ise belli aralıklarla akan zayıf bir su kaynağı bulunur. Kale batı bölümde görülen mono bloklarla ayrı bir öneme sahiptir. Bu bölümde doğrudan ana kayaya oyulmuş iki sarnıç kalenin en önemli mimari özelliklerinden birini temsil etmektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 91).

Bu sarnıçlar ana kayanın üst bölümleri tıraşlanarak yapılmıştır. Sarnıçlardan biri üst bölümde diğeri alt bölümde inşa edilmiştir. Üst kısımda yer alan sarnıcın ölçüleri genişliği 1,4 m yüksekliği 1,5 m civarındadır. Alt kısımda yer alan sarnıcın genişliği 1,95 m yüksekliği 1,9 m civarındadır. Sarnıçların iç bölümlerinde kaya basamakları bulunmaktadır (Ceylan, 2001a, s. 73; Ceylan, 2008, s. 63; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Kız Kalesi).

Kale çevresi ormanlık bir alan olup seyrek bitki örtüsü ile kaplıdır. Kuzey yamaçlarda kalenin mimari yapı kalıntıları olduğu düşünülen yoğun miktarda taş malzeme parçası bulunmaktadır. Kaledeki keramik buluntuları Orta Çağ dönemi özelliği göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2018, s. 91).

Kız Kalesi'nin giriş cephesi başta olmak üzere tüm yönlerde sunduğu dik topografik eğim ve yükseklik bu merkezi kuşatılması imkânsız bir saha haline getirmiştir. Bununla birlikte kale içerisinde görülen kaya sarnıçları herhangi bir askeri kuşatmada kalenin su ihtiyacını karşılayan lojistik altyapıya sahip olduğunu göstermektedir. Kaledeki yerleşim izlerinin yalnızca Orta Çağ iskânıyla sınırlı kalması bölgenin askeri-politik istikrarsızlığında ulaşılması zor sahaların tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde değerlendirildiğinde Van güzergâhından gelip İç Anadolu hattına bağlanan ticaret ve askeri yolun Erzincan

Ovası'na giriş kapısını denetlemektedir. Böylelikle Altıntepe'ye ulaşan doğu-batı hattın güzergâhını kontrol altına alan saha konumundadır.

Şekil 3. 114: Kız Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 115: Kız Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 116: Kız Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.5.3. Binkoç Kalesi

Erzincan merkezine bağlı Binkoç köyünde bulunan kale, köyün üst bölümünde Ergen Dağı'nın orta bölümünde yer almaktadır. Kale bir yönden Sansa Boğazı'nı diğer yönden Kemah Boğazı'nı kontrol etmektedir. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan kale kaçak kazılara maruz kalmıştır. Günümüzde mimari kalıntılar görülebilen kalede elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2023, s. 93).

Kaledeki yerleşim izlerinin yalnızca Orta Çağ iskânıyla sınırlı kalması bölgenin askeri ve siyasi istikrarsızlık dönemlerinde ulaşılması güç sahaların tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Kalenin morfolojik özellikleri sayesinde savunma mimarisine oldukça fazla bir avantaj sağlamaktadır. Binkoç Kalesi'nin Sansa Boğazı ve Kemah Boğazı'nı kontrol eden stratejik konumu bölgenin denetimini sağlayan korunaklı bir alan olarak işlev görmüştür.

Altıntepe merkezli bölgesel sistemde değerlendirildiğinde Altıntepe merkezinin güney sınırını emniyet altına alan önemli bir tampon bölge özelliği gösterir. Nitekim Altıntepe'nin güney bölgesiyle bağlantısının kurulduğu Sansa Boğazı ile batı güzergâhta ilerleyen Kemah Boğazı'nı aynı görüş açısıyla görebilen bu kesişim noktasında yer alması sahaya tam olarak askeri bir kimlik kazandırmıştır.

3.3.5.4. Oğulcuk (Ergen) Kalesi

Kale Erzincan'ın güneydoğusunda 19 km mesafede Oğulcuk Köyü'nün güney kısmında bulunmaktadır. 1300 m rakımla Ergan Dağı'nın kuzey bölümünde yer alır. Kalenin doğu bölümünde batı bölümüne koridor şeklinde ilerleyen bir giriş bulunmaktadır. Güneybatı bölümünde mimari izlere rastlanan kaledaki bu yapı kısmen toprak zeminin biraz üzerindedir. Ayrıca burada günümüz mimari yapılarında olduğu görülmüştür. Kale ve çevresinde elde edilen keramikler az olmakla birlikte Orta Çağ dönemini yansıtan veriler tespit edilmiştir (Ceylan&Üngör, 2023, s. 93).

Kalede Orta Çağ iskân izlerinin görülmesi bölgede yaşanan askeri ve siyasi istikrarsızlık dönemlerinde güvenlik ve savunma ihtiyacını karşılamak üzere inşa edildiğini göstermektedir. Yapı içerisindeki koridor biçimli giriş mimarisi kalenin savunma ağını güçlendiren altyapısını ortaya koymaktadır. Altın-tepe merkezli bölgesel savunma sistemi içerisinde değerlendirildiğinde kale Ergan Dağı hattı üzerinden kuzey yönünden merkeze doğru ilerleyebilecek tehlikeyi ana hatta ulaşmadan önce durdurmayı amaçlayan stratejik bir askeri yapı niteliğindedir.

Şekil 3. 117: Oğulcuk (Ergan) Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.5.5. Türkmen (Ergan) Kalesi

Erzincan'a bağlı Oğulcuk Köyü'nün güneybatı bölümünde yer almaktadır. 1350 m rakımda bulunan kalenin konumu ovaya hâkim stratejik bir noktadadır. Kalenin çevresinde verimli tarım alanları ve su kaynakları mevcuttur. Ayrıca hayvancılık bakımından da uygun bir sahaya sahiptir.

Kalenin etrafında bir mezarlık alan tespit edilmiştir. Bu alanın güney bölümünde kuru duvar işçiliği kullanılan bir sur duvarı inşası görülebilmektedir. Bu sahada elde edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği yansıtmaktadır edilmiştir (Ceylan&Üngör, 2023, ss. 93-94).

Kalenin kronolojisinde Erken Demir Çağı ve Orta Çağ arasında uzun süreli bir iskân kesintisi bulunmaktadır. Bu kronolojik boşluğun yaşandığı evrede bölgeye hâkim olan Urartu Krallığı Dönemi'nde Türkmen Kalesi'nin Altıntepe merkezli sisteme dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. Kalenin Orta Çağ döneminde yeniden iskân görmesi ise buranın dönemin getirdiği askeri ve siyasi istikrarsızlık ortamında doğan güvenlik ve lojistik ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden aktifleştirilerek Altıntepe sistemine entegre edildiğini göstermektedir.

Kalenin topografik konumu ile çevresindeki zengin su kaynakları ve verimli tarım arazileri doğrudan üretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği iktisadi bir saha olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte sahada mezarlık alanının saptanması burada sivil ve askeri topluluğun varlığını da ortaya koymaktadır. Bu doğrultudan değerlendirildiğinde Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde merkeze iâşe desteği sağlayan tarım ve hayvancılık faaliyetlerini emniyet altına alan üretim ve savunma hattıdır. Nitekim kalede bulunan sur yapısı bu sahanın güneydoğu yönünden gelebilecek her türlü tehlikeyi engelleyen stratejik bir sınır güvenlik hattını oluşturmaktadır.

3.3.6. Otlukbeli İlçesi

3.3.6.1. Ağamçağam Kalesi

Erzincan Otlukbeli ilçesinin kuzeydoğu kısmına 8 km mesafedeki Ağamçağam köyünün 7 km kuzey bölümünde yer alır. Kale 1988 yılından itibaren Erzincan ve çevresinde araştırma yapan Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından 2001 yılında tespit edilmiştir. Kalenin bu yılda görülen mimari kalıntıları günümüzde kaçak kazılarında varlığı sebebiyle neredeyse yok olmuş durumdadır.

Kale deniz seviyesinden 2067 m yükseklikte yer alıp ana kaya üzerine inşa edilmiştir. Kalenin kuzey yönünde burç kalıntıları ve kuzey-batı yönünde dere bulunmaktadır. Sınırlı sayıdaki keramik verileri kalenin Orta Çağ döneminde kullanıldığını göstermektedir (Batmaz, 2015, s. 66; Ceylan, 2003, s. 313; Ceylan, 2008,

s. 100; Ceylan&Üngör, 2016, s. 112; Kozbe&Ceylan vd. s. 2008: Ağamçağam; Üngör, 2018b, s. 214; Üngör&Özgül, 2016, s. 271).

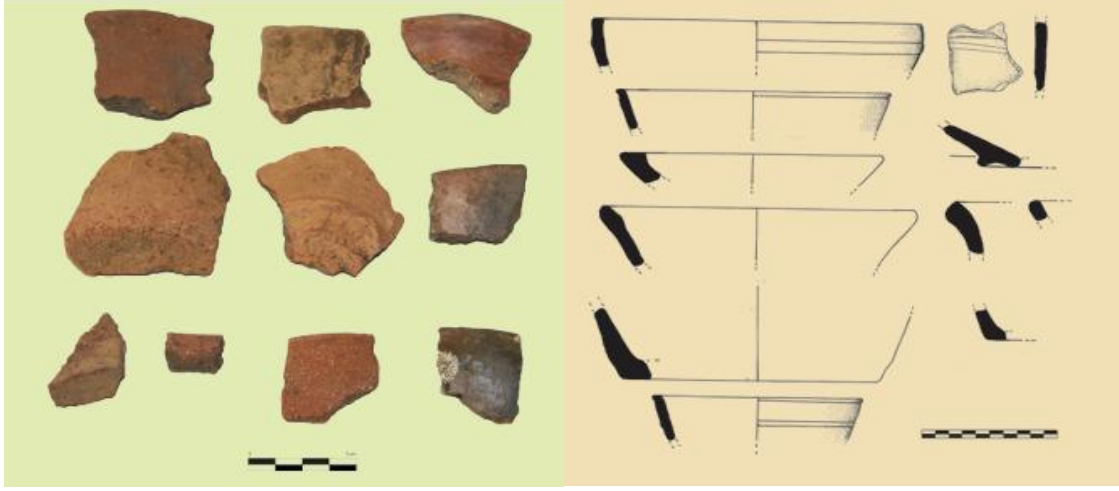
Kalenin 2000 metrenin üzerinde yüksek irtifa sahasında bulunması ve ana kaya üzerine inşa edilmiş olması bu alanın bir gözetleme kalesi olduğunu göstermektedir. Kalede saptanan burç izleri planlı bir askeri yapı olarak inşa edildiğini açıklamaktadır. Kaledeki iskân izlerinin Orta Çağ ile sınırlı kalması ise dönemin getirdiği siyasi karışıklık ortamında doğrudan askeri amaçlar için kullanıldığını göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde kale kuzeydoğu yönündeki en uç noktalarından birini denetlemektedir. Doğu Karadeniz dağlık sahasından merkeze yönelen herhangi olası bir tehdidi Altıntepe'ye bildiren bir uç karakol görevindedir.

Şekil 3. 118: Ağamçağam Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 119: Kız Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.6.2. Kalecik Kalesi

Otlukbeli'nin kuzeybatısına doğru 7 km, Tekasor mezrasına 500 m uzaklıkta yer alır. 2008 m rakımda yer alan Kalecik Kalesini önemli kılan ayrıntı yol güzergâhının geçit noktasında olmasıdır. Bu ayrıntı Otlukbeli ilçesinden Doğanaslan ve Avcıçayırı kalesine bağlayan alternatif bir güzergâhın batı bölümünde yer alması olmuştur. Bu alternatif geçit, Tercan'dan hareketle Mercan, Çadirkaya, Otlukbeli ve Bayburt üzerinden Karadeniz kıyısına ulaşan tarihi yolu kısaltır ve doğrudan Otlukbeli güzergâhından Avcıçayırı-Doğanaslan arasında geçiş sağlar. Bu güzergâha hâkim konumda bulunan kalenin yolun güvenliğini sağlamak amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır.

Kalenin doğu ve güney bölümlerinden yılın her mevsimi akan su kaynakları yer alırken, çevresinde ara ara çalılıkların ve yabani meyve ağaçlarının olduğu ormanlık alan bulunmaktadır. Kalenin güneyi dik ve eğimli bir araziye sahip ve sur duvarı ile çevrilidir. Kalenin mimari kalıntıları kaçak kazılar ile ortaya çıkarılmıştır. Kale 40 x 40 m boyutlarında dairesel yapıda inşa edilmiştir. Elde edilen keramik verileri hem Demir Çağı hem de Orta Çağ dönemlerine ait özellikler göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 160; Ceylan&Üngör, 2017, s. 26; Üngör&Özgül, 2016, ss. 277-278).

Kalenin geçiş güzergâhlarını doğrudan denetleyen konumu buranın ulaşım hatlarını koruyan bir emniyet sahası olduğunu göstermektedir. Çevresindeki su kaynaklarının yıl boyu akması burada küçük askeri birliklerin sürekli olarak

konuslanabilmesini sağlamıştır. Sahada iskânın Demir Çağı ardından yeniden Orta Çağ'da varlığının sürdürülmesi sahanın stratejik önemini koruduğunu göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde Kalecik Kalesi'nin Doğu Karadeniz kıyıları ve Erzincan Ovası arasındaki lojistik ve ticari ağ ilişkisini sürdürdüğü görülmektedir. Bu ticari ve askeri ağ yukarıda bahsettiğimiz Tercan üzerinden Karadeniz'e ulaşan ana güzergâhın dağ geçişlerini kontrol etmektedir. Kale bu geçişlerde Avcıçayırı-Doğanaslan hattıyla oluşturulan alternatif tali koridor içinde önemli bir kontrol noktası konumundadır. Nitekim kale kestirme hatlarının güvenliğini sağlayarak Altıntepe'ye kuzey yönden ulaşan ana ticari ve askeri bağlantı yollarını ve bölgesel lojistik güzergâhı emniyet altına almıştır.

Şekil 3. 120: Kalecik Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.6.3. Kirmantepe Kalesi

Otlukbeli'nin doğu bölümünde, Otlukbeli-Tercan kara yolu güzergâhının 2. Kilometresinden güney yönüne doğru 1 km yer almaktadır. Kale bulunduğu ilçeden 150 m yükseklikte bulunan saha deniz seviyesinden 1.859 m rakımda konumlanmaktadır. Topografik konumu nedeniyle kaleye erişim oldukça zordur. Kale kuzey-güney doğrultuda 55 m, doğu-batı doğrultusunda ise 40 m boyutunda ölçülere sahiptir.

Kalenin etrafını çevreleyen sur yapısının kaçak kazılarla ortaya çıktığı görülmüştür. Kalenin kuzey ve doğu bölümlerinden devamlı bir akış içinde olduğu

anlaşılan dere yatakları bulunmaktadır. Ayrıca kuzeyden Otlukbeli'ne doğru uzanan geniş ve verimli tarım arazileri yer almaktadır. Kalenin konumuna bakıldığında kavşak noktası sayılabilecek bir alanda yani hem tarihi hem modern yolların kontrol noktasında yer almaktadır. Araştırmalar sonucunda kalenin İlk Tunç Çağı, ağırlıklı olarak Demir Çağı'nın (Ceylan&Üngör, 2016, s. 162; Üngör&Özgöl, 2016, s. 279) Erken Demir Çağı-Geç Demir Çağı'na ve Orta Çağ dönemlerini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2017, s. 27).

Kalenin topografik konumu ve coğrafyanın sunduğu erişim zorluğu bu sahanın çağlar boyunca kontrol noktası olarak seçilme nedenini göstermektedir. Kalede İlk Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan kronolojik veriler buranın bir gözetleme ve kontrol noktası olduğunu göstermektedir. Askeri ve siyasi istikrarsızlık dönemlerinde vazgeçilmez bir sahası haline gelen yerleşim özellikle Geç Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a geçiş sürecinde devam eden yerleşim izleri bu stratejik konumunu ve buranın bir sığınma sahası olarak da kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte kalenin tarihi ve modern güzergâhlardan bir olan Otlukbeli-Tercan koridor sahasında bulunması buranın denetim ve güvenlik sahası olarak kullanıldığını göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel savunma sistemi açısından değerlendirildiğinde merkezin kuzeydoğu yönündeki kavşak hattını denetlemektedir. Otlukbeli sahasındaki tarım alanlarını kontrol altında tutarak gıda ve iaşe desteği sağlayan bu tarım sahalarının güvenliğini sağlamaktadır. Stratejik konumu sayesinde ise Altıntepe'ye ulaşan doğu ve kuzey yönündeki ticari ağı doğrudan kontrol altına almıştır.

Şekil 3. 121: Kırmantepe Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 122: Kirmantepe Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.6.4. Lazoğlu Kalesi

Otlukbeli'nin merkezinden kuzeye doğru 8 km mesafede, Küçükotlukbeli sahası yakınındaki Lazoğlu yerleşiminde yer almaktadır. Kale tarihi bir güzergâh olan Otlukbeli-Bayburt kara yolunun 8. kilometresinde yolun kuzeyine 300 m mesafede yer alır. Kale konum olarak 1966 m rakımla çok yüksekte olmamakla birlikte çevresine göre 10 m daha yüksekte kalmaktadır.

Kalenin çevresi bol su kaynakları ve verimli tarım arazileriyle çevrilidir. Kale sur duvarıyla çevrilmiş ve kale çevresinin yerleşim alanı şeklinde kullanıldığına yönelik buluntular görülmektedir. Surların temel inşasında kullanılan malzeme büyük taşlardan oluşur. Ancak doğu kısmı toprak kaybı sonucu hasar görmüş ve bu da mimari kalıntıların ortaya çıkmasına ve çok sayıda insan iskeletinin bulunmasına yol açmıştır. Yine doğu yamacında önemli oranda ham madenin tespit edilmesi dikkat gerektiren bir husustur. Elde edilen keramik veriler İlk Tunç ve Orta Çağ dönemlerini yansıtmaktadır. Ayrıca ilerleyen dönemlerde burada yapılacak çalışmalar Otlukbeli'nin Eski Çağ tarihini aydınlatacak niteliktedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 159; Ceylan&Bingöl vd., 2016, ss. 447-472; Üngör&Özgül, 2016, s. 277).

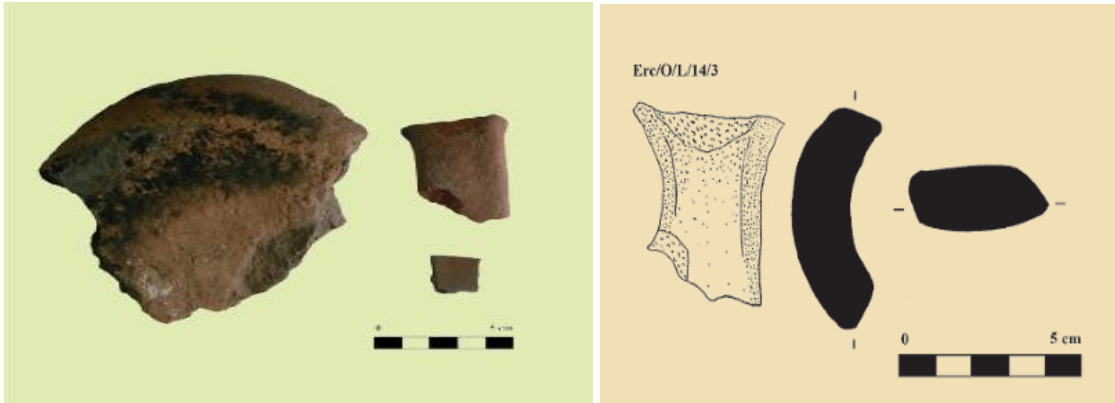
Kale topografik konum avantajı sayesinde çevresindeki zengin su kaynakları ve maden yataklarıyla desteklenen güçlü bir coğrafi altyapıya sahiptir. Mezar yapıları ve seramik verileri değerlendirildiğinde askeri istikrarsızlıkların yoğunlaştığı İlk Tunç ve Orta Çağ gibi dönemlerde güvenlik ve sığınma amacıyla yeniden tercih edilen stratejik bir saha olduğu anlaşılmaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde değerlendirildiğinde Lazoğlu Kalesi savunma hattını oluşturan Altıntepe-Bayburt güzergâhını doğrudan denetim altına almaktadır. Böylelikle Kale merkeze ulaşan kuzey hattın güvenliğini sağlamıştır. Bununla birlikte yer altı zenginlikleri ve ham madde potansiyeli sayesinde merkezin maden ve iktisadi ihtiyaçlarını karşılayan stratejik bir üretim ve lojistik sahası konumundadır.

Şekil 3. 123: Lazoğlu Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 124: Lazoğlu Kalesi Keramikleri ve Çizimi A. CEYLAN Arşivi

3.3.6.5. Yatak Kalesi

Yatak kalesinin konumu, Otlukbeli ilçesinin 7 km mesafede kuzeybatı mevkiinde yer alan Tekasor Yaylası'na denk gelmektedir. Bu mevkide bulunan Kalecik Kalesi'nin güneydoğu kısmına 200 m mesafede bulunur. Kalenin deniz seviyesinden

yüksekliği 1940 m'yi bulmaktadır. Kalenin doğu ve batı kısımlarından iki ayrı hat halinde ilerleyen su kaynakları geçmektedir (Üngör&Özgül, 2016, s. 279).

Sur duvarları ile çevrili olan kalenin doğu bölümünde bu duvarın yıkıldığı ve duvar taşlarının dere kısmına düştüğü tespit edilmiştir. Kalenin boyutları doğu-batı bölümde 40, kuzey-güney bölümde 15 m ölçülere sahiptir. Kalede herhangi bir keramik verisi elde edilememiştir. Ancak bu kalenin hemen hemen aynı mevkilerde yer alan Kalecik Kalesi ile aynı döneme denk geldiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda Yatak Kalesi'nin de Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerinde kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca kale güzergâhların geçiş noktasında yer alan Tekasor Yaylası'ndan ilerleyerek Doğanaslan ve Avcıçayırı geçitlerinde kullanılan ulaşım yolunun güvenliği için inşa edildiği görüşünü de desteklemektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 161).

Yatak kalesi, Demir Çağı ardından Orta Çağ döneminde iskân görmeye devam etmesi sahanın sahip olduğu stratejik önemi tarihsel süreçte koruduğunu göstermektedir. Yatak Kalesi'nin mimari ölçülerinin Kalecik Kalesinden daha küçük olması ve iki kalenin de çağdaş olması Yatak Kalesi'nin bağımsız bir saha olmadığını göstermektedir. Bu durum Kalecik Kalesi ile bağlantı kurduğu ikincil hattaki bir kale olduğunu ortaya koymaktadır. Kale etrafından iki kol halinde akan su kaynağı ve kalenin bu kaynakların ortasında kalması mevsimsel şartlardan etkilenmediği göstermektedir. Bu avantaj ile Yatak Kalesi Kalecik Kalesi ile birlikte eş zamanlı bir güvenlik sağlamıştır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistemi içerisinde değerlendirildiğinde kale çift taraflı savunma noktası işlevi görmüştür. Tekasor Yaylasından ilerleyen tali yolu ve Avcıçayırı-Doğanaslan hattını Kalecik Kalesi ile birlikte denetim altına almaktadır. Nitekim Altıntepe merkezli sistemin içerisindeki hem ana hatları hem de dağ geçişlerinin kontrolünü sağlayan sistemli ve kademeli bir yapı kurduğunu göstermektedir.

Şekil 3. 125: Yatak Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 126: Yatak Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.6.6. Değirmentepe Kalesi

Otlukbeli'nin güneybatı bölümde 1,5 km mesafede yer almaktadır. Tarım arazileriyle çevrili olan kalenin kuzey bölümünden Soğulcak Deresi geçmektedir. Kale verimli tarım alanlarına hâkim konumuyla öne çıkmaktadır. Aynı zamanda Bayburt-Otlukbeli güzergâhını denetleyen bir kontrol noktasında yer alması bakımından önem taşımaktadır.

Kale ölçüleri doğu-batı yönden 120 m kuzey-güney yönden 78 m ölçülerinde inşa edilmiştir. Güney bölümde 30 x 40 cm taşlardan inşa edilmiş sur duvarı yer almaktadır. Kaleye giriş dört yönden de sağlanan kalenin giriş kapısı kuzeybatı bölümde yer almaktadır. Güneybatı bölümdeki kapının girişi eğimli bir yapıya sahiptir. Kaçak kazılarla tahrip olmuş kalede elde edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Özgül, 2019, ss. 170-171).

Kalenin Orta Demir Çağı'ndan sonra Orta Çağ'da tekrar kullanılması dikkat çekicidir. Geç Demir Çağı'ndaki olası bir kesintinin ardından alanın yeniden iskân görmesi sahanın stratejik değerini tarihsel süreçte koruduğunu gösterir. Kalenin dört farklı girişe ve geniş mimari ölçülere sahip olması burayı askeri birlik veya bölge halkının konaklama ve idari denetim noktası olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultudan bakıldığında Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde Otlukbeli havzasındaki ana idari ve lojistik depolama merkezini oluşturmaktadır. Bayburt-Otlukbeli güzergâhındaki ticari ve askeri akışı denetler. Aynı zamanda çevresindeki tarım sahalarını kontrol ederek merkezle iktisadî yönden bağlantı kurar.

Şekil 3. 127: Değirmen-tepe Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.7. Refahiye İlçesi

3.3.7.1. Altköy Kalesi

Refahiye'ye bağlı Altköy köyünde yer alan kale ilçenin kuzeybatı bölümüne 8 km, köye doğu bölümüne 1 km mesafe bulunur. Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği

1584 m'yi bulmaktadır. Konum olarak stratejik bir bağlantı noktasında olan kale Doğu Anadolu bölgesi ile Batı Anadolu bölgesini birbirine bağlayan güzergâhın kuzeyine denk gelmektedir. Kalenin Köroğlu geçidine hâkim noktada yer alması geçidin güvenliğini sağlanması için inşa edildiğini de göstermektedir.

Kalenin batı bölümünde Atıköy Çay'ı güney bölümünde kaleye savunma seti olabilecek Yaslamçal Dağı, kuzey bölümünde ise ova bulunmaktadır. Ana kaya üzerindeki düzenlenme ile yapılan kalenin kuruluş amacı boğaz ve yolun güvenliğini sağlamak olmalıdır.

Kaçak kazıların rastlandığı yapı da kalenin üst bölümünde yer alan taşların düzlendiği görülmüştür. Kalenin ölçüleri 28 x 20 m'den oluşmaktadır. Kale kuzey yönden ulaşılması zor ve sarp bir yapıya sahiptir. Kaleye giriş batı yönünden sağlanmaktadır. Elde edilen keramik verileri kalenin İlk Tunç dönemi kalesi olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra kalenin Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerinde de yerleşim yeri olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Ceylan, 2015, s. 245; Ceylan&Üngör, 2016, ss. 150; Özgül&Ceylan vd. 2013, ss. 281-282).

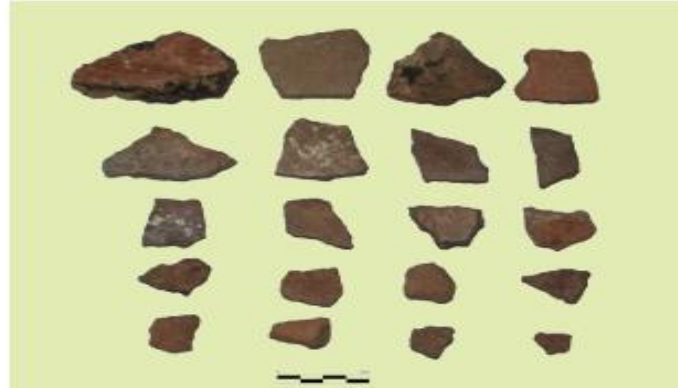
Kalenin İlk Tunç Çağı'nın ardından Demir Çağı ve Orta Çağ'da da kullanılması buranın stratejik önemini koruduğunu göstermektedir. Kalenin topografik özellikleri alanın doğrudan Köroğlu Geçidi'ni denetlemek için konumlandırıldığı açıkça göstermektedir. Kalenin mimari ölçüleri alanın geçiş güzergâhını denetleyen boğaz karakolu olduğunu gösterir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale Doğu Anadolu'yu İç Anadolu ve Batı Anadolu'ya bağlayan ana güzergâhın kuzeyinde yer alır. Sivas-Refahiye-Erzincan hattındaki Köroğlu Geçidi'nin ulaşım aksını denetler. Bununla birlikte Refahiye üzerinden Su Şehri ve Kelkit Vadisi üzerinden Karadeniz'e ulaşan tali yolların güvenliğini sağlar. Böylelikle Altıköy Kalesi, Altıntepe yönüne ilerleyebilecek tehditleri ilk safhada karşılayan ve ana merkezin batı güzergâhını güvenceye alan kilit noktasıdır.

Şekil 3. 128: Altköy Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 129: Altköy Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.7.2. Bektaş Kalesi

Kale Refahiye'nin 40 km kuzeydoğu bölümünde bulunan Mendemebaşı köyünde yer almaktadır. Kale, köyün kuzey kısmındaki kayalık tepenin üzerinde kurulmuştur. Kaleye giriş kuzey-güney doğrultuda uzanan basamaklı bir yol ile sağlanır. Güney kısmında yer alan bu giriş 160 cm genişliğindedir. Batı yönü sarp olan kalenin kuzey güzergâhında yerleşim alanları tespit edilmiştir. Bu alanlar muhtemelen kale ile aynı dönem özelliği göstermektedir (Ceylan, 2015, s. 185; Ceylan&Üngör, 2016, s. 145; Günaşdı&Topaloğlu vd., 2012, ss. 50-51). Keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ özellikleri göstermektedir (Ceylan, 2019b, s. 438; Ceylan&Üngör, 2016, s. 145; Üngör, 2018b, s. 215).

Kalenin sarp bir kayalık üzerindeki konumu ve 160 cm genişliğindeki basamaklı giriş yolu askeri savunma anlayışını yansıtır. Çevresindeki yerleşimlerin varlığı bu

sahanın sivil toplulukların emniyetini sağlayan idari ve sığınak sahası niteliğindedir. Kalenin Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ'da da iskân görmeye devam etmesi stratejik değere sahip olduğunu göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde dağlık sahanın kuzeydoğu yönündeki güvenliğini sağlar. Böylelikle iç bölgelerden dağlık alanlara geçen koridorları denetim altında tutar. Nitekim kale dağlık bölgenin kuzeyinden gelebilecek herhangi bir tehdidi engellemekle görevlidir.

Şekil 3. 130: Bektaş Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 131: Bektaş Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.7.3. Çatalçam Kalesi

Refahiye'ye 24 km uzaklıkta kuzeydoğu yönünde bulunan Çatalçam köyünün üst kısmında yer alan volkanik kaya üzerine konumlandırılmıştır. Kuzeyindeki vadinin kontrolünü sağlamak için kurulmuştur. Kaleden geriye sadece temel seviyesinde görülebilen sur duvarları kalmıştır. Sur duvarlarının kalınlığı 50-80 cm genişliğinde olup kurulduğu tepenin yapısına uygun şekilde inşa edilmiştir (Ceylan, 2015, ss. 186; Ceylan&Üngör, 2016, s. 146). Sınırlı sayıda elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemine tarihlenmektedir (Ceylan, 2019b, s. 438; Üngör, 2018b, s. 215).

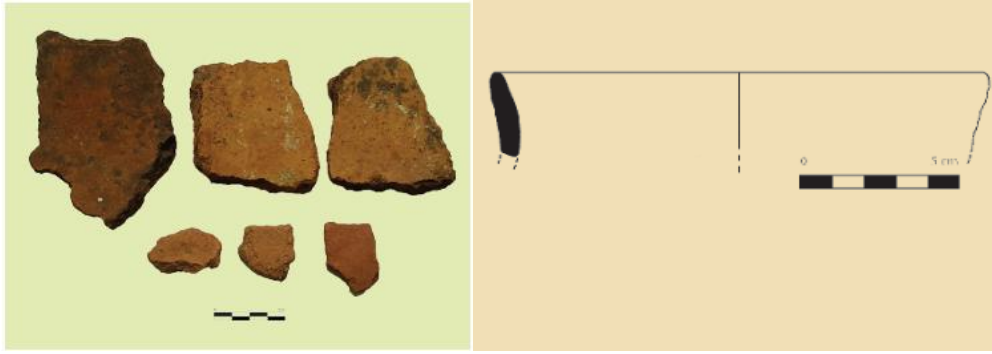
Kalenin Orta Çağ döneminde iskân görmesi alanın doğrudan denetim amaçlı bir kullanıldığını göstermektedir. Sur duvarlarının 50-80 cm ölçülerindeki ince yapısı bu merkezi yerel bir gözetleme karakolu haline getirmiştir. Kale, Çatalçam Deresi'nin oluşturduğu tali vadinin üst kesiminde yer almaktadır. Bu vadi hattı Kelkit Vadisi ve kuzeydeki dağlık kestirme geçitlerle doğrudan bağlantı sağlar.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde Çatalçam Kalesi uzandığı vadi hattı üzerinde erken uyarı ağı oluşturmaktadır. Altıntepe merkezine kuzeydeki vadi sahasından ulaşan tali yolları denetim altına alır. Merkezi savunma hattını destekleyen kale, vadideki her türlü hareketliliği merkeze bildiren erken gözetleme sahasıdır.

Şekil 3. 132: Çatalçam Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 133: Çatalçam Kalesi Keramikleri ve Çizizmi A. CEYLAN Arşivi

3.3.7.4. Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı

Refahiye'nin güney bölümünde 18 km mesafede bulunan Çengerli köyünün 1,5 km güneyinde yer almaktadır. Kale çevresindeki araziden 50 m, deniz seviyesinden 1.679 m yüksekliğe sahiptir. Kayanın merkezinde hilal şeklinde bir açıklık yer almaktadır. Sur duvarının izleri kalenin doğu tarafında belirgindir. Kalenin doğu kesiminde ana kayaya oyulmuş ilk basamağın izleri görülen 13 kaya basamağı yer almaktadır. Bu basamaklar güneydoğu yönünden zirveye doğru yükselmektedir. Aynı zamanda bu bölümde 7x7 m çapında yan bölümleri tıraşlanmış olan bir mimari yapı tespit edilmiştir. Ancak yapı çevresindeki ağaçların büyümesi ve tahribat yapıda önemli oranda hasara yol açmıştır.

Ana kaya kütlesi kuzey ve güney yönde iki bölüme ayrılmıştır. Ana kaya üzerinde üç adet çukurunun bulunduğu bir sunak alanı tespit edilmiştir. Bu alana kuzeyden batıya doğru uzanan 14 kaya basamağı ile ulaşılır. Yerleşim izleri ise batı bölümünde yoğunlaşmıştır. Ana kayanın geniş bir bölümü zarar verilmeden tıraşlanarak basamaklar ve kullanım alanları oluşturulmuştur. Doğu bölümünde yer alan yol ana kayaya ulaşımı sağlamaktadır. Kale, Kurtlu Tepe Vadisi'nin denetleyen stratejik güzergâhta yer almaktadır (Ceylan, 2015, s. 146; Ceylan&Özgül, 2016, s. 132; Ceylan&Üngör, 2016, ss. 141-142; Günaşdı, 2019, ss. 113-114)

Kaya mezarının bulunduğu alan kalenin kuzey bölümüne denk gelmektedir. Burada tek odalı ve nişin bulunduğu Urartu dönemine ait bir mezar tespit edilmiştir. Mezar ölçüsü 3 x 3.28 x 1,35 m civarındadır. Mezarın yüksekliği 1-1,5 m, derinliği 0,5 m civarında olup girişi 1,61 m uzunluktan oluşan bir geçitle sağlanmaktadır. Odanın güneybatı duvarında 0,91 x 0,53 m ölçülerinde niş bulunmaktadır. Mezarın yerleşime

yakınlığı kaçak kazılara açık kalmasına yol açmıştır. Bu durum mezar kapısının tamamen tahrip olmasına ve ön kısmı ile iç kısmında taş ve toprak birikmesine neden olmuştur. Kalenin batı bölümünde ikinci bir kaya mezarı bulunmaktadır. Yine bu yöndeki kaya basamakları ise Ashap Çayı'na doğru uzanmaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, ss. 141-142). İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gören kale, Demir Çağ (Urartu) ve Orta Çağ dönem özelliğini de yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, ss. 141-142; Üngör, 2018b, s. 215).

Kalenin İlk Tunç Çağı'nın ardından Demir Çağı ve Orta Çağ'da da kullanılması buranın stratejik önemini koruduğunu gösterir. Kalede anıtsal kaya mezarları, sunak alanları ve ana kayaya oyulmuş basamaklar bu sahanın Urartu Krallığı döneminde yoğun ve nitelikli şekilde kullanıldığını kanıtlar. Bu nitelikli yapılar kalenin idari, askeri ve dinsel merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Çengerli Kalesi, Altıntepe'nin yönetim ağındaki doğrudan uzantısı durumundadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sisteminde değerlendirildiğinde Çengerli Kalesi, güney doğrultudaki Kurtlu Tepe Vadisi'nin üzerindeki geçişi kontrol altında tutmaktadır. Kale bölgedeki hem ideolojik hem de idari gücü temsil eden kilit bir kırsal merkez konumundadır.

Şekil 3. 134: Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 135: Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 136: Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı Keramikleri ve ÇİZİMİ A. CEYLAN Arşivi

3.3.7.5. Gökseki Kaleleri

Refahiye'ye 33 km uzaklıkta kuzeydoğu yöndeki Gökseki köyünde yer almaktadır. Köy merkezine 2 km mesafede Aşağı Gökseki (Kalecik) ve Yukarı Gökseki (Kale) şeklinde iki kale bulunmaktadır. Bu kaleler arası 500 m mesafe bulunur. Bu kalelere benzer özellikte Van Çavuştepe'de savunmayı güçlendirmek için rastlanılmış

örnekleri vardır. Kalelerden Yukarı Gökseki Kalesinin daha büyük olduğu tespit edilmiştir.

Kaleler batı tarafından geniş bir yerleşim alanı ile çevrelenmiştir. Bu yerleşim yerinin saran ve bazı kısımlarında hala izlenebilen ikincil bir sur duvarı bulunmaktadır. Yerleşimin iç kısmında kalan çok sayıda mimari kalıntı görülebilmektedir. Kale yoğun kaçak kazılar nedeniyle önemli oranda tahrip olmuştur. Yüzeyden elde edilen keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği vermektedir. Tüm bu özellikler bir arada değerlendirildiğinde, yapının bölge içinde önemli bir idarî merkez işlevi gördüğü anlaşılmaktadır (Ceylan, 2015, s. 190; Ceylan, 2019b, s. 438; Ceylan&Üngör, 2016, s. 144; Üngör, 2018b, s. 215).

Kalenin Demir Çağı'nın ardından Orta Çağ'da da iskân görmeye devam etmesi stratejik önemini koruduğunu göstermektedir. Kalelerin sivil yerleşim sahasını kuşatması ve bu yerleşimin ikinci bir sur duvarıyla çevrelenmesi buranın bölgesel bir idari merkez olduğunu göstermektedir. Çavuştepe mimarisiyle görülen paralellik ise kaledeki planlama ve askeri mimarinin niteliğini ortaya koymaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde Gökseki Kaleleri kuzeydoğu hattındaki en gelişmiş ikincil merkez konumundadır. Bu hat üzerinden Altıntepe'yle idari, askeri ve ekonomik bağlantı sağlanmaktadır. Bu doğrultuda bünyesinde barındırdığı garnizon sahasıyla çevre kaleleri koordine eden stratejik bir idari merkezdir.

Şekil 3. 137: Gökseki Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.7.6. Pınaryolu Kalesi

Kale, Refahiye'nin güneybatı bölümüne 11 km mesafede, Pınaryolu köyünün batı bölümüne 2,5 km mesafede bulunmaktadır. Kalenin yüksekliği 1966 m olup kale doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Kale yapısına bakıldığında 21 m genişliğe, 120 m uzunluğa sahiptir. Sur duvarı ise 2,5 m kalınlık vermektedir.

Kalenin güney yönde bulunan vadinin kontrolünü sağlamak için inşa edildiği tespit edilmiştir. Sahanın güney bölümden dere geçerken kuzey, batı ve doğu bölümler ormanlarla çevrilidir. Kalede meydana gelen kaçak kazılarla tahrip edilmesi nedeniyle 11 m uzunluğunda 10 m genişliği, 4 m derinliğinde çukurlar oluşmuştur. Elde edilen keramik verileri kalenin İlk Tunç ve Orta Çağ döneminde yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir (Ceylan, 2015, s. 249; Ceylan&Üngör, 2016, s. 149; Özgül&Ceylan vd. 2013, s. 281; Üngör, 2018b, s. 214).

Kalede İlk Tunç Çağı'nın ardından uzun süreli bir kesintiden sonra Orta Çağ'da yeniden iskân görmesi sahanın savunma ihtiyacına bağlı olarak yeniden işlevlendirildiğini gösterir. Kalenin kalın sur duvarları ve dar-uzun şeklindeki plan tipi buranın güney yönden gelebilecek saldırıları engellemek için kurulmuş güçlü bir mevzi oluşturmaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde güneybatı yönünden vadi geçişlerini kontrol etmekte ve dere hattı boyunca uzanan su yollarının güvenliğini sağlamaktadır. Sur duvarlarının oldukça fazla kalınlıkta bulunması buranın Altıntepe'ye güneybatı yönünden gelebilecek taarruzları ilk anda karşılayabilmek için inşa edilen direnç noktalarından birini oluşturmaktadır.

Şekil 3. 138: Pınaryolu Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 139: Pımaryolu Kalesi ve Keramikleri A. CEYLAN Arşı

3.3.7.7. Aksu Kalesi

Refahiye ilçesinde yer alan Aksu Köyü'ndeki kale Erzincan-Sivas güzergâhının güneyine 100 m mesafede yer almaktadır. Kale aynı mevkide bulunan Şaip Höyüğü'nün doğusunda 800 m mesafede bulunur. 1570 m rakımdaki kale anakaya üzerine inşa edilmiştir. Kale doğu-batı doğrultuda 140 m güney-kuzey doğrultuda 80 m genişliğe sahiptir. Kalenin güney bölümünde tarım alanları mevcuttur. Az sayıda elde edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2024, s. 140).

Kalede İlk Tunç Çağı'nın ardından uzun süreli bir kesintiden sonra Orta Çağ'da yeniden iskân görmesi sahanın savunma ihtiyacına bağlı olarak yeniden aktifleştirildiği görülmektedir. Kalenin geniş mimari ölçüleri ve güney yönde geniş tarım alanlarına sahip olması tarımsal üretimi ve kervan ticaretini denetlemektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde batı hattının lojistik destek ve ticari ayağını oluşturmaktadır. Altıntepe'yi Sivas ve Orta Anadolu'ya bağlayan güzergâh üzerinde bulunan kale batı yönlü ticari hareketliliği denetim altına almıştır. Çevresindeki tarımsal üretim sahasıyla bölgesel sistemi gıda ve iâşe ihtiyacını destekleyen stratejik bir merkez konumundadır.

Şekil 3. 140: Aksu Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.7.8. Kurtbaşı Kalesi

Kale, Refahiye-Sivas güzergâhının 12 km mesafede, Sivas-Tokat kavşağının kuzey bölümünde Tokat istikametinde 1,5 km ilerisinde yer almaktadır. Yolun doğu bölümündeki kayalık üzerine inşa edilen kale 1580 m rakımda yer almaktadır. Güney bölümde kısmen tarıma uygun araziler doğu bölümde su kaynakları bulunmaktadır. Kuzeybatı bölümde dikkat çekici yapılar mevcuttur. Konum itibariyle stratejik bir saha da bulunan kaledeki keramik verileri az sayıda olup İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan vd., 2024, s. 140).

Kalede İlk Tunç Çağı'nın ardından uzun süreli bir kesintiden sonra Orta Çağ'da yeniden iskân görmesi sahanın savunma ihtiyacına bağlı olarak yeniden işlevlendirildiğini gösterir. Sivas-Tokat güzergâhının kesişim noktasında bulunması kalenin ticari ve askerî açıdan kavşak denetim noktası olarak konuşlandırılmıştır. Çevresindeki su kaynakları ve kısmen tarıma uygun araziler yerleşimin dışa bağımlılığını azaltarak kendi iâşesini karşılayabilmesini sağlamıştır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale kuzeybatı yönündeki en dış sınır denetim noktasıdır. Kale Altıntepe sahasının Sivas üzerinden İç Anadolu'ya Tokat üzerinden Karadeniz'e bağlandığı en önemli ve kilit noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu kavşak güzergâhı denetim hattında tutarak merkeze gelen

ticari hattı ve herhangi bir askeri hareketliliği ilk hatta tespit eden stratejik bir karakoldur.

Şekil 3. 141: Kurtbaşı Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.8. Tercan İlçesi

3.3.8.1. Ağbaba Kalesi

Kale, Tercan'ın güneydoğusuna 2 km mesafede bulunan Akbaba köyünün kuzey-batı doğrultusunda yer alır. Kalenin inşa edildiği alan yüksek bir kayadan oluşmakta olup deniz seviyesinden 1690 m yüksekte bulunmaktadır. Kalenin Tercan Barajı batısında yer alan Köroğlu Kalesi ile aynı doğrultuda yer alması aynı döneme denk gelebileceğini düşündürmektedir.

Kale bulunduğu alan bakımından hayvancılık ve tarıma elverişli saha içerisinde yer almaktadır. Zira kalenin etrafındaki sur duvarları sarp ve sert iklim etkisiyle yıkılmış olsa da ana kayaya oyulmuş olan sur temelleri günümüze kadar gelmiştir. Kalenin üst bölümünde dikkat çeken sur kalıntısı daha sonradan inşa edilmiş olmalıdır.

Kale doğu-batı yöreğinde oluşturulmuştur. Batı ve kuzey yönünde sarp bir yapıya sahip olması kalenin savunmasını güçlendirmiştir. Sarp yapısı nedeniyle kuzeye sur duvarı gerektirmezken güney yönde sur kalıntısı gözlemlenmiştir. Ayrıca kuzey ve

güney yönde bulunan dere yatakları da savunmayı güçlendirmiştir. Kaleye giriş ise doğu yönünden sağlamaktadır.

Kaleye yerleşim dönemleri olarak bakıldığında kaleden aşağıya doğru hareket edilmesi Orta Çağ yerleşimlerinin oldukça yoğun olduğunu göstermektedir. Yukarı bölümlerinde ise erken dönem yerleşimlerinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Keramik verileri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve az sayıda Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan, 2008, s. 264; Ceylan&Bingöl vd. 2008, s. 131; Ceylan&Üngör, 2016, ss. 132; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Ağbaba).

Kale İlk Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan köklü bir iskân tarihine sahiptir. Çevresindeki dere yatakları, topografik yapısı ve tarım hayvancılığa uygun koşulları sahaya lojistik ve savunma imkânı vermiştir. Kalenin aşağı kısımlarında yoğun bir Orta Çağ mimari dokusu tespit edilmesine rağmen yüzeyde bu döneme tarihlenen az sayıda keramiğine rastlanmıştır. Bu durum kalenin aşağı kısımlarında zamanla oluşan toprak birikintisi ve yoğun bitki örtüsünün küçük boyutlu yüzey buluntularını örtmesinden kaynaklanabilir. Bunun yanı sıra buradaki Orta Çağ yerleşiminin daha çok ihtiyaç halinde geçici bir saha olarak da kullanılmış olabilir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde güneydoğu yönünden tarım havzası ve tali geçiş yollarının denetimini sağlamaktadır. Kalenin denetlediği hat dere yatakları ya da kestirme güzergâhlar üzerinden ana ulaşım hatlarına bağlanan tali yollardan oluşmaktadır. Bu doğrultuda doğu ve güneydoğu yönünden Altıntepe'ye ilerleyebilecek hareketlikler erken evrede engellenmiş olacaktır. Böylelikle güneydoğu güzergâhtaki verimli tarım ve hayvancılık sahalarını güvence altına alınmıştır.

Şekil 3. 142: Ağbaba Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 143: Ağbaba Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.2. Kargın Kalesi

Erzincan merkezine bağlı Kargın beldesinin batısındaki alana 500 m ilerisinde bulunmaktadır. Kale tam olarak bu alandaki mezarlığın kuzeyinde yer almaktadır. 1048 m rakımda bulunan kalenin yerden yüksekliği 20 m'dir.

Kalenin boyutları doğu-batı bölümde 55 m kuzey-güney bölümde 35 m ölçülerindedir. Doğu bölümünde toprak altında kalmış sur duvarlarının kalıntıları tespit edilmiştir. Yine doğu bölümünün 500 m ilerisinde bulunan Erzurum-Erzincan kara yolu ve Karasu Nehri bulunmaktadır. Az sayıda elde edilen keramik verileri İlk Tunç ve Orta Çağ dönemine tarihlenmektedir (Ceylan&Günaşdı, 2018b, ss. 87-88).

Kale İlk Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan uzun süreli bir kesintinin ardından yeniden iskân görmüştür. Kalenin alçak topografik konumu ve 55-35 m dar mimari ölçüleri ile buranın ana ulaşım güzergâhını ve su hattını doğrudan denetleyerek merkeze erkenden uyarı gönderen güvenlik sahası olduğunu göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde Karasu Vadisi ve doğu-batı güzergâhta uzanan hattın emniyetini sağlamaktadır. Altıntepe'nin doğu bölümünde yer alan kale Karasu Irmağını ve kara yolu güzergâhını kontrol altına

almaktadır. Böylelikle merkeze doğru ilerleyen erkenden uyarı ve haberleşme ağını oluşturmaktadır.

Şekil 3. 144: Kargın Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.3. Köroğlu Kalesi

Erzincan'ın doğusunda 88 km mesafede bulunan kale Tercan ilçesinin güney-batı doğrultusundaki 500 m mesafede bulunan dağın tepesinde kurulmuştur. Yüksek konumu sayesinde kale, kuzey bölümünde Karasu Nehri, Erzurum-Erzincan kara yolu güzergâhı ve Tercan merkezi de dâhil olmak üzere bölgeye hâkim bir konumda kurulmuştur.

Kalenin kuzey ve doğusunda Horasan harcı kullanılan duvar kalıntıları bulunmaktadır. Doğu bölümünde 20 m uzunluğunda moloz taştan yapılmış bir duvar içinde pithos kalıntılarının tespit edilmiştir. Batı bölümde de mimari unsurlara rastlanan ve ulaşımı son derece zor olan bu kalede yürütülen araştırmalarda (Ceylan, 2002b, s. 167; Ceylan, 2008, s. 79; Ceylan&Üngör, 2016, s. 99; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Köroğlu) elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönem özelliği vermektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 99; Üngör, 2018b, s. 213).

Kalede kenarları desenli ve desensiz, dışa çekik ağızlı, düz dipli ve kulp malzemeleri tespit edilmiştir. Küçük buluntu malzemelerin üzerinde kazıma, çizgi ve kabartma tekniği kullanılmıştır. Bu malzemeler genel olarak açık, çark ve el yapımı şeklinde işlenmiştir (Kalmış, 2020, s. 158).

Kalenin yüksek topografik konumu, ulaşım güçlüğü ve doğrudan ana güzergâha hâkim konumda yer almaktadır. Bu doğrultuda sahanın Orta Çağ'da askeri ve savunma

amaçlı stratejik ihtiyaç doğrultusunda iskân edildiğini ortaya çıkarmaktadır. Kale bölgenin ana koridorunu denetim altında tutan güvenli bir askeri saha olarak kullanım görmüştür. Pithos kalıntıları burada yer alan askeri birliklerin uzun süreli konuşlanmalarını sağlayacak erzak depolama alanı ile lojistik altyapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde Erzurum-Erzincan ana ulaşım hattını ve Karasu Nehri'nin geçiş kontrolünün sağlamaktadır. Altıntepe'yi Erzurum güzergâhına bağlayan ana ticaret ve askeri geçiş hattının en önemli noktalarından birini oluşturmaktadır. Böylelikle bölgesel savunma ağının ana güvenlik merkezlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3. 145: Köroğlu Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 146: Köroğlu Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.4. Köroğlu-Be kaya Kalesi

Tercan'ın güneybatısında 6 km mesafede bulunan Be kaya Köyünün batısında 200 m batısında yer alır. Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 1748 m'den oluşur. Be kaya adıyla anılan kayalıkların batıda yer alan üçüncü kayası üzerine kurulmuştur. Doğu-batı yönünde uzanan kalenin kurulduğu kaya yüksekliği 257 m'den oluşmakta ve burada kale duvarlarına rastlanılmaktadır. Kalenin sarp kayalıklarda yer alması ulaşımı g  le tirirken kaleye savunma olanağı sunar.

Mimari kalıntılarda Orta  a  harçlı duvar yapısı görülmektedir. Kalenin doğu kesiminde Tuzluçay akmaktadır. Yüksek konumu kalenin tahrip olmasını engellemiştir (Ceylan, 2007, s. 166; Ceylan, 2008, s. 242; Ceylan& ng r, 2016, s. 129; Kozbe&Ceylan vd. 2008: Köroğlu/Be kaya; Kalmı , 2020, s. 158). Ele geçen veriler Orta  a  dönem özelliği yansıtılmaktadır (Ceylan& ng r, 2016, s. 99;  ng r, 2018b, s. 214).

Kalenin sarp ve erişilmesi g   bir kayalık sahası üzerinde yer alması buranın Orta  a  döneminde yüksek güvenlikli bir yerleşim alanı olarak tercih edildiğini göstermektedir. Kale topografik konumun sunduğu avantaj sayesinde doğu yönünden geçen Tuzluçay Vadisi ve saha içindeki hareektlili i denetim altında tutar.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde güney bölgesindeki vadi geçişlerinin güvenliğini üstlenmiştir. Tuzluçay Vadisi üzerinden merkeze gelebilecek herhangi bir hareektlili i ve güney yönlü geçiş hattını erken safhada tespit etmektedir. Böylelikle stratejik konumuyla savunma a ında kilit bağlantı sağlayan erken haberleşme ve güvenlik noktalarından birini olu urmaktadır.

Şekil 3. 147: Köroğlu-Beşkaya Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.5. Şirinlikale

Tercan ilçesinin yaklaşık 50 km güneydoğu bölümünde yer almaktadır. Kaleye Tercan-Erzurum-Çat güzergâhıyla ulaşılır. Kaleye giden yol Karasu Nehri üzerinden geçerek Kurukol ve Yalınkaya köylerinden devam eder. Yaylayolu, Göktaş ve Beşgöze'den ilerleyen yol Şirinlikale'ye ulaşım sağlayan Tuzluçay'a çıkar. Kale, Tuzluçay'a paralel akan Şihköy Deresi'nin kıyısında yükselir.

Kale zirvesi, dik bir kayalık uçuruma açılır ve bura doğu ve güney taraflarında nehir yatağından yaklaşık 50 m yükseklikte bulunur. Güneybatıdaki belirgin bir uçurum, sahanın savunma olanağını arttırarak doğal bir koruma alanı oluşturmaktadır. Urartu dönemi kale mimarisi özelliklerini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 134; Işık, 1987, s. 498).

Şirinlikale Fahri Işık ve ekibi tarafından yapılan çalışmalar neticesinde tespit edilmiştir. Kalede elde edilen keramik verileri Demir Çağı/Urartu Dönemi özelliği gösterirken iç kalede bulunan duvar kalıntısının Orta Çağ'da kullanıldığını doğrulamaktadır. Yine sahada bulunan kaya mezarları da Urartu dönem özelliği vermektedir (Işık, 1987, s. 498).

İç kalenin doğu kesiminde iki Urartu kaya mezarı keşfedilmiştir. İlk mezarın girişi kalenin doğu yamacından sağlanmaktadır. Mezar usta bir işçilikli iki odalı bir yapıya sahiptir. Mezar kapısı iç ve dış cephelerde silme yapıyla çevrelenmiştir. 2,75 ×

3,60 × 2,10 m ölçülerindeki ana odaya 0,60 × 0,93 × 1,23 m ölçülerindeki girişle sağlanır. Kapının yakınında, mezar tabanına 0,20 × 0,40 × 0,10 m ölçülerinde düzensiz dikdörtgen bir çukur mevcuttur. Ana odanın güney duvarı boyunca, her biri yaklaşık 0,10 m boyutlarında altı dairesel çukur, 0,40 mlik düzenli aralıklarla yer almaktadır.

İkinci oda olan ve ilk odanın arka kısmında bulunan bu oda 0,68 × 0,95 × 1,27 m ölçülerindeki giriş duvarı odanın güney tarafında yer almaktadır. 3,80 × 3,90 × 2,25 m ölçülerine sahip bu oda kare planlı bir odadır. Ana odadan buraya 0,25 m yüksekliğe sahip eşik basamağıyla varılır. Bu odanın kuzeydoğu köşesi önemli oranda hasara uğramıştır. İkinci mezarın girişi doğu bölümde bulunmakta olup ilk mezarın güney bölümde, aynı kaya parçası üzerine yerleştirilmiştir. Giriş kapısının üç taraftan silme ile çevrelenmiş 0,70 × 0,30 × 1,00 m ölçülerine sahiptir. Bu kapıya 0,20 ve 0,40 m yüksekliğinde iki basamakla ulaşılır. Ana oda 3,12 × 3,85 × 2,15 m ölçülerindedir. Bu odanın tavanının ilk ikisi 2,20 m yüksekliğe kadar çıkar ancak bu bölüm, odanın geri kalanına kıyasla kabaca yontulmuştur. Bu bölüm dışında mezarın işçiliği yüksek kalitededir. Mezarın arka duvarın orta kısmında yer alan başka bir bölüm yapılmıştır. Bu bölüme 2,12 × 1,95 × 1,40-1,70 m boyutunda 0,40 m yüksekliğe sahip bir basamakla ulaşılır (Ceylan&Üngör, 2018, 134).

Eyvanın arkasında yer alan duvarının ön kısmında çapları 5 ila 8 santim arasında değişen, iki sıra halinde düzenlenmiş on dört küçük oyuk bulunmaktadır. Ana odanın kuzey köşesinde, 0,25 × 0,30 × 0,13 m boyutlarında dikdörtgen bir çukur ve bu bölümdaki basamakların her iki ucunda ek küçük oyuk yer almaktadır (Ceylan, 2008, s. 266; Işık, 1987, s. 498).

Kalenin diğer bir önemli özelliği Kaya tünellerinin varlığıdır. Bu kaya tünelleri mezarların iki tarafında yer almaktadır. Güney bölümdeki 2,20 m genişliğinde girişe sahiptir. Başlangıçta ustaca bir işçilikle yapılmış hilal şeklinde nehir yatağına doğru yönelmektedir. Tünelin sonuna doğru 2.30 genişliğe sahip bir alan ve buranın sonunda hasara uğramış basamaklarla son bulur. Güney bölümde tünelde 3,00 m genişliğinde bir galeri alanı bulunmakta olup bu alanın nehre ulaşmak için yapıldığı düşünülmektedir.

Kaya tünelinin ikincisi ilk tünelin hemen hemen kuzeybatı bölümünde yer almaktadır. Bu tünelin kuzey yönünde dik olarak şekillendirilmiş 3,00 m genişliğinde

merdiven bulunur. Bu basamaklar 0,25 m yükseklik ve 52 adet basamak sayısı ile günümüze kadar gelmiştir (Ceylan, 2023, s. 579; Işık, 1987, ss. 511-512).

Şirinlikale Urartu için stratejik bir konumda yer almaktadır. Kalenin konumu ve mimari yapısı bize Urartu'nun sınır hattını kuzey ve kuzeybatıya doğru genişlediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bölgenin Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği vermektedir (Ceylan&Üngör, 2018, s. 136; Ceylan, 2023, s. 580; Işık, 1987, ss. 497-534; Üngör, 2018b, s. 214).

Kalede elde edilen verilerin Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ evrelerine tarihlenmesi buranın stratejik önemini koruduğunu ve sahanın yeniden iskân edildiğini göstermektedir. Kale içerisinde yer alan kaya mezarları, su tünelleri ve mimari yapıları Urartu Krallığı'nın bölgedeki önemli idari, askeri ve dini merkezlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale güneydoğu yönündeki ana sınır hattını oluşturmaktadır. Bununla birlikte Urartu Krallığı'nın güçlü askeri güvenlik sahasından biri olduğu da görülmektedir. Bu doğrultuda kale Altıntepe'nin idari ve askeri sahasının güneydoğu bölgesindeki sınır güvenliğini sağlamaktadır. Aynı zamanda çevresinde uzanan vadi sistemlerinin ana denetim ve kontrol sahası olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3. 148: Şirinlikale A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.6. Yaylacık Kalesi

Tercan'a bağı Yaylacık Köyü'nün güney bölümünde 500 m mesafede bulunmaktadır. Kayalık alan üzerine kurulu olan kale 1649 m yüksekliktedir. Kale, Erzurum-Erzincan kara yolu güzergâhına ve bu hattın aşağı kesiminde uzanan vadi tabanına hâkim bir konumdadır.

Kalede ana kayaya oyularak inşa edilen sur yatağı mevcuttur. Kiklopik yapı tekniği kullanılan sur duvarında taşların hacmi 60-70 cm arasındadır. Üç sıra halinde bulunan surlar günümüze kadar 1-1,5 m'lik bölümü gelmiştir. Kaleye giriş güneyden sağlanmakta olup bu giriş yayvan bir forma sahiptir. Günümüzde sağlam olarak ayakta kalan sur duvarı ile aynı yönde yer alan bu bölümün coğrafi yapısı diğer bölümlere oranla daha düzdür (Ceylan, 2007, s. 164; Ceylan, 2008, s. 239; Kozbe&Ceylan vd.2008: Yaylacık Kale). Kalede elde edilen keramik veriler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 124; Üngör, 2018b, s. 214).

Kalenin İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a kadar uzanan uzun süreli iskân tarihini ve sahanın değişmeyen coğrafi ve stratejik değerini göstermektedir. Kalenin kiklopik sur duvar tekniği buranın Tunç Çağı ya da Demir Çağı'nın erken evrelerinde kırsal kesimdeki güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuş güçlü bir kale olduğu ortaya çıkarmaktadır.

Sahanın güney yönde uzanan düz alana hâkim olması ve kaleye giriş kapısının yayvan formu askeri ve lojistik unsurların giriş-çıkışını kolaylaştırmaktadır. Bu mimari unsur askeri birliklerin kaleye hızlı bir şekilde intikal etmesine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda askeri hareketlerde kaleye yüksek manevra kabiliyeti sağlayacak bir yapıda oluşturulmuştur.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale Erzurum ana güzergâhı üzerinden gelen hattı denetim altında tutmaktadır. Böylelikle bölgesel savunma sistemimdeki hattın güvenliğini sağlayan önemli kilit noktalarından biri halini almıştır.

Şekil 3. 149: Yaylacık Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 150: Yaylacık Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.7. Yazıören Kalesi

Yazıören Kalesi, Tercan'ın Çadirkaya beldesinde bulunan Yazıören köyü sınırları içinde yer almaktadır. Kalenin beldeden uzaklığı 17 km olup Yazıören köyünün batı kısmındaki tepe üzerinde yer alır. Kalenin kuzeyden güneye uzantısı 40 m doğudan batıya uzantısı 55 m civarındadır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 168). Kale 1918 m rakımda bulunmaktadır. Sur duvarıyla çevrili olan kalenin, yapısı yuvarlak bir plan sunarken bölgenin en önemli kale özelliğini de göstermektedir (Ceylan&Üngör, 2017, s. 30).

Kuzey kanadı, tabanında önemli bir su kaynağının çıktığı derin bir vadi ile çevrilidir. Kalenin belirleyici özelliği arasında etrafındaki araziye göre yüksek bir mevkiye bulunmasıdır. Kale bu noktadan geniş bir coğrafi manzaraya sahip olup Karasu Nehri ile tarihi bir yol olarak Karadeniz’e ulaşım sağlayan Aşkale-Tercan-Otlukbeli-Bayburt güzergâhı boyunca ilerleyen antik yolun etkili bir şekilde kontrolünü sağlar. Kale çevresinde rastlanan keramik verilerine göre İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliği gösterir (Ceylan&Üngör, 2016, s. 168).

Kalenin Erken Demir Çağı ardından Orta Çağ’da iskân görmesi sahanın uzun süre ardından yeniden kullanıldığını ve değişmeyen coğrafi ve stratejik değerini göstermektedir. Kalenin yüksek topografik konumu sayesinde görüş açısının sağladığı avantaj merkezin gözetleme ve erken haber ağını oluşturmaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale kuzey-kuzeydoğu yönündeki güzergâhı denetim altında tutmaktadır. Tercan-Otlukbeli üzerinden ilerleyen ve Erzincan’ı Bayburt ve Karadeniz hattına bağlayarak dağ geçidini kontrol altında tutan önemli stratejik bir güvenlik noktasıdır.

Şekil 3. 151: Yazıören Kalesi A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 152: Yazıören Kalesi Keramikleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.8. Tuzla Kalesi

Kale Tercan'ın Çadirkaya beldesinin doğusuna 3 km mesafede yer almaktadır. 1.592 m rakımda bulunan kale hem Çadirkaya Kalesi hem de Çadirkaya Ovası'na hâkim bir konumda yer almaktadır.

Ana kayanın tıraşlanmasıyla inşa edilen kalenin güneybatısında 18 adet kaya basamağı bulunmaktadır. Bu basamaklarla kutsal alana çıkış sağlanmaktadır. Alanın yüksekliği 4 m, derinliği 3,20 m olup sağ duvar uzunluğu 5 m ölçülerindedir.

Kaleye iki yönden giriş tespit edilmiştir. Bu girişlerinden biri güney diğeri kuzey yöndedir. Güney yöndeki giriş 1 m, kuzey yöndeki giriş 2,5 m genişliğindedir. Güney bölümde yer alan ve anakaya tıraşlanarak yapılmış 2 m genişliğinde iki mimari yapı bulunmaktadır. Kalede yer alan yapılar Urartu mimari yapılarına benzemektedir. Bölgedeki Çengerli Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi ile mimarisiyle örtüşmektedir. Elde edilen veriler İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönem özelliğine sahiptir (Ceylan&Özgül, 2019, ss. 171-172).

Kalenin İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak Demir Çağı (Erken-Orta) ve Orta Çağ döneminde iskân görmesi buranın topografik konumu sayesinde savunma ve yerleşim sahası olarak önemini göstermektedir. Kalenin Geç Demir Çağı'nda terkedilmesinin

ardından Orta Çağ'da yeniden iskân edilmesi buranın güvenlik ve stratejik kontrol sahası özelliğini koruduğunu göstermektedir.

Kalenin mimari özellikleri, kaya basamakları ve kült sahası bu sahayı Urartu Krallığı Dönemi'nde dini ve askeri bir yapı olarak kullanıldığını göstermektedir. Çadirkaya Ovasının kontrolünü sağlayan kale iki yönlü giriş kapısı ile buranın bir idari ve askeri alan olduğunu da ortaya koymaktadır.

Altın-tepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale merkezin doğu yönünde bölgedeki denetim ağını sağlamlaştırmaktadır. Bu doğrultuda Çadirkaya Ovası'nın ve çevresinde bulunan kalelerin güvenliğini koordine eden stratejik bir merkez noktasıdır. Aynı zamanda bölgesel savunma ağı içerisinde ana merkeze bağlı dinsel faaliyet alanı olarak kullanılan önemli bir saha niteliği taşımaktadır.

3.3.8.9. Yeşilyayla Kalesi

Tercan'ın kuzeyinde 39 km mesafede Yeşilyayla köyünün batı bölümünün 1 km uzağında bulunmaktadır. 1. 843 m rakımda yer alan kaleye giriş doğu yönden sağlanmaktadır. Kale genellikle 4 x 4 m veya 5 x 5 m ölçülere sahip çok sayıda bitişik odalardan oluşmaktadır.

Kalenin etrafı dağlarla çevrili korunaklı bir alanda bulunmaktadır. Ayrıca Karasu Nehri'ne hâkim bir konumda tarihi ve modern güzergâhların kontrol noktasını gören stratejik bir alanda yer alır. Stratejik konumu sebebiyle kaleyle aynı dönemde işlev gördüğü tahmin edilen güneydoğu bölümünde 250 m mesafede bir gözetleme külesinin varlığı tespit edilmiştir. Elde edilen veriler az sayıda olmasına rağmen Orta Çağ özelliği göstermektedir (Ceylan&Günaşdı, 2018b, s. 89).

Kalenin bölgede savunma ihtiyacının oldukça yüksek olduğu Orta Çağ döneminde iskân görmesi sahanın oldukça kritik bir coğrafi ve stratejik öneme sahip olduğunu göstermektedir. Kalede yer alan bitişik oda yapıları bu sahayı askeri birliklerin konuşlandığı ya da kervan ticareti için korunaklı bir sığınma alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Kalenin Karasu Nehri ve Erzincan-Tercan-Otlukbeli-Bayburt güzergâh hatlarını denetlemektedir.

Altın-tepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde Karasu hattının erkenden haber ağını oluşturmaktadır. Bölgesel savunma sisteminin kuzey sınır

hattında bulunan kale Karasu ağından gelebilecek herhangi bir askeri tehdidi ve kervan ticaretini merkeze ileten erken uyarı ve kontrol sahasıdır.

Şekil 3. 153: Yeşilyayla Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.10. Yeşilyayla Gözetleme Kulesi

Tercan'ın kuzeyinde 39 km mesafede Yeşilyayla köyünün güneybatı bölümünün 750 m uzağında bulunmaktadır. 1. 814 m rakımda yer alan kulenin Yeşilyayla Kalesine uzaklığı 250 m'dir. Bu iki merkezin birbirleriyle bağlantılı olarak inşa edildiği düşünülmektedir.

Kule Karasu Nehri'ne hâkim bir noktada yer almaktadır. Kaçak kazılarla tahrip olan kulenin bu sebeple mimari kalıntıların ortaya çıkarılmıştır. Ancak kule de az sayıda keramik verisine rastlanmıştır. Elde edilen veriler Orta Çağ dönem özelliği göstermektedir (Ceylan&Günaşdı, 2018b, s. 89).

Yeşilyayla Gözetleme Kulesi ile kalesinin eş zamanlı tarihlendirilmesi alanın Orta Çağ döneminde karakol ve gözetleme noktası olarak inşa edildiğini ortaya çıkarmaktadır. Kalenin güneydoğusunda konumlanan yapı ana kalenin denetim sahasını pekiştirmektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kule Karasu güzergâhı boyunca uzanan kuzey hattaki herhangi bir hareketliliğin ilk evrede tespit ederek merkeze bildirilmesini sağlamaktadır. Böylelikle ana merkeze ulaşan güzergâhın güvenliğini sağlayan önemli bir haber ağı sahasıdır.

Şekil 3. 154: Yeşilyayla Gözetleme Kulesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.8.11. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı

Kale Erzincan-Erzurum güzergâhında yer alan Kargın beldesine bağlı Yollarüstü Köyü'nün güney bölümünde konumlanmaktadır. Kalenin mimarisinde taşları işlenmiş malzemeden kullanılmıştır.

Kalede güneybatı bölümde bir oda kaya mezarı yer almaktadır. Girişi 0,40-0,45 m olup yüksekliği 0,80-0,90 m ölçülerindedir. Kaya mezarı tek odalı olup mezar içi ölçüleri 3,5 x 3,15 m'yi bulmaktadır. Ustaca işlenmiş duvar yüzeyleri ve kaliteli taş işçiliği sergileyen mezar odasının Urartu Krallığı Dönemi'ne ait olduğu anlaşılmaktadır. Erzincan-Erzurum güzergâhının kontrol noktasında bulunmasından dolayı önemi ortaya çıkmaktadır. Yüzey araştırmalarında elde edilen keramikler yoğun olarak Demir Çağı özelliği gösterse de Orta Çağ dönem özelliğini veren envanterlerde mevcuttur (Ceylan&Üngör, 2016, s. 108; Özgül, 2019, s. 94).

Kalenin Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde iskân görmesi sahanın stratejik önemini koruduğunu göstermektedir. Kale mimarisinin kaliteli işçilikle yapılmış kaya mezarları ve taş formları buranın korunaklı bir konaklama sahası ve kontrol noktası olduğunu göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde merkezin Doğu Anadolu güzergâhı üzerindeki ana ulaşım hattı uzantısını oluşturmaktadır.

Kalenin Erzincan-Erzurum güzergâhında yer alması bu merkezi Orta Çağ döneminde stratejik geçiş ve haberleşme noktası konuma getirmiştir. Böylelikle kale Altıntepe'nin ana güzergâh güvenliğini sağlayan geçiş noktasından birini oluşturmaktadır.

Şekil 3. 155: Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi

3.3.9. Üzümlü İlçesi

3.3.9.1. Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı

Kale, Erzincan'a 30 km, Üzümlü ilçesinin doğu bölümünde 500 m mesafede Şeyhkarpuz adı verilen sahada bulunmaktadır. Kaleye ulaşım kayalardan oluşan ve yontularak elde edilen patika bir yol ile kaya mezarı ve üzüm bağlarının ortasından geçilerek sağlanır. Geçişin sağlandığı yol üzerinde bir su sarnıcı ve bir sunak alanı bulunmaktadır.

Kale mevki olarak Altıntepe'nin kuzey bölümüne denk gelir. Bu durum kalenin savunulma olasılığını güçlendirmektedir. Kalenin sur duvarları günümüze kadar ayakta kalmamış olup çevredeki üzüm bağları için kullanılmış oldukları tespit edilmiştir.

Kaya mezarı kalenin giriş bölümüne geçişte yer almaktadır. Kale altına denk gelen bu mezarın genişliği 58 cm, yüksekliği 1,28 m'dir. Mezara giriş batı bölümünden sağlanmaktadır. Mezar içi hemen hemen düzleştirilmiş bir alandan ve iki kaya nişinden oluşmuştur. Kaçak kazı sonucu toprak yığıntısı oluşan mezar hasar görmüştür (Ceylan, 2001a, s. 72; Ceylan, 2008, s. 59; Ceylan&Üngör, 2016, s. 87). Bu alanda yoğun miktarda Orta Çağ keramiğine rastlanmıştır (Ceylan&Üngör, 2016, s. 87; Üngör, 2018b, s. 213).

Sahanın anıtsal bir kaya mezarı, sunak alanına ve kayaya oyulmuş bir patika yol ile yer alması buranın ritüel ve dinsel saha olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Orta Çağ döneminde iskân izlerinin varlığı buranın stratejik konumu gereğince savunma ve yerleşim yeri olarak kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde merkezin kuzeyinde kayalık bir alanda konumlanan kale doğrudan kuzey bölgesinin güvenliği sağlayan tampon bir yapıdır. Kalenin konumunun merkeze olan yakınlığı bu sahayı merkezin ana savunma ağının kilit noktalarından biri haline getirmektedir.

Şekil 3. 156: Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı A. CEYLAN Arşivi

Şekil 3. 157: Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı Keramikleri ve Çizimleri A. CEYLAN Arşivi

3.3.9.2. Göller Kalesi

Göller kalesi Üzümlü ilçesi Göller köyünün güneyinde yer almaktadır. Kale Esence dağında 1550 m rakımlı alanında inşa edilmiştir. Kale kuzey ve güney yönden tarım sahaları ve bağlıklarla çevrilidir. Kuzeyden engebeli araziye sahipken güneyi düzlükten oluşmaktadır. Erzincan-Erzurum yolunun 3 km uzağında Fırat Nehri sahasından geçmektedir.

Kalenin zirve ölçüleri kuzey-güney doğrultuda 20 m, doğu-batı doğrultuda 40 m'den oluşmaktadır. Yine tepe boyunca sur duvarı ince bir şerit halinde uzanmaktadır. Kalenin doğusunda sunak taşı ve kuzeybatısında mezar alanı görülmüştür. Elde edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı'na ait bulgular içermekle birlikte sahada yoğun keramik verileri Orta Çağ Dönemi'ne tarihlenmektedir (Günaşdı vd., 2026, s. 305).

Kalenin İlk Tunç Çağı iskânının ardından uzun bir süre kesinti dönemi geçirip Orta Çağ'da yeniden iskân görmesi sahanın dönemin gerektirdiği güvenlik ve savunma ihtiyaçları doğrultusunda yeniden önem kazandığını göstermektedir. Kalenin mimari unsurları arasında yer alan sunak taşı ve mezar yapısı dinsel ve ritüel faaliyetlerinin yürütüldüğünü göstermektedir. Bu durum kalede yerleşik bir nüfusun varlığını da göstermektedir. Kale aynı zamanda etrafındaki verimli tarım ve bağcılık sahalarının güvenliğini sağlamaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale merkezin kuzeydoğu yönünde yer alarak Erzincan-Erzurum hattının güvenliğini sağlamaktadır. Böylelikle kale Fırat sahasındaki tarımsal ağın denetimini sağlayan stratejik bir merkez konumundadır.

3.3.9.3. Gavur Kalesi

Kale, Üzümlü'nün kuzeydoğu bölümünün 32. km'sinde ve Sarıkaya (Kureyşli) köyünün doğusuna 1 km mesafede yer almaktadır. 1840 m rakımda sarp bir alanda yer alan kalenin etrafı dağlarla çevrelenmiştir. Kale kuzey, güney ve batı yönden oldukça engebeli bir alana sahiptir. Doğu bölümünden kendinden yüksek bir dağla sınırlandırılmıştır.

Kaleye giriş kuzey bölümden sarp ve zorlu bir şekilde yapılmaktadır. Bu bölümde örgü tekniğiyle yapılmış iki tünel bulunmaktadır. Bir tünelin girişi vadi

zeminine yakın konumda olup ulaşımına kapalıdır. Diğer bir tünel kalenin orta bölümünde bulunmakta ve birinci tünele bağlandığı düşünülmektedir. Kalenin zirvesine ulaşan bu tünelin uzunluğu yaklaşık 50 m'yi bulmaktadır. Zirveye yakın üst çıkış noktasında boyutları hemen hemen 60 x 240 cm, yüksekliği 1,5 m olan bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklık örgü tekniğinin devamı niteliğinde olup buranın inşasında harç kullanılmıştır. Bu tüneller su kullanımının yanı sıra farklı amaçlar için inşa edilmiş olabilir. Aynı zamanda kalede yoğun miktarda bulunan maden cürufu burada madencilik faaliyetlerinin olabileceğini de göstermektedir. Kalede elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan&Üngör, 2023, s. 94).

Kalenin sarp arazi üzerinde kurulmuş olması ve kale içindeki su tünelleri sahanın savunma ve su teminini sağlamaktadır. Sahanın maden kaynağına yakınlığı buranın savunulmasını ve denetim altında tutulmasını gerektiğini göstermektedir.

Kalenin Orta Çağ'da iskân görmesi döneminde gerektirdiği güvenlik ve savunma ihtiyaçları doğrultusunda önem kazandığını göstermektedir. Kalenin en dikkat çekici özelliklerinden biri olan su tünellerinin kaleye yönelen herhangi bir saldırı zamanında su ihtiyacının karşılanmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda güvenli bir tahliye ve ikmal imkânı oluşmaktadır. Kalede oldukça yoğun şekilde bulunan maden cürufu ile birlikte bölgede yürütülen madencilik ve metalurjik faaliyetlerini denetleyen ve işleyen üretim ve savunma sahasını oluşturmaktadır.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kale merkezin kuzeydoğu dağlık sisteminde yer alan geçiş yollarını ve bölgesel sistemin hammadde ve maden ihtiyacını karşılayan kontrol sahasını konumundadır.

Şekil 3. 158: Gavur Kalesi A. CEYLAN Arşivi

3.3.9.4. Seyit Kalesi I

Üzümlü'nün Sarıkaya (Kureyşli) Köyü'nün 700 m kuzeydoğusunda Sarıkaya adı verilen sahada bulunmaktadır. 2000 m rakımda yer alan kale bölgede bulunan kaleler arasından en yüksek rakıma sahiptir. Kalenin etrafı çanak şeklinde bir görünüme sahip olup güney ve batı bölümünde ormanlık arazi mevcuttur. Doğu bölümünde ise küçük parseller halinde tarım arazileri ve yoğun miktarda su kaynakları bulunmakta olup hayvancılık faaliyetlerine de uygun bir arazidir.

Kalede kuzey bölümde ve orta bölümde mimari yapı izleri görülebilmektedir. Kale surları oval bir yapıda inşa edilmiş olup sur temelleri büyük taş bloklarla kurulmuştur. Kaleye giriş güney bölümden sağlanmaktadır. Kalede elde edilen keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemini yansıtmaktadır (Ceylan vd., 2024, s. 139).

Kalenin İlk Tunç Çağı iskânının ardından uzun bir kesinti dönemi geçirip Orta Çağ'da yeniden iskân görmesi dönemin gerektirdiği güvenlik ve savunma ihtiyaçlarına bağlı olarak tekrar önem kazandığını göstermektedir. Kalenin yüksek bir rakımda yer alması ve topoğrafyasının doğal bir set oluşturması sahanın yüksek güvenlik sahası olarak kullanıldığını göstermektedir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde kuzeydoğu dağlık sisteminde bulunan oldukça yüksek konuma sahip gözetleme ve kontrol sahasıdır. Kale, Altıntepe sahasına kuzeydoğu yönünden gelen hatları ve geçişleri erken safhada tespit ederek bölgesel haberleşme ağını oluşturmaktadır. Kale, aynı zamanda tarım arazilerinin ve su kaynaklarının güvenliğini de sağlamaktadır.

Şekil 3. 159: Seyit Kalesi I A. CEYLAN Arşivi

3.3.9.5. Seyit Kalesi II

Üzümlü'nün 20. km'sindeki Sarıkaya (Kureyşli) Köyü'nün 600 m kuzeydoğu bölümünde Seyit Kalesi I'in güneyinde 100 m mesafesinde yer almaktadır. 1970 m rakımda yer almaktadır. Seyit Kalesi II, Seyit Kalesi I'e kıyasla daha küçük boyutlu bir kaledir. Kale çevresi hayvancılığa uygun bir araziye sahiptir. Güneybatı bölümünde ormanlık bir saha olup kale etrafı yabani meyve ağaçlarıyla çevrilidir.

Kalede mimari kalıntılarında kuru duvar tekniği kullanıldığı tespit edilmiştir. Az sayıda İlk Tunç dönemini yansıtan keramik verilerinde özellikle yoğun miktarda Orta Çağ özelliği yansıtan keramik verileri elde edilmiştir (Ceylan vd., 2024, s. 139).

Kalenin İlk Tunç Çağı iskânının ardından uzun bir kesinti dönemi geçirip Orta Çağ'da yeniden iskân görmesi alanın dönemin değişen güvenlik ihtiyaçları doğrultusunda tekrar önem kazandığını göstermektedir. Seyit Kalesi II ana kale olan Seyit Kalesi I'i destekleyen yardımcı bir kale olarak ortaya çıkmaktadır. Kalenin Seyit Kalesi I ile birlikte koordineli olarak yapılandırılmış olması burayı tarımsal sahanın emniyetini sağlayan bütüncül bir güvenlik hattı haline getirmiştir.

Altıntepe merkezli bölgesel sistem açısından değerlendirildiğinde Seyit Kalesi II, Seyit Kalesi I ile birlikte iki yönlü savunma ve gözetleme sahası olarak ortaya çıkmaktadır. Altıntepe'nin kuzeydoğu bölümündeki dağlık sahada yer alan geçitlerin ve yayla yollarının güvenliğini sağlamaktadır. Aynı zamanda burada ana gözetleme sahası olan Seyit Kalesi I'e lojistik destek sağlayan yardımcı bir saha görevi görmüştür.

Şekil 3. 160: Seyit Kalesi II A. CEYLAN Arşivi

3.3.10. Kalelerin Genel Değerlendirmesi

Çalışmada incelenen 58 kalenin topografik konumları değerlendirildiğinde bu merkezlerin stratejik güzergâhları ortaya çıkmaktadır. Kalelerin çoğunluğu bölge içinde ve bölgeler arası ana güzergâhların geçit ve boğaz noktalarını kontrol edecek şekilde konumlandırılmıştır.

Refahiye ilçesindeki Altköy Kalesi Köroğlu Geçidi'ni kontrol etmektedir. Otlukbeli ilçesinde yer alan Kalecik Kalesi Avcıçayırı-Doğanaslan alternatif geçidinin kontrol noktasında yer almaktadır. Merkez ilçede bulunan Binkoç Kalesi Sansa ve Kemah Boğazı üzerindeki geçiş alanına hâkim konumdadır. Kemah ilçesindeki Kalecik Kalesi Akbudak Çayı üzerindeki sarp boğaz hattını denetlemektedir. Yine Kemah'taki Yücebelen Kalesi Kemah'tan Ovacık yönüne açılan boğaz geçidini kontrol altında tutmaktadır.

Kara yolu güzergâhlarını, kavşak noktaları ve ilçeler arası bağlantı yollarını denetlemek için konumlandırılan kaleler bulunmaktadır. Bunlar arasında merkez ilçede Kız Kalesi Erzincan'dan İç Anadolu güzergâhında ilerleyen tarihi kara yolu bağlantı noktasını denetlemektedir. Refahiye ilçesindeki Aksu Kalesi Erzincan-Sivas güzergâhının yakınında yer alan ana kara yolunu, Kurtbaşı Kalesi ise Sivas-Tokat tarihi kavşağını kontrol etmektedir. Çayırılı ilçesindeki Kötür Kalesi Erzurum-Erzincan güzergâhında Kötür Köprüsü geçişini kontrol altında tutar. Tercan ilçesindeki Kargın Kalesi ve Köroğlu Kalesi Karasu Nehri'ni ve Erzurum-Erzincan kara yolu güzergâhına hâkim konumdadır. Yine aynı kara yolu güzergâhı üzerinde bulunan Yaylacık Kalesi Erzurum-Erzincan güzergâhını kontrol altında tutmaktadır.

Bölgedeki diğer bağlantı hatları ve tali kavşaklar arasında yer alan Otlukbeli ilçesindeki Lazoğlu Kalesi Bayburt (Demirözü) güzergâhını, Değirmentepe Kalesi Bayburt-Otlukbeli güzergâhını, Kırmanstepe Kalesi ise Otlukbeli-Tercan güzergâhının denetlemektedir. Tercan ilçesindeki Yazıören Kalesi de Aşkale-Tercan-Otlukbeli-Bayburt güzergâhı üzerinde konumlanmıştır. Çayırılı ilçesindeki Başbudak Kalesi Tercan-Erzurum-Çat kavşağının güvenliğini sağlamaktadır. Kemah ilçesindeki Sarıtaş Kalesi Kemah-Refahiye kara yolu kavşağını denetlemektedir.

Nehir kıyılarında kurulmuş ve vadileri kontrol eden kaleler bulunmaktadır. Kemaliye'deki Bayraktepe, Kayabaşı ve Toybelen I-II kaleleri Fırat Vadisi güzergâhını

denetlemektedir. Tercan ilçesindeki Yeşilyayla Kalesi ve Yeşilyayla Gözetleme Kulesi Karasu Nehri'ne hâkim konumdadır. Tercan'daki Şirinlikale Karasu Vadisi ile Tuzluçay/Şihköy Deresi'nin vadi geçidini denetlemektedir. Çayırılı ilçesindeki Toprakkale Kalesi, Şivke ve Toprakkale Deresi kesişim noktasını kontrol altında tutmaktadır. Çayırılı'daki Mirzaoğlu Kalesi ise Çayırözü mevkiindeki Çataksu Deresi'nin vadi koridorunu denetlemektedir.

Refahiye ilçesindeki Çengerli Kalesi ve Kaya Basamakları Kurtlu Tepe Vadisi'nin kontrolünü sağlamaktadır. Refahiye'deki Çatalçam Kalesi kuzeyindeki vadiyi denetlemekte birlikte Pınaryolu Kalesi ise güneyden geçen Pınaryolu Deresi'nin vadi hattını kontrol etmektedir. İliç ilçesindeki Bağlıca Kalesi bir taraftan Çaltı Suyu Vadisi'ni ve Karasu Koridorunu diğer taraftan ise Kuruçay Deresi Vadisi'nin giriş noktalarını denetlemektedir.

Kalelerin kuruluşlarında belirli mevkilerde öncelikli ve ana idari sisteme doğrudan bağlı merkezler oluşturulmuştur. Refahiye ilçesinde bulunan Gökseki Kaleleri çevresine göre geniş yerleşim alanına sahip olup ikincil bir sur duvarıyla çevrili olması ve birçok mimari kalıntının bulunuşu bu sahayı idari merkez kategorisinde değerlendirilmektedir. Yine Refahiye yer alan Bektaş Kalesi çevresindeki yerleşim sahaları ve savunma yapısıyla sığınak özelliği gösteren idari bir merkez niteliğindedir. Çengerli Kalesi ve Kaya Basamakları ise mimari yapısı ve yerleşim izleri ile bölgesel idari merkez izleri taşımaktadır. Türkmen Kalesi de iâşe temini sağlayan ana idare merkezlerden birini oluşturmaktadır.

Merkez ilçede yer alan Kız Kalesi sarnıçları ve Erzincan Ovası'na hâkim konumuyla sahada idari bir merkez işlevi görmektedir. Yine Merkez ilçedeki bulunan Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları 45 basamaklı kaya merdiveni, Altıntepe'ye hâkim konumu ve geniş altyapısıyla idari bir merkez niteliğindedir. Kemah hattındaki Yücebelen Kalesi ise bünyesindeki su sarnıcı, kaya basamakları ve sivil yerleşim kalıntılarıyla sahayı idari merkez haline getirmiştir. Çayırılı ilçesindeki Mirzaoğlu Kalesi su altyapısı ve tünelleriyle merkezi bir konum kazanmıştır. Ozanlı Kalesi ise kullandığı su altyapısı ve kaya odaları ile bölgede belli bir çevre hâkimiyetine sahiptir.

Otlukbeli ilçesindeki Lazoğlu Kalesi sur duvarlarıyla çevrili olması ve çevresinde sivil yerleşime ait çok sayıda mezar ve iskelet kalıntısı ile idari merkez olma

özelliği göstermektedir. Kırmantepe Kalesi ise sur yapısı, su kaynakları ve tarım sahası ve güzergâh konumu idari merkez niteliğindedir.

Tercan ilçesindeki Şirinlikale'nin çok odalı mimari yapısı, kaya basamakları ve Urartu kaya mezarı ve saha hâkimiyetiyle bölgenin ana idari bir merkezlerinden biridir. Tuzla Kalesi kaya basamakları ve mimari yapısı ile idari merkez niteliği göstermektedir. Yollarüstü Kalesi ise mimari kalıntıları ve güzergâh üzerindeki konumu ile idari bir kontrol noktası niteliği taşımaktadır.

Üzümlü ilçesindeki Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı bünyesindeki su sarnıcı, sunak alanı, stratejik konumu ve kaya mezar yapısıyla ilçenin ana idari merkezlerindendir. Göller Kalesi ise çevresindeki tarım sahaları, sunak alanı ve mezar yapılarıyla birlikte değerlendirildiğinde sivil bir idari merkez sahası oluşturmaktadır.

Kalelerin askeri nitelikleri doğrultusunda gözetleme ve uç noktaların kontrollerini sağlamak için inşa edilen karakol ve gözetleme yapıları bulunmaktadır. Bu doğrultuda incelendiğinde 2067 m yüksek rakıma sahip Otlukbeli ilçesindeki Ağamçağam Kalesi Doğu Karadeniz hattı ile bölgesel haberleşmeyi sağlayan bir uç karakol görevi üstlenmiştir. Yine Otlukbeli'ndeki Kalecik Kalesi, Avcıçayırı-Doğanaslan alternatif geçidini gören bir gözetleme noktasıdır. Değirmen-tepe Kalesi ise tali yollar ile vadilerin kesişim noktalarının güvenliğini sağlayan bir diğer gözetleme sahasıdır.

Tercan ilçesindeki Yeşilyayla Gözetleme Kulesi de Yeşilyayla Kalesi ile doğrudan bağlantı kuran gözetleme sahasını oluşturmaktadır. Çayırılı ilçesindeki Balıklıköy Kalesi benzer şekilde gözetleme sahası olarak işlev görmüştür. Yine Çayırılı'daki Hasanbey Kalesi bölgesel haberleşme ağını destekleyen gözetleme merkezi niteliğindedir. Beyaztaş Kalesi ise sarp ve korunaklı yapısıyla yerel haberleşme ağını tamamlayan savunma noktasıdır. Bu merkezlerin yanı sıra yukarıda güzergâh ve vadi geçişleri kapsamında incelenen kalelerde birer gözetleme sahası niteliği taşımaktadır. Bunlar arasında Kemaliye'deki Toybelen I-II, Kayabaşı ve Bayrak-tepe Kalesi, Kemah'taki Kalecik Kalesi, Refahiye'deki Çatalçam Kalesi ile İliç'teki Bağlıca ve Kuruçay Kaleleri birer gözetleme ve haberleşme ağını oluşturan karakol yapıları niteliğindedir.

Kalelerin konumlandırılması bulundukları sahalara göre birbirini doğrudan ya da dolaylı olarak görebilen yapılar olarak konumlandırılmıştır. Bu kaleler arasında Merkez ilçedeki Kız Kalesi ile Karakaya Kalesi Erzincan Ovası üzerindeki yüksek konumlarıyla ovayı denetlerken birbirlerini karşılıklı olarak görmektedir. Aynı zamanda Karakaya Kalesi Altıntepe'yi kuş bakışı bir açıyla görebilmektedir. Fırat Nehri sahasında konumlanan merkezlerden Kemaliye ilçesinde yer alan Bayraktepe ile Kayabaşı kaleleri birbirlerinin görüş sahasında bulunmaktadırlar. Toybelen I ve Toybelen II Kaleleri de Fırat Nehri üzerinde sıralanmış olup birbirlerini doğrudan görmektedir. Karasu Nehri vadisi üzerinde yer alan merkezler arasında Tercan ilçesindeki Yeşilyayla Kalesi ve Yeşilyayla Gözetleme Kulesi birbirini görmektedir. Yine Tercan'daki Şirinlikale ve Tuzla Kalesi Tuzluçay vadisinde aynı sahayı görmektedirler. Çayırlı İlçesindeki Toprakkale Kalesi ve Mirzaoğlu Kalesi Çataksuyu Deresi güzergâhında doğrudan birbirini gören stratejik bir konuma sahiptir. Refahiye ilçesindeki Bektaş Kalesi yüksek topografik konumu ile Çengerli Vadisi (Kurtlu Tepe) hattında yer alan Çengerli Kalesi'ni kuş bakışı bir açıyla doğrudan görmektedir. Refahiye'deki Çatalçam Kalesi ile Pınaryolu Kalesi, Pınaryolu Deresi tarafından oluşturulan vadinin geçiş hattında kuzey ve güney yönlerde konumlanarak birbirlerini doğrudan görmektedir.

Kalelerin stratejik konumlarına bakıldığında pek çok merkezin Orta Demir Çağı'nda (Urartu Krallığı) inşa edildiği ve Klasik/Roma Dönemi'nde de stratejik önemini koruyarak yeniden işlev gördüğü ortaya çıkmaktadır. Bu merkezlerin başında Fırat koridorunu denetleyen Kemah ilçesindeki Kemah Kalesi gelmektedir. Merkez ilçedeki Altıntepe Kalesi ve Karakaya Kalesi Urartu Krallığı döneminde idari ve askeri merkez işlevinde kullanılmış, Roma döneminde de savunma ve kontrol sahası olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Tercan ilçesindeki Şirinlikale özellikle kaya mimarisiyle Urartu Krallığı döneminde idari bir merkez niteliğinde olup Roma Dönemi'nde de stratejik işlevini sürdürmüştür. Yine Tercan ilçesindeki Tuzla Kalesi, Urartu Krallığı döneminde kullanımının yanı sıra Roma Dönemi'nde Satala bağlantısı üzerinden önemli bir garnizon görevi görmüştür. Üzümlü ilçesindeki Üzümlü Kalesi ise tespit edilen kaya mezarı ve sunak alanı ile Urartu Krallığı döneminde idari ve dini niteliğiyle Roma döneminde bağcılık ve tarım alanlarıyla yerleşim görmeye devam etmiştir.

Urartu Krallığı ve Roma Dönemi'nde kullanım gören ana merkez kalelerinin yanı sıra Demir Çağı ve Orta Çağ'a uzanan süreçte güzergâh noktalarında, geçitlerde ve

tali hatlarda kullanıma devam edilen karakol ve gözetleme kaleleri bulunmaktadır. Kemah ilçesindeki Yücebelen Kalesi ve Sarıtaş Kalesi Demir Çağ ile Orta Çağ dönemlerinde vadi denetimi sağlayan stratejik kontrol noktalarındandır. Merkez ilçede Türkmen Kalesi de Demir Çağı ve Orta Çağ'da savunma ve iâşe işlevini sürdürmüştür. Refahiye ilçesinde Altköy Kalesi, Bektaş Kalesi, Gökseki savunma hattını güçlendiren Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerinde kullanım görmüş bir merkezdir. Yine Refahiye ilçesindeki Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı Urartu Krallığı ve Orta Çağ döneminde kullanım gören stratejik bir merkezdir. Otlukbeli ilçesindeki Değirmen-tepe Kalesi ise Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ, Yatak Kalesi ise Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde stratejik geçit denetimini sürdürmüştür. Çayır-lı ilçesindeki Beyaztaş-tepe Kalesi, Başköy Kalesi, Mirzaoğlu Kalesi de Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde kullanım gören merkezler arasındadır. Tercan ilçesindeki Ağbaba Kalesi, Yaylacık Kalesi ve Yolarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde güzergâh noktalarının denetimini sağlayan savunma sahası işlevini sürdürmüşlerdir. Yine Tercan ilçesindeki Yazıören Kalesi ise Erken Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde kavşak noktalarını denetleyen merkez olarak kullanılmıştır. Bu merkezlerden arasında Otlukbeli ilçesindeki Kırmantepe Kalesi ise Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerinde kullanım gören bir stratejik noktayı oluşturur.

3.4. Genel Değerlendirme

Çalışma sahasında incelenen höyükler coğrafi koşullara bağlı olarak topografik konumlarının yansıttığı yerleşim hiyerarşisinde sistematik bir iskân modeli oluşturmuştur. Bölgede yer alan sistem basamaklar halinde ele alındığında idari ve askeri denetimi sağlayan kale ve tahkimat yapıları en üste yerleştirilmektedir. Bu basamağın bir alt evresini nüfuz ve ana üretim sahalarını oluşturan ve bunları depolama sahalarıyla birleştiren höyükler izlemektedir. Bu basamağın altındaki bir diğer yapıyı ise kırsal üretim ağını ve bununla birlikte hammadde tedarikini sağlayan yerleşim yerleri görmektedir. Bu yerleşim sahaları aynı zamanda sığınak alanı olarak da kullanım görmüş yapıları da içermektedir. Erzincan genelinde incelenen 33 höyük alüvyol sahalarında tarımsal üretim yapılırken yüksek plato sahalarını ise hayvancılıkla değerlendirilmiştir. Bu merkezlerin yer aldığı transit geçit sahalarında denetim ve kontrol görevini yerleşim ve kale yapılarıyla bağlantı kurarak bir yerleşim yapılanması oluşturmaktadır.

Erzincan il geneli dikkate alınarak incelenen 33 höyük bütüncül bir sınıflandırmayla değerlendirilmiştir. Bu höyüklerin bulunduğu bölgede belirli bir sistem dâhilinde konumlandığı anlaşılmaktadır. Yerleşim seçimi su kaynaklarına yakınlık, tarımsal sahalara ulaşım, ova ve dağlık alanlar arasındaki konumları dikkate alındığı görülmüştür. Bununla birlikte idari sahalara erişim kolaylığı ve depolama sahası olarak kullanım gösterebilecek sahaların varlığı ile bu merkezlerin bir sistem içerisinde kurulmasında etkili olmuştur.

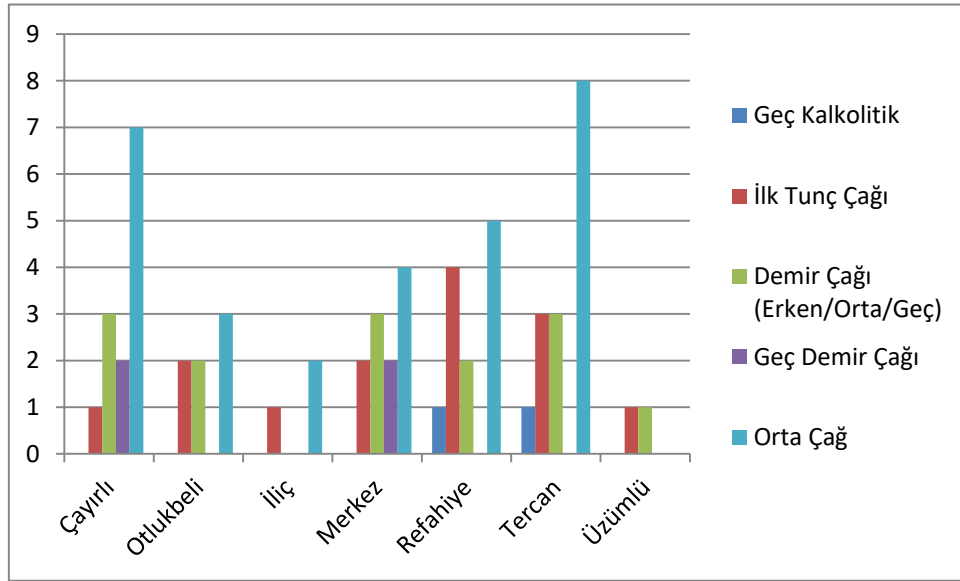
Höyüklerin ilçeler özelinde genel mekânsal dağılımları incelendiğinde Çayırılı ve Tercan ilçesinin diğer ilçelere oranla belirgin bir yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu ilçelerdeki iskân yoğunluğunun su kaynakları, ova tabanları ve verimli tarımsal sahalara dâhilinde belirginleştiği görülmektedir. Nitekim Karasu ve yan kolları tarih boyunca bölgede destek ve iâşe teminin başlıca etkenini oluşturmuştur. Otlukbeli, İliç ve Üzümlü ilçelerine baktığımızda bu ilçelerdeki merkezlerin dağlık sahalara ve dar vadi yapısına sahip alanlarda sınırlandığı anlaşılmaktadır. Bu durum ekonomik koşullar ile tarım sahalarının höyük dağılımını doğrudan ve doğal olarak sınırlandırdığını göstermektedir.

Höyüklerin yükselti değerleri incelendiğinde 1150 m -2107 m arasında geniş bir dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Erzincan genelindeki bu yerleşimlerin 1150 ile 1500 m yükseklik aralığında yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Bu yükselti aralığındaki yer alan merkezler su kaynaklarının bulunduğu verimli alüvyol arazileri ve ana ulaşım hatlarını içine alan sahalara oluşturmaktadır. 1500 m -1800 m yükseklik aralığında konumlanan merkezler yüksek vadi ve plato sahalarda yer almaktadır. Bu merkezler ekonomik sürecin sürdürüldüğü mevsimsel hayvancılık sahalarını oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu aralıktaki merkezler birer tampon görevi de görmektedir. Bu merkezler arasında Merkez ilçede Aktepe, Saztepe, Dereyurt, Elmağacı ve Kaleciktepe (Tandırılı) İliç'te Ortatepe, Üzümlü'de Küçük Höyük, Çayırılı'da Çataldaş, İshak, Aşağı Kartallı, Beykomu, Saygılı, Cennetpınarı, Yukarı Kartallı gelmektedir. Refahiye'de Toprakkale, Şaip, Tercan'da Çakmaklı, Yaylayolu Büyük Höyük, Kireçlitepe, Otlukbeli'nde ise Turnatepe yer almaktadır. 1800 m -2107 m aralığında en yüksek grupta yer alan merkezler bölgenin mevsimlik otlak ve yaylak olarak kullanılan sahalarda ve buralarda yer alan hatların görüş sahası üzerinde kurulmuştur. Böylelikle bu sahalardaki merkezlerin doğal güzergâhların kontrolünü ve güvenliğini sağlamak için

konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu merkezler arasında Tercan'da Dağçayırı, Tarlabası, Refahiye'de Ekecek, Doplaktepe yer almaktadır.

Mekansal dağılımların yayılımı zamansal süreklilik ile birlikte değerlendirildiğinde ilçelerin özellikle İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ döneminde yerleşim gördüğünü ve sürekliliğin kendi aralarında kimi zaman kesintili kimi zaman devam eden bir kullanım olduğu görülmektedir. Bölgedeki ilk yerleşim izleri topografya ve su kaynakları çerçevesinde elverişli sahalara uzanmaktadır. Geç kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na Karaz Kültürü'nün özellikleri dâhilinde tarımsal sahalarda çevresinde belirginleştiği görülmektedir. Bu yerleşim yapısı Demir Çağı'ndan itibaren bölgedeki siyasi güçleri oluşturan (Urartu, Pers, Hellen, Roma) müdahaleleriyle askeri ve lojistik bir boyut oluşturulmuştur.

Şekil 3. 161: Erzincan İli Höyüklerinin İlçelere ve Dönemlere Göre Dağılımı

Özellikle Orta Çağ döneminde yoğun şekilde yerleşim görülmesi bölgenin jeopolitik ve ekonomik gelişiminde bir devamlılık taşıdığını göstermektedir. Bu dağılımlara ilçeler bazında bakıldığında Merkez ilçede ve Otlukbeli ilçesinde yerleşimlerin Orta Çağ dönemi ile birlikte genel olarak İlk Tunç Çağı'ndan itibaren şekillendiği görülmektedir. Bu yerleşim katmanları merkezlerin topografik ve hidrolojik açıdan yerleşime en uygun sahalara olduğunu kanıtlamaktadır.

Özellikle Çayırılı, Merkez ve Tercan ilçelerinde yoğun şekilde Demir Çağı verilerinin görülmesi bölgenin siyasi ve askeri hatlar dâhilinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Urartu yerleşimlerinin güzergâh hatları üzerinden bir sistem oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca ova tabanları ve yüksek kesimlerde kurulan bu yerleşimler sonraki dönemler ve siyasi oluşumlar için hazır bir yapı niteliğinde yeniden konumlandırılmak üzere olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Çalışmamız açısından önemli olan nokta Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemi arasındaki yerleşimlerdir. Geç Demir Çağı döneminde Çayırılı (2) ve Merkez (2) ilçelerdeki oran birbirine eşit olarak gözükmektedir. Bu doğrultuda Orta Çağ merkezi yerleşimleri Erzincan genelinde görülmektedir. Özellikle Tercan (8) ve Çayırılı (7) ilçelerine bakıldığında bu yoğunluğun oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu ilçelerdeki yoğunluk oranı askeri ve ticari güzergâh noktalarının Orta Çağ'da Erzincan ve çevresinde doğrudan kullanıldığını göstermektedir. Orta Çağ'da güvenlik sahalarına olan ihtiyaç dâhilinde yüksek plato güzergâhlarının sağladığı avantaj ile bu sahalar yoğun şekilde iskân görmüştür diyebiliriz.

Erzincan höyüklerindeki iskân dönemlerinin sistemli bir aşama göstermektedir. Bölge, İlk Tunç Çağı'nda yerel tarım topluluklarının odağı iken, Demir Çağı ve Orta Çağ'da bölgesel ticaret, savunma ve iâşe ağlarının kilit bir transit koridoru haline gelmiştir. Bu durum il genelinde yaşanan sürekliliği göstermektedir. Ancak bu sürekli yapı zaman zaman yaşanan siyasi oluşumlar çerçevesinde kopukluklar yaşamıştır. Bu süre gelen zaman kesintili yapı içerisinde stratejik avantaj sağlayan sahalar yeniden iskân edilmiştir.

Höyüklerin su dağılımları ve ulaşım ağları incelendiğinde höyüklerin oldukça fazla oranda hemen hemen tümünün su kaynakları yakınında konumlandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra dağılımların tarımsal sahalarla birlikte doğal koridorlar, boğaz ve yol güzergâh denetimini sağlayan sahaların tercih edildiği de ortaya çıkmaktadır.

Karasu Nehri çevresinde yer alan ve bu nehir tarafından sulanan verimli ovalarda konumlanan birçok merkez bulunmaktadır. Bu doğrultuda bölgenin tarımsal sahasını ve nüfuz yoğunluğunu oluşturan merkezler arasında Merkez ilçede Saztepe Höyük ve Aktepe Höyük, İliç ilçesinde Ortatepe, Çayırılı ilçesinde İshak Höyük dikkat

çekmektedir. Verimli tarım ovaları ve su kaynakları ile bu merkezlerde devam eden bir iskân olduğu anlaşılmaktadır.

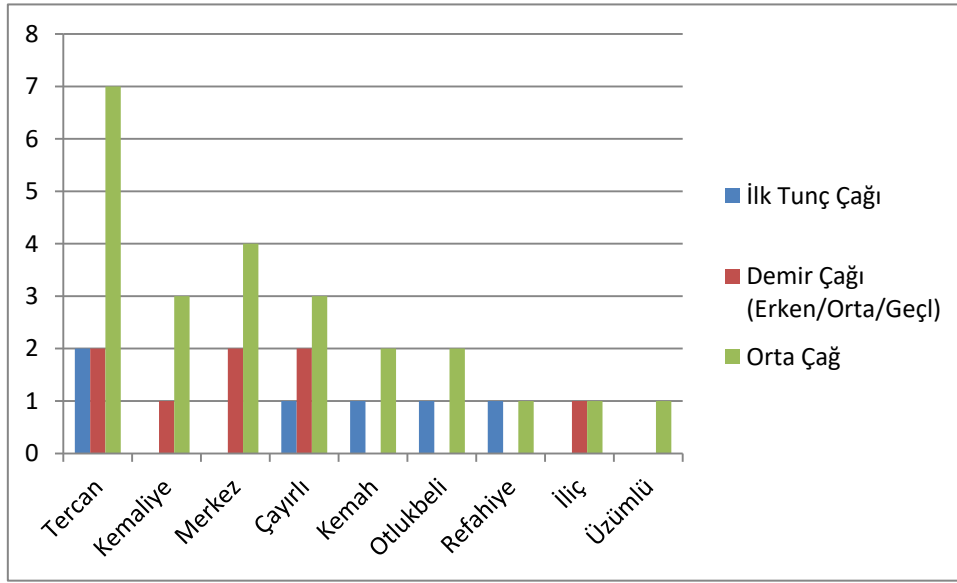
İlçelerden geçen akarsu kolları, dereler ve çayların birleştiği noktalarda konumlanan merkezlerde bulunmaktadır. Bu merkezler arasında Çayırılı ilçesinde İshak Höyük, Cennetpınarı Höyük, Beykomu Höyük, Çataldaş Höyük ve Aşağı Kartallı Höyük gelmektedir. Tercan ilçesinde Turgutlu Höyük, Merkez ilçesinde ise Elmaağacı Höyük, Kaleciktepe/Tandırılı Höyük merkezleri buralarda konumlanan stratejik hat merkezlerini oluşturmaktadır.

Vadi ve plato sahalarında su kaynakları olan sahalarda konumlanan höyüklerde stratejik öneme sahip sahalarda bulunmaktadır. Bunlar arasında Refahiye’de Küçük Höyük, Şaip Höyük ve Toprakkale Höyük, Tercan’da Çakmaklı ve Yaylayolu Büyük Höyük yer almaktadır. Bununla birlikte yüksek kesimlerde yer alan ve su kaynakları (dere/pınar) noktalarında bulunan merkezler arasında Otlukbeli’nde Ağamçağam ve Çayırılı’da Cennetpınarı höyükler yer almaktadır. Yüksek kesimlerde akarsu vadilerini ulaşım sahası niteliğinde işlevsellik kazandırarak kullanım görüldüğü sahalarda özellikle bu kesimlerde bulunmaktadır. Bunlar Doğu-Batı ve Kuzey-güney yönde uzanan geçitleri ve yol ağlarını kontrol etmektedir. Bununla birlikte bu sahalarda hayvancılık içinde kullanılan alanları oluşturmaktadırlar. Bu merkezler arasında Otlukbeli’nde Turnatepe Höyük ve Ağamçağam Höyük, Çayırılı’da Yukarı Kartallı Höyük yer almaktadır. Refahiye’de Şaip Höyük, Toprakkale Höyük ve Küçük Höyük, Tercan’da Çakmaklı Höyük, Yaylayolu Büyük Höyük ve Kireçlitepe Höyük, Merkez’de ise Dereyurt Höyük yer almaktadır. Nitekim Erzincan’da yer alan höyüklerin tarımsal sahalarda üretim faaliyetleri gösterdiği yüksek kesimlerde ise hayvancılık faaliyetleri ile güzergâhların denetimini sağlandığı bir sistem oluşturulmuştur. Bu höyüklerin yerleşim sistemiyle entegreli bir şekilde değerlendirecek olursak höyük, yerleşim ve kalelerin bağlantı hatlarını höyükler temelde olacak şekilde bir ağ oluşturulmaktadır.

Çalışma kapsamında 26 yerleşim yerinin topografik konumları, idari dağılımları, hidrolojik ilişkileri ve kronolojik süreci incelenmiştir. Bu yerleşim yerlerinin aynı zamanda Altıntepe merkezli bölgesel sistemindeki yeri dâhilinde tamamlayıcı bir unsur olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Yerleşimlerin mekânsal dağılımları incelendiğinde Tercan ilçesi %27’lik (7 yerleşim) oran ile en yüksek yoğunluğa sahiptir. Kemaliye ve

Merkez ilçeleri %15'erlik (4'er yerleşim) bir oran görülmüştür. Çayırılı'da %12'lik (3 yerleşim) bir oran bulunurken, Kemah, Otlukbeli ve Refahiye'de ise %8'erlik (2'şer yerleşim) bir oran ortaya çıkmıştır. İliç ve Üzümlü ise en az yerleşim sahası olarak %4'erlik (1'er yerleşim) bir dilim görülmüştür. Bu dağılımlar çerçevesinde yerleşim sahaları özellikle yüksek ova tabanları ve stratejik geçit güzergâhlarında konumlandığı açıkça anlaşılmaktadır.

Şekil 3. 162: Erzincan İli Yerleşim Yerlerinin İlçelere ve Dönemlere Göre Dağılımı

Yerleşim yerlerinin hiyerarşik ve işlevsel rolleri değerlendirildiğinde Erzincan Ovası'n'daki ana yerleşim merkezleri öncelikli olarak görülmektedir. Bu merkezler ana güzergâh hatlarının bulunduğu sahalarda ortaya çıkmaktadırlar. Özellikle Altıntepe ve Satala hattı üzerinde doğudan Bayburt/Tercan sahasına bağlanan yerleşim yerleri dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Haramidere, Kekliktepe ve Otlukbeli (Küçükotlukbeli) yerleşimleri yer almıştır. Bu merkezlerde Haramidere Yerleşmesi Karasu geçit hattında konumlanmıştır. Bir diğer yerleşim sahaları olan Kekliktepe maden sahası üzerindeki konumu ile Otlukbeli kuzey yönden güzergâh hattının güvenlik ağını oluşturmaktadır. Nitekim bu stratejik konumları ile merkezlerin bölgenin idari ve ekonomik sistemdeki yerleri ortaya çıkmaktadır.

Yerleşimlerin ana idari hatları ile kırsal üretim sahaları arasında bağlantı noktaları ikincil merkezler aracılığıyla yapılmaktadır. İkincil merkezler olacak şekilde değerlendirdiğimizde vadi hatları ve buralarda yer alan güzergâh noktaları öne

çıkılmaktadır. Bu doğrultuda Çat, Karasu (Ozantepe), Komünü ve Mecidiye I-II Yerleşim yerleri olduğu görülmektedir. Bu yerleşim sahaları ana idari merkezler ile kırsal yerleşim yerleri arasında bağlantı kurmaktadır. Özellikle Kemah Boğazı girişinde yer alan Karasu Yerleşmesi ile Esence Dağları geçidindeki Mecidiye I-II Yerleşmeleri stratejik bir noktada bulunmaktadır. Bu merkezler boğaz ve dağ geçitlerinin güvenliğini oluşturan ve kontrol altında tutan hem askeri hem idari merkez özelliği göstermiştir

Bölge ekonomisinde iâşe üretimi ve lojistik yönden merkeze destek sağlayan kırsal yerleşmeler bulunmaktadır. Bu yerleşimler arasında Ağdat Bağlar Mevkii, Bolutepe Düz Yerleşmesi, Çatalarmut, Dipler, Karacaören, Karşılar Mevkii, Oğulcuk (Ergan), Seyit ve Telliçayır yerleşimleri bulunmaktadır. Bunların bölgesel sistem içinde iâşe ve lojistik altyapıyı oluşturan sahalar olduğu görülmüştür. Ağdat Bağlar yerleşmesindeki bağıcılık faaliyetleri ve su altyapısı tarımsal üretimi karşılamaktadır. Karşılar Mevkii ise metalürjik varlığı sonucunda hammadde teminini oluşturmaktadır. Bolutepe ve Çatalarmut yerleşim sahaları ise olası bir kriz anından merkeze iâşe gönderimi sağlayabilecek depo sahalarına sahip olup destek merkezi niteliği göstermektedir.

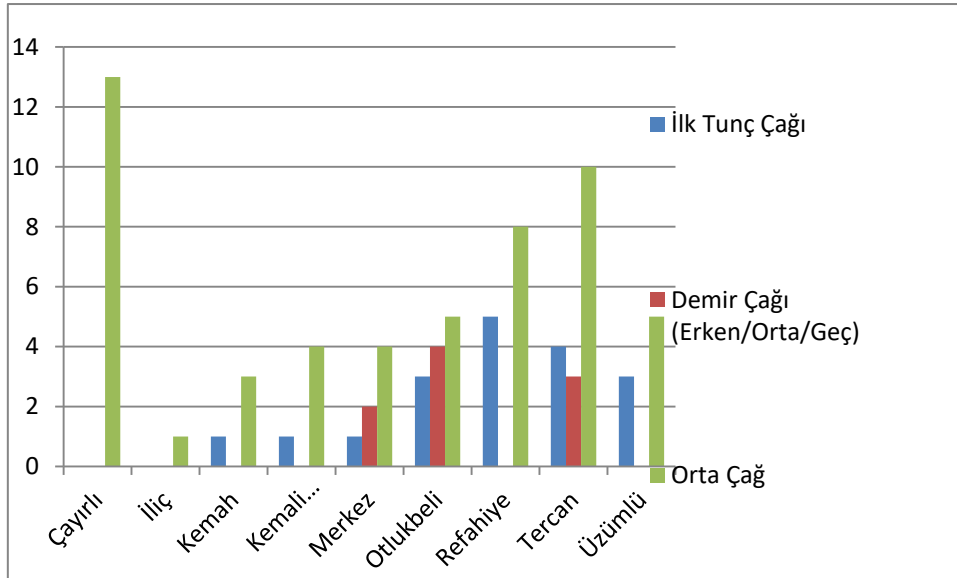
Savunma yerleşimlerine bakıldığında Çamlıca, Ilısu Mağara Yerleşmesi, Kalecik Yerleşmesi, Kemaliye Kalesi ve Yerleşmesi, Kırantepe Yerleşmesi, Ötekıran Yerleşmesi, Şamlı Dağ Yerleşmesi, Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi ve Yazıören Yerleşmesi olarak öne çıkmaktadır. Bu merkezler sarp topografya özellikleri, mimari ve doğal sur yapılarıyla desteklenmişlerdir. Coğrafi konumları itibarıyla bu merkezler Munzur Dağları ve Fırat hattını oluşturan geçiş güzergâhını denetlemektedirler. Böylelikle merkeze gelebilecek tehditlerin önlenmesine yardımcı olacak sığınak, gözetleme ve haber ağı işlevinde bulunmuşlardır.

Yerleşimlerin hidrolojik ilişkileri ve su kaynaklarına göre konumları incelendiğinde merkezlerin kaynaklara yakınlıklarının belirleyici unsur olduğu görülmektedir. Bu yerleşimler başta Karasu Irmağı'nın ana havzasında yer almaktadır. Bununla birlikte Ballı Çayı, Çamlıca Çayı, Ilısu Deresi ve yerel pınarların beslediği sahalarda etkili olmuştur. Burada kurulan yerleşimler arasında Haramidere, Çamlıca, Komünü, Yaylacık Kalealtı, Ilısu, Seyit, Telliçayır gelmektedir. Bu durum da hem tarımsal faaliyetler sürdürülmüş hem de su kaynaklarının güvenliğini sağlanmıştır.

Yerleşim yerleri kronolojik süreç ve dönemsel dağılımları bakımından incelendiğinde yerleşim sahalarında iki kategori oluşmaktadır. Coğrafi avantajlara sahip stratejik hatlarda konumlanan ve birden fazla dönemi içeren çok katmanlı sahalar bunlardan ilkinin oluşturmaktadır. Bu merkezler arasında Haramidere (İlk Tunç, Demir Çağları (Erken/Geç), Orta Çağ), Kalecik (Erken-Orta Demir Çağı, Orta Çağ), Yaylacık Kalealtı (İlk Tunç, Demir Çağı, Orta Çağ) ve Çatalarmut (Demir Çağı, Orta Çağ) yer almaktadır. Bu sahalar topografik konumları ve güzergâh hatalarındaki varlıkları ile özellikle İlk Tunç, Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerinden itibaren stratejik önemlerini koruyarak yeniden iskân geçirmişlerdir.

Yerleşim yerlerinin tek bir dönem özelliği gösteren sahalarda dönemsel olarak değişimleri ve kopuklukları göstermektedir. Bunlar arasında Mecidiye I-II, Ağdat Bağlar, Bolutepe, Dipler, Karacaören, Oğulcuk, Seyit, Ilısu Mağara ve Kırantepe gibi alanlarda tespit edilen buluntular Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir. Nitekim oluşan bu düzen Orta Çağı'nın siyasi ve askeri ortamında gerekli görülen bir güvenlik ve yaşamsal ağı ortaya koymuştur. Bu durum da dağlık geçitlerin kontrol noktalarının merkezlerin bulundukları yüksek konumları ve korunaklı kaya sığınakları doğrultusunda şekillendiği görülmüştür. Böylelikle tarımsal ve özellikle yaylacılık faaliyetleri güven altına alınarak savunma ve üretim stratejisi korunmuş oldu.

Şekil 3. 163: Erzincan İli Kalelerin İlçelere ve Dönemlere Göre Dağılımı

Çalışma kapsamında 58 kalenin coğrafi ve topografik konumları, askeri ve idari işlevleri değerlendirilerek güzergâh hatları ile birlikte kronolojik dönem bakımından incelenmektedir. Bu verilere göre kalelerde Orta Çağ'ın yoğun olarak toplandığı görülmektedir. İlk Tunç Çağına ait izler 18 kalede görülürken Demir Çağına ait izler sınırlı kalmaktadır. Buna göre Refahiye, Otlukbeli ve Tercan ilçelerinin erken dönemlerden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Orta Çağ dönemine bakıldığında yoğunluğun Tercan (10) ve Refahiye (8) ilçelerine dağılmasıyla birlikte özellikle Çayırılı ilçesinde toplandığı ortaya çıkmaktadır. Bu kaleler vasıtasıyla stratejik boğaz geçişleri ve nehir hatları merkezlerin sistemdeki denetim aracılığıyla bölgesel sistemde bütüncül bir güvenlik ağı ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda stratejik noktalarda bulunan ve güzergâh hatlarının güvenliğini sağlayan kaleler yer almaktadır. Bunlar arasında Refahiye Altköy Kalesi Köroğlu Geçidi'ni denetlerken Otlukbeli'ndeki Kalecik Kalesi ise Avcıçayırı-Doğanaslan alternatif geçidini kontrol etmektedir. Merkez ilçede yer alan Binkoç Kalesi Sansa ve Kemah Boğazı geçiş sahasını üzerinde güvenliği sağlarken Kemah'taki Kalecik Kalesi Akbudak Çayı boğaz hattını tutmaktadır. Bununla birlikte Yücebelen Kalesi ise Kemah-Ovacık boğaz hattını doğrudan denetlemektedir.

Kalelerin konumlarına bakıldığında ise bu merkezlerin ana güzergâhlar ve kavşak hattı üzerinde yer aldığını görülmektedir. Bu kaleler bölgeler arası ticaret ve askeri harekâtlar üzerinde oluşturulmuş sahalardan meydana gelmektedir. Bu güzergâh noktalarındaki merkezlere bakıldığında Erzincan-İç Anadolu bağlantısının Merkez Kız Kalesi tarafından denetlendiği görülmüştür. Erzincan-Sivas hattına bakıldığında Refahiye Aksu Kalesi bu kavşağı kontrol etmektedir. Erzincan-Sivas-Tokat kavşağını Kurtbaşı Kalesi denetlerken Erzurum-Erzincan güzergâhındaki Kötür Köprüsü geçişini Çayırılı'da yer alan Kötür Kalesi kontrol etmektedir. Güzergâhları yan kolları ve Erzincan çevre iller arasındaki bağlantı noktaları da yine kaleler aracılığıyla kontrol altında tutulduğu görülmektedir. Bayburt/Demirözü hattını Otlukbeli'nde bulunan Lazoğlu Kalesi denetlerken Otlukbeli-Tercan hattının kontrolü Kırmantepe Kalesi tarafından sağlanmaktadır. Aşkale-Tercan-Otlukbeli-Bayburt güzergâhına bakıldığında Tercan'da bulunan Yazıören Kalesi tarafından denetlendiği görülmektedir. Bununla birlikte Tercan-Erzurum-Çat kavşağında ise Çayırılı'daki Başbudak Kalesi tarafından kontrol edildiği anlaşılmaktadır.

Nehirler aracılığıyla şekillenen yerleşim sahalarında vadilerin ve su koridorlarının takip edildiği hatlar ortaya çıkmaktadır. Bu hatlar çevresinde kurulan merkezlerden bazıları Karasu Nehir sistemine entegreolan Tercan'daki Yeşilyayla Kalesi/Gözetleme Kulesi'dir. Yine Karasu ile Tuzluca/Şıhköy Deresi geçidi Şirinlikle tarafından denetlenmektedir. Çaltı Suyu, Karasu ve Kuruçay vadileri tarafından şekillenen merkezleri Refahiye'de yer alan Çengerli, Çatalçam ve Pınaryolu kaleleri oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra Çayırılı'daki Toprakkale ve Mirzaoğlu kaleleri ile İliç'teki Bağlıca Kalesi vadi kontrollerinin sağlandığı noktaları oluşturmaktadır.

Kalelerin yerleşim sisteminde idari roller üstlenen merkezler olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Yerleşim sahalarının oldukça geniş alanlara yayılmaları su altyapıları, dini alanlar ile yönetim ve iâşe merkezleriyle bu yapıları çok yönlü birer merkez olarak öne çıkarmaktadır. Bu doğrultuda Refahiye'de Gökseki Kalesi, Bektaş Kalesi, Çengerli Kalesi ve Türkmen Kalesi, Merkez ilçede Kız Kalesi ve Karakaya Kalesi (Altıntepe ilişkisine) Kemah'ta Yücebelen Kalesi yer almaktadır. Çayırılı'da Mirzaoğlu Kalesi ve Ozanlı Kalesi, Otlukbeli'de Lazoğlu Kalesi ve Kırmantepe Kalesi gelmektedir. Tercan'da Şirinlikale, Tuzla Kalesi ve Yollarüstü Kalesi, Üzümlü'de ise Üzümlü Kalesi ve tarımsal altyapısıyla Göller Kalesi bölgesel idari merkez niteliğindedir.

Bölgesel haberleşme ağında kalelerin özellikle topografik ve coğrafi konumları ile beraber karakol nitelikleri ortaya çıkmaktadır. Yüksek rakımlı sahalarda konumlandırılan bu merkezler en yüksek rakımla Ağaçağam Kalesi Doğu Karadeniz hattının uç noktasında haberleşme ağı olarak yer almıştır. Yine Kalecik Kalesi ve Değirmentepe Kalesi Otlukbeli'ndeki diğer gözetleme sahalarını oluşturmaktadır. Bu gözetleme sahalarından özellikle Tercan'da yer alan Yeşilyayla Gözetleme Kulesi işlev bakımında birebir aynı amaç için yapılmıştır. Boğaz ve vadi hatları Kemaliye, Kemah, Refahiye ve İliç'te yer alan Toybelen I-II, Kayabaşı, Bayraktepe, Kemah Kalecik, Çatalçam, Bağlıca, Kuruçay Kaleleri tarafından denetlenmektedir. Karakol ve gözetleme sisteminin temelini Çayırılı'daki Balıklıköy Kalesi, Hasanbey Kalesi ve Beyaztaş Kalesi oluşturmaktadır.

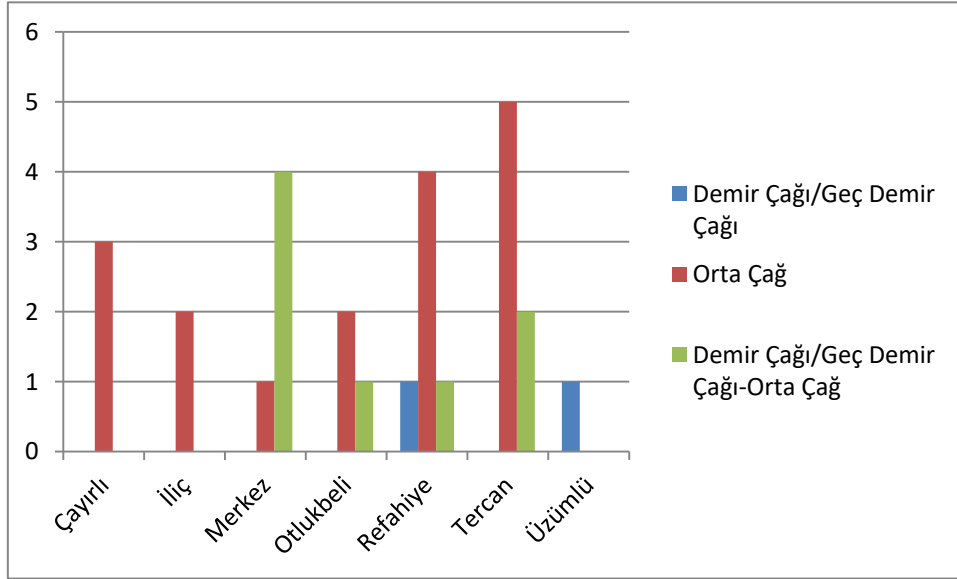
Kalelerin birbiri sahalarını doğrudan ya da dolaylı şekilde etkileyecek bir düzende inşa edilmesi bölgedeki savunma sistemin bilinçli bir şekilde kurulduğunu

göstermektedir. Bu doğrultuda ova sahasında ulunan Merkez ilçedeki Kız Kalesi ile Karakaya Kalesi birbiri sahasını görmektedir. Fırat Nehri üzerinde Toybelen I ve Toybelen II kaleleri birbirini doğrudan takip eder. Karasu/Tuzluçay güzergâhında yer alan kalelerden Tercan'daki Yeşilyayla Kalesi, Yeşilyayla Gözetleme Kulesi, Şirinlikale ile Tuzla Kalesi aynı görüş sahasına sahiptirler. Çayırılı'da bulunan Toprakkale ve Mirzaoğlu kaleleri Çataksuyu Deresi kavşağında birbiri sahalarını görmektedirler. Yüksek topografik konuma sahip olan Refahiye Bektaş Kalesi Kurtlu Tepe Vadisi'ndeki Çengerli Kalesi'ni kuşbakışı açısıyla görmektedir. Vadi geçiş güzergâhlarının kuzey-güney uç bölümlerinde yer alan Çatalçam Kalesi ile Pınaryolu Kalesi ise doğrudan birbirini görecektir şekilde konumlanmıştır.

Erzincan bölgesinde yer alan ana merkezlerin temeli Orta Demir Çağı'na uzanmaktadır. Bu ana merkezler Roma döneminde garnizon idari ya da askeri saha olarak yeniden iskan edilmiştir. Bu doğrultuda Altın-tepe Kalesi, Kemah Kalesi, Karakaya Kalesi, Şirinlikale (kaya mimarileriyle), Tuzla Kalesi (Satala lejyon bağlantısıyla) ve Üzümlü Kalesi (idari/dini yapısıyla) yer almaktadır. Bu çerçeve il genelinde Urartu Krallığından Roma'ya uzanan ve devamlılık ağı içinde bulunan başlıca ana merkezleri oluşturmaktadır.

Kalelerin dönemsel dağılımlarında bakıldığında Demir Çağlarında (Erken/Orta/Geç) kurulan/kullanım gören merkezler bulunmaktadır. Bu merkezler karakol ve geçitler aracılığıyla Orta Çağın değişen siyasi oluşumlarında stratejik değerini koruyarak devamlılığını sağlamıştır. Bu doğrultuda Erken-Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerinin görüldüğü kaleler arasında Kemah'ta Yücebelen Kalesi ve Sarıtaş Kalesi, Merkez'de Türkmen Kalesi bulunmaktadır. Refahiye'de Altköy Kalesi, Bektaş Kalesi, Gökseki Kalesi ve Çengerli Kalesi, Otlukbeli'de ise Değirmen-tepe Kalesi gelmektedir. Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerinde Yatak Kalesi ve Kırmantepe Kalesi bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Tercan'da Ağbaba Kalesi, Yaylacık Kalesi, Yollarüstü Kalesi ve kavşak kontrolü sağlayan Yazıören Kalesi uzun süreli askeri sürekliliğin somut örnekleri arasındadır.

Şekil 3. 164: Erzincan İli Kalelerinin İlçelere Göre Demir Çağı ve Orta Çağ Dönemlerinin Dağılımı

Çalışma sahasındaki 33 höyük, 26 yerleşme yeri ve 58 kale merkezi bulunmaktadır. Bu merkezler Altıntepe Kalesi odaklı olarak hiyerarşik bir düzene dayanmaktadır. Erzincan'ın iskân modeli bir sistem halinde ele alındığında Erzincan Ovası'nın merkezinde yer alan ana idari, üretim ve depolama sahası olarak Altıntepe Karasu hattının merkezini oluşturmaktadır. Bu hat ile merkezin hammadde akışı ve stratejik güzergâhları doğrudan kontrol altında tutulmakta ve denetlenmektedir. Altıntepe çevresinde ova tabanında yer alan merkezler arasında Aktepe Höyük, Saztepe Höyük, Dereyurt Höyük, Elmağacı Höyük ve Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük gelmektedir. Bu merkezler ova sahalarında konumlanarak tarımsal üretimin ana iâşe görevini ve depolama sahalarını oluşturmuşlardır. Bu sahanın üretim hattını bağıcılık ve su altyapısına bağlı olarak kullanılan Ağdat Bağlar Mevkii desteklenmektedir. Metalürjik üretimi sağlayan Karşılar Mevkii bu sistemin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Kırsal iâşe ağları ise Dipler Yerleşmesi, Karacaören Yerleşmesi, Seyit Yerleşmesi ve Oğulcuk (Ergan) Yerleşmesi tarafından beslenmektedir. Altıntepe merkezine doğrudan bağlı olan ve Karakaya Kalesi, Kaleciktepe Kalesi ve Merkez Kız Kalesi denetim görevi ile ova sahasında yer alan depolama alanlarının güvenliğini sağlamaktadır. Sansa ve Kemah Boğazlarının denetimini sağlayarak ova geçitlerini Binkoç Kalesi, Kurtbaşı Kalesi kontrol altına alırken ikincil idari sahasını Karasu (Ozantepe) Yerleşmesi oluşturmaktadır.

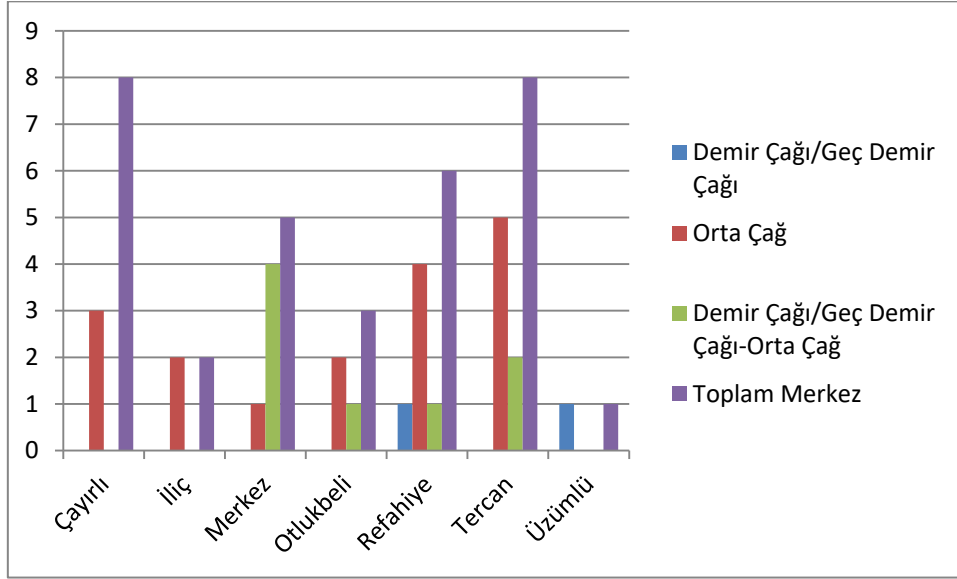
Merkezde yer alan Altıntepe'nin Doğu Anadolu ile İran güzergâhı denetimini Tercan-Erzurum ve Satala üzerinden kurulmaktadır. Vadi sahasında güzergâh hattına uzanan höyüklerden kervan, garnizon ve iaşe desteği sağlanmaktadır. Bu merkezler arasında Çakmaklı Höyük, Yaylayolu Büyük Höyük, Kireçlitepe Höyük ve Turgutlu Höyük gelmektedir. Bu koridorun lojistik desteğini ve güvenliğini Haramidere Yerleşmesi, Kekliktepe Yerleşmesi, Telliçayır Yerleşmesi, Komünü Yerleşmesi ve Mecidiye I-II Yerleşmeleri oluşturmaktadır. Yüksek rakımlı sahada yer alan ve merkeze erkenden uyarı ve haber Dağçayırı Höyüğü ve Tarlabası Höyüğü tarafından gönderilmektedir. Savunma sisteminin Altıntepe'ye entegre edildiği bu sahada Pekerîç Kalesi, Şirinlikale, Yollarüstü Kalesi, Yazıören Kalesi, Yazıören Yerleşmesi, Ağbaba Kalesi, Yaylacık Kalesi ve Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi ileri karakol görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Tuzla Kalesi yine Satala hattının bağlantısını oluşturmaktadır. Ayrıca Yeşilyayla Kalesi, Yeşilyayla Gözetleme Kulesi ve Kırmantepe Kalesi Altıntepe ile devamlı bir iletişim sahası oluşturmaktadır.

Merkezin çevre bölgelerle temasını sağlayan geçitler üzerinden şekillendiği açıkça ortadadır. Bu durum da merkezler Çayırılı ve Otlukbeli hatlarından Karadeniz'e uzanan güzergâh üzerinde şekillenmiştir. Böylelikle Altıntepe'nin kuzey güzergâh denetimini sağlamak için Demirözü/Bayburt geçitleri kontrol altına alınmıştır. Bu doğrultuda bakıldığında güzergâh hattındaki iaşe desteği İshak Höyük, Cennetpınarı Höyük, Beykomu Höyük, Çataldaş Höyük, Aşağı Kartallı Höyük ve Saygılı Höyük tarafından karşılandığı ortaya çıkmaktadır. Bu bölgeden merkeze ulaşan ağların ilk andaki denetimi Balıklıköy Yerleşimi, Hasanbey Yerleşimi, Beyaztaş Yerleşimi ve Otlukbeli (Küçükotlukbeli) Yerleşimi tarafından oluşturulan tampon göreviyle desteklenmektedir. Bu sahada Altıntepe'nin yardımcı ana idari sahalarından olan Otlukbeli Kalesi sahanın en üst kademesinde yer alarak denetimi sağlamaktadır. Otlukbeli'nin tarımsal sahasını ise Göller Kalesi, Çayırılı Kalesi, Lazoğlu Kalesi, Değirmentepe Kalesi, Toprakkale (Çayırılı), Mirzaoğlu Kalesi, Ozanlı Kalesi ve Ağamçağam Kalesi oluşturmaktadır. Geçitlerin yer aldığı Avcıçayırı güzergâhı Kalecik Kalesi (Otlukbeli) ve Kalecik Yerleşmesi tarafından yapılırken Kötür Köprü geçişi Kötür Kalesi aracılığıyla denetlenmektedir. Tercan-Erzurum-Çat kavşağının denetimi ise Başbudak Kalesi vasıtasıyla yapılmaktadır.

Erzincan merkezden uzanan ve Fırat hattından ilerleyen savunma hattı stratejik öneme sahiptir. Bu hat üzerinden İç Anadolu ve Doğu Akdeniz arasında bağlantı sağlanmaktadır. Refahiye ilçesinde yer alan ve batı koridorun geçişini sağlayan Köroğlu geçidi bulunmaktadır. Bu hat vadi sahasından Toprakkale Höyüğü, Şaip Höyüğü ve Küçük Höyük (Refahiye) ile kontrol altında tutulmaktadır. Aynı zamanda bu merkezler üretim sahaları ile ön plana çıkmaktadırlar. Buradaki hattın lojistik desteği Çat Yerleşmesi tarafından sağlanmaktadır. Bölgede yüksek plato sahalarında Ekecek Höyüğü ve Doplakepe Höyüğü yer almaktadır. Buradaki merkezlerden Bektaş Kalesi, Altköy Kalesi, Gökseki Kalesi, Çengerli Kalesi, Türkmen Kalesi, Aksu Kalesi, Çatalçam Kalesi ve Pınaryolu Kalesi ile bir bütünlük halinde işlevlendirildiği görülmektedir. Bu bütünlük ile Doğu Anadolu hattından İran güzergâhının denetimi sağlanmaktadır. Bununla birlikte Köroğlu Geçidi de kontrol altında tutulmaktadır.

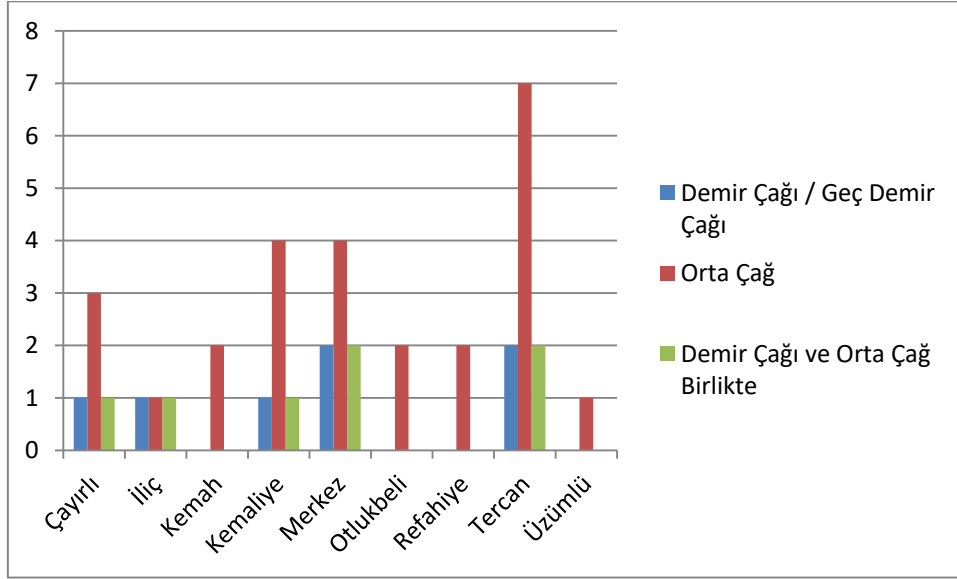
İliç, Üzümlü ve Kemah hattını bir arada ele aldığımızda oluşan güneybatı güzergâh sahasının denetimi de öncelikli alanlar arasındadır. Bu bölge Altın-tepe merkezli sistemde erkenden müdahale edilebilecek bir saha oluşturmaktadır. Buradaki sistematiğe baktığımızda savunma sahalarının dar kanyon hatlarından ileri geldiği görülmektedir. Bu alanda Ortatepe (İliç) Höyük ve Küçük Höyük (Üzümlü) yer almaktadır. Bu koridorda lojistik ve iâşe desteği Bolutepe Yerleşmesi ve Çatalarmut Yerleşmesi tarafından sağlanmaktadır. Bu bölgedeki Kemah Kalesi ikincil ana merkez özelliği gösterirken Üzümlü kalesi ise idari ve dini bir nitelikle sistemde yer almaktadır. Kemah'tan Ovacık'a uzanan güzergâh Yücebelen Kalesi tarafından denetlenirken Akbudak Çayı'nın kontrolü Kemah Kalecik Kalesi aracılığıyla yapılmaktadır. Bunun yanı sıra vadilerde yer alan geçiş noktalarının denetimi Sarıtaş Kalesi, Bağlıca Kalesi ve Kuruçay Kalesi ile sağlanmaktadır. Fırat Nehir güzergâhında bulunan ve sığınak sahalarında mevcut olduğu alanları Toybelen I Kalesi, Toybelen II Kalesi, Kayabaşı Kalesi, Bayraktepe Kalesi, Kemaliye Kalesi ve Gözetleme Kulesi oluşturmaktadır. Yerleşmelerden ise Ilısu Mağara Yerleşmesi, Çamlıca Yerleşmesi, Kırantepe Yerleşmesi, Ötekıran Yerleşmesi ve Şamlı Dağ Yerleşmesi ön plana çıkmaktadır. Böylelikle Altın-tepe merkezli bir sistemde güneybatı noktası kontrol altına alınmış olmaktadır.

Şekil 3. 165: Erzincan İli İlçe Höyüklerinin Demir Çağı ve Orta Çağ ve Dönemleri
Göre Dağılımı

Çalışma bölgemiz de yer alan höyük, yerleşim ve kalelerin Orta Çağ dönemine tarihlendirilen merkezi yapıları da büyük bir çoğunluk oluşturduğu görülmektedir. Bu merkezler coğrafi ve mekansal dağılımları ile işlevsellikleri bakımından bölge coğrafyasında önemli değişikliklerin yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda höyüklerin oluşturduğu ağlara bakıldığında Çayırlı ilçesinde Aşağı Kartallı Höyük ve Yukarı Kartallı Höyük, İliç ilçesinde Ortatepe Höyük, Merkez ilçede Dereyurt Höyük görülmektedir. Bu dönem özellikle Tercan havzasında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu sahada yer alan Çakmaklı Höyük, Dağçayırı Höyük, Kireçlitepe Höyük, Tarlabası Höyük, Turgutlu Höyük ve Yaylayolu Küçük Höyük merkezleri dikkat çekmektedir. Refahiye ilçesinde yerleşimlerin savunma ve tarım sahasında stratejik noktalara konumlandığı görülmektedir. Bu noktada Küçük Höyük, Ortagöze Höyük, Şaip Höyük, Toprakkale Höyük ön plana çıkmaktadır.

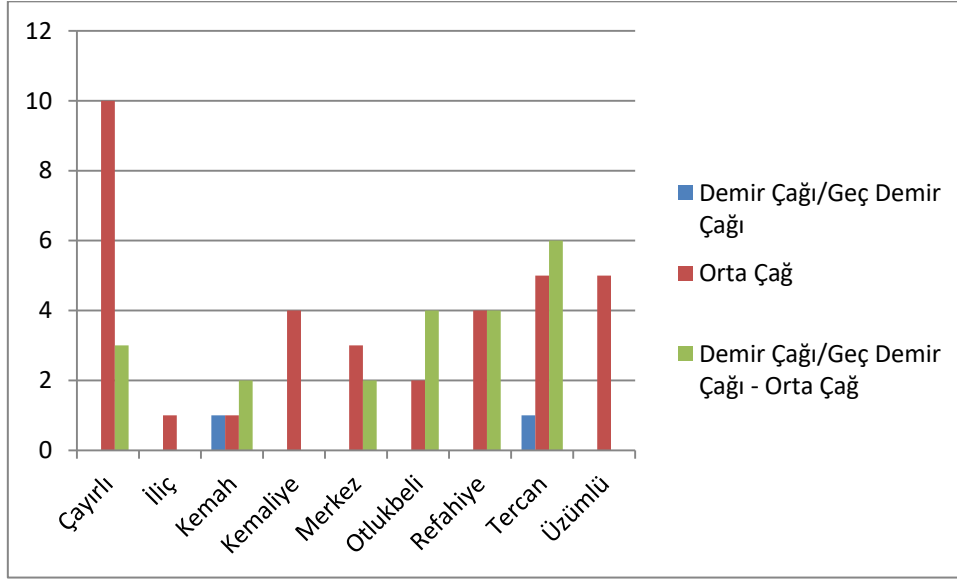
Şekil 3. 166: Erzincan İli İlçe Yerleşim Yerlerinin Demir Çağı/Geç Demir Çağı ve Orta Çağ Dönemlerine Göre Dağılımı

Yerleşim sahalarına bakıldığında yoğunluğun belirli bir alanda toplandığı görülmektedir. Grafik verilerine göre Orta Çağ verilerinin Tercan (7) ilçesinde en yüksek yoğunluğa ulaştığı ortaya çıkmaktadır. Merkez (4) ve Kemaliye (4) ilçeleri aynı orantısal dağılımla şekillenmiştir. Çayırlı (3) ilçesinde Orta Çağ yerleşmeleri izlenirken bu veriler Kemah (2), Otlukbeli (2) ve Refahiye (2) ilçeleri ile İliç (1) ve Üzümlü ilçelerinde (1) giderek azaldığı görülmüştür.

Demir Çağı/Geç Demir Çağı ile bu dönemlerin Orta Çağ ile birlikte görüldüğü sahalar incelendiğinde sınırlı bir dağılım görülmektedir. Bu doğrultuda Merkez ve Tercan ilçelerinde 4 merkezin varlığı görülmektedir. Çayırlı, Kemaliye ve Kemah ilçelerinde 1'er merkez yer almıştır. Kemah, Otlukbeli, Refahiye ve Üzümlü ilçelerinde baktığımızda burada Demir çağı ve Orta Çağ merkezlerinin bir arada bulunmadığı ya da çok düşük düzeylerde kaldığı görülmektedir.

Şekil 3. 167: Erzincan İli İlçe Kalelerinin Demir Çağı/Geç Demir Çağı ve Orta Çağ Dönemlerine Göre Dağılımı

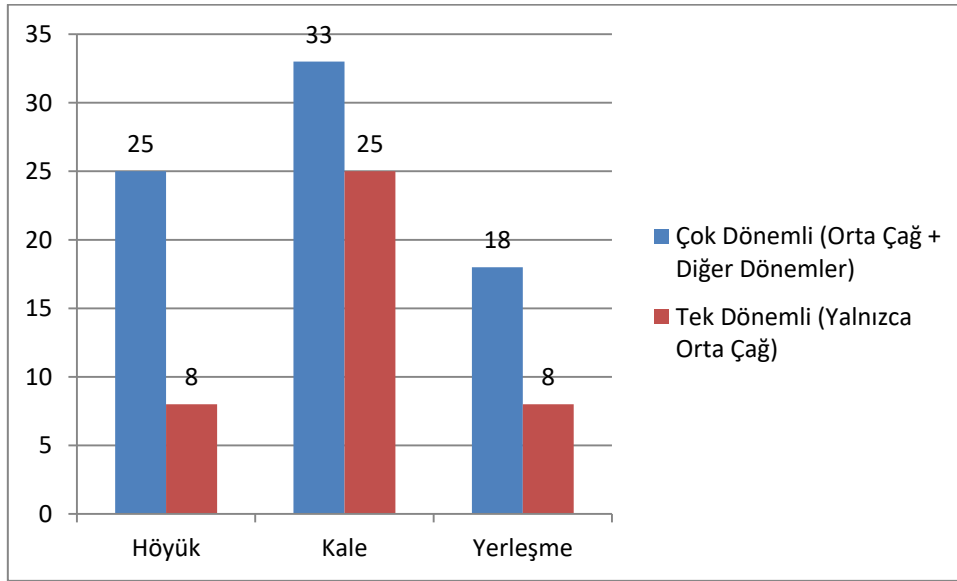

Çalışma sahasındaki kalelere baktığımızda savunma sistemi dâhilinde kurulan merkezler olarak Orta Çağ'ın denetim alanlarını oluşturulduğu görülmektedir. Bu sahanın özellikle Çayırlı ilçesinde oldukça yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Bu merkezlerden Orta Çağ verisini Balıklıköy Kalesi, Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik Kalesi), Hasanbey Kalesi, Kalecik Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Kurt Kalesi, Ortaçat Kalesi, Ozanlı Kalesi, Toprakkale ve Turnaçayırı Kalesi yansıtmaktadır. Üzümlü (5) ve Tercan (5) ilçelerinde orantısız bir dağılım görülmektedir. Tercan'da Köroğlu Kalesi, Köroğlu-Beskaya Kalesi, Yeşilyayla Kalesi, Yeşilyayla Gözetleme Kulesi yer almaktadır. Üzümlü ilçesinde Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı, Göller Kalesi, Gavur Kalesi, Seyit Kalesi I, Seyit Kalesi II görülmektedir. Refahiye ve Kemaliye aynı orana sahiptirler. Kemaliye ilçesinde Bayraktepe Kalesi, Kayabaşı Kalesi, Toybelen Kalesi ve Toybelen II Kalesi gelmektedir. Refahiye'de Çatalçam Kalesi gelmektedir. Diğer ilçelere baktığımızda İliç'te Bağlıca Kalesi, Kemah'ta Kalecik Kalesi (Akbudak Köyü) ve Kemaliye'de Bayraktepe (Yuva) Kalesi ile Kayabaşı (Apçağa) Kalesi Orta Çağ dönemini şekillendiren sahalar arasına girmektedir.

Orta Çağ döneminde ortaya çıkan bu verilere baktığımızda Erzincan il genelinde değişen altyapılar ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Urartu döneminde kullanılan güzergâh hatlarının ve vadi geçişlerinin kaydı olduğu görülmektedir. Orta Çağ'ın siyasi çatışma içinde olduğu dönemde güvenlik arayışı ortaya çıkmaktadır. Erzincan ilindeki

yerleşim sahalarına bu düzeyden bakıldığında Çayırılı, Kemah ve Tercan'da bulunan geçit ve kırsal sahaların denetlendiği bir sistem açığa çıkmaktadır. Yeni sahaların iskâna açılması tarımsal sahaların ve yerleşim alanlarının genişlemesini sağlamıştır. Bu durum merkezlerin yanı sıra üretim odaklı sahaların çoğalmasına ve merkezi sistemde etkili bir yapı oluşturmasını sağlamıştır.

Şekil 3. 168: Erzincan İli İlçelerinin Höyük, Kale, Yerleşim Yerlerinin Çok Dönemli (Orta Çağ/Diğer Dönemler) ve Tek Dönemli (Yalnızca Orta Çağ) Dönemlerine Göre Dağılımı

Çalışma alanındaki 117 arkeolojik merkez içinde yer alan höyük, kale ve yerleşim yerlerinin Orta Çağ (Diğer Dönemlerle) ve Orta Çağ (Sadece Orta Çağ) ile birlikte diğer dönemleri incelendiğinde iskân ağının bir tablosu ortaya çıkmaktadır. Bu tablodan hareketle değerlendirilen merkezlerin %65'nde Orta Çağ verisi görülürken diğer dönemlere ait verilerinde ağırlıklı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Merkezlerin %34'lük dilimini oluşturan ve Orta Çağ döneminde 41 merkezin tek dönemli iskân gören yeni merkezler olarak belirginleşmektedir. Merkezleri yerleşim türlerine göre değerlendirdiğimizde höyüklerin %76'sı ile yerleşim yerlerinin %69'u içinde birçok dönemi barındıran bir yapı sergilemektedir. Höyüklerdeki 25 saha ile yerleşim yerlerindeki 18 sahanın varlığı ova ve vadi alanlarının hemen hemen her dönem kullanımda olduğunu ortaya koymaktadır. Höyüklerin %75'lik dilimiyle büyük çoğunluğunu oluşturan alanların eski yerleşim sahaları üzerinde terk edilmeyerek aynı

merkezlerin tekrardan kullanıldığı görülmüştür. Bu durum lojistik sahanın ve tarımsal sahaların merkezi yerleşme alanı olarak kullanıma devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 3. 3: Erzincan İli İlçelerinin Höyük, Kale ve Yerleşim Yerlerinin Çok Dönemli (Orta Çağ/Diğer Dönemler) ve Tek Dönemli (Yalnızca Orta Çağ) Yüzdelik Dağılımı

Dönem Yapısı	Höyük	Kale	Yerleşme	Toplam
Çok Dönemli (<i>Orta Çağ + Diğer Dönemler</i>)	25 (%76)	33 (%57)	18 (%69)	76 (%65)
Tek Dönemli (<i>Yalnızca Orta Çağ</i>)	8 (%24)	25 (%43)	8 (%31)	41 (%34)
Toplam	33(%100)	58 (%100)	26 (%100)	117 (%100)

Kalelerdeki yakın oransal dağılım il genelinde bir devamlılık sağlamaktadır. Güvenlik ağını oluşturan yeni kale sahaları oluşturulmuştur. Ancak eski kale merkezlerinin çoğunluğunun tekrardan kale ve savunma ağlarına entegre edildiği görülmüştür. Yerleşim sahalarına bakıldığında yeni yerleşim sahaları oluşturulmuş ancak eski yerleşim sahalarının kullanımına devam edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda Kale yapılarındaki % 42'lik oran ise güvenlik ihtiyacının yeni merkezlerle desteklendiğini açıkça ortaya koyar. Bu veriler dâhilinde Erzincan il genelinde bakıldığında İlk Çağ ve özellikle Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a geçişte mekansal hafızanın devam ettirildiği görülmüştür.

Yerleşim yerlerinin su kaynaklarına yakınlığı bakımından incelenen merkezlerin ova ve tarım sahalarına bağlı olarak yer aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda Çayırılı hattındaki Beykomu, Aşağı Kartallı ve Haramidere, Tercan'daki Bolutepe, Karacaören ve Merkez ilçedeki Ağdat Bağlar Mevkii ile Çatalarmut Yerleşmeleri bulunmaktadır. Bu merkezler Orta Çağ döneminde görülen yoğunluk ile tarımsal sahanın ana çekirdeğini oluşturduğunu göstermektedir. Bu yerleşim sahaları sürekli bir yerleşimden ziyade dönemler arasında tekrarlayan bir iskâna sahiptirler. Bu durum kırsal köylerin ve üretim sahalarının işlevselliğini göstermektedir. Özellikle Çayırılı ilçesindeki Mecidiye I ve Mecidiye II Yerleşimleri Orta Çağ'da ana üretim sahalarını desteklediği görülmektedir. Bu üretim sahasını oluşturan Haramidere Yerleşmesi ile geçiş noktalarının denetimini sağlanmaktadır. Aynı zamanda Mecidiye I Yerleşmesi Geç Demir Çağı'ndaki iskân yerleşimi bu merkezin kritik bir nokta olduğunu Orta Çağ zamanında stratejik geçit hattındaki işlevi ile yeniden kullanıldığını göstermiştir.

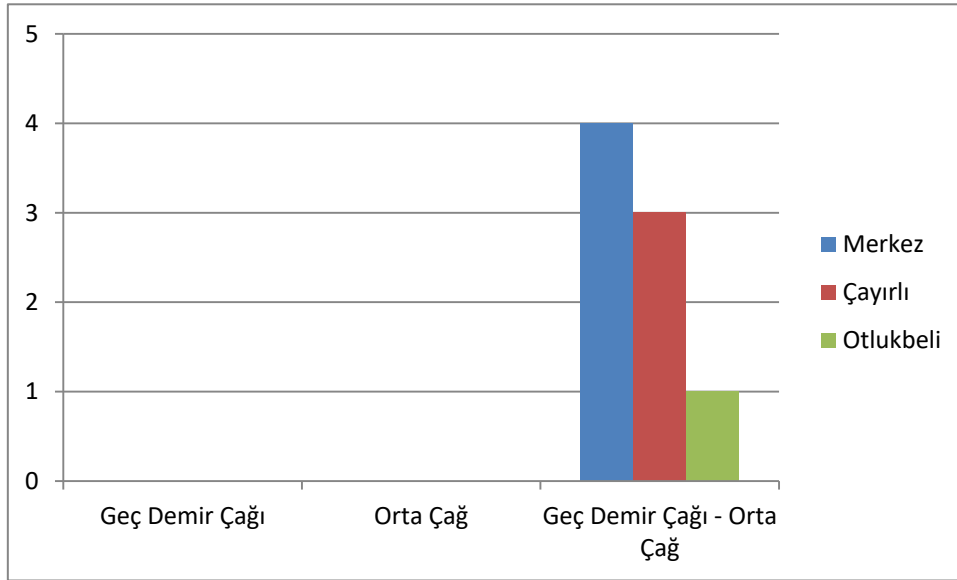
Yerleşim sahalarının ekonomik bağlantıları ve savunma hatları dâhilinde şekillendiği görülmektedir. Yerleşimlerin yüksek kesimlerde konumlandığı İliç, Kemah, Kemaliye ve Refahiye ilçelerinde ekonomik sahaların yanı sıra savunma özelliği katan mevkiler yer almaktadır. Bunlar arasında maden üretim sahası olarak İliç'te Kekliktepe önemli bir alanı oluşturmaktadır. Savunma hatlarının vadi tabanındaki varlığı ve bunun yanı sıra mezar alanlarının da buralarda görülmesi bu yerleşimleri stratejik noktalarını göstermektedir. Kemah'ta Kemah Yerleşimi boğaz hattı ve mezar sahasında bulunması bu sahayı önemli kılmaktadır. Kemaliye'deki Ötekıran Yerleşmesin, Refahiye'deki Kırantepe, Şamlı Dağ ve Tercan'daki Yaylacık Kalealtı Yerleşmeleri bölgesel sistemde savunma sisteminin parçalarını oluşturmaktadır.

Erzincan genelindeki merkezler arasında Geç Demir Çağı verilerinin bulunduğu sahaları incelediğimizde önemli stratejik noktalar ortaya çıkmaktadır. Merkez ilçede Karakaya Kalesi, Geç Demir Çağı ve Orta Çağ buluntularıyla kullanım gösteren önemli bir savunma yerleşimi olduğunu söyleyebiliriz. Ana kayaya oyulmuş 45 basamaklı merdiven sistemi ve sarp kayalık konumu, kalenin erişiminin kontrollü ve savunmaya elverişli bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu özellikleriyle kale, Erzincan Ovası ve Altıntepe çevresindeki yerleşim ağı içinde, bölgesel savunma ve gözetleme sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmamızda önemli verileri sunan sahalardan birini de Saztepe oluşturmaktadır. Saztepe Höyük, Demir Çağı ve Orta Çağ seramikleri ile birlikte Geç Demir Çağı boyalı seramiklerini içermektedir. Ayrıca Akhamenid/Pers dönemine işaret eden buluntular, yerleşimin daha geniş kültürel etkileşim alanlarıyla ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu ilişki kültürel ve ekonomik bir etkileşim olarak ortaya çıkmaktadır. Kaleciktepe Höyük, topografik olarak avantajlı ve zor ulaşılabilir bir konumda yer almaktadır. Demir Çağı ve Orta Çağ buluntuları, yerleşimin farklı dönemlerde kullanıldığını göstermektedir. Yine Merkez ilçede Elmaağacı Höyüğü ile olan mekânsal yakınlık ve olası görüş hattı ilişkisi, yerleşimler arasında coğrafi bir bağlantı olabileceğini düşündürmekle birlikte, bu durumun sistematik bir kontrol ağı olduğunu söylemek için yeterli veri bulunmamaktadır. Ayrıca Geç Demir Çağı'na ait nadir boyalı seramiklerin varlığı, yerleşimin bölgesel açıdan dikkat çekici bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır.

Erzincan bölgesinin en önemli verilerini sunan merkez olarak karşımıza çıkan Altıntepe bizim çalışmamızın önemli bir ağını oluşturmaktadır. Erzincan Ovası'na hâkim konumu, güçlü sur sistemi ve gelişmiş mimarisiyle bölgenin en önemli merkezlerinden biridir. Urartu dönemindeki idarî ve askerî işlevinin ardından Geç Demir Çağı'nda da önemini koruduğu, elde edilen buluntularla anlaşılmaktadır. Orta Çağ'da ise Erzincan Ovası'nı, ulaşım güzergâhlarını ve çevresindeki yerleşimleri denetlemektedir. Bölgesel savunma ve kontrol sisteminin başlıca merkezlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim Altıntepe, Erzincan'a Geç Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan yerleşim ve savunma sürekliliğinin en önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Geç Demir ve Orta Çağ dönemine uzanmakta olduğu görülmektedir.

Şekil 3. 169: Geç Demir Çağı ile Orta Çağ Dönemsel Dağılımı ve İskân Sürekliliği

Çayırılı ilçesinde Beykomu Höyük'ün Geç Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan yerleşimi ile Altıntepe'nin bölgesel organizasyon ağına dâhil edilmiştir. Haramidere Höyük'te Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönem izlerine rastlanmıştır. Yine Saygılı Höyük'te Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemine rastlanmıştır. Otlukbeli ilçesinde ise Kırman-tepe Kalesinde Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemi verileri bulunmaktadır.

Geç Demir Çağı ve sonrasına ait veriler Doğu Anadolu özellikle Van Gölü Havzası, Erzurum-Erzincan hattı ile Elazığ-Malatya kuşağı ve çevre bölgelerdeki varlığını göstermektedir. Bu noktada arkeolojik bulgular savunma ve yerleşim sistemlerinin tamamen kesintiye uğramadığını ortaya koymaktadır. Çavuştepe,

İmikuşığı ve Karagündüz gibi merkezlerde Urartu yapı katlarının üzerine eklenen basit planlı yapılar ve depo/yaşam alanı düzenlemeleri, Post-Urartu dönemde mimari sürekliliğin yerel uyarlamalarla devam ettiğini göstermektedir.

Geç Demir Çağı bağlamında Doğu Anadolu genelinde tespit edilen yerleşim ve mimari özellikler ile Erzincan havzasındaki veriler önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Her iki alanda da Urartu sonrası süreçte kesintisiz bir kültürel kopuştan ziyade, yerel geleneklerin devam ettiği ve yeni siyasal koşullara uyum sağlayan bir yerleşim düzeni ortaya çıkmıştır.

Geç Demir Çağı'na tarihlenen yüksek irtifa kaleleri (Kafir Kalesi, Kartavin, Zincirkale, Gavurkale vb.), çoğunlukla tek tabakalı ve geçici kullanım özellikleriyle savunma ve kontrol amaçlı yerleşimler olarak değerlendirilmektedir. Erzincan'daki Ağbaba, Karakaya, Kalecik, Göller, Bağlıca ve Yücebelen kaleleri savunma geleneğiyle ilişkili yüksek irtifalı ve stratejik konumlu yerleşimlerdir. Bu merkezler, savunma ve gözetleme işlevi bakımından Kafir Kalesi tipi yerleşimlerle genel bir benzerlik göstermektedir. Ancak bu kaleler Orta Çağ'a kadar devam eden çok dönemli kullanım özelliği göstermesi nedeniyle de daha geniş bir yerleşim sürekliliği içerisinde değerlendirilmelidir. Söz konusu kaleler topografyaya uyumlu konumları ve sınırlı seramik buluntuları ile dikkat çekmektedir. Bu grup içerisinde Karakaya Kalesi'nde yarı işlenmiş taş kullanımına işaret eden mimari izler görülmektedir. Bunlar arasında özellikle Kırmantepe, Kaleciktepe, Dağçayırı, Tarlabası, Şamlı Dağ ve Yaylacık Kalealtı gibi merkezler Geç Demir Çağı veya Orta Çağ buluntularıyla temsil edilmektedir. Bu merkezler sınırlı seramik verisine sahip ve düşük yoğunluklu kullanım gösteren yerleşimler arasında değerlendirilmektedir.

Altıntepe ve Saztepe gibi Urartu Dönemine ait güçlü mimari katmanlar üzerine gelişen yerleşimlerde, Post-Urartu süreçte basit planlı ve yeniden kullanım karakteri taşıyan mimari düzenlemeler dikkat çekmektedir. İmikuşığı yerleşimi ise bu merkezlerden farklı olarak daha sınırlı ölçekli bir yerleşim karakteri göstermektedir. Buradaki izler Post-Urartu sürekliliği düşük ve yeniden kullanım odaklı bir yerleşim modeli ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Erzincan'daki yerleşimler de Van Gölü Havzası ve Yukarı Fırat Bölgesi ile benzer şekilde, farklı ölçeklerde gelişen ancak ortak bir Post-Urartu yeniden kullanım ve süreklilik dinamiği içinde değerlendirilmelidir.

Doğu Anadolu ve Erzincan üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu Urartu Dönemi üzerine yoğunlaşmaktadır. Urartu'nun yıkılışından sonraki süreç genellikle karanlıkta kalmıştır. Bu süreç Post Urartu/Urartu sonrası dönem olarak anılmaktadır. Urartu sonrasında MÖ 6. yüzyıla kadar uzanan Geç Demir Çağı geçiş evresinin Erzincan ve yakın çevresi özelinde arka planda kalmış ve kronolojik bir boşluk oluşmuştur. Bizim çalışmamız literatürde doldurulması gereken Urartu sonrası bölgedeki yerel unsurların küçük politik ağlarla nasıl entegre olduğunu ortaya koymaktır. Tezin bu amacını desteklemek adına bölgede yer alan höyük, yerleşim ve kalelerin dönemlere göre dağılımı mekânsal olarak grafikleştirilmiştir. Bu grafikte elde edilen bulgular Erzincan ve çevresinin Urartu sonrası dönemde tamamen kesintiye uğramadığını göstermektedir.

Bu süreç Çayırılı, Otlukbeli, Refahiye ve Üzümlü hatlarında yer alan Demir Çağı/Geç Demir Çağı yerleşim dokusunun varlığı ile görülmektedir. Ancak bu verileri özellikle Geç Demir Çağı açısından değerlendirirsek Merkez (Elmaağacı Höyük ve Saztepe Höyük) yine Merkezde yer alan kalelerden (Karakaya Kalesi ve Altıntepe Kalesi), Otlukbeli (Kırmantepe Kalesi) ve Çayırılı yerleşimi (Haramidere Yerleşmesi, Beykomu ve Saygılı Höyük) olarak görülmektedir.

Geç Demir Çağı evresinde bu veriler incelendiğinde Yukarı Fırat Havzasında Erzincan'ın yerleşim sisteminin idarî, askerî ve lojistik ağ oluşturduğu görülmüştür. Burada öncelikle Altıntepe'nin apadana mimari yapısıyla Pers dönemi etkisini gösteren en önemli idarî yönetim merkezidir. Bu merkezi askerî açıdan Karakaya Kalesi desteklemektedir. Elmaağacı Höyük stratejik istihkâm merkezlerinin sosyo-ekonomik sürecini desteklemektedir. Saztepe höyük ise bu üretim ağını Altıntepe yakınlığıyla bu merkezin yerleşim dönüşümünü oluşturur. Merkezden hareket eden yol ağlarının kırsal kesimdeki stratejik hatlara uzantısı ise Otlukbeli Kırmantepe ve Çayırılı Haramidere yerleşmeleri ile karakol görevi görülebilmektedir. Erzincan ilinin genel tarihsel topografyasına bakıldığında bu yerleşim sahalarının Orta Çağ'a uzanan savunma ve denetim noktalarını oluşturduğu görülmektedir. Nitekim bu sahalar siyasi süreçler değişmesine rağmen stratejik önemini ve işlevini koruyarak süreklilik gösteren sahalar olarak kullanılmışlardır.

Merkez ilçede Saztepe (Akhamenid/Hellenistik), Otlukbeli ilçesinde Küçükotlukbeli Yerleşimi ve Ağamçağam Höyük (Helenistik) yerleşim izleri görülmektedir. Bunların yanı sıra Kemaliye Çat Yerleşimi ve Karşılar Mevkii Yerleşmesinde Helenistik dönem izlerine rastlanmıştır. Dönem verilerini değerlendirdiğimizde yine Altın-tepe merkezli siyasî organizasyonun Akhamenid evresinde Saztepe tarımsal işlevini oluşturmaktadır. Akhamenid evresinde sonra bu sistem işlevini devam ettirerek Otlukbeli yerleşiminin dâhil olmasıyla görülmüştür. Bu durumda gördüğümüz merkez küçük bir yerleşim modeli olmakla birlikte Helenistik sistem ağının bölgenin uluslararası ticari ve askerî rotaları üzerinden denetlendiğini gösterebilir. Perslerden sonra Helenistik sistem küçük yerleşimlerin geçit hatları üzerinden denetimini sağlamaya devam ettiği söylenebilir. Coğrafyanın lojistik hatları siyasî dönemde önemini korumaktadır.

Bölgede incelenen kalelerin büyük çoğunluğunda Orta Çağ evresinin görülmesi Erzincan'ın topografik yapısı ve bununla beraber Yukarı Fırat içindeki jeopolitik konumu ile ilişkilidir. Bölge Karasu hattı üzerinde doğu-batı ulaşım koridorları üzerinde yer almaktadır. Bu kaleler aynı zamanda yüksek kesimlerde konumlandığı görülmüştür. Bu durum dönemin askerî mimari stratejisini göstermektedir. Savunma hattını avantajlı hâle getirmek ve stratejik dağ geçitleri üzerinden kontrolü sağlamaktır. Roma döneminde Erzincan ve çevresinde özellikle Satala'nın konumu yerleşim ve yol açısından bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Ancak bu değişim mevcut altyapının imparatorluk standartlarına indirgenmesi şeklinde olmuş diyebiliriz. Nitekim Erzincan'daki ana ulaşım yol hattı ve dağlık geçitler Karasu vadisi halinde kullanımını sürdürmüştür. Bunu Karakaya Kalesi ve Kırmantepe Kalesi verilerini değerlendirdiğimizde söyleyebiliriz.

Erzincan'daki kaleler ve yerleşimler birlikte değerlendirildiğinde, Geç Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a uzanan süreçte bölgenin stratejik önemini koruduğu görülmektedir. Urartu sonrası dönemde yerleşim sistemi büyük merkezlerden ziyade vadiler, geçitler, ovalar ve ulaşım güzergâhları üzerinde konumlanmaktadır. Bunlar daha küçük ölçekli savunma ve yerleşim merkezleri etrafında şekillenmiştir. Kaleler bölgesel savunma ve ulaşım denetiminin temel unsurlarını oluşturur. Höyük ve yerleşimler tarımsal üretim, iskân ve ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü alanlar olarak öne çıkmaktadır. Çayırılı, Otlukbeli, Tercan, Üzümlü, Kemah, Kemaliye, Refahiye ve

İliç örnekleri, Erzincan havzasında savunma, üretim ve ulaşım ağlarının birbirini tamamlayan bir sistem içerisinde işlediğini göstermektedir. Özellikle Geç Demir Çağı ve Orta Çağ verileri, siyasî yapıların değişmesine rağmen yerleşim düzeninin tamamen kesintiye uğramadığını göstermektedir. Buna karşılık yerleşim düzeni bölgesel ihtiyaçlara göre yeniden örgütlendiği görülmüştür. Bu doğrultuda Erzincan havzası, Urartu sonrası dönemden Orta Çağ'a kadar kırsal üretim, yerel savunma ve ulaşım kontrolünün bütünleştiği çok katmanlı bir yerleşim sistemi sunmaktadır.

Çalışma Erzincan yerleşiminin kullanımını göstermek için mekansal çerçevede höyüklerin yerleşim merkezlerinin dönemlere göre dağılımı incelenmiştir. Geç Demir Çağı ve Orta Çağ yerleşimleri Çayırılı, Otlukbeli ve Merkez ilçelerde varlık göstermektedir. Özellikle Çayırılı ilçesinde Geç Demir Çağı'na ait merkez olması burada Urartu sonrası Pers, Helenistik ve Roma dönemlerdeki konumunu devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Orta Çağ döneminde yerleşim görülmesi havzanın işlevini de devam ettirdiğini gösterir. Merkez ilçede yer alan Geç Demir Çağ ve Orta Çağ katmanların varlığı siyasal süreçler değişime uğrasa da coğrafi konumu itibariyle kullanıma devam ettiği görülmektedir.

SONUÇ

Doğu Anadolu bölgesi coğrafi konumu ve barındırdığı siyasî oluşumları ile tarih sahnesinde önemli bir yer tutmuştur. Urartu Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin sona ermesinin ardından, Doğu Anadolu farklı dönemlerde çok sayıda siyasal topluluğun ilgi ve mücadele alanı hâline gelmiştir. Bu süreçte Erzincan ili, sahip olduğu stratejik konum ve doğal geçiş güzergâhları sayesinde bölgesel tarih içinde önemli bir rol oynamıştır. Erzincan sahasında konumlandırılan yerleşim yerleri Altıntepe merkezli bir yapı altında oluşmuştur. Tarımsal üretimin başlıca odağı olan höyükler, idari ve askeri yapının denetimini sağlayan kaleler ile lojistik iaşe sahalarını oluşturan yerleşim yerleri birbirini çevreleyen bir sistem dahilinde konumlanmıştır. Bölgede oluşturulan bu sistem çalışmamızın temel ağını oluşturmaktadır. Sahadaki hiyerarşik yapının Urartu Krallığı sonrasında tamamen terk edilmediği bununla birlikte siyasi organizasyonlar çevresinde yeniden konumlandırıldığı görülmektedir.

Doğu Anadolu coğrafyası antik kaynaklarda Armenia adıyla tanımlanmıştır. Bu ifade yalnızca coğrafi bağlamda kurulan bir adlandırmadır. Zaman zaman farklı siyasî oluşumlar ve ideolojik yorumlar dâhilinde konu edinilse de antik kaynaklar bu bilginin sadece coğrafi anlam ifade ettiğini dolayısıyla hiçbir etnik yaklaşım ve oluşum içermediğini ortaya koymaktadır. Nitekim Behistun Yazıtı'nda, Armenia adı yalnızca bölgesel bir coğrafi sahayı işaret eden bir isim olarak kullanılmıştır. Nitekim antik kaynaklarda coğrafi bir anlam taşıyan Armenia terimi, herhangi bir siyasî varlığa karşılık gelmemektedir.

Erzincan ve çevresi antik kaynak coğrafyasında Armenia olarak belirtilen sahanın batı ve güneybatı hattında yer almaktadır. Yukarı Fırat havzasında yer alan Erzincan Ovası, Armenia'nın ana sahasını oluşturan Aras Havzası ve Van Gölü çevresi ile Doğu Anadolu'nun batı kesimleri arasında geçiş alanı olarak görülmektedir. Bu noktada Erzincan sınır ve bağlantı bölgesi olarak görülmektedir. Erzincan bu sistemde Fırat Nehri ve kolları aracılığıyla ulaşım güzergâhlarında Armenia'nın iç bölgeleri ile Kapadokya ve Orta Anadolu arasında stratejik nokta yer almaktadır.

Erzincan ve çevresi Urartu Devleti'nin kuzeybatı yayılım alanı içinde değerlendirilmektedir. Bu dönemde Erzincan, Armenia coğrafyasının çekirdek alanları dışında Urartu'nun idarî ve askerî kontrol ağını oluşturmaktadır. Pers egemenliği

döneminde Erzincan Armenia ve Kapadokya satraplığı arasında bir bölge olarak kalmıştır. Satraplık döneminde doğrudan değil dolaylı olarak Armenia'nın batıya açılan idarî ve askerî yapısıyla ilişkilendirilmiştir. Seleukos egemenliğinde Erzincan Armenia'nın bağımsızlaşmaya serüveninde sınır coğrafyası halini almıştır. Roma döneminde ise Armenia merkezli Parth-Roma mücadelesinde Erzincan savunma hattı ve lojistik destek olarak konumunu korumuştur.

Çalışmanın ilk aşamasında Doğu Anadolu'nun fiziki ve beşerî coğrafyası, antik yazarların aktarımları ile modern coğrafya ve tarih araştırmaları birlikte değerlendirilmiştir. Bu bağlamda dağ sıraları, platolar, ovalar, nehir sistemleri ve iklim koşulları, yalnızca doğal çevre unsurları olarak değil; yerleşim dokusu, tarımsal faaliyetler, ulaşım ağları ve siyasal örgütlenme üzerinde belirleyici olan temel faktörler olarak ele alınmıştır. Özellikle Fırat Nehri ve onun kolları, Erzincan ve çevresinin tarihsel gelişiminde merkezi bir role sahip olup bölgeyi hem doğal bir sınır hem de kültürel ve ekonomik etkileşim alanı hâline getirmiştir. Antik kaynaklarda Fırat Havzası'na atfedilen stratejik önem ile modern coğrafi veriler arasında kurulan karşılaştırmalı analiz, Erzincan'ın tarihsel süreç içerisinde değişmeyen bir jeostratejik değer taşıdığını ortaya koymuştur.

Tezde ulaşılan temel sonuçlardan biri, Erzincan Ovası ve çevresinin yerleşim sürekliliği bakımından Doğu Anadolu'nun öne çıkan alanlarından biri olduğudur. Arkeolojik veriler ışığında değerlendirilen höyükler, kaleler ve yerleşim alanları, bölgedeki iskânın prehistorik dönemlerden itibaren devamlı bir şekilde sürdüğünü göstermektedir. Bu mekânsal dağılımda Altıntepe'nin tarımsal sahaları ile birlikte üretim ve depolama alanlarıyla olan ilişkisi geçitlerle yapılmaktadır. Bu güzergâh ağı Otlukbeli, Refahiye ve Kemah hatlarıyla sağlanmaktadır. Tarımsal üretim ve yerleşik yaşam için höyükler, gözetleme ve geçitlerin kontrolü için kaleler kullanılmıştır. Bölgedeki lojistik desteğin sağlandığı ve hammadde temini için kullanılan sahaları ise kırsal alanlarda bulunan yerleşim yerleri olarak merkezi görevde bulunmuşlardır.

Çalışmada incelenen 118 arkeolojik merkez incelenmiştir. Bu merkezlerin %65'inde Orta Çağ verisinin yer alması bölgenin stratejik konumunun uzun süreli bir dönemde koruduğunu ve her dönemde yeniden canlandırıldığını kanıtlamaktadır. Bu veriler dâhilinde özellikle Tercan, Çayırılı ve Otlukbeli sahalarında güzergâh hatlarının

denetlendiği ve tarımsal üretimin yapıldığı alanların başlıca kaynağını oluşturmaktadır. Sarp ve dağlık topografyaya sahip Kemah ve İliç hattı ise savunma merkezli stratejik bir saha olarak kullanılmıştır.

Bu süreklilik, Erzincan'ın yalnızca belirli siyasal güçlerin geçici olarak denetiminde kalan bir coğrafya olmadığını göstermektedir. Aksine farklı dönemlerde değişen siyasal, askerî ve ekonomik koşullara uyum sağlayarak yeniden işlevlendirilmiş kalıcı bir yerleşim alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Yerleşimlerin aynı coğrafi alanlar üzerinde uzun süreli kullanımı, bölgenin doğal avantajlarının tarih boyunca geçerliliğini koruduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Demir Çağı'nın son evreleri itibariyle Urartu Devleti'nin Erzincan ve çevresindeki varlığı bölgenin siyasal ve idarî açıdan taşıdığı önemi açık biçimde ortaya koymaktadır. Altıntepe Kalesi başta olmak üzere Urartu dönemine ait merkezler askerî savunma noktaları yanı sıra idarî, ekonomik ve dinî işlevleri bünyesinde barındıran çok yönlü merkezler olarak değerlendirilmelidir. Bu durum Urartu Devleti'nin Erzincan'ı sınır hattında yer alan merkezi denetim ve kontrol ağının önemli bir parçası olarak ortaya çıkarmaktadır. Urartu yerleşim düzeni ve savunma sistemleri Erzincan'ın bölgesel hâkimiyet açısından taşıdığı stratejik değerini açıkça yansıtmaktadır.

Urartu sonrası dönemde Kimmer ve İskit hareketlerinin yarattığı siyasal ve toplumsal dalgalanmalar, Erzincan ve çevresinde hem istikrarsızlığa hem de kültürel etkileşimlerin artmasına zemin hazırlamıştır. Tez kapsamında bu süreç, literatürde sıklıkla görüldüğü üzere yalnızca bir geçiş evresi ya da “karanlık dönem” olarak ele alınmamıştır. Bu süreç farklı kültürel unsurların bölgeye nüfuz ettiği, yerel yapılarla etkileşime girdiği ve yeni siyasal dengelerin olduğu dinamik bir süreç olarak değerlendirilmiştir.

Doğu Anadolu ve Erzincan üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu Urartu dönemi üzerine yoğunlaşmaktadır. Urartu'nun yıkılışından sonraki süreç genellikle karanlıkta kalmıştır. Bu süreç Post Urartu/Urartu sonrası dönem olarak anılmaktadır. Urartu sonrasından MÖ 6. yüzyıla kadar uzanan Geç Demir Çağı geçiş evresinin Erzincan ve yakın çevresi özelinde arka planda kalmış ve kronolojik bir boşluk oluşmuştur. Bizim çalışmamız literatürde doldurulması gereken Urartu sonrası

bölgedeki yerel unsurların küçük politik ağlarla nasıl entegre olduğunu ortaya koymaktır.

Tezin bu amacını desteklemek adına bölgede yer alan höyük, yerleşim ve kalelerin dönemlere göre dağılımı mekânsal olarak grafikleştirilmiştir. Bu grafiklerle elde edilen bulgular Erzincan ve çevresinin Urartu sonrası dönemde tamamen terkedilmediğini göstermektedir. Bu süreç Çayırılı, Otlukbeli, Refahiye ve Üzümlü hatlarında yer alan Demir Çağı/Geç Demir Çağı yerleşim dokusunun varlığıyla ortaya çıkmaktadır.

Bu veriler Geç Demir Çağı doğrultusunda değerlendirildiğinde merkez (Elmaağacı Höyük ve Saztepe Höyük) yine merkez kalelerden (Karakaya Kalesi), Otlukbeli (Kırmantepe Kalesi), Üzümlü (Altıntepe Kalesi), Çayırılı yerleşimi (Haramidere, Beykomu, Saygılı) olarak görülmüştür. Bu doğrultuda Elmaağacı Höyük ve Saztepe Höyük tarımsal ve lojistik merkezlerle ova sahasında yer almıştır. Merkezdeki Karakaya Kalesi, Otlukbeli'ndeki Kırmantepe Kalesi, Üzümlü'deki Altıntepe Kalesi, Çayırılı'daki Haramidere yerleşimi stratejik yerleşim ağı ile idari kontrol ve denetim noktaları olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki bu yerleşik sistemin kademeli bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada bölgede dikkate edilmesi gereken husus yerleşimlerin bir kısmının Urartu dönemi altyapılarını barındırmasıdır. Bu durum Geç Demir Çağı Pers sürecinde yeniden işlevselleştirilerek kullanıma devam edildiğini göstermektedir. Çalışmanın grafik analizleriyle ortaya koyduğu bu yerle ve hiyerarşik ağ Pers idari sisteminin bölgede var olan yapı üzerine hiyerarşik bir sistem içerisinde yönettiğini doğrulamaktadır.

Med ve ardından Pers hâkimiyetiyle birlikte Erzincan'ın Akhamenid İmparatorluğu'nun idarî, askerî ve ulaşım sistemine entegre edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle satraplık sistemi ve ana ulaşım güzergâhları bağlamında Erzincan, imparatorluk ölçeğinde işleyen bir yapının parçası hâline gelmiştir. Perslerin Erzincan hâkimiyetini özellikle Altıntepe Kalesinde bulunan apadana mimarisiyle ortaya çıkmaktadır. Altıntepe'ye eklenen bu bölüm Perslerin bu sahayı devşirerek kendi satraplık sahalarının bir unsur olarak kullandıkları düşünülebilir. Saztepe Höyük'ün ile birlikte lojistik desteğin ve tarımsal üretim ağının oluşturulduğu görülmektedir. Persler bölgedeki sistemi satraplık vasıtasıyla kuzey ve güney bağlantılarını sağlayan bir

güzergah hattına entegre etmişlerdir. Erzincan bölgesinde Armenia Satraplığı ile Orta Anadolu hattındaki bağlantılarının kuzey ağını kontrol eden bir sistem kullanmışlardır.

Helenistik Dönem'den itibaren Erzincan ve çevresinin stratejik önemi daha da belirginleşmiştir. Seleukos hâkimiyetinin ardından Parth ve Roma güçleri arasında yaşanan mücadeleler ile bölge askerî ve siyasî açıdan kritik bir sınır sahası hâline gelmiştir. Bu doğrultuda Satala garnizon sahası Doğu Anadolu'nun Roma askerî coğrafyasında lojistik, haberleşme ve sevkiyat açısından kilit bir düğüm noktası olarak değerlendirilmelidir. Erzincan bölgesindeki konumu ise bölgeler arası geçiş güzergâhlarının başlıca odak noktasını oluşturduğu görülmektedir. Hellenistik dönemin görüldüğü diğer merkezler Otlukbeli ilçesinde Küçükotlukbeli Yerleşimi, Ağamçağam Höyük yer alırken, Kemaliye ilçesinde Çat Yerleşimi ve Karşılar Mevkii Yerleşmesi görülmektedir. Bununla birlikte Roma döneminde bölgenin stratejik yerleşim noktaları değişmemiştir. Özellikle görüş hattı oluşturan kaleler ve ulaşım yollarını denetleyen yerleşimler, Erzincan'ın bölgesel savunma ve kontrol mekanizmaları içerisindeki yerini açık biçimde yansıtmaktadır. Bu durum, Erzincan'ın daha geniş bölgesel sistemler içerisinde de işlevsel bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, Erzincan'ın Antik Çağ boyunca yalnızca doğu-batı doğrultusunda işleyen bir geçiş alanı olmadığıdır. Bölge, kuzey-güney yönlü bağlantılar açısından da etkin bir rol üstlenmiştir. Karadeniz, Doğu Anadolu ve İran coğrafyaları arasında çok yönlü bir etkileşim alanı oluşturmuştur. Bu çok yönlü bağlantılar, Erzincan'ın tarihsel coğrafyasının yalnızca siyasal sınırlarını yansıtmamaktadır. Bu bölgenin ekonomik, askerî ve kültürel etkileşim ağları üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Böylece Erzincan, Antik Çağ boyunca farklı coğrafyalar arasında bir odak noktası ve etkileşim alanı olarak işlev görmüştür.

Nitekim Erzincan bölgesinin yoğun olarak Urartu döneminden itibaren Orta Çağ'a kadar stratejik güzergâh hatlarını kontrol eden bir saha konumunda olduğu görülmektedir. Önemli noktaların siyasi yapılar ve zaman değişmesine rağmen stratejik noktaların kullanıma devam edilmesi bölgenin mekansal oluşumunun oldukça sistemli şekilde konumlandığını ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda bölgedeki siyasi güç

hâkimiyeti değişse de bölgenin ana ekonomik ve stratejik saha özelliğinin değişmediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu tez, Erzincan ve çevresinin Demir Çağı'nın sonlarından 6. yüzyılın sonuna kadar uzanan süreçte Yukarı Fırat Havzası'nın tarihsel coğrafyasında merkezi, süreklilik arz eden ve dönüştürücü bir rol üstlendiğini ortaya koymuştur. Coğrafi veriler, arkeolojik bulgular ve yazılı kaynakların birlikte değerlendirilmesi, bölgenin Antik Çağ'daki tarihsel konumunun daha bütüncül ve çok boyutlu biçimde anlaşılmasını sağlamıştır. Bu çalışma, Erzincan'ın Eski Çağ tarihine ilişkin literatürdeki önemli boşluklardan birini doldurmayı hedeflemektedir. Gelecekte gerçekleştirilecek kazı çalışmaları, ayrıntılı yüzey araştırmaları ve karşılaştırmalı bölgesel incelemeler için sağlam bir kuramsal ve yöntemsel zemin sunmaktadır. Geç Demir Çağı döneminde güvenlik ve denetim kaygısıyla sarp ve yüksek sahaların tercih edilmesi olgusu üzerine bölge geneli jeomorfolojik ve stratejik açıdan daha kapsamlı yerleşim analizleriyle detaylandırılmalıdır. Sarp topografya nedeniyle verilerin sınırlı olduğu Kemah ve İliç gibi stratejik noktalarda Geç Demir Çağı yerleşim dokusunun tespit etmeye yönelik yüzey araştırmaları yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Abadie-Reynal, C., Comfort, A.,&Ergeç, R. (2000). Crossing the Euphrates in antiquity: Zeugma seen from space. *Anatolian Studies*, 50, 99-126.
- Adontz, N. (1908). *Armeniya v epoku Justiana*. Petersburg.
- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines du Xe siècle au Ve siècle av. J.-C.* Paris: L'Union Générale Arménienne de Bienfaisance.
- Adontz, N. (1970). *Armenia in the period of Justinian: The political conditions based on the Naxarar system* (N. G. Garsoian, Trans.&Rev.). Calouste Gulbenkian Foundation.
- Ahmed, D. S. (2018). *Med Devleti'nin dış politikası (MÖ 700-550)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Akarsu, R. (2021). Pulur Höyük'te (Erzurum) 2021 yılı kazı çalışmalarında ele geçen Karaz kültürüne ait grafit astarlı seramikler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(1), 33-45.
- Akdoğan, R. (2011). Hukkana Antlaşması transkripsiyon ve tercümesi. *Höyük*, 2011(4), 1-75.
- Akkan, E. (1961). Erzincan Ovası'nda son tektonik hareketler ve bunların morfolojiye etkileri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 17(21), 123-139.
- Akkan, E. (1963). Erzincan Ovası'nın iklim özellikleri. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21(3-4), 79-101.
- Akkan, E.,&Tuncel, M. (1989). Bilinmeyen bir doğal anıt: Otlukbeli Gölü. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, 1(2).
- Akşit, O. (1976). *Roma imparatorluk tarihi (MÖ 27-MS 192)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı kentleri*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1990). *Anadolu uygarlıkları*. Net Turistik Yayınları.

- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit uygarlıkları*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu kültür tarihi*. Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu.
- Akyüz, E.,&Parlıtı, U. (2022). Bayburt ilinin tarihi coğrafyası ve arkeolojisi. E. Kapluhan, F. Akbaş,&Ş. Demir (Ed.), *Coğrafyada yeni yaklaşımlar&güncel araştırma ve incelemeler içinde* (ss. 563-578). Gazi Kitabevi.
- Altunkaynak, G. (2023). Son dönem araştırmaları ışığında Erzurum Ovası Karaz Kültürü'ne dair gözlemler. *OANNES: Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 689-714.
- Amiran, R. (1952). Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age. *Israel Exploration Journal*, 2, 89-103.
- Amiran, R. (1965). Yanık Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware. *Anatolian Studies*, 15, 165-176.
- Ammianus Marcellinus. (1963-1964). *Rerum gestarum libri* (J. C. Rolfe, Trans.). Harvard University Press.
- Anderson, J. G. C. (1897). The road system of Eastern Asia Minor with the evidence of Byzantine campaigns. *The Journal of Hellenic Studies*, 17, 22-44.
- Anson, E. M. (2002). The dating of Perdiccas' death and the assembly at Triparadeisus. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 43(4), 313-390.
- Appian. (1912). *Roman history: Syrian wars* (H. White, Trans.). Harvard University Press.
- Appian. (1912). *Roman history: Vol. 12. The Mithridatic Wars*. Harvard University Press.
- Arınç, K. (2016). *Doğal, beşeri ve iktisadi yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri*. Ofset Matbaacılık.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da koyu yüzlü açık ve Karaz türü çanak çömlek arasındaki ilişkiler sorunu* [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Arsebük, G. (1979). Altınova'da (Elazığ) koyu yüzlü açık ve Karaz türü çanak-çömlek arasındaki ilişkiler. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 8, 81-92.

- Arsebük, G. (1986). Altınova’da (Elazığ) kültür silsilesi ve sosyal tabakalaşma sorunu. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 9, 67-72.
- Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator: Roma’nın büyük düşmanı*. Odin Yayıncılık.
- Arslan, M.,&Yıldızlıturan, D. (2020). Magnesia Savaşı ve sonuçları. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23, 305-322.
- Arutyunyan, B. (1970). *Biainili (Urartu)*. Erevan.
- Aslan, K. (1920). *Armenia and the Armenians from the earliest times until the Great War (1914)* (P. Crabites, Trans.). The Macmillan Company.
- Assar, G. F. (2005). The terminal date of the reign of Mithradates I of Parthia. <https://www.academia.edu/45492048>
- Aştıyani, A. İ.,&Pirniya, H. (1385 hş.). *Târih-i Kâmil-i İran*. İntişarat-i Gülistan-i Şairan.
- Atalay, İ. (1983). Erzurum Ovası ve çevresinin toprakları. *Ege Coğrafya Dergisi*, 1, 68-99.
- Atalay, İ. (1992). *Türkiye coğrafyası*. İstanbul.
- Atalay, İ. (2011). *Türkiye coğrafyası ve jeopolitiği*. İzmir.
- Atalay, İ.,&Mortan, K. (2006). *Türkiye bölgesel coğrafyası*. İnkılap Kitabevi.
- Atayi, M. T. (2019). *A theory on the formation of the Achaemenid Empire: From Parsua to Parsa*.
- Badian, E. (2000). Darius III. *Harvard Studies in Classical Philology*, 100, 241-267.
- Bahar, H. (1997). Fırat bölgesi tarih öncesi ve nehir ulaşımı. *Tarih ve Toplum*, 27, 160.
- Bahar, H. (2011). *Eskiçağ uygarlıkları*. Kömen Yayınları.
- Balcer, J. M. (1977). The Athenian episkopos and the Achaemenid king’s eye. *American Journal of Philology*, 98(3), 252-263.
- Balcer, J. M. (1983). The Greeks and the Persians: The processes of acculturation. *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32(3), 257-267.
- Balcer, J. M. (1984). *Sparda by the bitter sea: Imperial interaction in western Anatolia*. Brown University.
- Balcer, J. M. (1988). Persian occupied Thrace (Scudra). *Historia*, 37(1), 1-21.
- Balkan, K. (1984). Urartuluların kökeni ve dilleri. *Belleten*, 48(191-192), 513-522.

- Ball, W. (2000). *Rome in the East: The transformation of an empire*. Routledge.
- Banchich, T. (2015). *The lost history of Peter the Patrician*. Routledge.
- Barnett, R. D. (1982). Formerly keeper of Western Asiatic antiquities, the British Museum. İçinde J. Boardman, I. E. S. Edwards, & N. G. L. Hammond (Eds.), *The Cambridge Ancient History* (Vol. 3, Part 1). Cambridge University Press.
- Barnes, T. D. (1985). Constantine and the Christians of Persia. *Journal of Roman Studies*, 75, 126-136.
- Barnett, R. D. (1950). The excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van. *Iraq*, 12(1), 1-43.
- Batmaz, T. (2015). *Otlukbeli ilçesi ve çevresinin Eskiçağ tarihi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Üniversitesi.
- Batmaz, T. (2020). Erzincan'da önemli bir yerleşim alanı: Aktepe Höyük. *Kafdağı*, 5(1), ss. 139-151.
- Bayrakdar, M. (2013). *Medler ve Türkler*. Akçağ Yayınları.
- Bean, G. E. (1975). *Kleinasien I: Die ägäische Türkei von Pergamon bis Didyma* (J. Wiesner, Trans., 2nd ed.). Stuttgart.
- Belli, O. (1977). *Altıntepe Urartu Kalesi ve Nekropolü kazıları (1959-1968)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Belli, O. (1981). Altıntepe kazıları ve Urartu'nun kuzeybatı yayılımı. *Belleten*, 45(177), 1-28.
- Belli, O. (1982). Urartular. İçinde A. Dinçöl, O. Belli, V. Sevin, M. Özsait, et al. (Eds.), *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi* (Vol. 1, pp. 140-208). İstanbul.
- Belli, O. (1985). Doğu Anadolu Bölgesi'nde antik demir metalürjisinin araştırılması. İçinde III. *Araştırma Toplantısı Sonuçları* (ss. 365-369). Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Belli, O. (2000). Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti Toprakkale (Rusahinili) kazıları. İçinde O. Belli (Ed.), *Türkiye arkeolojisi* (ss. 223-227). İstanbul Üniversitesi.

- Belli, O.,&Ceylan, A. (2004). 2002 yılı Anzaf kaleleri kazı ve onarım çalışmaları. 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 29-40.
- Belli, O.,&Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde erken Demir Çağı kale ve nekropoller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bennett, J. (2005). *Traianus: Optimus Princeps*. Routledge.
- Bettalli, M. (2017). Hellenistik krallıklar: Ptolemaios, Seleukos ve Attalos hanedanları. İçinde U. Eco (Ed.), *Antik Yunan* (L. Tonguç Basmacı, Trans., ss. 199-207). Alfa Basım Yayım.
- Bevan, E. R. (1902). *The House of Seleucus* (Vols. 1-2). London.
- Bilge, E. (2012). M.S. III. yüzyıl Roma-Sasani ihtilaflarına ilişkin bir değerlendirme. *Mediterranean Journal of Humanities*, 2(2), 25-34.
- Bilgi, Ö. (1987a). Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1978. İçinde *Lower Euphrates Project Publications* (Vol. 1, ss. 189-216). METU.
- Bilgi, Ö. (1987b). Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1979. İçinde *Lower Euphrates Project Publications* (Vol. 1, ss. 217-248). METU.
- Bilgiç, E. (1959). Birkaç yeni Urartu kral kitabesi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 9(1), 44-48.
- Bilgiç, E. (2012). MS III. yüzyıl Roma-Sasani ihtilaflarına ilişkin bir değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u esir alması. *Mediterranean Journal of Humanities*, 2(2), 25-34.
- Bingöl, A. (2016). Kars ve çevresinde Karaz yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18-26, 487-502.
- Bingöl, A.,&Üngör, İ. (2015). İskender'in rüyası: Persler. *Dergipark*, 6(35), 31-84.
- Birley, A. R. (1992). Hadrian to the Antonines. In *The Cambridge Ancient History* (Vol. XI, pp. 132-194). Cambridge University Press.
- Birley, A. R. (2001). *Marcus Aurelius: A biography*. Routledge.
- Birley, A. R. (2002). *Septimius Severus: The African emperor*. Routledge.
- Bittel, K. (1945). *Önasya tarih öncesi çağlar: Mısır, Filistin, Suriye* (H. Çambel, Trans.). İstanbul.
- Bittel, K. (2002). 2000 yılı Erzincan ve Erzurum yüzey araştırmaları. 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 165-178.

- Bittel, K. (2003). 2001 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları. 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 311-324.
- Bittel, K. (2005). The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age. İçinde *Anatolian Iron Ages V* (pp. 21-29). London.
- Bittel, K. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdir, 1998-2008)*. Güneş Vakfı Yayınları.
- Bittel, K. (2015a). Ermenilerin Anadolu'daki varlıkları ve tarihî gerçekler. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Dergisi*, 5(10), 1-30.
- Bittel, K. (2015b). *Doğu Anadolu araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdir, 2008-2014)*. Erzurum.
- Bittel, K. (2017). Kuzeydoğu Anadolu araştırmalarının bir değerlendirmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(39), 103-117.
- Bivar, A. D. H. (1983). The political history of Iran under the Arsacids. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran* (Vol. 3, Pt. 1, pp. 21-99). Cambridge University Press.
- Blegen, C. W., & Dörpfeld, W. (1937). *Truva hafriyatı: 1932-1937* (II. Türk Tarih Kongresi Yayınları, Cilt 2). İstanbul.
- Bleckmann, B. (1992). *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung* (Quellen und Forschungen zur Antiken Welt, Vol. I). München.
- Blockley, R. C. (1987). The division of Armenia between the Romans and the Persians at the end of the fourth century A.D. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36(2), 222-234.
- Blockley, R. C. (2008a). Warfare and diplomacy. İçinde P. Garnsey & A. Cameron (Eds.), *The Cambridge Ancient History* (Vol. XIII, ss. 411-437). Cambridge University Press.
- Blockley, R. C. (2008b). The dynasty of Theodosius. In P. Garnsey & A. Cameron (Eds.), *The Cambridge Ancient History* (Vol. XIII, pp. 111-135). Cambridge University Press.
- Borsche, M. (2006). *The Persians: An introduction*. Routledge.

- Bosworth, A. B. (2004). *Alexander and the East: The tragedy of triumph*. Oxford University Press.
- Bosworth, A. B. (2005). *Büyük İskender'in yaşamı ve fetihleri* (H. Çalışkan, Trans.). Dost Yayınları.
- Botta, P.-E., & Flandin, E. M. (1850). *Monument de Ninive* (Vol. 5). Imprimerie Nationale.
- Bouche, A.-L. (1913). *Histoire des Séleucides (323-64 avant J.-C.)* (E. Leroux, Ed.). Leroux.
- Bouchier, E. S. (1915). *Syria as a Roman province*. Clarendon Press.
- Bowman, A. K. (1998). Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305. In *The Cambridge Ancient History* (Vol. XII, pp. 67-88). Cambridge University Press.
- Bowman, A. K. (2008). Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305. İçinde A. K. Bowman, P. Garnsey, & A. Cameron (Eds.), *The Cambridge Ancient History* (Vol. XII, ss. 67-88). Cambridge University Press.
- Börm, H. (2019). Die Grenzen des Großkönigs? In F. Schleicher et al. (Eds.), *Iberien zwischen Rom und Iran* (ss. 99-122). Stuttgart.
- Braidwood, R. J. (1964, November 23). Çayönü. *Newsweek*.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih öncesi insanları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Braidwood, R. J., & Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I: The earlier assemblages phases A-J*. The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Briant, P. (1986). Tribute and taxation—or how to finance early states and empires. İçinde *Le tribut dans l'Empire Perse* (pp. 45-59). Paris.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian Empire*. Eisenbrauns.
- Briant, P. (2017). Cyrus the Great. In T. Daryaee (Ed.), *Cyrus the Great: An ancient Iranian king* (ss. 1-21).
- Brosius, M. (2006). *The Persians: An introduction*. Routledge.

- Bryer, A. A. M., & Winfield, D. (1985). *The Byzantine monuments and topography of Pontos*. Dumbarton Oaks.
- Burckhardt, J. (1949). *The age of Constantine the Great*. Routledge & Kegan Paul.
- Burgess, R. W. (1999). The dates of the first siege of Nisibis and the death of James of Nisibis. *Byzantion*, 69(1), 7-17.
- Burney, C. A. (1957). Urartian fortresses and towns in the Van region. *Anatolian Studies*, 7, 37-53.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, 8, 157-209.
- Burney, C. A., & Lang, D. M. (1971). *The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus*. Phoenix Press.
- Cahill, N. D. (2006). Lydia: Altın mucize. *Arkeoatlas*, (5), 86-101.
- Cahill, N. D. (2006b). Sardeis: Asya'nın metropolü. *Arkeoatlas*, 5(2006), 104-115.
- Campbell, B. (1993). War and diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235. İçinde J. Rich (Ed.), *War and society in the Roman world* (pp. 213-243). Routledge.
- Campbell, B. (2008). The Severan dynasty. In A. K. Bowman (Ed.), *The Cambridge Ancient History* (Vol. 12, Pt. 2b, ss. 1-27). Cambridge University Press.
- Canan, D. (2019). *Eskiçağ'da Erzincan'ın ulaşım ağları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi.
- Canepa, M. P. (2009). *The two eyes of the earth: Art and ritual of kingship between Rome and Sasanian Iran*. University of California Press.
- Canepa, M. P. (2020). The Parthian and Sasanian empires. İçinde C. A. Bayly, P. Bang, & W. Scheidel (Eds.), *The Oxford world history of empire* (Vol. 2, ss. 290-324). Oxford University Press.
- Cary, M. A. (1965). *History of the Greek world from 323-146 B.C.* Methuen.
- Casabonne, O. (2007). Akamenid İmparatorluğu: Büyük Kral ve Persler. In *Arkeoatlas* (Vol. 6, pp. 20-35).
- Ceylan, A. (2000a). 1998 yılı Erzincan yüzey araştırması. *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 181-193.

- Ceylan, A. (2000b). Çayırılı'da tarihî ve arkeolojik araştırmalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, 277-291.
- Ceylan, A. (2001a). 1999 yılı Erzincan ve Erzurum yüzey araştırmaları. *AST*, 18(2), 71-82.
- Ceylan, A. (2001b). Van Müzesi'nde bulunan Urartu bronz çingirakları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 1-27
- Ceylan, A. (2002a). Yazılıtaş-Horasan. *Çağlayan Aras*, 1(1), 14-15.
- Ceylan, A. (2002b). 2000 yılı Erzincan ve Erzurum yüzey araştırmaları. *AST*, 19(2), 165-178.
- Ceylan, A. (2003). 2001 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları. 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 311-324.
- Ceylan, A. (2004). 2002 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 263-272). Kültür Bakanlığı DÖSİM Basımevi.
- Ceylan, A. (2005a). The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age. In A. Çilingiroğlu&G. Darbyshire (Eds.), *Anatolian Iron Ages V* (ss. 21-29). British Institute at Ankara.
- Ceylan, A. (2005b). 2003 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 189-200). Kültür Bakanlığı DÖSİM Basımevi.
- Ceylan, A. (2007). 2005 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 163-182). Kültür Bakanlığı DÖSİM Basımevi.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları I: Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu araştırmaları II: Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2017b). Kuzeydoğu Anadolu araştırmalarının bir değerlendirmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(39), 103-117.

- Ceylan, A. (2019a). Urartu’da kaya işaretli kalelerden Çadırkaya Kalesi. İçinde K. Taşçı, K. Altın&S. Kaymakçı (Ed.), *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu (26-28 Eylül)* (ss. 28-54).
- Ceylan, A. (2019b). Refahiye eskiçağ araştırmaları. *Refahiye Araştırmaları Sempozyumu* (ss. 431-468).
- Ceylan, A. (2020). 2009 yılı Erzurum, Erzincan ve Kars illeri yüzey araştırmalarının bir değerlendirmesi. *Kafdağı*, 5(1), 30-65.
- Ceylan, A.,&Bingöl, A., vd. (2008). 2006 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı III* (ss. 129-149). Kültür Bakanlığı DÖSİM Basımevi.
- Ceylan, A.,&Bingöl, A., vd. (2009). 2007 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 133-150). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A.,&Bingöl, A., vd. (2010). 2008 yılı Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 375-399). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A.,&Bingöl, A., vd. (2016a). 2014 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. *XXXIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 447-473). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A., Bingöl, A.,&Karageçi, M. (2018). *Eskiçağ’da Kars kaleleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A.,&Bingöl, A., vd. (2016b). 2014 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 33(1), 447-472.
- Ceylan, A.,&Ceylan, N., vd. (2020). 2018 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 123-142). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A.,&Ceylan, N., vd. (2024). 2022 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. *39. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 135-150). Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Ceylan, N., Günaşdı, Y., Üngör, İ., vd., (2015). 2013 yılı Erzincan-Erzurum illeri yüzey araştırmaları. 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II* (ss. 71-92). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, A.,&Günaşdı, Y. (2018a). *Erzurum'un eskiçağ kaleleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A.,&Günaşdı, Y., vd. (2018b). 2016 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. 35. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 85-102). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A.,&Özgül, O. (2016). Erzincan ve çevresinde Urartular. İçinde H. Akın (Ed.), *Uluslararası Erzincan Sempozyumu: 28 Eylül-1 Ekim 2016 Erzincan bildiriler* (Cilt 1, ss. 127-147). Erzincan Üniversitesi.
- Ceylan, A.,&Özgül, O., vd. (2019). 2017 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 169-192). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A.,&Üngör, İ., vd. (2017). 2015 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 34. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 25-50). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A.,&Üngör, İ. (2018a). *Eskiçağ'da Erzincan kaleleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A.,&Üngör, İ., vd. (2023). 2021 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. 38. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 87-104). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ceylan, A., Morkoç, A. N.,&Kalmış, G. (2021). *Erzurum höyükleri ve yerleşmeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, N. (2016). Pasin Ovası'nın kuzeye açılan iki tarihi yolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 656-671.
- Ceylan, N. (2019a). Çayırli tarihine ışık tutan yerleşme: Saygılı Höyük. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 635-648.
- Ceylan, N. (2019b). Erzincan'da kaya basamaklı su tünelli Urartu kalelerinden biri: Kaleninsırtı Kalesi. *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu* (ss. 74-88).

- Ceylan, N. (2023). Erzurum ve Erzincan çevresindeki Urartu dönemi kaya basamaklı su tünelleri. *Dergipark*, (50), 243-268.
- Ceylan, N.,&Günaşdı, Y., vd. (2015). 2013 yılı Erzincan ve Erzurum illeri yüzey araştırmaları. 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 71-92). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Chahin, M. (2001). *The kingdom of Armenia*. Routledge.
- Charlesworth, M. P. (1974). *Trade-routes and commerce of the Roman Empire*. Ares Publishers.
- Childe, G. (1994). *Toplumsal evrim*. Alan Yayıncılık.
- Childe, G. (1996). *Kendini yaratan insan*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe, V. G. (2009). *Tarihte neler oldu?* (A. Şenel&M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Christensen, A. (1936). *L'Iran sous les Sassanides*. Copenhagen: Facsimile Publisher.
- Chubinishvili, T. N. (1966). The interconnections between the Caucasian (Kura-Araxes) and the Near East cultures in the third millennium B.C. In H. Field (Ed.), *Contributions to the archaeology of the Soviet Union: With special emphasis on Central Asia, the Caucasus, and Armenia* (pp. 167-171). Cambridge.
- Cinemre, İ. T. (2016). Geç Antik Çağ'da savaş ve barış: II. Constantinus vs II. Shapur. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 25, 697-718.
- Conrad, M. (1916). *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana* (p. 675). Stuttgart.
- Contenau, C. (1934). *La civilisation des Hittites et des Mitanniens*. Paris: Payot.
- Cook, J. M. (1985). The rise of the Achaemenids and establishment of their empire. In *The Cambridge history of Iran* (Vol. 2, pp. 200-291). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cöhce, S. (2014). Ermenistan'ın tarihi coğrafyası ve Ermeniler. İçinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (Cilt I, ss. 1-14). Ankara.

- Crow, J. (1986). A review of the physical remains of the frontier of Cappadocia. İçinde P. Freeman&D. Kennedy (Eds.), *The defence of the Roman and Byzantine East* (Vol. 1, No. 8, ss. 565-573).
- Crow, J.,&Bryer, A. (1997). Survey in Trabzon and Gümüşhane vilayets, Turkey 1992-1994. *Dumbarton Oaks Papers*, 51, 283-289.
- Cumont, F.,&Cumont, E. (1906a). *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie. Studia Pontica I*. Brussels.
- Cumont, F.,&Cumont, E. (1906b). *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie* (Studia Pontica II). Brussels.
- Çambel, H. (1971). Güneydoğu Anadolu tarih öncesi araştırmalarının kültür bakımından önemi. İçinde *Atatürk Konferansları IV* (ss. 25-40).
- Çambel, H., Braidwood, R. J., Özdoğan, M.,&Schirmer, W. (1985). 1984 yılı Çayönü kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 7, 37-52.
- Çambel, H., Braidwood, R. J., Özdoğan, M.,&Schirmer, W. (1986). 1985 yılı Çayönü kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 8, 51-66.
- Çavuşoğlu, R. (2023). Van-Çavuştepe Kalesi'nde bulunan ok uçları. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 60, 1-16.
- Çevik, A.,&Konuk, S. (2014). Dicle Nehri ekseninde Roma İmparatorluğu'nun idarî teşkilatlanması ve Sasani mücadelesi. İçinde *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara, Türkiye* (Cilt 1, ss. 533-544).
- Çınar, M. (2022). Dünya'da ülke sınırlarını oluşturan nehirler. *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 13(47), 386-421.
- Çiğdem, S., Özkan, H., Yurttaş, H.,&Öztürk, N. (2005). 2004 yılı Gümüşhane yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 23(3), 57-70.
- Çiğdem, S., Özkan, H., İlhan, H., Yurttaş, H.,&Emir, O. (2022). Bayburt ili 2019 yüzey araştırması. İçinde C. Keskin (Ed.), *2019-2020 yılı yüzey araştırmaları* (Cilt 3, ss. 265-278). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1984). Urartu'da toplu nüfus aktarımları. *Anatolian Research*, 9, 311-323.

- Çilingiroğlu, A. (1991). The early Iron Age at Dilkaya. İçinde A. Çilingiroğlu&D. H. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages 3: The proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (ss. 29-38). British Institute of Archaeology at Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*. Ege Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı tarihi ve sanatı*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (2005). Bronze arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eidurukai): “Indicate ethnic identity” Ü. Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal III* (ss. 63-66). Bochum.
- Çilingiroğlu, A. (2007). Urartulu Argıştı oğlu Kral Rusa: Bir başarı öyküsü. *TÜBA-AR*, 10, 73-89.
- Dabrowa, E. (2021). Parthian-Armenian relations from the 2nd century BCE to the second half of the 1st century CE. *Electrum*, 28, 41-57.
- Dandamaev, M. A.,&Lukonin, V. G. (1980). *Культура и экономика Древнего Ирана*. Moscow.
- Dandamaev, M. A. (1984). Babylonia in the Persian age. *CHJ*, 1, 326-342.
- Dandamaev, M. A. (1985). *Политическая история Ахеменидской державы*. Moscow.
- Dandamaev, M. A. (1989). *A political history of the Achaemenid Empire* (W. J. Vogelsang, Trans.). E. J. Brill.
- Dandamaev, M. A. (1994). Media and Achaemenid Iran. İçinde J. Harmatta (Ed.), *History of civilizations of Central Asia: The development of sedentary and nomadic civilizations, 700 B.C. to A.D. 250* (Vol. 2). UNESCO.
- Dandamaev, M. A. (1996). Media. İçinde I. Gershevitch (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Vol. 2, *The Median and Achaemenian periods*, ss. 36-62). Cambridge University Press.
- Danışmaz, H. (2018). *Arkeolojik veriler çerçevesinde Urartu Krallığı'nın eyalet sistemi* (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Darga, A. M. (1992). *Hitit sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.
- Darkot, B. (1955). Türkiye'nin coğrafi bölgeleri hakkında. *Türkiye Coğrafya Dergisi*, (14-15), 141-149.

- Darkot, B. (1993). Erzincan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Vol. 4, ss. 338-340). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Daryaee, T. (2009). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. I. B. Tauris.
- Debevoise, N. C. (1938). *A political history of Parthia*. Chicago.
- Delattre, A.-J. (1883). *Le peuple et l'empire des Medes jusqu'à la fin du règne de Cyaxare*. Bruxelles.
- Deller, K. (1984). Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II. In P. E. Pecorella ve M. Salvini (Ed.), *Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaijano Iraniano* (ss. 97-124). Rome.
- Demir, M. (2014). MÖ VI.-IV. yüzyıllar arasında Pers-Armenia ilişkileri ve Armenia Orontid hanedanlığı. *Yeni Türkiye*, 60, 1-10.
- Diakonoff, I. M. (1994). *Early antiquity*. University of Chicago Press.
- Diakonoff, I. M. (1951). Assiro. *Vavilonskie Istocniki po istorii*, 2(3), 52-73.
- Diakonoff, I. M. (1984). *The pre-history of the Armenian people* (L. Jennings, Trans.). New York: Caravan Books.
- Diakonoff, I. M. (1985). Media. İçinde *Cambridge history of Iran* (Cilt 2, Bölüm 3, ss. 36-148). Cambridge: Cambridge University Press.
- Diakonoff, I. M. (2012). *Media history (История СМИ)* (Cilt 1). Baku: Нажил Ева.
- Diakonoff, I. M., & Medvedskaya, I. N. (1987). *The pre-history of the Armenian people*. Caravan Books.
- Dignas, B., & Winter, E. (2007). *Rome and Persia in late antiquity: Neighbours and rivals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dikmen, Ç. B., & Toruk, F. (2015). Korunması gereken bir yerleşim Sadak Köyü: Satala Antik Kenti. *Ariş Geleneksel Türk Sanatları Dergisi*, 13-35.
- Dinçol, A. M. (1982). Hititler öncesinde Anadolu. In *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (Cilt I, ss. 11-16). İstanbul.
- Dinçol, A. M., & Dinçol, B. (1992). *Die urartaische Inschrift aus Hanak (Kars)*. İçinde H. Otten vd (Eds.), *Sedat Alp'e Armağan* (ss. 109-117). Türk Tarih Kurumu.
- Diodorus Siculus. (1947). *Bibliotheca historica* (R. M. Geer, Trans.). William Heinemann.

- Dodgeon, M. H., & Lieu, S. N. C. (2005). *The Roman eastern frontier and the Persian wars (AD 226-363): A documentary history*. Routledge.
- Doğancı, K. (2020). Antik çağlarda Pontos sahil kentlerini iç bölgelere bağlayan kara yolları. *Tarih Okulu Dergisi*, 13(XLV), 129-156.
- Dolezal, S. (2017). Did Hadrian ever meet a Parthian king? *Philologica Graecolatina Pragensia*, 2, 111-125.
- Drews, R. (1993). *The end of the Bronze Age*. Princeton University Press.
- Drijvers, J. W. (1998). Strabo on Parthia and the Parthians. In J. Wiesehöfer (Ed.), *Das Partherreich und seine Zeugnisse: The Arsacid Empire: Sources and documentation* (ss. 279-295). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Drinkwater, J. (2008). Maximinus to Diocletian and the “crisis”. İçinde A. K. Bowman, P. Garnsey, ve A. Cameron (Ed.), *The Cambridge ancient history* (Cilt XII, ss. 28-66). Cambridge: Cambridge University Press.
- Drower, M. S., Gray, E. W., & White, S. S. (1996). Armenia. İçinde S. Hornblower ve A. Spawforth (Ed.), *The Oxford classical dictionary*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Durak, K. (2021). The commercial history of Trebizond and the region of Pontos from the seventh to the eleventh centuries: An international emporium. *Mediterranean Historical Review*, 36(1), ss. 3-41.
- Duran, M. (2015). Satraplık sisteminin Pers yönetim teşkilatındaki yeri. *SDÜFEFSBD*, 34, 61-86.
- Durmuş, İ. (1993a). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 141(Seri III, Sb. 8).
- Durmuş, İ. (1993b). Sakalar İskitler mi? *Kırım*, 3, 9-10.
- Durmuş, İ. (1997). Anadolu’da Kimmer ve İskitler. *Belleten*, 61(Ağustos), 273-286.
- Durmuş, İ. (2002). İskitlerin kimliği. *Türkler*, C I, 621-625.
- Durmuş. (2008a). İskit İmparatorluğu’nun yıkılış nedenleri. *Akademik Bakış Dergisi*, 1(2), 199-214.
- Durmuş, İ. (2008b). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Dusinberre, E. R. M. (2003). *Aspects of empire in Achaemenid Sardis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dusinberre, E. R. M. (2013). *Empire, authority, and autonomy in Achaemenid Anatolia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dyson, R. H., Jr. (1965). Problems of protohistoric Iran as seen from Hasanlu. *Journal of Near Eastern Studies*, 24, 193-217.
- Dzhaparidze, O. M. (1964). The culture of early agricultural tribes in the territory of Georgia. İçinde *VII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences* (ss. 4-9). Moscow.
- Edwell, P. (2007). *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman control*. New York: Routledge.
- Ekmen, H. (2015). Filolojik ve arkeolojik verilere göre Anadolu'da MÖ II. binde iletişim ve ulaşım aracı olarak nehirlerin önemi. *TAS*, 2, 47-66.
- Eliade, M. (2000). *Demirciler ve simyacılar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Elibüyük, M., ve Yılmaz, E. (2010). Türkiye'nin coğrafi bölge ve bölümlerine göre yükselti basamakları ve eğim grupları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 8(1), 27-55.
- Emre, K. (1969). Altıntepe'de Urartu seramiği. *Belleten*, 33(131), 279-289.
- Erdem, A. Ü. (2015). Doğu Anadolu'daki tarımsal etkinliklerin etnoarkeolojik değerlendirmesi: Van-Ayanis örneği. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 149, 27-46.
- Erdemir, H. P., ve Erdemir, H. (2010). Güneybatı Asya ve Avrasya'da İskit askerî izleri. *Tarih Okulu*, VII, 25-37.
- Erdoğan, S. (2020). Demir Çağ ve Helenistik Dönem Tunceli yüzey araştırması-2018. *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, 333-348.
- Erdoğan, S., Çakırca, D.,&Duman, S. (2023). Demir Çağ ve Helenistik Dönem Tunceli yüzey araştırması-2021. *38. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, 311-319.
- Ergene, A. (1972). *Toprak biliminin esasları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ders Kitapları Serisi No. 9.

- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Eroğlu, E. (2016). Pers Kralı Büyük Kyros'un siyasî ve iktisadi politikaları. *History Studies*, 8(1), 37-47.
- Erzen, A. (1978). Çavuştepe I, MÖ 7-6. Yüzyıl Urartu mimari anıtları ve Orta Çağ nekropolü. Ankara.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erzincan İl Yıllığı. (1990). *Erzincan' 90 (Her yönüyle Erzincan İl Yıllığı)*. Ankara: Aydoğdu Matbaası.
- Esin, U. (2007). Anadolu neolitigine başka bir bakış. In M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Anadolu'da uygarlığın doğuşu ve Avrupa'ya yayılımı: Türkiye'de neolitik dönem yeni kazılar, yeni bulgular (XI-XIII)* (ss. 1-XX). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Evecen, A., & Ölmez, F. N. (2015). Antik çağ giysi ve donatılarında ekinseel göndermeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, 14, Kasım-Aralık.
- Faulkner, N. (2017). *Roma kartalların imparatorluğu* (Çev. Ç. Sümer). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Ferguson, R. J. (2005). *Rome and Parthia: Power politics and diplomacy across cultural frontiers* (Research Paper Series: Centre for East-West Cultural&Economic Studies; No. 12). Bond University.
- Fidan, E. (2017). Madencilik beşiği Anadolu: Tarih öncesi dönemlere ait bakır yatakları. *Belleten, C. LXXXI*(292), 671-672.
- Frangipane, M. (1994). The record function of clay sealings. In P. Ferioli et al. (Eds.), *Archives before writing* (ss. 125-136). Scriptorium.
- Frangipane, M. (1995). Arslantepe-Malatya, results of the 1993 season. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Vol. 1, ss. 165-176). Kültür Bakanlığı.
- Frangipane, M. (1998). Arslantepe 1996: The finding of an E.B.I. royal tomb. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19(1), 291-309.

- French, D. H. (1988). *Roman roads&milestones of Asia Minor. Vol. 2, Milestones, Fasc. 2.1: An interim catalogue of milestones* (BAR International Series 392). British Institute at Ankara.
- French, D. H.,&Summerly, J. R. (1987). Four Latin inscriptions from Satula. *Anatolian Studies*, 37, 17-22.
- Friedrich, J. (1930). Staatsvertrage des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. *MVAEG*, 34(1), 103-161.
- Frye, R. N. (1962). *The heritage of Persia*. London: Allen&Unwin.
- Frye, R. N. (1983). The political history of Iran under the Sasanians. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Cilt 3, Bölüm 1, ss. 116-180). Cambridge: Cambridge University Press.
- Frye, R. N. (2008). The Sassanians. İçinde A. K. Bowman, P. Garnsey, ve A. Cameron (Ed.), *The Cambridge ancient history* (Cilt XII, ss. 461-479). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadd, C. J. (1923). *The fall of Nineveh*. London: Oxford University Press.
- Galichian, R. (2004). *Historic maps of Armenia: The cartographic heritage*. London: I. B. Tauris.
- Galichian, R. (2014). *Historic maps of Armenia: The cartographic heritage*. London-Yerevan.
- Garsoian, G. N. (1997). The Arşakuni dynasty. İçinde R. G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian people from ancient to modern times* (Cilt I, ss. 63-94). New York: St. Martin's Press.
- Garsoian, N. (1985). *Armenia between Byzantium and the Sasanians*. New York: Cambridge University Press.
- Garstang, J.,&Gurney, O. R. (1959). *The geography of the Hittite empire*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Garthwaite, G. R. (2016). *İran tarihi* (ev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Gavaz, S. . (2008). Hitit imparatorluk devri krallarından I. şuppiluliuma döneminde Anadolu. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1(1), 22-39.

- Gawlikowski, M. (1985). Palmyra and the Euphrates frontier. *Iraq*, 47, 77-88.
- Gawlikowski, M. (1987). The Roman frontier on the Euphrates. *Mesopotamia*, 22, 77-80.
- Genç, Ö. (2016). II. Tigranes döneminde Roma-Armenia ilişkileri. *International Journal of Social Science*, 45, 247-256.
- Ghirshman, R. B. (1965). *Iran from the earliest times to the Islamic conquest*. Harmondsworth: Penguin.
- Gibbon, E. (2019). *Roma imparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküş tarihi 1. Cilt (MÖ 100-MS 324)* (Çev. A. Baltacıgil). İstanbul: İndie Yayınları.
- Goldman, H. (1963). *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Vol. III, The Iron Age*. New Jersey: Amerika.
- Grainger, J. D. (2007). *Alexander the Great failure: The collapse of the Macedonian empire*. New York: Routledge.
- Grainger, J. D. (2014). *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic kingdom*. London: Revivals.
- Grakov, B. N. (2006). *İskitler* (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gray, G. B., Cary, M., & Litt, D. (1964). The reign of Darius. İçinde J. D. Bury, S. A. Cook, ve F. E. Adcock (Ed.), *The Cambridge ancient history: The Persian empire and the West, Vol. 4* (ss. 173-227). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gray, G. B., & Litt, D. (1964). The foundation and extension of the Persian empire. İçinde J. D. Bury, S. A. Cook, ve F. E. Adcock (Ed.), *The Cambridge ancient history: The Persian empire and the West, Vol. 4* (ss. 1-25). Cambridge: Cambridge University Press.
- Greatrex, G., & Lieu, S. N. C. (2002). *The Roman Eastern frontier and the Persian wars, II*. London & New York: Routledge.
- Grosby, S. (1997). Territory and nationality in the ancient Near East and Armenia. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 40(1), 1-29.
- Grousset, R. (1973). *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*. Paris: Payot Lieu.

- Grousset, R. (2005). *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin tarihi* (Çev. S. Dolanoğlu). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Gubel, E. (2000). The 'Dark Age'. İçinde O. Binst (Ed.), *The Levant: History and archaeology in the Eastern Mediterranean* (ss. 54-62). Maxéville: Publisher.
- Gumilev, L. N. (2000). *Hazar çevresinde bin yıl* (Çev. A. Batur). İstanbul: Publisher.
- Gutschmid, A. von,&Nöldeke, T. (1888). *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer*. F. A. Brockhaus.
- Guzman, J. O. (2014). Rex Armeniis Datus: Nero, Parthia and the Armenian question. İçinde *Central Asia in Antiquity: Interdisciplinary Approaches* (ss. 85-97).
- Gülerdoğan, F., ve Yılmaz, C. A. (2023). Hellenistik dönem Anadolu'sunda Seleukosların üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 43-72.
- Günaltay, M. Ş. (1948). *İran tarihi (En eski çağlardan İskender'in Asya seferine kadar, Cilt 1)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Günaltay, Ş. (1951). *Yakın Şark IV/2: Romalılar zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad krallıkları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) havzasındaki tarihi ve arkeolojik veriler* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günaşdı, Y. (2015). Erzincan Sırataşlar Kalesi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 113-131.
- Günaşdı, Y. (2019). Urartunun uç kalelerinden Çengerli Kalesi. İçinde K. Taşçı, K. Altun, ve S. Kaymakçı (Ed.), *Erzincan Tarihi Sempozyumu* (ss. 109-130).
- Günaşdı, Y., Topaloğlu, Y., vd. (2012). 2010 yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları. İçinde 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III* (ss. 49-71). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Günaşdı, Y., Ceylan, A.,&Üngör, İ. (2026). 2024 yılı Erzurum-Erzincan illeri yüzey araştırması. İçinde E. Evcin (Ed.), *41. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri* (Cilt 4, ss. 295-314). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Güngör, A. (1998). Neolitik dönemde insan beslenmesinin morfolojisine yansımaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38(1-2), 367-379.
- Gür, B. (2016). *Neolitik Çağ'da Anadolu: Yerleşik yaşamın başlangıcı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gürun, K. (2010). *Ermeni dosyası*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Güterbock, H. G. (1980). *Siegel aus Boğazköy*. Gebr. Mann.
- Harmankaya, S. (1996). Türkiye Paleolitik araştırmaları üzerine bir değerlendirme. *İçinde TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik/Epipaleolitik* (ss. 7-21). İstanbul: Ege Yayınları.
- Harmankaya, S. vd. (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi (TAY) 3*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Harmankaya, S., vd. (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Harmankaya, S.,&Erdoğan, B. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4a/4b: İlk Tunç Çağı*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Hartmann, M., vd. (2006). New research at the Roman legionary camp at Satala, Northeast Anatolia: Geophysical and archaeological survey. *İçinde 21. Arkeometri Sonuçları Toplantısı (Antalya 2005)* (ss. 197-204). Ankara: Arkeometri Yayınları.
- Hauptmann, H. (1971). Norşuntepe Kazısı, 1969. In *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (ss. 71-79).
- Hauptmann, H. (1979). Norşuntepe'de yerleşmenin gelişimi. In *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (Vol. 1, ss 55-63).
- Hayli, S. (1995). Erzincan Ovasının beşeri ve iktisadi coğrafyası (Yayınlanmış doktora tezi, Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Elazığ.
- Hayli, S. (2002). Erzincan ovasında genel arazi kullanımı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 1-24.
- Hecker, K. (1997). *Über den Euphrat: Ortsbezogene Restriktionen in AA Kaufurkunden*. *Archivum Anatolicum*, 3(1), 157-172.

- Hellmuth, A. (2008). The chronological setting of the so-called Cimmerian and Early Scythian material from Anatolia. *ANES*, 45, 102-122.
- Henkelman, W. F. M. (2021). Persia. In B. Jacobs ve R. Rollinger (Ed.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire* (Cilt II, ss. 881-904). USA.
- Herodian of Antioch. (1961). *History of the Roman Empire* (E. C. Echols, Çev.). Berkeley: University of California Press.
- Herodian. (1999). *History of the Empire, V-VIII* (C. R. Whittaker, Çev.). London: Harvard University Press.
- Herodots. (2011). *Herodotos tarihi* (M. Ökmen, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herzfeld, E. (1932). Sakastan. *AM II*, IV, 36.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in geography and ethnography of the ancient Near East*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Hewsen, R. H. (1983). Introduction to Armenian historical geography II: The boundaries of Achaemenid "Armina". *Revue des Études Arméniennes*, XVII.
- Hewsen, R. H. (1992). *The geography of Ananias of Sirak*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Holbl, G. (2001). *History of the Ptolemaic Empire* (Eng. trans. T. Saavedra). London ve New York: Routledge.
- Holland, T. (2007). *Persian fire*. New York: Doubleday.
- Honigmann, E. (1935). *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*. Bruxelles: Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu sınırı* (Çev. F. Işıltan). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Houghton, A.,&Lorber, C. (2002). *Seleucid coins: A comprehensive catalog: Part I: Seleucus I through Antiochus III* (Cilt IV).
- Hrozny, B. (1947). *Ancient history of Western Asia, India and Crete*. Prag.
- Hübschmann, H. (1969). *Dia altarmenischen Ortsnamen*. Amsterdam: Oriental Press.
- Isaac, B. (1990). *The limits of empire: The Roman army in the East*. Oxford: Oxford University Press.

- Isaac, B. (2008). The eastern frontier. İçinde P. Garnsey ve A. Cameron (Ed.), *CAH, Vol. XIII* (ss. 437-460). Cambridge: Cambridge University Press.
- Işık, F. (1987). Şirinlikale: Bilinmeyen bir Urartu kalesi ve Doğu Anadolu'daki yaratıcı dağ topluluğunun kaya anıtları hakkında izlenimler. *Belleten*, 51(200), 497-534.
- Işıklı, M. (2008). Erzincan Altıntepe yüzey araştırmaları 2006-2007 çalışmalarının genel bir değerlendirmesi. İçinde 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1 (ss. 253-266). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Işıklı, M. (2010). The results of survey in the environs of Urartian fortress of Altıntepe. In R. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, & N. Marchetti (Eds.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (Vol. 2, ss. 265-278). Harrassowitz Verlag.
- Işıklı, M., & Özdemir, M. A. (2019). Erzincan, Saztepe (Cimintepe II): Achaemenid dönemi için bölgesel bir merkez. İçinde A. Özfirat, Ş. Dönmez, M. Işıklı, ve M. Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Achaemenid İmparatorlukları içinde* (ss. 351-362). İstanbul: Ege Yayınları.
- Işıklı, M., & Parlıtı, U. (2019). Doğu Anadolu'nun Geç Demir Çağı: Sorunlar ve çözümsel perspektifler. İçinde A. Özfirat, Ş. Dönmez, ve M. Işıklı, M. Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Achaemenid İmparatorlukları içinde* (ss. 181-215). İstanbul: Ege Yayınları.
- Itin. Ant. (1948). *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum* (G. Parthey ve M. Pinder, Ed.). Berlin: Impensis Friderici Nicolai.
- Ivantchik, A. I. (2001). The current state of the Cimmerian problem. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 7, 307-339.
- Ivantchik, A. I. (1990). Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II. *Вестник древней истории*, 3, 3-19.
- İnan, F. (2023). Yazılı ve arkeolojik kaynaklar ışığında Doğu Karadeniz'de Ahamenid idaresi. *The Journal of Academic Social Studies*, 16 (97), 289-304.

- Jacobs, B. (1990). Armenien von der Eroberung durch die Perser bis in die Zeit Alexanders des Großen. İninde E. M. Ruprechtsberger (Ed.), *Armenien-Beiträge zur Sprache, Geschichte und Archäologie* (ss. 37-46). Linz.
- Jacobs, B. (1994). *Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius' III* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B Nr. 87). Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Jacobs, B. (2006). Achaemenid Satrapies: The administrative units of the Achaemenid Empire. *Encyclopaedia Iranica*.
<http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies>
- Jacobs, B. (2021). Satrapal administration. In B. Jacobs ve R. Rollinger (Ed.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire* (Cilt II, ss. 836-857). USA.
- Jeffery, L. H. (2008). Greece before the Persian invasion. In P. Garnsey ve A. Cameron (Ed.), *Cambridge Ancient History, IV* (ss. 347-367). Cambridge: Cambridge University Press.
- Jouguet, P. (1928). *Macedonian imperialism and the Hellenization of the East* (M. R. Dobie, Çev.). London.
- Justinus, M. I. (1998). *Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi: Accedunt prologi in Pompeium Trogum* (O. Seel, Ed.). Vieweg + Teubner.
- Kaçar, T. (2012). Dünya'ya iki ışık: Geç Antik Çağ'da İran ve Roma. *Doğu Batı Düşünce Dergisi, LXI*, 153-180.
- Kalkan, H. (2011). Doğu Anadolu'da Geç Demir Çağ: Sorunlar ve gözlemler. *OLBA*, 19, 47-56.
- Kalaycı, A. (2024). Roma İmparatoru Traianus'un Doğu Seferleri ve siyasî sonuçları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(1), 240-251.
- Kalmış, G. (2016). Ardahan ve çevresindeki Urartu yazıtları ışığında bölgenin MÖ I. bindeki siyasal durumu. *Kafdağı, 1*(2), 40-50.
- Kalmış, G. (2020). Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde tespit edilen Koroğlu kaleleri. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, XV*(1), 155-169.

- Kapan, K., ve Kuşcu, Ö. E. (2021). Kavramsal ve tarihsel açıdan askerî coğrafya: Coğrafya mı? Jeopolitik mi? *Türk Coğrafya Dergisi*, 78, 145-154.
- Kara, R. (2016). “Erzincan adı üzerine” *Uluslararası Erzincan Sempozyumu, Cilt 1* (ss. 563-571). Erzincan.
- Karadeniz, V., ve Altınbilek, M. S. (2018). Erzincan ilinin topografik analizi ve idarî sınırlar ilişkisi: Bazı sorunlar. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 283-304.
- Karageçi, M. (2020). Erzincan’da önemli bir Urartu merkezi: Üçpınar Kalesi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 237-262.
- Karaketir, E. (2015). Pers Kralı II. Kyros: *Hayatı, şahsiyeti ve siyasî faaliyetleri* (Yayınlanmış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Karaosmanoğlu, M. (2008). Altıntepe Kalesi ikinci dönem kazıları. İçinde B. Can ve M. Işıklı (Ed.), *Doğudan yükselen ışık: Arkeoloji yazıları* (ss. 69-85). Erzurum: Zero Yayınları.
- Karaosmanoğlu, M. (2011). Erzincan Altıntepe Kalesi. In K. Köroğlu ve E. Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu’da değişim-Transformation in the East* (ss. 366-373). İstanbul.
- Karaosmanoğlu, M., Can, B.,&Korucu, H. (2008). Altıntepe Urartu Kalesi 2006 yılı kazı ve onarım çalışmaları. İçinde 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1 (ss. 497-514).
- Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M.,&Caner, E. (2014). Erzincan-Altıntepe ve çevresi yüzey araştırmaları. İçinde *Anadolu’nun Zievesinden Türk Arkeolojisinin 40. Yılı* (ss. 507-514). Ankara.
- Karaosmanoğlu, M., Özkan, H.,&Öztürk, N., vd. (2004). Altıntepe kazısı 2003. İçinde 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss. 127-138). İstanbul.
- Karaosmanoğlu, M.,&Korucu, H. (2012). The apadana of Altıntepe. In A. Çilingiroğlu&A. Sagona (Eds.), *Anatolian Iron Ages 7: The proceedings of the seventh Anatolian Iron Ages colloquium held at Edirne, 19-24 April 2010* (Ancient Near Eastern Studies, 39, pp. 131-149). Peeters.

- Karaosmanoğlu, M., Korucu, H.,&Yılmaz, M.A. (2014). Altıntepe Urartu Kalesi kazı ve onarım çalışmaları 2003-2013. İçinde *Anadolu'nun Zieyesinden Türk Arkeolojisinin 40. Yılı* (ss. 77-96). Ankara.
- Karaosmanoğlu, M.,&Korucu, H. (2015). Erzincan Altıntepe Kalesi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 35, 36-59.
- Karaosmanoğlu, M.,&Yılmaz, M. (2013). Altıntepe Kalesinden günümüze yansımalar. *The Journal of International Social Research*, 6(25), 274-282.
- Karaosmanoğlu, M.,&Yılmaz, M. A. (2009). Altıntepe Urartu Kalesi 2007 yılı kazı ve onarım çalışmaları: Tapınak ve Batı odalarındaki çalışmalar. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30(1), 120-122. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Karaosmanoğlu, M., ve Yılmaz, M. A. (2019). Altıntepe 2017 yılı kazı ve onarım çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40(2), 617-632.
- Kaya, M. (2011). Erzincan iklim ve meteoroloji verileri. *Tesisat Mühendisliği Dergisi*, Temmuz-Ağustos, 34-42.
- Kaya, M. A. (1998). Anadolu'da Roma egemenliği ve Pompeius'un siyasal düzenlemeleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII, 163-173.
- Kaya, M. A. (2000). Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes havzasındaki kolonileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, 121-136.
- Kaya, M. A. (2004). Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-4). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX(1), 73-86.
- Kaya, M. A. (2005). Roma lejyonierleri ve Anadolu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 87-98.
- Kaya, M. A. (2012). Büyük İskender'in halefleri (Diadokhoi): Savaş ve siyaset (İ.Ö. 323-306). İçinde T. Yiğit, M. A. Kaya, ve A. Sina (Ed.), *Ömer Çapar'a Armağan* (ss. 177-202). Ankara.
- Kaya, M. A. (2021). Roma Anadolu ilişkilerinin ilk yüzyılı. *Aktüel Arkeoloji*, 79, 25-42.
- Kaya, M., A. (2018a). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Kaya, M., A. (2018b). Anadolu'da Pers satraplıkları: Kuruluş, yönetim ve etnik yapı. *Cedrus VI*, 159-179.
- Keaveney, A. (2003). *Lucullus: A life*. New York: Routledge.

- Kejanlı, T. (2005). Anadolu'da ilk yerleşmeler ve kentleşme eğilimleri. *Doğu Anadolu Araştırmaları*, 4(1), 89-97.
- Kekeç, E. (2022). Anadolu'da nehir taşımacılığı: Arkeolojik ve filolojik veriler üzerine bir değerlendirme. *International Black Sea Modern Scientific Research Congress*, Aralık 21-22, 714-721.
- Kennedy, D. ve Riley, D. (1990). *Rome's desert frontier from the air*. Austin: University of Texas Press.
- Keppie, L. J. F. (1989). The fate of the Ninth Legion: A problem for the Eastern provinces? İçinde D. H. French ve C. S. Lightfoot (Ed.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire, Part 1* (ss. 247-255). Oxford.
- Kerr, S. (2015). *Cyrus the Great-Celestial Sovereign* (1st ed.). Morrisville: Lulu.com.
- Kessler, K. (1995). Subria, Urartu and Assur: Topographical questions around the Tigris sources. İçinde M. Liverani (Ed.), *Neo-Assyrian Geography* (Quaderni di Geografia Storica, C. 5, ss. 55-67). Rome: Università di Roma La Sapienza.
- Kılıç, Y. (2015). "Anadolu'nun ilk kentlerin." *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi* (ss. 119-135).
- Kınal, F. (1991). Eski Anadolu tarihi. Ankara.
- King, L. W., ve Thompson, C. R. (1907). *The sculptures and inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*. London: British Museum.
- Kingsmill, T. W. (1882). The intercourse of China with Eastern Turkestan and the adjacent countries in the second century B.C. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 74-104.
- Kleber, K. (2021). General outlines: Power negotiation, elite management, and administration. İçinde B. Jacobs ve R. Rollinger (Ed.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire* (Cilt II, ss. 905-922). USA.
- Kleiss, W. (1979). Urartäische Festungen in Ostanatolien. *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 12, 80-86.
- Koçak, K. (2015). Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit kurganlarının ortaya çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(25), 66-78.

- Koçhan, N.-C.,&Başaran, C. (1986). Diyardin çevresinin arkeolojik araştırması ve Toklucak kaya dehlizleri. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 14, 235-254.
- Kohl, P. (2009). Origins, “Homelands and migrations: Situating the Kura-Araxes Early Transcaucasian ‘Culture’ within the history of Bronze Age Eurasia.” *Tel Aviv*, 36, 241-265.
- Konuk, S. (2017). *Roma-Sasani mücadelesinde Yukarı Dicle havzası* (MS. 298-591) (Yayınlanmış doktora tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Konuk, S. (2022). *Roma-Sâsâni mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası'nın tarihî coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu.
- Konuk, S. (2023). Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki sınır genişlemeleri üzerine bir yorum. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 144–155.
- Konukçu, E. (2001). *Büyük güçler ve Ermenilerin kısılcındaki Erzincan'ın Albayrağına kavuşması*. Ankara: Erzincan İli Kültür ve Eğitim Derneği-Erzincanlılar Kültür ve Sağlık Vakfı Yayını.
- Korfmann, M. (1997). Troia 1995 kazıları. İçinde 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı/I* (ss. 213-229). Ankara.
- Korfmann, M. (2000). 1998 Troia kazı sonuçları. İçinde 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı/I* (ss. 287-298). Ankara.
- Korfmann, M. (2001). Troya 1999 kazıları. In 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı/I* (ss. 279-288). Ankara.
- Koromila, M. (2002). The Greeks and the Black Sea from the Bronze Age to the early 20th century. İçinde M. Rothman (Ed.), *Beyond the frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman periods. A view from the highlands* (ANES, 12, ss. 121-178). Panorama Cultural Society.
- Ksenophon, (1998). *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*. (Çev. Tanju Gökçöl). Sosyal Yayınlar. İstanbul.
- Ksenophon, (1922). *Anabasis* (C. L. Brownson, Trans.). Harvard University Press.
- Ksenophon, (1960). *Kyroupaedia*. (English trans.: W. Miller), London, Edited By T. E. Page, Litt. D., And W. H. D. Rouse, Litt. D.

- Koşan, O. Z. (2021). Antik Çağ'da Kızılırmak. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 1030-1042.
- Koşay, H. Z. (1948). Karaz sondajı. *TTK Kongresi*, 3, 165-169.
- Koşay, H. Z. (1962). Pulur kazısı, 1960. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11, 25-28.
- Koşay, H. Z. (1974). Erzurum ve çevresinin dip tarihi. İçinde *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı* (ss. 39-64). Erzurum.
- Koşay, H. Z. (1976). Keban Projesi, Pulur kazısı 1968-1970. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1984). Erzurum ve çevresinin dip tarihi. Ankara.
- Koşay, H. Z.,&Turfan, K. (1967). Pulur kazısı. *VI. Türk Tarih Kongresi*, 14-15. Ankara.
- Koşay, H. Z.,&Turfan, K. (1959). Erzurum-Karaz kazısı raporu. *Belleten*, XXIII(91), 349-413.
- Koşay, H. Z., ve Turfan, K. (1962). Pulur kazısı, 1960. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11, 25-28.
- Koşay, H. Z.,&Turfan, K. (1964). Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları). *Atatürk Konferansları I*, 91-94. Ankara.
- Koşay, H.,&Vary, H. (1964). *Pulur kazısı*. Ankara.
- Koşay, H.,&Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum kazısı 1961*. Ankara.
- Kozbe, G.,&Ceylan, A., vd. (2008). Türkiye arkeolojik yerleşmeleri-6: Demir çağları 1-2. İstanbul.
- Kozbe, G.,&Ceylan, A., vd. (2008). Türkiye arkeolojik yerleşmeleri-4 (TAY) Demir çağları, Cilt 1-2. İstanbul.
- Kökten, İ. K. (1944a). Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri. *DTCFD*, III(5), 465-486.
- Kökten, İ. K. (1944b). Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmalar. *Belleten*, VIII(32), 659-680.
- Kökten, İ. K. (1945). Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt ve çevresinin yeri. *DTCFD*, III(5), 223-235.
- Kökten, İ. K. (1947). 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan tarih öncesi araştırmalar. *Belleten*, 11(43), 431-472.

- Kökten, İ. K. (1952). *Anadolu'da prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araştırma*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 10(3-4), 167-188.
- Kökten, İ. K. (1953). 1952 yılında yaptığım tarih öncesi araştırmaları hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI(2-4), 177-209.
- Kroll, S. (2014). Notes on the post-Urartian (Median) horizon in NW-Iran and Armenia. In A. Özfirat (Ed.), *Arkeolojiyle geçen bir yaşam için yazılar: Veli Sevin'e armağan/Scripta: Essays in honour of Veli Sevin: A life immersed in archaeology* (ss. 203-210). Ege Yayınları.
- Krupnov, F. I. (1964). The most archaic culture of the Caucasus and the Caucasian community. *Soviet Anthropology and Archaeology*, III, 31-42.
- Kuftin, B. A. (1943). The Urartian columbarium at the foot of Mt. Ararat, in the Eneolithic stage of the Kura-Araks Basin. *Tiflis Museum Bulletin*, XIII B.
- Kuhrt, A. (2010a). *The Persian Empire: A corpus of sources from the Achaemenid period*. New York.
- Kuhrt, A. (2010b). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)* (D. Şendil, Çev., Cilt 2). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Kuhrt, A. (2013). *The Persian Empire: A corpus of sources from the Achaemenid period*. London: Routledge.
- Kulikowski, M. (2000). The "Notitia Dignitatum" as a historical source. *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 49(3), 358-377.
- Kunç, Ş., & Çukur, A. (1988). Yukarı Fırat havzası maden ocakları ve bazı arkeolojik buluntularla ilişkileri. IV. *AST*, 29-38.
- Kurkjian, V. M. (1958). *A history of the Armenia*. New York: Lydian Press.
- Kurt, M. (2010). Roma Cumhuriyetinin Anadolu politikası ve Pergamon (Bergama) Krallığının rolü. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 97-111.
- Kurt, M. (2015). MÖ VI-V. yüzyıllarda Kilikya bölgesi: Küresel güçler ve Syennesis krallığı. *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13, 303-326.

- Kuşu, S.,&Köroğlu, K. (2014). Bir Urartu sitadelinin sanal ortamda üç boyutlu olarak yeniden inşa edilmesi: Erzincan-Altıntepe örneği. In A. Çilingiroğlu, K. Köroğlu,&Z. Çulha (Eds.), *Urartians: A civilization in Eastern Anatolia: Proceedings of the 1st International Symposium held at İstanbul, 13-15 October 2014*. Rezan Has Museum.
- Kutlu, E. (1969). Altıntepe’de Urartu seramiği. *Belleten*, XXXIII(131), 279-289.
- Labat, R. (1995). *Manuel d’épigraphie akkadienne*. Paris: Librairie Orientaliste Geuther.
- Lamb, W. (1954). The culture of north-east Anatolia. *Anatolian Studies*, 4, 21-32.
- Lanfranchi, G. B.,&Parpola, S. (1990). *The correspondence of Sargon II, Part II-SAA V*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia: Cradle of civilization*. London.
- Lang, D. M. (1983). Iran, Armenia and Georgia. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran* (Vol. 3/1, ss. 505-536). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1907). *Armenien einst und jetzt*. Weidmann.
- Levick, B. (1999). *Vespasian*. London: Routledge.
- Lichtenberger, A., Zardaryan, H. M., Schreiber, T., vd. (2020). The Armenian-German Artaxata Project: Preliminary report on the excavations in Artashat 2019. *AJNES*, XXIV(1/2), 184-227.
- Lightfoot, C. S. (1990). The year’s work: Satala survey. *Anatolian Studies*, 40, 13-16.
- Lightfoot, C. S. (1991). Satala yüzey araştırması 1989. İçinde 8. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss. 299-311). Ankara.
- Lightfoot, C. S. (1992). Satala yüzey araştırması 1990. İçinde 9. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss. 289-303). Ankara.
- Lightfoot, C. S. (1993). Roma İmparatorluğunun doğu sınırı ve Satala. In *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (ss. 118-128). Ankara.
- Lightfoot, C. S. (1998a). Survey work at Satala, a Roman legionary fortress in North-East Turkey. İçinde R. Matthews (Ed.), *Ancient Anatolia: Fifty years’ work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (ss. 273-284). London.

- Lightfoot, C. S. (1998b). Facts and fiction: The third siege of Nisibis (A.D. 350). *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 37(1), 105-125.
- Lloyd, L.-J. (2021). The court. In B. Jacobs&R. Rollinger (Eds.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire* (Vol. II, ss. 1035-1046). USA.
- Lloyd, S. (2000). Türkiye'nin tarihi (E. Varinlioğlu, Çev.). Ankara: Tübitak Yayınları.
- Luckenbill, D. D. (1926-1927). *Ancient records of Assyria and Babylonia* (Cilt 1-2). University of Chicago Press.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient records of Assyria and Babylonia II*. New York.
- Macdonald, G. (1922). The Hellenic kingdoms of Syria, Bactria, and Parthia. In E. J. Rapson (Ed.), *Cambridge history of India* (Cilt I, ss. 427-466).
- Magie, D. (1950). *Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*. Princeton.
- Magie, D. (1950). *Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*. Princeton.
- Maisler, B., Stekelis, M.,&Aviyonah, M. (1952). The excavations at Bet-Yerah (Khirbet-Kerak) 1944-1946. *Israel Exploration Journal*, II(3), 165-173.
- Manandyan, H. A. (2007). *Trade and cities of Armenia in relation to ancient world trade*. Fundação Calouste Gulbenkian.
- Mansel, A. M. (2004). *Ege ve Yunan tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Maricq, A. (1958). Res Gestae Divi Saporis. *Classica et Orientalia*, 35(3-4), 295-360.
- Martin, T. R. (2012). *Eski Yunan* (Ü. H. Yolsal, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Matyszak, P. (2019). *The rise of the Hellenistic kingdoms 336-250 BC*. Yorkshire: Pen&Sword Books.
- McGing, B. C. (1986). *The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*. Brill Press.
- McGovern, W. M. (1939). *Early empires of Central Asia* (in press). The University of North Carolina Press.
- Medvedskaya, I. N. (1982). *Iran: Iron Age I* (S. Pavlovich, Trans.; BAR International Series 126). Oxford: British Archaeological Reports.
- Melikishvili, A. G. (1950). Diauehi. *Vestnik Drenaj Istorii*, 34(4), 26-42.

- Melikishvili, G. A. (1960). *Urartskie klinoobraznye nadpisi I*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Melikishvili, G. A. (1971). *Urartskie klinoobraznye nadpisi II*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Mellaart, J. (1957). Anatolian chronology in the early and middle Bronze Ages. *Anatolian Studies*, 7, 55-88.
- Mellaart, J. (1958). The end of the early Bronze Age in Anatolia and Aegean. *American Journal of Archaeology*, 62, 9-33.
- Mellaart, J. (1959). Excavations at Hacilar: Second preliminary report, 1958. *Anatolian Studies*, 9, 51-65.
- Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic town in Anatolia*. New York: Thames and Hudson.
- Mellaart, M. J. (1975). *The Neolithic of the Near East*. London.
- Mellink, M. J. (1961). Archaeology in Asia Minor. *American Journal of Archaeology*, 65, 171-185.
- Mellink, M. J. (1980). Archaeology in Asia Minor. *American Journal of Archaeology*, 84, 501-518.
- Mellink, M. J. (2008). Anatolia. In J. Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, & M. Ostwald (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Persia, Greece and Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C.* (Cilt IV, ss. 211-234). Cambridge: Cambridge University Press.
- Memiş, E. (2003). *Eskiçağ Türkiye tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (2006). *Eskiçağ medeniyetleri tarihi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye tarihi (En eski devirlerden Pers istilasına kadar)*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Messerschmidt, W. (2021). The Caucasus region. İçinde B. Jacobs & R. Rollinger (Eds.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire* (Cilt II, ss. 671-679). USA.
- Meşçaninov, İ. İ. (1978). *Grammatičeskiy stroy Urartskogo yazıka. Leningrad, 1958; Annotirovanyi slovar' Urartskogo (Biainskogo)*. Leningrad.

- Meyer, E. (1953). *Geschichte des Altertum II*. Stuttgart: Aischines Verlag.
- Millar, F. (1993). *The Roman Near East 31 BC-AD 337*. Cambridge University Press.
- Miller, K. (1916). *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- Miroğlu, İ. (1995). Erzincan. *DİA*, 11, 318-321.
- Mitchell, C. (2015). The Testament of Darius (DNA/DNB) and constructions of kings and kingship in 1-2 Chronicles. In *Political memory in and after the Persian Empire* (ss. 363-380). Atlanta: SBL Press.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, men, and gods in Asia Minor* (Cilt I). Oxford: Oxford University Press.
- Mitchell, S. (2008). *The imperial temple at Ankara and the Res Gestae of the Emperor Augustus: Ankara'daki Roma İmparatorluğu Tapınağı ve İmparator Augustus'un Başarılarının Yazıtı*. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu tarihi* (T. Kaçar, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mitford, T. B. (1974a). Biliotti's excavations at Satala. *Anatolian Studies*, 24, 221-244.
- Mitford, T. B. (1974b). Some inscriptions from the Cappadocian Limes. *Journal of Roman Studies*, 64, 165-166.
- Mitford, T. B. (1986). A late Roman fortress south of Lake Van. In P. Freeman&D. Kennedy (Eds.), *The defence of the Roman and Byzantine East* (Cilt 1, Bar 297, No. 8, ss. 77-91).
- Mitford, T. B. (1988). Further inscriptions from the Cappadocian Limes. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 71, 167-178.
- Mitford, T. B. (1997). The inscriptions of Satala (Armenia Minor). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 115, 137-167.
- Muhly, J. D. (1989). The crisis years in the Mediterranean world: Transition or cultural disintegration? In W. A. Ward&M. S. Joukowsky (Ed.), *The crisis years: The 12th century B.C. from beyond the Danube to the Tigris* (ss. 10-45). Iowa: Kendall Hunt Pub. Co.

- Munn, J., & Rankin, J. M. (1973). Assyrian military power, 1300-1200 B.C. İçinde *Cambridge Ancient History, II/2* (ss. 274-306). Cambridge.
- Muscarella, O. W. (1988). *Bronze and iron ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Muscarella, O. W. (1994). North-western Iran: Bronze Age to Iron Age. İçinde A. Çilingiroğlu & D. H. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages III* (ss. 139-157).
- Mutlu, S. A. (2018). Asur ve Urartu Devleti'nin Manna ülkesi üzerindeki hâkimiyet politikası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), 219-231.
- Müller, D. (1997). *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*. Tübingen: Wasmuth Press.
- Naskali, E. (1991). Sasaniler. *DİA*, 36, 174-176.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu mimarlığı*. Ankara.
- Nawotka, K. (2021). The conquest by Alexander. In B. Jacobs & R. Rollinger (Ed.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire* (Cilt II, ss. 473-482). USA.
- Nejadekberi, M. (hş. 1386). *Şahenşahi-yi Sasani*. Tahran: Neşr-i Parse.
- Norris, E. (1853). Memoir on the Scythic version of the Bisutun inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society*. London: Harrison and Sons.
- Norwich, J. J. (2012). *Bizan erken dönem (MS 323-802)* (H. Koyukan, Çev.). İstanbul: Kalbacı Yayınevi.
- Nöldeke, T. (1907). *The historians history of the world: Parthians, Sasanids, and Arabs; The Crusades and the Papacy* (H. S. Williams, Ed., Cilt VIII). London: Hooper & Jackson.
- Oates, D. (1956). The Roman frontier in northern Iraq. *Geographical Journal*, 122(2), 190-199.
- Oelsner, J. (1999/2000). Review. *Archiv für Orientforschung*, 46/47, 373-380.
- Olbrycht, M. J. (2009). Mithridates VI Eupator and Iran. İçinde J. M. Hoejte (Ed.), *Mithridates VI and the Pontic Kingdom* (ss. 163-190). Aarhus.
- Olbrycht, M. J. (2010). Mithridates I of Parthia and his conquest. In E. Dabrowa vd. (Eds.), *Hortus Historiae: Studies in honour of Professor Jozef Wolski on the 100th anniversary of his birthday* (ss. 229-245). Krakow.

- Olbrycht, M. J. (2013). *Imperium Parthicum-Crisis and revival of the Arsacid state in the first half of the first century AD*. Kraków.
- Olbrycht, M. J. (2016). Germanicus, Artabanos II of Parthia, and Zeno Artaxias in Armenia. *Klio*, 98, 605-633.
- Olmstead, A. T. (1960). *History of Assyria*. University of Chicago Press.
- Olmstead, A. T. (1963). *History of the Persian Empire*. Chicago: University of Chicago Press.
- Olmstead, A. T. (1975). *History of Assyria*. Chicago: University of Chicago Press.
- Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia* (E. Reiner, Ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Orbelian, S. (1866). *Histoire de la Siounie* (M. Brosset, Nşr.). Saint-Petersburg.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans devleti tarihi* (F. Işiltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ozan, A. (2006). Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı: Nedenler ve sonuçlar (The northern expansion of the Urartian Kingdom: Reasons and results). *Arkeoloji Dergisi*, 33-47.
- Ökse, A. T. (2012). *Geography shaping life-style: Similarities and dissimilarities of the Upper Euphrates and Upper Tigris regions during the Bronze and Iron Ages*. İstanbul.
- Ökse, T. (2005). Kızılırmak ve Fırat havzalarını birbirine bağlayan eski kervan yolları. *Bilig*, 34, 15-32.
- Özçağlar, A. (2003). Türkiye'de yapılan bölge ayrımları ve bölge planlama üzerindeki etkileri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(1), 3-18.
- Özdemir, A., & Can, S. (2024). Yeni araştırmalar ışığında Elazığ arkeolojisi ve eski çağ tarihi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 1-15.
- Özdoğan, A. E. (2007). Çayönü. İçinde M. Özdoğan & N. Başgelen (Ed.), *Anadolu'da uygarlığın doğuşu ve Avrupa'ya yayılımı: Türkiye'de Neolitik dönem yeni kazılar, yeni bulgular* (ss. 57-94). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Özdoğan, M. (1994). Çayönü: The chipped stone industry of the Pottery Neolithic layers. İçinde *Neolithic chipped stone industries of Fertile Crescent* (ss. 267-277). Berlin.
- Özdoğan, M. (1995). Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel bir değerlendirme. İçinde M. Akyurt&B. Devam (Eds.), *Eski Yakındoğu kültürleri üzerine incelemeler* (ss. 267-280). İstanbul.
- Özdoğan, M. (1996). Kulübeden konuta: Mimarlıkta ilkler.İçinde *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme* (ss. 19-30). İstanbul.
- Özey, R. (2010). *Türkiye'nin coğrafyası ve jeopolitiği*. İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özfırat, A. (2004). Doğu Anadolu'da Urartu yerleşmeleri ve yayılım alanları. *Anadolu Araştırmaları*, XVII, 89-110.
- Özfırat, A. (2009a). Van Gölü Havzası yüzey araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ yerleşimleri. İçinde H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin ve diğerleri (Ed.), *Altan Çilingiroğlu'na armağan: Yukarı Deniz'in kıyısında Urartu Krallığı'na adanmış bir hayat/Studies in honour of Altan Çilingiroğlu: A life dedicated to Urartu on the shores of the Upper Sea* (ss. 455-478). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfırat, A. (2009b). Van, Ağrı ve Iğdır illeri yüzey araştırması, 2007. 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss. 345-366). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özgüç, N. (1976). Acemhöyük'te bulunmuş olan bir fildişi kutu ve bir kurşun figürin kalıbı. *Belleten*, 40(160), 547-554.
- Özgüç, T. (1961). Altıntepe kazıları-Excavations Altıntepe. *Belleten*, 25(98), 253-290.
- Özgüç, T. (1963). Altıntepe'de Urartu mimarlık eserleri. *Anadolu*, (7), 51-57.
- Özgüç, T. (1966). *Altıntepe I: Mimarlık anıtları ve duvar resimleri*. Ankara.
- Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II*. Ankara.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi* (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı).

- Özgül, O. (2018). Urartunun kuzey ve kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit varlığına dair yeni görüşler. İçinde *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1-5 Eylül 2018-20 Temmuz 2020, Cilt 10* (ss. 607-625).
- Özgül, O. (2019). Yok edilen tarih; Yollarüstü Kalesi. In *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, 26-28 Eylül 2019, Erzincan* (ss. 90-107).
- Özgül, O., ve Ceylan, A. vd. (2013). 2011 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. In *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II* (ss. 277-292). Ankara.
- Özgül, O.,&Ceylan, N. (2017). Eskiçağda Kafkasya geçitleri (Daryal ve Derbent). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(13), 24-62.
- Özgür, M. (2001). *Türkiye coğrafyası*. Ankara: GMC Basım Yayın.
- Özmenli, M. (2014). Armenia’da Arsaklar ve Kamsarakanlar. *Yeni Türkiye Dergisi*, 60, 1-14.
- Özsait, M. (1982). Anadolu’da Helenistik dönem. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 2, 280-324.
- Özsoy, N. B. (2021). Doğu Anadolu Bölgesi için verilen eksonim isimler ve Armenia. *Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 511-552.
- Öztürk Akıncı, E. (2018). August’un yayılmacı politikasının doğası üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(63), 1-15.
- Öztürk, N. (2004). Anadolu’nun Karaz seramiğine ait eski ile yeni görüşler ve yerleşim yerleri. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(32), 81-93.
- Özyiğit, M. (2019). Keramik buluntular ışığında İlk Tunç ve Demir Çağlarında Refahiye (Erzincan) bölgesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 11-24.
- Palumbi, G. (2016). The early Bronze Age of the Southern Caucasus. *Oxford Handbooks Online*, 1-44.
- Parayre, D. (1994). Les Cimmériens et les Scythes en Anatolie orientale. *Anatolia Antiqua*, 2, 1-36.
- Parker, H. M. D. (1980). *The Roman legions*. Chicago.

- Parlıtı, U. ve Caner, E. (2021). Geography and climate on the site selection of archaeological settlements: Examples from Kura-Araxes settlements in the Upper Euphrates-Malatya Basin. *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 29-53.
- Parpola, S. (1987). *The correspondence of Sargon II: Letters from Assyria and the West, Parth I*. Helsinki.
- Pastor, L. B. (2016). The satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom. İçinde V. Cojocaru ve A. Rubel (Eds.), *Mobility in research on the Black Sea region* (ss. 273-287). Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
- Payaslian, S. (2007). *The history of Armenia: From the origins to the present*. New York: Palgrave Macmillan.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çiviyazılı belgeler katalogu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pehlivan, M. (1984). *En eski çağlardan Urartu yılışına kadar Erzurum ve çevresi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1990). Karaz ve Hurriler. *100. Yıl Sosyal Bilimler Dergisi-I*, Van, 168-175.
- Pehlivan, M. (1991a). Daya(E)Ni/Diau(E)Hi (Uruatri-Nairi konfederasyon Parthlara döneminden Urartu'nun yıkılışına kadar). Erzurum.
- Pehlivan, M. (1991b). *Hayaşa. Erzurum*: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pehlivan, S. (2013). Erzurum'un İlkçağ tarihi araştırmalarına bir bakış. *History Studies*, 5(2), 387-395.
- Pernicka, E. (2001). Metaller yeni bir çığır açıyor: Tunç, demir ve gümüş. İçinde J. Latacz (Ed.), *Düş ve gerçek: Troia* (ss. 369-372). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Petrosyan, A. (2007). The problem of identification of the Proto-Armenians: A critical review. *Journal of the Society for Armenian Studies*, 16, 25-66.
- Piggott, S. (1999). *Ancient Europe: From the beginnings of agriculture to classical antiquity*. Edinburgh University Press
- Piotrovskii, B. B. (1954). *Ранние скифы и древний восток*. Moscow.

- Piotrovskii, B. B. (1959). *Vanskoe Carstvo (Urartu)*. Moscow.
- Piotrovskii, B. B. (1962). The Aeneolithic culture of Trans-Caucasian in the third millennium B.C. In VI. *International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences* (ss. 360-366). Moscow.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *Urartu, the kingdom of Van and its art*. London.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *The ancient civilization of Urartu*. London.
- Piotrovskii, B. B. (1995). *Karmir Blur III*. Erivan.
- Pirniya, H. (1385 hş.). *Tarihi İran Kabl ez İslam*. Tahran: İntişarat-i Cavidan.
- Plinius Secundus. (1938-1971). *Naturalis historia* (H. Rackham, W. H. S. Jones, & D. E. Eichholz, Trans.). Harvard University Press.
- Plinius. (1938-1971). *Naturalis historiae* (H. Rackham, W. H. S. Jones & D. E. Eichholz, Çev.). London: Harvard University Press.
- Plutarch. (1916). *Plutarch's lives* (B. Perrin, Trans.). Harvard University Press; William Heinemann.
- Plutarch. (1916). *Plutarch's lives* (B. Perrin, Çev.). Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
- Plutarch. (2006). *Marcus Antonius* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Polat, P., ve Altınbilek, M. S. (2021). Erzincan'ın iklim özellikleri aile Erzincan'da kaydedilen uzun dönem (1930-2020) sıcaklık ve yağış verilerinin trend analizleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26(46), 55-80.
- Polybius. (1867-1872). *Historiae* (W. R. Paton, Trans., 1922-1927). Hultsch; Harvard University Press.
- Potter, D. S. (2014). *The Roman Empire at Bay AD 180-395*. London & New York: Routledge.
- Potts, D. T. (2011). A note on the limits of Ansan. In *Elam and Persia* (ss. 35-43). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Prasek, J. V. (1906). *Medien und das Haus des Kyaxares*. Berlin.
- Ragozin, Z. A. (1905). *Assyria from the rise of the empire to the fall of Nineveh*. New York.
- Rainey, A. F. (1969). The satrapy "beyond the river". *AJBA*, 1, 51-78.

- Ramsay, S. W. (1960). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (M. Pektaş, Çev.). İstanbul.
- Rapson, E. J. (1922). The Scythian ve Parthian invaders. In *Cambridge History of India, Vol. I* (ss. 563-592).
- Rawlinson, G. (1880). *The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World, Vol. 2*. New York.
- Rawlinson, G. (1899). *Ancient History*. New York.
- Rawlinson, G. (1899). *Ancient History*. New York.
- Rawlinson, G. (1920). *The History of Herodotus, Vol. 1*. London: E. P. Dutton Publisher.
- Rawlinson, G. (2006). *Eski Doğu'nun büyük krallıklarından Media Krallığı* (N. Işık, Çev.). İstanbul: Doz Yayıncılık.
- Rawlinson, H. C. (1847). *The Persian cuneiform inscription at Behistun. Journal of the Royal Asiatic Society, 10*.
- Rawlinson, H. C. (1855). Notes on the early history of Babylonia. *Journal of the Royal Asiatic Society, 15*, 215-259.
- Rawlinson, M. A. G. (1873). *The Sixth Oriental Monarchy or the Geography, History, Antiquities of Parthia*. London.
- Redgate, A. E. (1998). *The Armenians*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Redman, C. L. (1978). *The rise of civilization from early farmers to urban society in Ancient Near East*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Renfrew, C. ve Bahn, P. (2012). *Archaeology: Theories, methods and practice* (6. bs.). London-New York.
- Rice, T., ve Talbet, T. (1957). *The Scythians*. London.
- Roller, D. W. (2018). *A historical and topographical guide to the geography of Strabo*. Cambridge University Press.
- Rollinger, R. (2003). The western expansion of the Median 'empire': A re-examination. In G. B. Lanfranchi, M. Roaf, ve R. Rollinger (Eds.), *Continuity of empire (?): Assyria, Media, Persia* (ss. 289-320). Padova: S.A.R.G.O.N.
- Rollinger, R. (2007). Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu. *ArkeoAtlas, 6*, 8-18.

- Rollinger, R. (2008). The Median 'Empire', the end of Urartu ve Cyrus the Great's campaign in 547 (Nabonidus Chronicle II, 16). *Ancient West and East*, 7, 51-65.
- Russell, H. F. (1980). *Pre-Classical pottery of Eastern Anatolia based on a survey by Charles Burney of sites along the Euphrates and around Lake Van*. Oxford.
- Sagona, A. G. (1984). *The Caucasian region in the Early Bronze Age*. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214.
- Sagona, A. G. (2000). Sos Höyük ve the Erzurum region in late prehistory: A provisional chronology for northeast Anatolia. In *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires: Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Varia Anatolica XI* (ss. 329-373). İstanbul.
- Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., & Thomas, I. (1996). Excavations at Sos Höyük, 1996: Second preliminary report. *AS*, 46, 27-52.
- Sagona, A., Erkmen, M., & Sagona, C., vd. (1997). Excavations Sos Höyük 1995. *XVIII. KST-I*, Ankara, 137-143.
- Sagona, A., Erkmen, M., & Sagona, C., vd. (1998). Excavations Sos Höyük 1996. *XIX. KST-I*, Ankara, 245-250.
- Sagona, A., Erkmen, M., & Sagona, C., vd. (1999). Excavations at Sos Höyük, 1997. *XX. KST-I*, Ankara, 205-206.
- Sagona, A., Sagona, C., ve Özkorucuklu, H. (1995). Excavations at Sos Höyük-1994 first preliminary report. *AS*, 45, 93-218.
- Sagona, A., Sagona, C., & Özkorucuklu, H. (1996). Excavations at Sos Höyük-1994. *KST XVII/I*, Ankara, 129-150.
- Sagona, A., & Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998. *KST XXI-I*, 143-144.
- Sagona, A., & Sagona, C. (2001). Excavations at Sos Höyük, 1999. *KST XXII/I*, 129-131.
- Sagona, A., & Sagona, C. (2003). The upper levels at Sos Höyük, Erzurum: A reinterpretation of the 1987 campaign. *Anatolica Antiqua*, 11, 101-110.
- Sagona, A., Pemberton, E., & McPhee, I. (1992). Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second preliminary report. *Anatolian Studies*, 42, 29-46.

- Sagona, A., & Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri (MÖ 1.000.000-550)* (N. Başgelen, S. I. Belik, M. Payne, ve H. Taşkıran, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sagona, C. (2004). Did Xenophon take the Aras High Road? Observations on the historical geography of North-East Anatolia. *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12*, 299-333.
- Sagona, C. (2004). Literary tradition ve topographic commentary. İçinde *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I: An historical geography ve a field survey of the Bayburt Province* (ss. 25-96).
- Saint-Martin, J. A. (1818). *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (Vol. 1). Paris: Imprimerie Royale.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*. Roma: Dell'Ateneo.
- Salvini, M. (1976). Geschichtlicher Abriss. içinde Kellner (Hrsg.), *München*, ss. 11-15.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wiss. Buchges.
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü* (B. Aksoy, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul: Öğretmen Kitapları Dizisi.
- Saraçoğlu, H. (1990). *Bitki örtüsü, akarsular ve göller*. İstanbul.
- Sarıkaya, S. (2011). Babil kuneiform tabletleri ile antik kaynaklar ışığında Media, Lydia ve Küçük Asya fatihi Büyük Kyros. *Mediterranean Journal of Humanities, I(2)*, 195-211.
- Sarıkaya, S. (2016). Anadolu'da Pers satraplık sistemi. *Cedrus, IV*, 75-90.
- Seager, R. (2005). *Tiberius*. Malden & Oxford.
- Selen, H. S. (1943). Türkiye'nin yol sistemi. *TCD, III-IV*, 352-371.
- Selen, H. S. (1948). Strabona göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 3(1)*, 237-246.
- Sevin, V. (1985). İmikuşığı kazıları, 1983. In *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı (İzmir, 16-20 Nisan 1984)* (ss. 93-102). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

- Sevin, V. (1982a). Anadolu'da Pers egemenliği. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi II*, 310-332.
- Sevin, V. (1982b). Lidyalılar. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi II*, 268-277. İstanbul.
- Sevin, V. (1982c). *Anadolu tarihi coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu arkeolojisi*. İstanbul.
- Sevin, V. (2012). Van bölgesinde post-Urartu dönemi: Yıkıntılar üzerinde yeni bir yaşam. *Belleten*, 76(276), 351-368.
- Sevin, V. (2019). Sunuş: Urartu sonrası Doğu Anadolu: çözölüş. In A. Özfiat, Ş. Dönmez, M. Işıklı, & M. Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Median and Achaemenid Empires* (p. IX). Ege Yayınları.
- Sevin, V., Özfiat, A., & Kavaklı, E. (2001). 1997-1999 Hakkari kazıları. İçinde 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı (I. Cilt)* (ss. 355-368). Ankara.
- Sevin, V., & Kavaklı, E. (1996). Van/Karagündüz erken Demir Çağı nekropolü. *Belleten*, XL(227), 1-20.
- Sezer, D. S. (2024a). Pers tarihinde bir isyan girişimi. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK)* (ss. 341-345).
- Sezer, S. D. (2024b). Tarihte Pers-Makedeon mücadelesi: Granikos, İssos ve Gaugamela savaşları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(5), 2899-2920.
- Schaudig, H. (2001). *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' de Grossen*. AOAT. Münster.
- Schliemann, H. (2014). *Troya'dan İda Dağı'na Troas'ta yolculuk* (İ. Pınar, Çev.). Say Yayınları.
- Schmitt, R. (1986). Achaemenid dynasty; from the Persian clan of the same name ca. 700 to 330 B.C. *Elr*, 1, 414-426. Londra-Costa Mesa.
- Schmotel, H. (1961). *Kulturgeschichte des Alten Orients*. Stuttgart.
- Schulz, F. E. (1828). Notice sur le voyage littéraire de M. Schulz en Orient et sur les découvertes qu'il a faites récemment dans les ruines de la ville de

- Semiramis en Armenie; par M. Saint-Martin. *Journal Asiatique* II (2), 160-188. Paris.
- Schur, E. (1949). Parthia. In *Realencyclopädie der classischen Altertums wissenschaft*, Vol. XVIII (ss. 1968-2029). Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlag.
- Schwertheim, E. (2004). *Antikçağda Anadolu* (N. Batu, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Scriptores Historiae Augustae [SHA]. (1921-1932). *The Scriptores Historiae Augustae* (D. Magie, Çev.). Harvard University Press, Loeb Classical Library.
- Scriptores Historiae Augustae. (1921-1932). *The Scriptores Historiae Augustae* (D. Magie, Trans.). Harvard University Press. (Loeb Classical Library)
- Scullard, H. H. (1982). *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*. New York.
- Sheldon, R. M. (2010). *Rome's war in Parthia*. London: Vallentine Mitchell.
- Sherwin, A., ve White, N. (1977). Roman involvement in Anatolia, 167-88 B.C. *JRS*, 67, 62-75.
- Sherwin, A., ve White, N. (1984). *Roman foreign policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1*. Oklahoma: Oklahoma University Press.
- Sherwin, A., ve White, N. (1992). Lucullus, Pompey ve the East. İçinde J. A. Crook, A. Lintott, ve E. Rawson (Ed.), *CAH IX, The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (ss. 229-273).
- Sicker, M. (2000). *The pre-Islamic Middle East*. Westport: Praeger Publishers.
- Sinclair, T. A. (1987-1990). *Eastern Turkey: An architectural ve archaeological survey, I-IV*. London: Pindar Press.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An architectural ve archaeological survey II*. London: The Pindar Press.
- Smith, S. (1924). *Babylonian historical texts*. London: Methuen&Co. Ltd.
- Stephanos ho Byzantios. (1958). *Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii*. Graz: Akademische Druck-und Verlagsanstalt.

- Stock, K. (1978). Yazdan-Friy-Şapur, ein Grossgesandter der Şapurs III. Ein Beitrag zur persisch-römischen Diplomatie ve Diplomatiek. *Studia Iranica*, 7(2), 165-182.
- Stolper, M. W. (2000). Ganzabara. In *Encyclopaedia Iranica*, 10(3), 286-289. New York: Columbia University.
- Stolper, M. W. (2021). Elamite sources. İçinde B. Jacobs ve R. Rollinger (Eds.), *A companion to the Achaemenid Persian Empire, Vol. II* (ss. 87-100). USA.
- Strabo. (1924). *The geography of Strabo* (H. L. Jones, Trans.; Vol. 5). Harvard University Press.
- Strabo. (1927). *The geography of Strabo* (H. L. Jones, Trans.; Vol. 6). Harvard University Press.
- Strabon. (2009). *Antik Anadolu coğrafyası*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Stronach, D. (2017). Cyrus and Pasargade. İçinde T. Daryaee (Ed.), *Cyrus the Great: An ancient Iranian king* (ss. 85-122).
- Strootman, R. (2011a). The Seleukid Empire between orientalism and hellenocentrism: Writing the history of Iran in the third and second centuries BCE. *Nāme-ye Irān-e Bāstān*, 11(1-2), 17-35.
- Strootman, R. (2011b). Kings and cities in the Hellenistic age. İçinde *Political culture in the Greek city after the classical age* (ss. 141-153).
- Strootman, R. (2012a). Seleucids. İçinde *The Encyclopedia of Ancient History* (ss. 1-6).
- Strootman, R. (2012b). Antiochos III the Great. Malden&Oxford: *Blackwell Encyclopedia of Ancient History*, 476-479.
- Strootman, R. (2014). Hellenistic imperialism and the ideal of world unity. İçinde C. Rapp ve H. A. Drake (Eds.), *The city in the classical and post-classical world: Changing contexts of power and identity* (ss. 38-61). Cambridge: Cambridge University Press.
- Strootman, R. (2018). The coming of the Parthians: Crisis and resilience in Seleukid Iran in the reign of Seleukos II. İçinde K. Erickson (Ed.), *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War within the family* (ss. 129-150).

- Summers, G. D. (1993). Archaeological evidence for the Achaemenid period in Eastern Turkey. *Anatolian Studies*, 43, 85-108.
- Sykes, P. M. (1958). *History of Persia* (Vols. 1-2). London.
- Şahin, İ., & Fevzi-Yazıcı, H. (2016). Erzincan ili'ndeki kara yolu geçitleri ve ulaşımında önemi. In H. Akın (Ed.), *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (Cilt 3, ss. 149-167).
- Şahin, Y. (2020). Roma İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınır kenti: Satala. İçinde M. Işıklı, R. Akarsu, E. Yavuz, ve E. Yurttaş (Ed.), *Tarih boyunca Anadolu-Gürcistan ilişkileri sempozyumu* (ss. 581-605). Ankara.
- Şaroğlu, F. (1985). Kuzey Anadolu Fay Zonu ve jeolojik evrimi. *MTA Dergisi*, ss. 35-48.
- Şaroğlu, F. & Emre, Ö. (1987). *Active fault map of Turkey*. Ankara: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (özellikle Erzincan kesimi).
- Şaroğlu, F., ve Güney, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler: Jeomorfoloji, tektonik, volkanizma ilişkileri. *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, 24(Ağustos), 39-50.
- Şenel, A. (1995). İlkel topluluktan uygar topluma geçiş aşamasında ekonomik, toplumsal ve düşünsel yapıların etkileşimi. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenyürek, M. S. (1944). Anadolu'da bulunan iki yeni paleolitik alete dair bir not. *DTCFD*, 2(2), 349-352.
- Tacitus. (1969). *Annales* (J. Jackson, Çev.). (Vol. X-XV), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tansuğ, K. (1949). Kimmerlerin Anadolu'ya girişleri ve MÖ VII. yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile münasebetleri. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII(4), 535-550.
- Tarhan, M. T. (1976). Eskiçağ'da Kimmerler problemi. *TTK*, VIII(1), 354-369. Ankara.
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi konfederasyonları* (Yayımlanmamış doçentlik tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1982). Urartu Devleti'nin kuruluş evresi. *ANAR*, 8, 69-114.

- Tarhan, M. T. (1983). Eski Anadolu tarihindeki Kimmerler. *AST*, 1, 109-120.
- Tarhan, M. T. (1984). Eski Anadolu tarihinde Kimmerler. In *Anadolu Medeniyetleri Sempozyumu-I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss. 109-120, lev. 259-260). Ankara.
- Tarhan, M. T. (1982). Urartu Krallığının kuruluş ve yükseliş evresi kurucu krallardan “Lutupri=Lapturi” hakkında yeni görüşler. *Anadolu Araştırmaları*, 8, 69-114.
- Tarhan, M. T. (1986). Urartu Devleti’nin yapısal karakteri. iÇİNDE IX. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (SS.. 285-301).
- Tarhan, M. T. (2002a). Ön Asya dünyasında ilk Türkler: Kimmerler ve İskitler. *Türkler*, 1, 904-921. Ankara.
- Tarn, W. W. (1964). *Hellenistic civilisation* (rev. G. T. Griffith). New York: World Publishing Company.
- Tarn, W. W.,&Litt, D. F. B. A. (1932). Parthia. İçinde S. A. Cook, F. E. Adcock, ve M. P. Charlesworth (Eds.), *Cambridge Ancient History, IX: The Roman Republic 133-44 B.C.* (ss. 519-574). Cambridge.
- Taşdöner, K. (2013). *Roma İmparatoru Augustus döneminde Anadolu’da kurulan eyaletler ve bağımlı krallıklar* (Yayımlanmamış doktora tezi).
- Taylor, J. G. (1868). Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia with notes of researches in the Dersim Dağ. *Journal of the Royal Geographical Society*, 38.
- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya: Ege göçlerinden Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılmasına kadar (MÖ 12.-MS 4. yüzyıllar)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İstanbul.
- Tellioğlu, İ. (2005). Kimmer ve İskit göçlerinin Doğu Anadolu bölgesine etkisi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 237-245.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya coğrafyası, arkeolojisi ve tarihi* (A. Suat, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Tezcan, M. (2014). İran Armeniası (Pers-Armenia). In M. M. Hülagü vd. (Ed.), *Türk-Ermeni ilişkileri* (TTK, C. I, ss. 149-182).
- Thureau-Dangin, F. (1907). *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften (SAK)*. Leipzig.
- Tiryaki, S. (2017). Kalkolitik çağda Anadolu madenciliğinin başlangıç evreleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 177-200.
- Toğay, A. H. (2024). Sasani Devleti'nin kuruluşu: Hürmüzgân Muharebesi üzerine bir değerlendirme. *Journal of Universal History Studies*, 7(2), 267-285.
- Toptaş, K. (2020). Asur belgelerinde Kimmerler. *Akademik Bakış Dergisi*, 14(27), 31-62.
- Tosun, M. (2022). Pers/Akhaemenid döneminde Anadolu: Bölgeler arası karşılaştırmalı bir değerlendirme. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 379-416.
- Tosun, S. P. (2021a). MÖ II. yüzyılda doğudaki süper güç: Parthlar. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 1-17.
- Tosun, M., Parlıtı, U., & Caner, E. (2021b). An evaluation on Eastern Anatolia Late Iron Age (Persian/Achaemenid period) [Doğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Demir Çağı (Pers/Akhaemenid dönemi) üzerine bir değerlendirme]. *Arkeoloji Dergisi*, 26(1), 107-120.
- Toumanoff, C. (1963). *Studies in Christian Caucasian history*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Toumanoff, C. (1963a). The Orontids of Armenia. İçinde *Studies in Christian Caucasian history* (ss. 277-354). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Tournefort, J. D. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi* (A. Berktay, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tozan, M. (2011). Aristonikos ayaklanması hakkında son zamanlarda yayınlanan belgeler ve çeşitli görüşler. İçinde *Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri* (Cilt 1, ss. 158-178).
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu (1850-1900)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- Tozlu, S. (2002). Trabzon-Erzurum arası anayolların mevsimlik güzergâhları (yaz ve kış yolları). İçinde *Anadolu'da tarihi yollar ve şehirler semineri* (21 Mayıs 2001) (ss. 189-199). İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Tserethelli, G. B. (1939). *Urartean monuments in the Georgian Museum Tbilisi*. Tbilisi.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 332-335). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tuncel, M. (1994). "Dicle". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 9, ss. 281-282). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tuncel, M. (1996). "Fırat". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 13, ss. 33-34). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tuplin, O. C. (2005). All the king's men. In J. Curtis ve S. Simpson (Eds.), *The world of Achaemenid Persia* (ss. 51-61). London-New York.
- Turan, O. (1958). *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu..
- Tüysüz, O. (1993). *Erzincan çevresinin jeolojisi ve tektonik evrimi*. İstanbul, ss. 271-280.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adlar*. İnkılâp Kitabevi.
- Urfalı Meteos. (1987). *Urfalı Meteos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)* (H. D. Anderesyan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Urloiu, R. (2010). The movements of *Legio XV Apollinaris* under Traianus and Hadrian. *Analele Universității Creștine*, 1(4), 90-107.
- Uzunoğlu, H. (2012). *Anadolu'da Roma lejyonları*. İstanbul: Eskiçağ Yazıları 2.
- Üngör, İ. (2015). Erzincan Müzesinde bulunan Urartu dönemine ait bir grup tunç bilezik. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 151-168.
- Üngör, İ. (2016). Urartu maden ergitme sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 955-969.
- Üngör, İ. (2018a). Urartu Devleti'nin kuzey bölgesinde önemli bir kale: Tuzla Kalesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(17 Ek Özel Sayı), 93-129.

- Üngör, İ. (2018b). Yeni araştırmalar ışığında Erzincan'ın eskiçağ tarihi. In *17. Türk Tarih Kongresi* (Cilt I, ss. 207-232).
- Üngör, İ. (2018c). Erzincan ve çevresinde Urartu dönemi madencilğine dair yeni görüşler. İçinde *XVIII. Türk Tarih Kongresi* (Cilt IV, ss. 383-403). Ankara.
- Üngör, İ. (2024). Erzincan ve çevresinde erken dönem kurganlar. A. Kaymak, S. Eren, S. Nurdan, K. Güney ve M. Özler (Haz.), *XIX. Türk Tarih Kongresi bildirileri (I. Cilt)* içinde (s. 211–232). Türk Tarih Kurumu Yayınlar.
- Üngör, İ., Bingöl, A. vd. (2014). 2012 yılı Erzincan-Erzurum illeri yüzey araştırmaları. içinde *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt I, ss. 61-77). Muğla.
- Üngör, İ., & Ceylan, A. (2018). *Erzincan'da Erzincan kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Üngör, İ., & Günaşdı, Y. (2016). Yüzey araştırmaları ışığında Erzincan ili höyükleri. In *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (Cilt 1, ss. 423-442).
- Üngör, İ., & Günaşdı, Y. (2023). Erzincan Refahiye'de bir Karaz höyüğü: Toprakkale. İçinde *Prof. Dr. Sebahattin Bayram'a Armağan: Eskiçağ Tarihi Yazıları* (ss. 689-710). İstanbul.
- Üngör, İ., & Özgül, O. (2016). Otlukbeli'nde tarihî ve arkeolojik araştırmalar. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 267-289.
- Üngör, İ., & Torun, R. (2021). Erzincan ili Çayırlı ilçesinde tespit edilen tarihî ve arkeolojik merkezlerin değerlendirmesi. *Manas Dergisi*, 10, 95-112.
- Ünsal, V. (2006a). *Yukarı Çoruh Havzasının tarihi ve arkeolojisi*. Trabzon.
- Ünsal, V. (2006b). Karaz Kültürü'nün kuzey sınırı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 16, 127-142.
- Ünsal, V. (2008). MÖ III. binde Kuzeydoğu Anadolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 397-410.
- Ünsal, V. (2012). Eskiçağda Anadolu su kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 210-224.
- Vallat, F. (1997). Cyrus I'usurpateur. *Topoi*, 7(1), 423-434.
- Van Loon, M. N. (1966). *Urartian art: Its distinctive traits in the light of new excavations*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

- Vaquero, M. (2012). Introduction: Neanderthal behavior and temporal resolution of archaeological assemblages. İçinde *High resolution archaeology and Neanderthal behavior* (ss. 1-14). Springer.
- Vasiliev, A. (1943). *Bizans İmparatorluğu tarihi* (A. Müfid Mansel, Çev.). Ankara: Maarif Matbaası.
- Vaux, W. S. W. (1872). Matia'na. In W. Smith (Ed.), *A dictionary of Greek and Roman geography* (Cilt II). London: John Murray.
- Walbank, F. W. (1993). *The Hellenistic world*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Waterman, L. W. (1930). *Royal correspondence of the Assyrian Empire* (Cilt 1-2). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Waters, M. (2011). Parsumas, Ansan, and Cyrus. In *Elam and Persia* (ss. 285-296). Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Waters, M. (2014). *Ancient Persia: A concise history of the Achaemenid Empire, 550-330 BCE*. New York: Cambridge University Press.
- Wheeler, E. L. (2000). Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala and beyond. İçinde Y. Le Bohec (Ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* (ss. 259-308). Lyon.
- Wheeler, E. L. (2007). The army and the limes in the East. In P. Erdkamp (Ed.), *A companion to the Roman army* (ss. 235-266). Oxford: Blackwell.
- Whitby, M. (1988). *The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan warfare*. Oxford: Clarendon Press.
- Wiesehöfer, J. (1986). Ardašīr I: History. In *Encyclopaedia Iranica* (Cilt 2). New York.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers tarihi* (M. A. İnci, Çev.). İstanbul: Telos Yayınları.
- Wiesehöfer, J. (2009). The Achaemenid Empire. İçinde I. Morris ve W. Scheidel (Ed.), *The dynamics of ancient empire: State power from Assyria to Byzantium* (ss. 66-98). New York.
- Windfield, D. (1977). The northern routes across Anatolia. *Anatolian Studies*, 27, 151-166.

- Winter, E.&Dignas, B. (2001). *Rom und das Perserreich: Zwei Weltmächte zwischen Konfrontation und Koexistenz*. Berlin.
- Wright, D. A. H. (1945). *Trebizond and north-eastern Turkey*. Royal Central Asian Society'de sunulan konferans, 24 Ekim 1945.
- Wright, N. L. (2005). Seleucid royal cult, indigenous religious traditions, and radiate crowns: The numismatic evidence. *Mediterranean Archaeology*, 18, 67-82.
- Wolski, J. (1993). *The Seleucid and Arsacid states*. Routledge.
- Xenophon. (1960). *Cyropaedia* (W. Miller, Çev.; T. E. Page, L. D.,&W. H. D. Rouse, L. D., Eds.). London.
- Xenophon. (1998). *Anabasis: Onbinlerin dönüşü* (T. Gökçöl, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Yakar, J. (1985). *The later prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*. BAR International Series 268. Oxford.
- Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic transformation and the Early Chalcolithic period*. Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University. Jerusalem.
- Yakar, J. (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic transformation and the Early Chalcolithic period*. Jerusalem.
- Yakar, J. (2000). *Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural socio-economy in the Bronze and Iron Ages*. Jerusalem.
- Yalçın, Ü. (1999). Early iron metallurgy in Anatolia. İçinde A. Çilingiroğlu ve R. J. Matthews (Eds.), *Anatolian Iron Ages 4* (Anatolian Studies 49, ss. 177-187).
- Yalçın, Ü. (2004). Anadolu'da demir. *Arkeoatlas*, 3, 94-101.
- Yalçınkaya, I. (2009). Eski Anadolu uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)-Üst Paleolitik Çağ. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, 35-36.
- Yarlıgaş, O. (2016). XV Apollinaris'in doğudaki görevleri ve Satala'ya konuşlandırıldığı tarih üzerine. *Eskiçağ Yazıları*, 10, 127-157.
- Yavi, E. (1994). *Doğu Anadolu ve Erzincan*. Ankara: T.C. Erzincan Valiliği.
- Yavuz, M. F. (2014). Antikçağda Armenia: Kısa bir tarih. *Yeni Türkiye*, 60, 1-12.

- Yazıcı, H. (1995). Sansa Boğazı'nın (Erzincan) kara ve demir yolu ulaşımındaki önemi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1(1), 456-474.
- Yazıcı, H. (1998). Tercan coğrafyası. İçinde *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan* (ss. 265-310). Ankara.
- Yazıcı, H.&Koca, N. (2014). *Türkiye coğrafyası ve jeopolitiği* (4. baskı). İstanbul: Pegem Akademi.
- Yıldırım, E. (2012). Roma-Parth mücadelesinde Fırat Nehri'nin jeopolitik önemi. *Tarihin Peşinde*, 7, 45-64.
- Yıldırım, E. (2013). Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını korumak için Fırat Nehri boyunca kurulan lejyonlar. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(4), 167-182.
- Yıldırım, Ş. (2020). Roma İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınır kenti: Satala. İçinde *Tarih Boyunca Anadolu-Gürcistan İlişkileri Sempozyumu* (ss. 581-605).
- Yılmaz, M. A.&Karaosmanoğlu, M. (2019). Erzincan-Altıntepe Kalesi'nde Urartu sonrası sorunsalı: Geç Demir Çağı verilerinin genel bir değerlendirmesi. İçinde A. Özfirat, Ş. Dönmez, M. Işıklı ve M. Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* (ss. 323-350). İstanbul: Ege Yayınları.
- Yiğitpaşa, D. (2010). *Arkeolojik veriler ışığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.-4. yy.) çanak çömleği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yiğitpaşa, D. (2013). Doğu Anadolu Geç Demir Çağı seramikleri üzerinde görülen figürlü ve bitkisel bezemeler. *The Journal of International Social Research*, 6(25), 612-628.
- Yiğitpaşa, D. (2016a). *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı kültürü*. Ankara: Gece Yayınları.
- Yiğitpaşa, D. (2016b). Cultural change in the Post-Urartian, Median and Achaemenid periods of Eastern Anatolia [Doğu Anadolu Bölgesi'nde Akhamenid, Med ve Post-Urartu Dönemi'nde kültürel değişim]. *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1(1), 87-106.
- Yorke, W. (1896). A journey in the valley of the Upper Euphrates. *The Geographical Journal*, 8(5), 453-472.

- Young, T.C. J.R. (1965). A comparative ceramic chronology for western Iran, 1500-500. *Iran*, 3, 53-84.
- Young, T. C. JR. (1988). The early history of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the death of Cambyses. In J. Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis ve M. Ostwald (Ed.), *The Cambridge Ancient History*, IV (2. baskı, ss. 1-47).
- Yücel, M. (2018). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers varlığı (MS 224-651)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yücel, T. (1955). Fırat Nehri'nin rejimi üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13(4), 95-111.
- Zimansky, P. (1985). *Ecology and empire: The structure of the Urartian state*. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

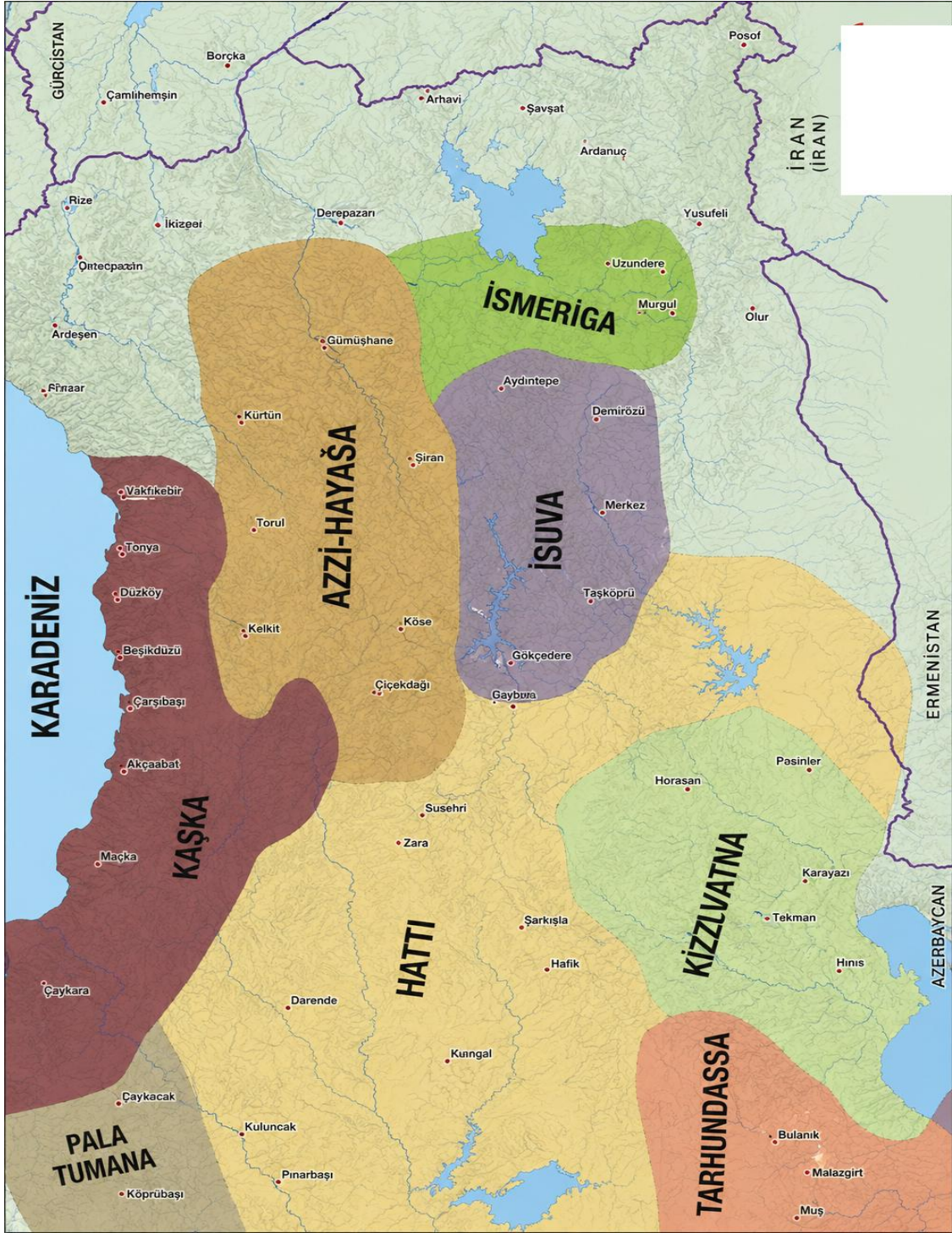
EKLER

EK 1: Karaz Kültürü Yayılım Haritası

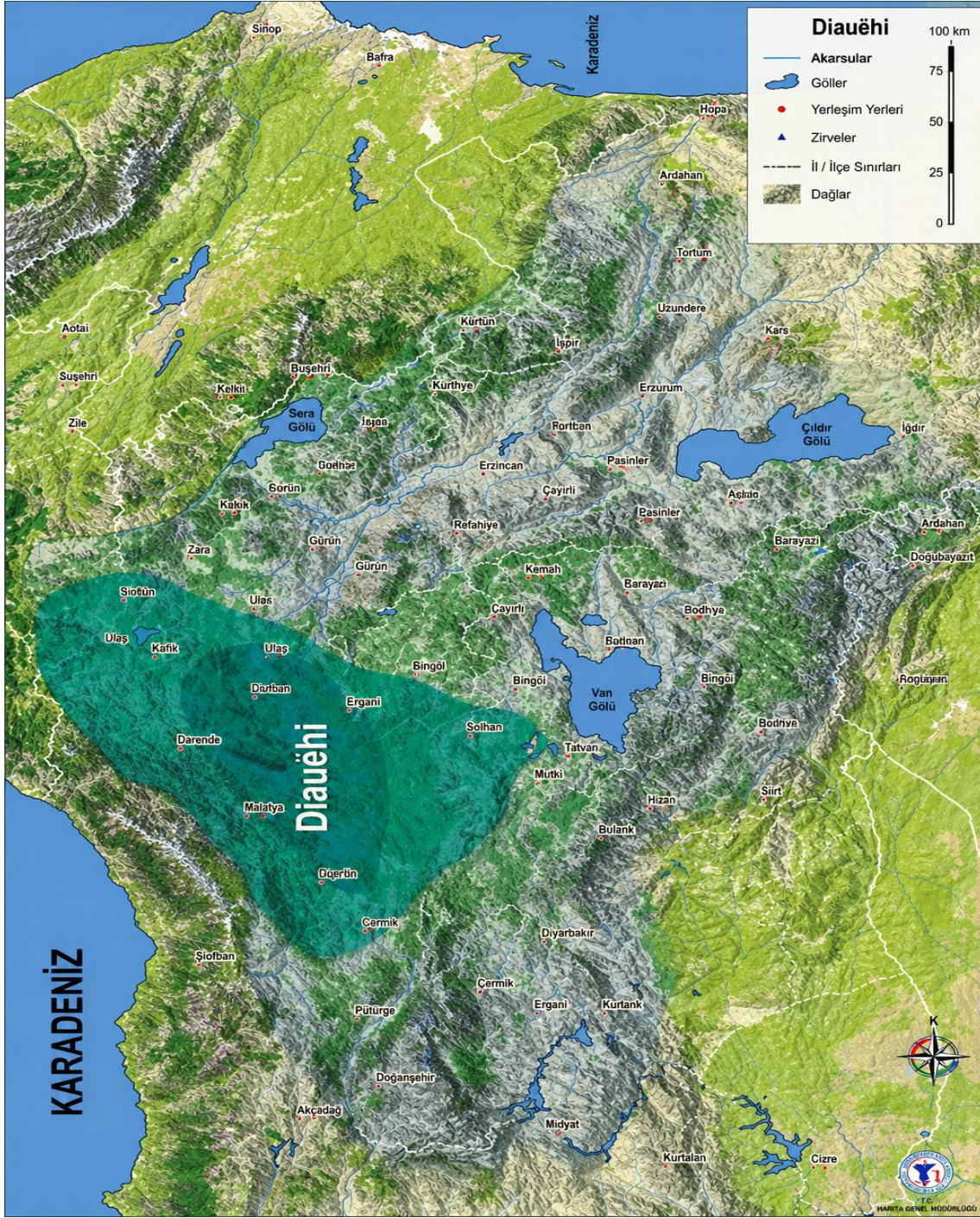
Kaynak: A. Ceylan arşivinden alınmıştır.

EK 2: Azzi-Hayaša ve Kaşka Haritası

Kaynak: A. Ceylan arşivinden alınmıştır.

EK 3: Diauehi Yayılım Haritası

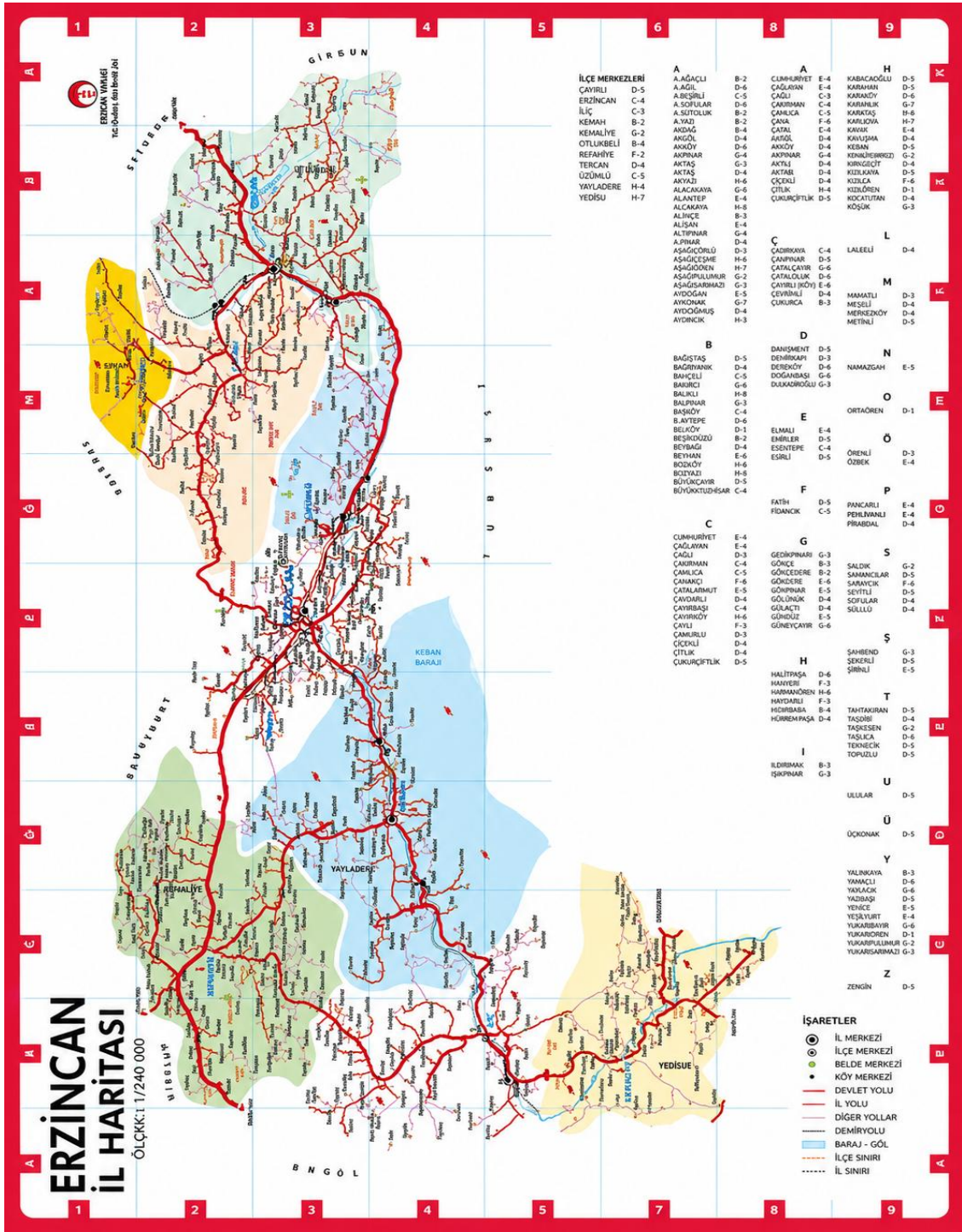

EK 4: Urartu Yayılım Haritası

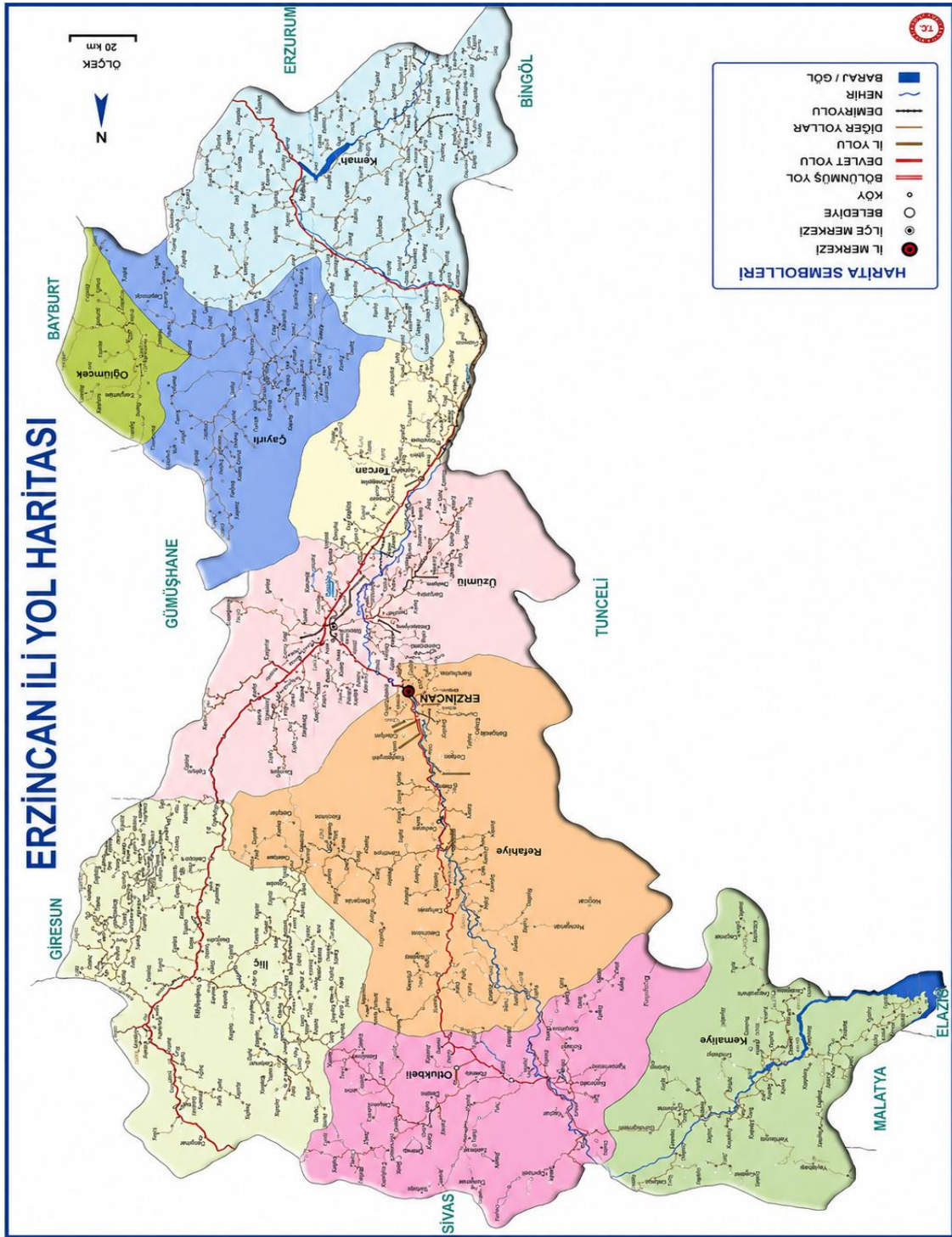
Kaynak: A. Ceylan arşivinden alınmıştır.

EK 5: Erzincan İl Haritası

Kaynak: A. Ceylan arşivinden alınmıştır.

EK 6: Erzincan İlî Yol Haritası

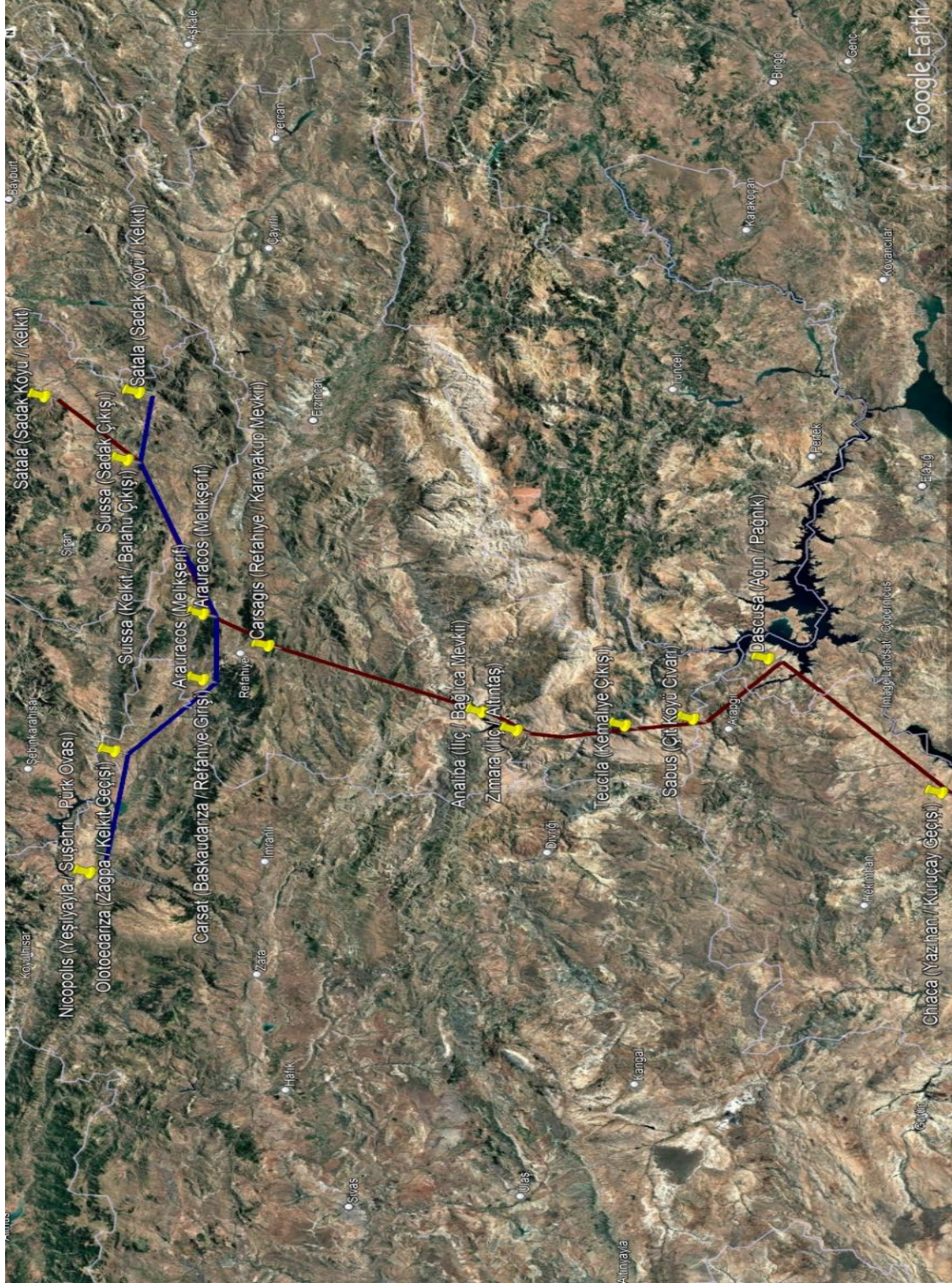
Kaynak: Üngör, İ. (2018b). “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”. In 17. Türk Tarih Kongresi, Cilt I, ss. 207-232.

EK 7: Kafkasya ve Doğu Anadolu Arasındaki Bölgesel İntikal Güzergâh Haritası

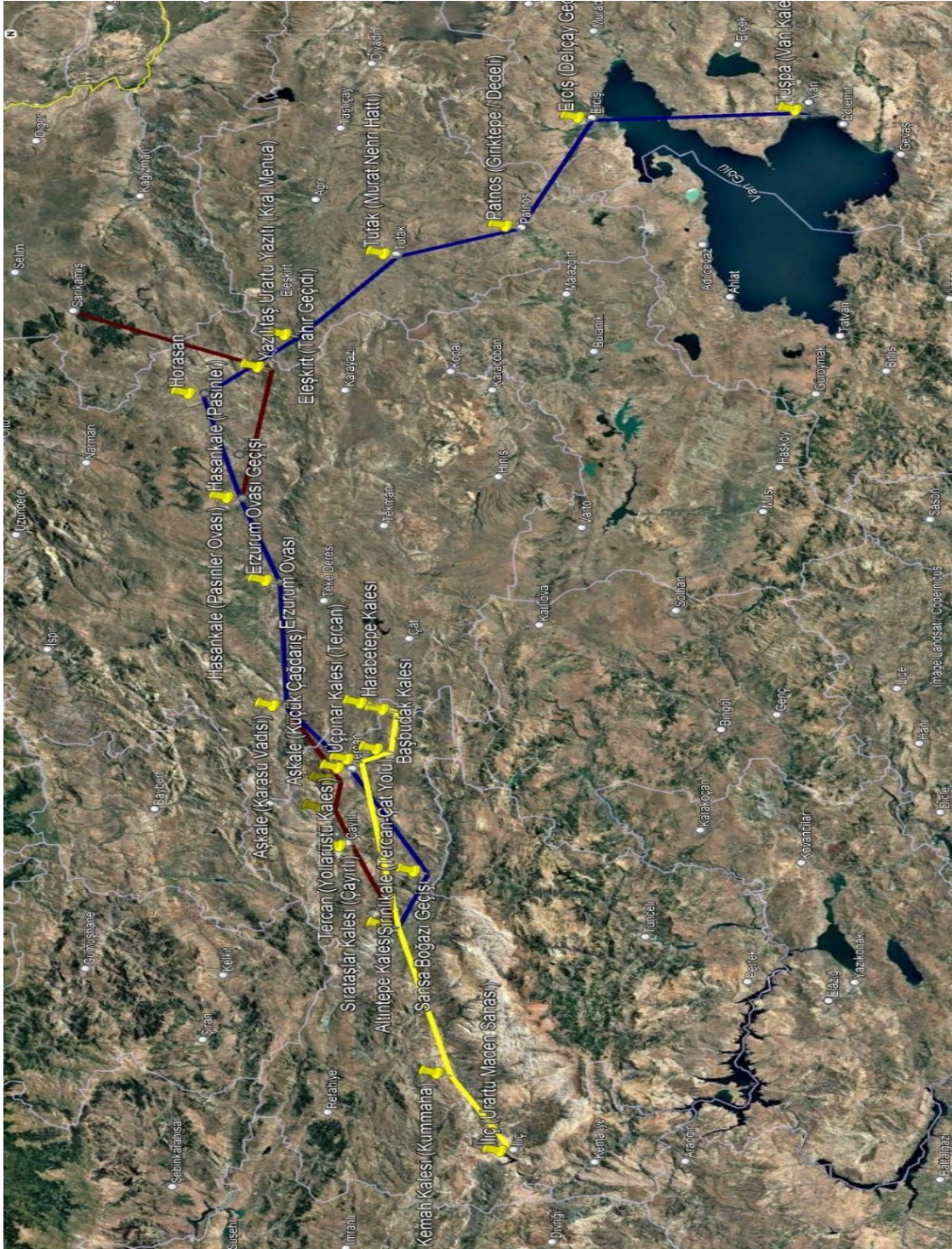
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 8: Satala Merkezli Antik Yol Sistemi ve Bölgesel Bağlantı Aksları Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 9: Urartu'nun Kuzeybatı Yayılım Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 10: Pers Dönemi Doğu-Batı Bağlantı Aksı ve Stratejik Geçitler Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 11: Erzincan Havzası ve Karasu Vadisi Ana Ulaşım Hattı

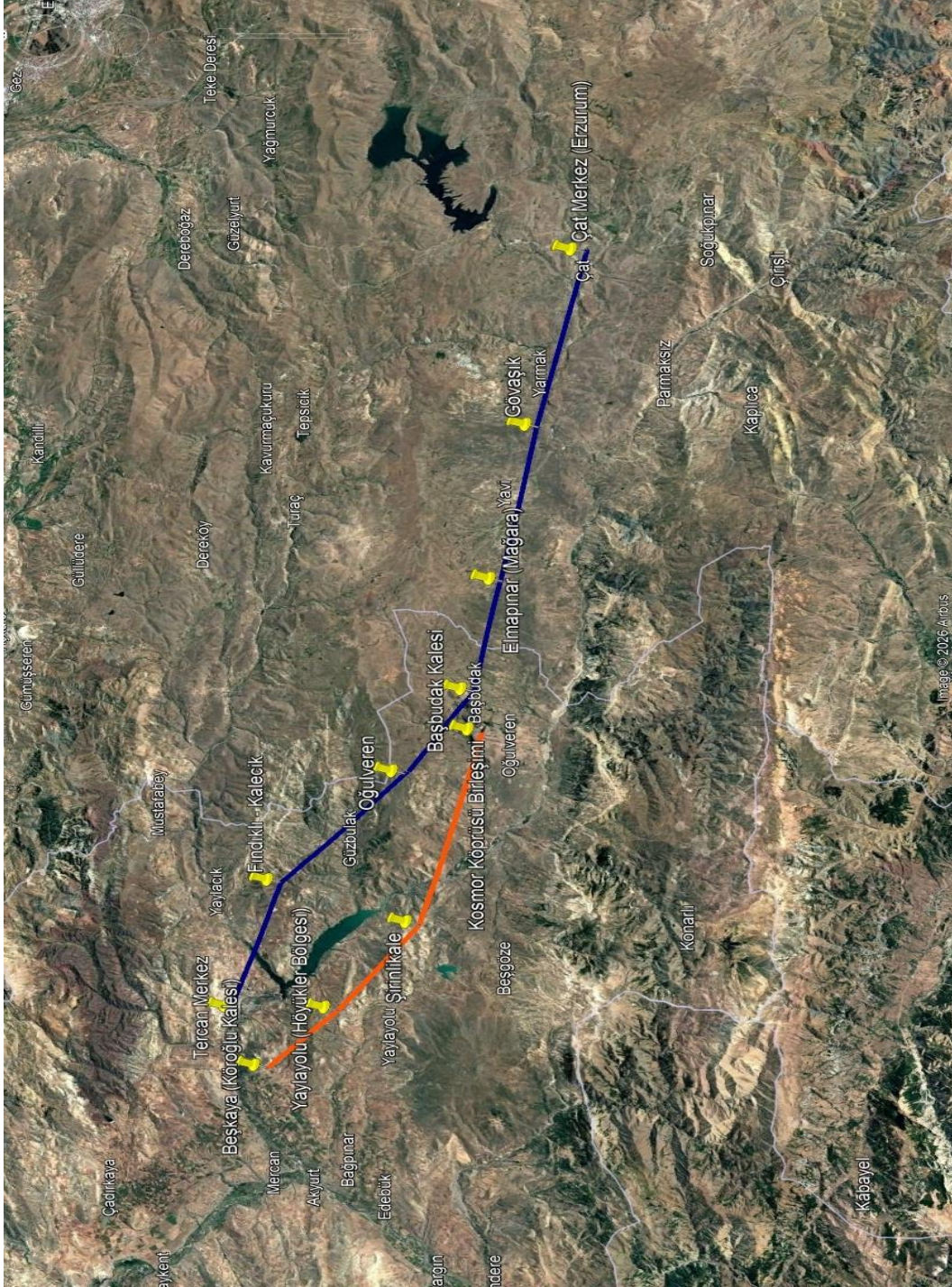
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 12: Erzincan Merkezli Kuzey-Güney ve Doğu-Batı Bağlantı Koridorları: Ana Ulaşım ve Geçit Ağları

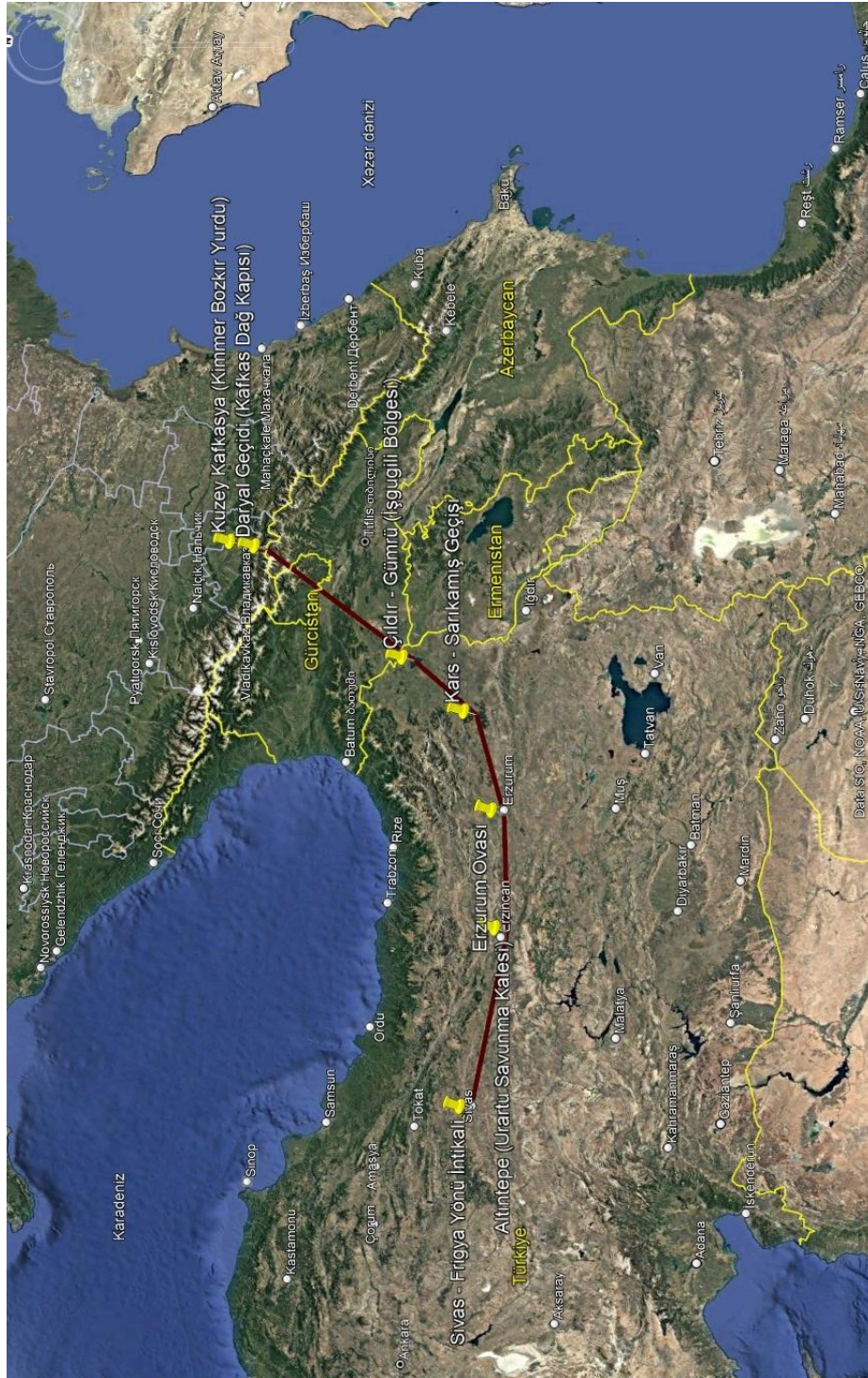
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 13: Tercan-Çat Arasındaki Demir Çağı Kestirme Dağ Hatları ve Stratejik Güzergâhı

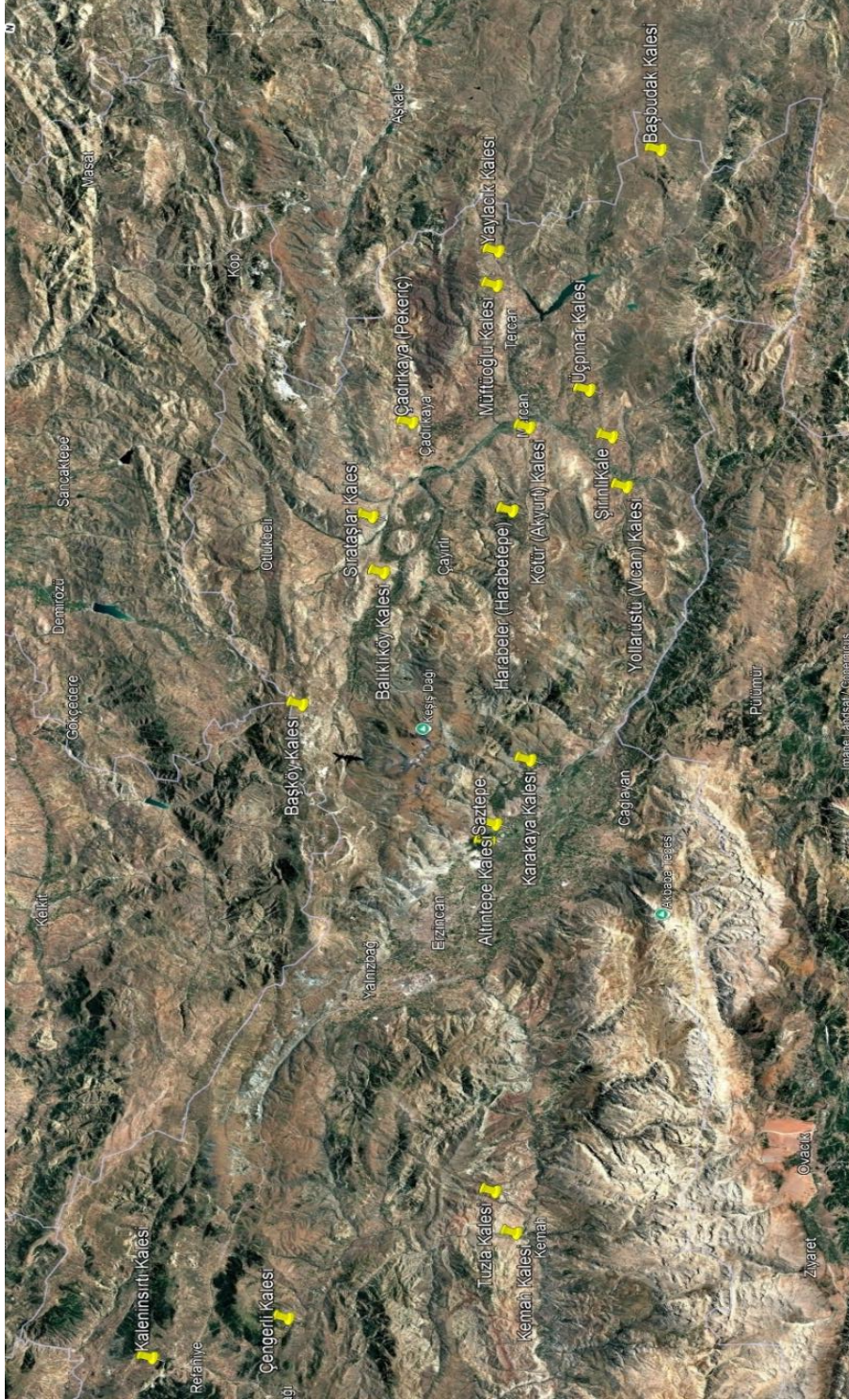
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 14: Karaz Kültürü Yayılım Haritası (Karaz-Urartu Trans-Kafkasya Koridoru)

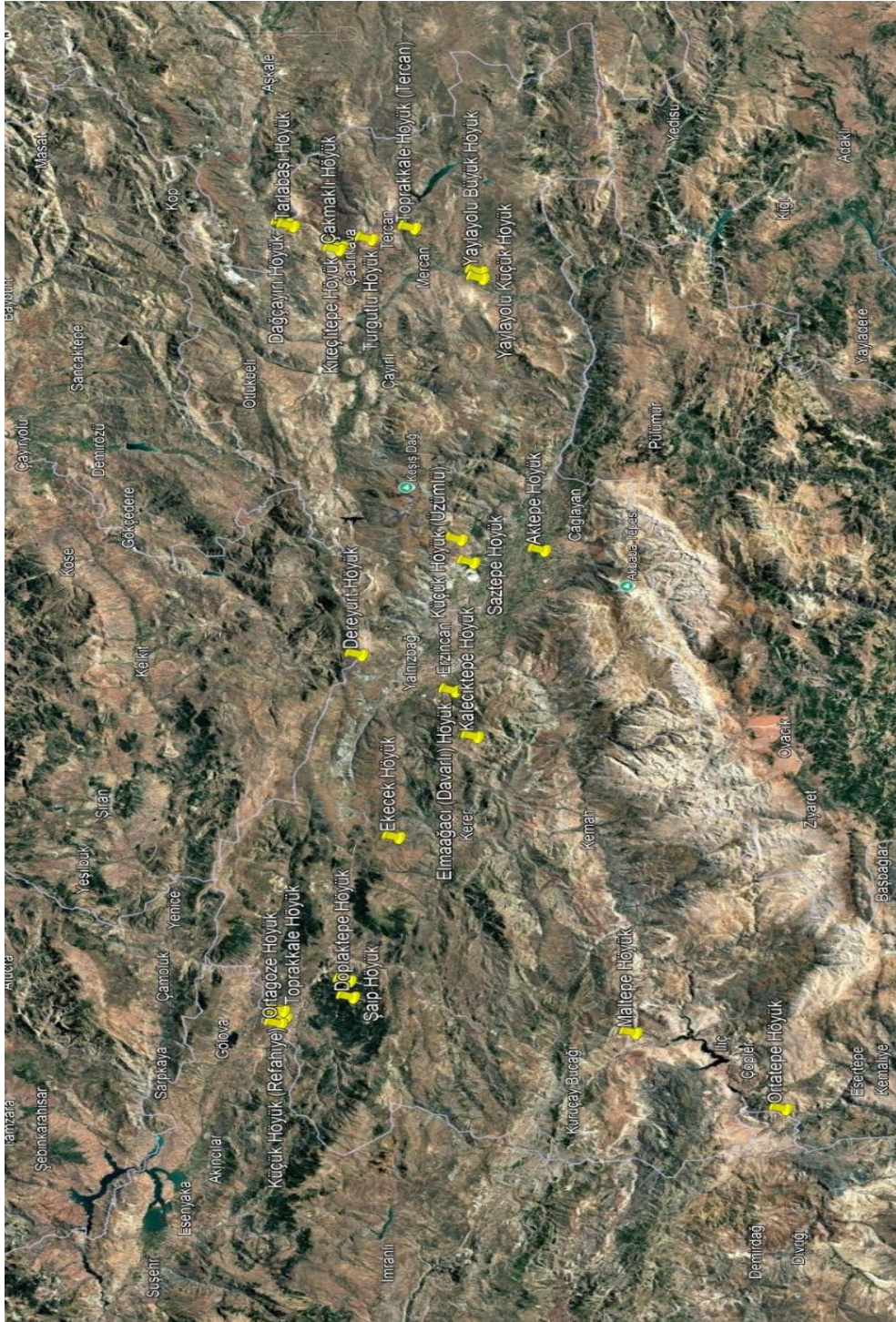
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 15: Erzinan ve Çevresinde Urartu Krallığı Yayılımı

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

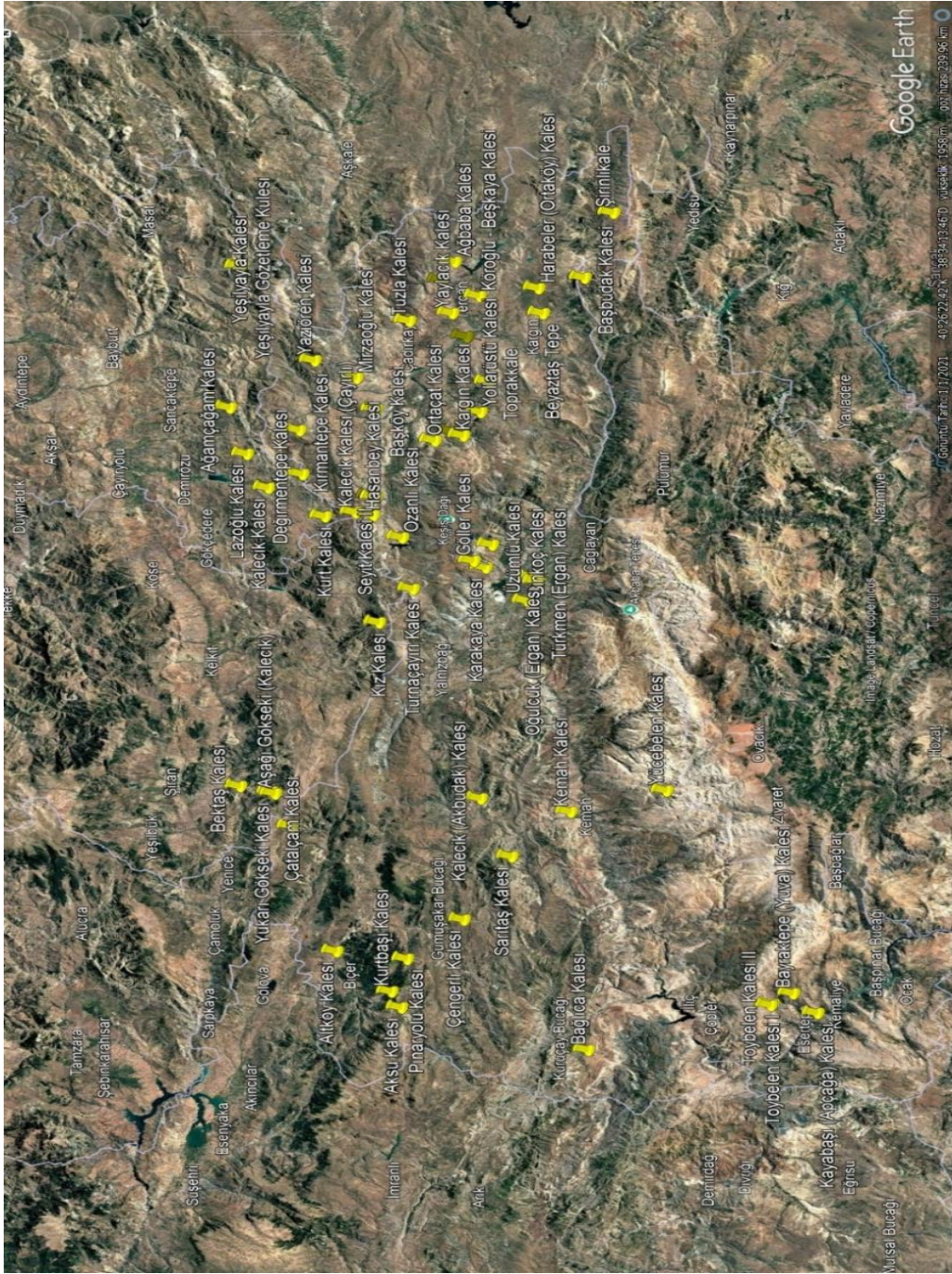
EK 16: Erzincan ve Çevresi Demir Çağı / Geç Demir Çağı ve Orta Çağ Höyük Dağılım Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

416

EK 18: Erzincan ve Çevresi Demir Çağı / Geç Demir Çağı ve Orta Çağ Kaleleri Dağılım Haritası

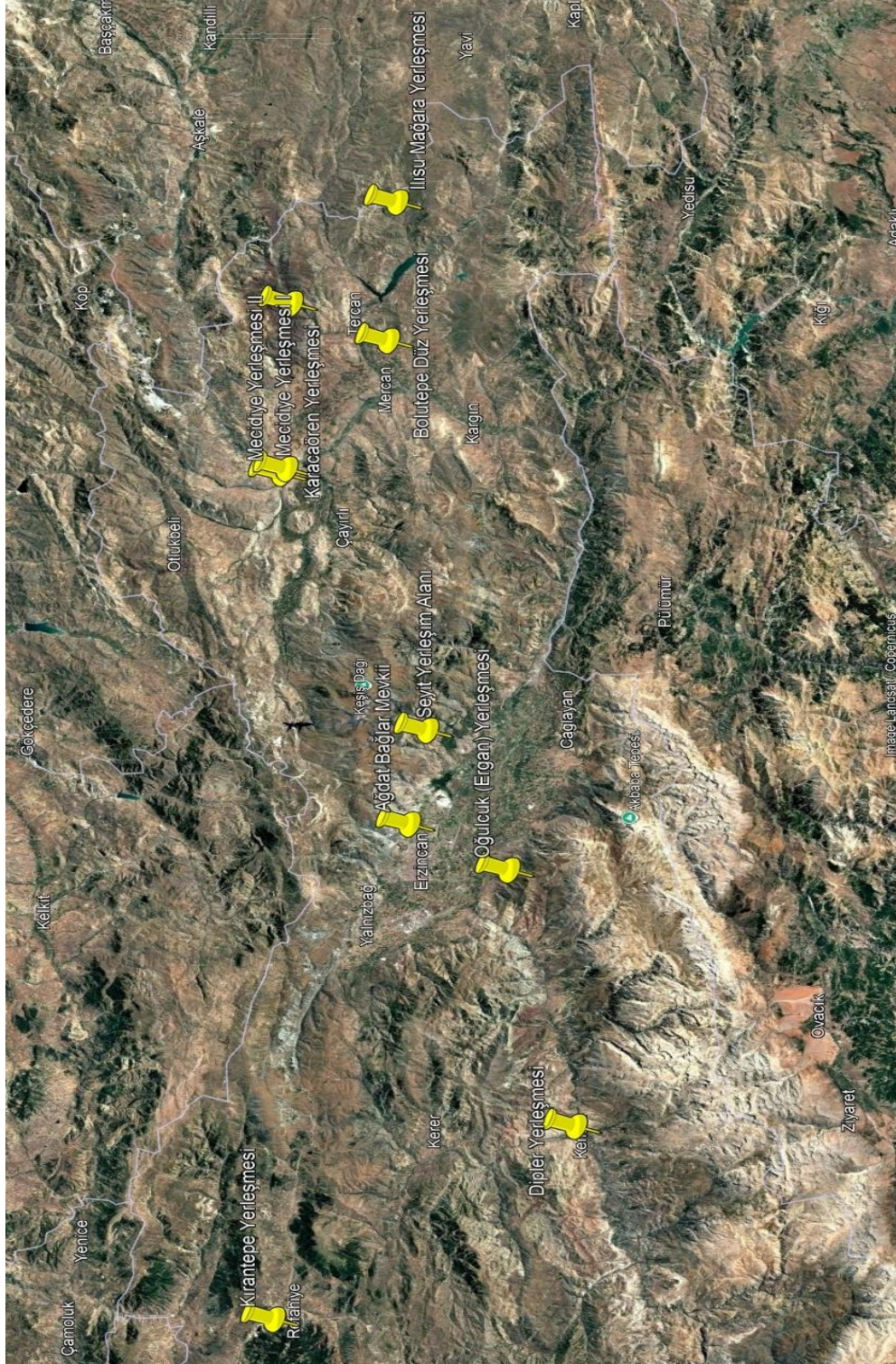
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 19: Erzincan ve Çevresi Tek Dönemli Orta Çağ Höyükleri Dağılım Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 20: Erzincan ve Çevresi Tek Dönemli Orta Çağ Yerleşim Yerleri Dağılım Haritası

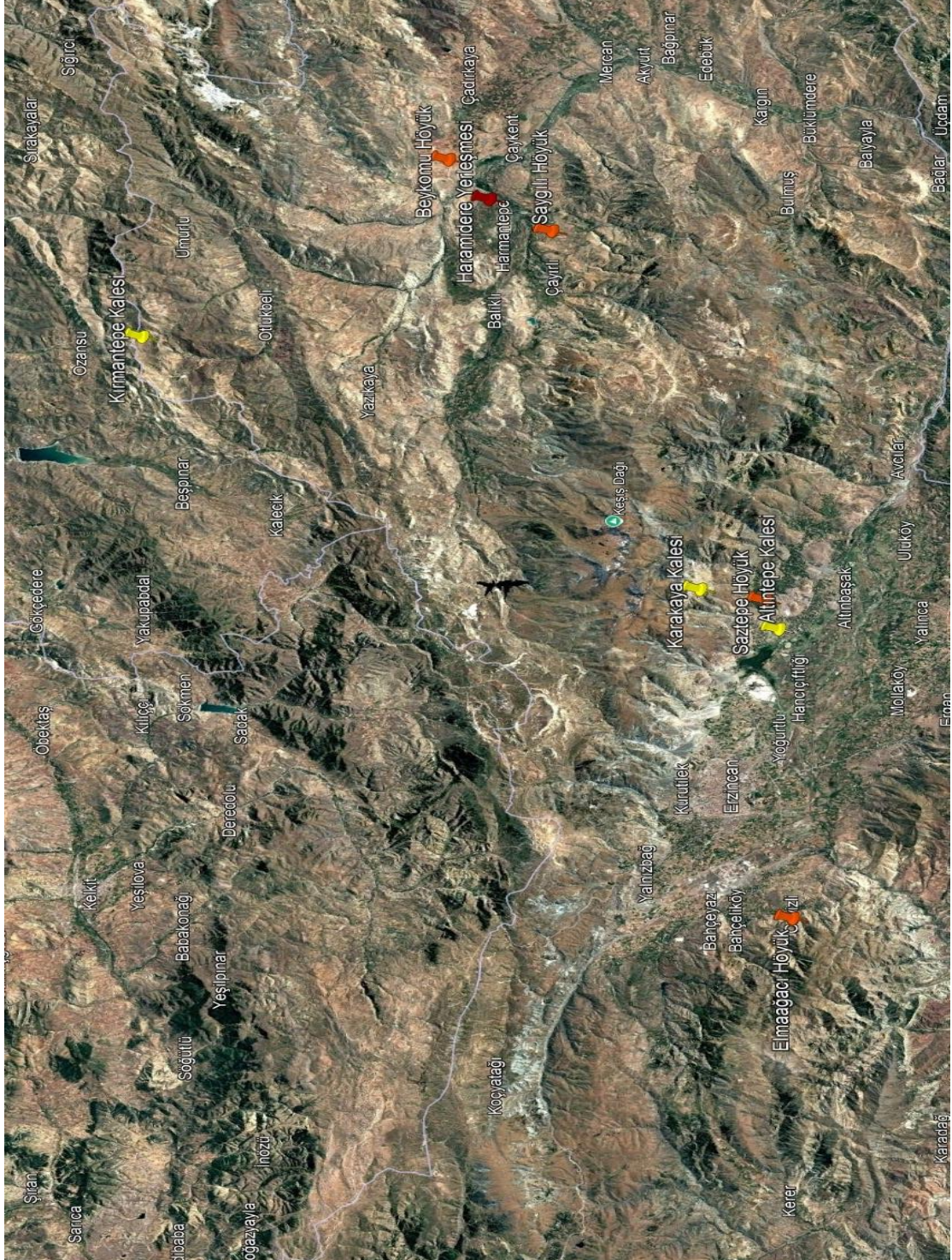
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 21: Erzincan ve Çevresi Tek Dönemli Orta Çağ Kalelerin Dağılım Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 22: Erzincan ve Çevresi Geç Demir Çağı Dağılım Haritası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Hanife KÜÇÜKOSMAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Ordu Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Ordu Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih (Genel Türk Tarihi)
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	